

DOOPS
BI

db

48

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

NIEUWE REEKS
NUMMER 48

Verzameld door de
Redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring
Redactie@dhkonline.nl

Theo Brok
Daan de Clercq
Alpita de Jong
Adriaan Plak
Pieter Post
Mirjam G.K. van Veen (hoofdredactie)

Uitgegeven door de
Doopsgezinde Historische Kring
Singel 454, 1017 AW Amsterdam
<http://www.dhkonline.nl/>

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

NIEUWE REEKS
NUMMER 48 (2022)

AMSTERDAM
DOOPSGEZINDE HISTORISCHE KRING
2022

Omslagillustratie:

Jan Daniël Knapp, *Naaukeurige plattegrond van den staat en den loop van Rio de Berbice. met derzelver plantagien in de geotrojeerde colonie de Berbice gelegen* (Amsterdam, H. de Leth, 1742; RMA, NG-477; detail).

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Doopsgezinde

Doopsgezinde Bijdragen

[verz. door de redactiecommissie van de Doopsgezinde Historische Kring]

Eindredactie: Adriaan Plak & Mirjam van Veen

Nieuwe reeks 1 (1975)-...

Amsterdam: Doopsgezinde Historische Kring

ISSN 0167-0441

Verschijnt jaarlijks

Bijdragen nr. 48 (2022)

Met lit. opg.

ISBN 9789464550368

Trefw.: doopsgezinden; opstellen/bibliografie

©2022 Doopsgezinde Historische Kring

Uitgever: Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Inhoud

MIRJAM VAN VEEN, Redactioneel 7

BIJZONDER DOPERS

DAAN DE CLERCQ, Een ‘doperse’ oplossing voor gewetens-
bezwaren in Amsterdam anno 1797 9

ARTIKELLEN

MARIUS VAN HOOGSTRATEN, Doperse Biomacht.
Balthasar Hubmaier, de Tucht en de Ban 13

MIRJAM VAN VEEN, ‘ontrouwelijk ... verlaeten’.
Coornherts vlucht 31

PIET VISSER, Bijbelse kunst bij doopsgezinden, 1600-1740.
De introductie van nieuwe literaire genres door Karel van Mander,
Reyer Anslo, Joost van den Vondel en Claas Bruin 45

MICHAEL D. DRIEDGER, 1625 – De lange zeventiende eeuw
als Gouden Eeuw van de doopsgezinde boekproductie
in de Nederlandse Republiek 95

PIET VISSER, SCHABALIANA II. Een tweede bibliografische naoogst
van het werk van Jan Philipsz Schabaelje 127

RUUD LAMBOUR, Doopsgezinden in de slavernij-economie en slavenhandel
van de achttiende eeuw. Een verkennende inventarisatie 189

MIEKE KREBBER, Pieter Fontein, zijn boekerij en de bibliotheek van
de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam.
Een reconstructie van zijn leven 211

INHOUD

- RUUD LAMBOUR, Het oorlogsbedrijf van een doopsgezinde diaken
in de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) en de teloorgang van
het weerloosheidsbeginsel 233
- ALPITA DE JONG, Het theologisch temperament van Joost Halbertsma.
Een twist met vriend Jan Pijnappel in een onbekende brief uit 1818 247
- AD VAN DE STAAIJ, Doopsgezinde hulpverlening aan Oekraïne
1922-1934. Illustratiekatern 263

RECENSIES

- Martin Rothkegel, *The Swiss Brethren: A Story in Fragments. The Trans-Territorial Expansion of a Clandestine Anabaptist Church, 1538-1618* (Mirjam van Veen) 279
- Astrid von Schlachta, *Täufer. Von der Reformation ins 21. Jahrhundert* (Theo Brok) 280
- Bert Dop, *De Groninger versie van de doperse doorbraak* (Pieter Post) 283
- Eduard Visser, *Douwe Gorter (1811-1876). Strijdbaar Dopers Dominee in Balk* (Pieter Post) 285
- Bertus Mulder, *Fokje Pasma (1865-1956). Boerin, vroedvrouw, muze van Pieter Jelles Troelstra* (Alle Hoekema) 287
- John P.R. Eicher, *Exiled Among Nations. German and Mennonite Mythologies in a Transnational Age* (Mirjam van Veen) 289

SIGNALEMENTEN

- Klaas-Dieter Voß, *Das Emdener Religionsgespräch von 1578* (Theo Brok) 293
- Frans Grijzenhout, 'Adriaen van Ostade, Frans Hals, and the art-loving Van den Heuvel family' (Ruud Lambour) 294

Redactioneel

In dit nummer van *Doopsgezinde Bijdragen* pleit Mike Driedger voor gedegen historisch onderzoek naar het Nederlands doperdom. Zijn bijdrage is natuurlijk koren op de molen van de *Doopsgezinde Bijdragen*. In zijn bijdrage laat hij zien hoe het enthousiast trompetgeschal rond het jaar 1525 leidt tot een vertekening van de geschiedenis, een eenzijdige focus op het Duitstalige doperdom en tot een veronachtzaming van de geschiedenis van het Nederlands doperdom.

Zoals altijd biedt *DB* een keur aan artikelen waarin het internationale doperdom en met name het Nederlands doperdom wordt belicht. Marius van Hoogstraten belicht vanuit een nieuw perspectief nogmaals de doperse tucht. Piet Visser richt de blik op de cultuurgeschiedenis en pleit voor bestudering van de doopsgezinde cultuur in de Republiek. Hij laat zien dat hier nog een veld braak ligt. Ruud Lambour vraagt aandacht voor doopsgezinden en het slavernijverleden. Mieke Krebber beschrijft het leven van een van de grondleggers van de doopsgezinde bibliotheek Amsterdam, Pieter Fontein. Dezelfde Ruud Lambour laat ook zien dat het weerloosheidsbeginsel in de geschiedenis van de Nederlandse doopsgezinden veel minder vanzelf heeft gesproken dan wel eens wordt aangenomen. Alpita de Jong bezorgt in haar bijdrage een brief van Joost Halbertsma. Actueel is de fotoreportage van Ad van de Staaij over de door Rein Willink opgezette hulpactie in Oekraïne onder Stalin. Van de Staaij legt de laatste hand aan een dissertatie over dit onderwerp.

In deze jaargang van *Doopsgezinde Bijdragen* is andermaal de rubriek ‘Bijzonder Dopers’ terug te vinden. Deze keer heeft Daan de Clercq de pen ter hand genomen. In deze rubriek belicht iemand dopers materieel erfgoed waarmee hij of zij ook zelf een band heeft. Wie een bijdrage wil leveren aan deze rubriek wordt verzocht contact op te nemen met de redactie!

En dan zijn er nog de recensies. Uit het grote aantal recensies blijkt andermaal hoeveel er op het terrein van de geschiedenis van het internationale doperdom te doen is. *DB* draagt er graag aan bij dat het gehele veelkleurige palet van de geschiedenis van het doperdom voor het voetlicht komt.

Mirjam van Veen

BIJZONDER DOPERS

Een ‘doperse’ oplossing voor gewetensbezwaren in Amsterdam anno 1797

DAAN DE CLERCQ

Een van de scripties die ik tijdens mijn studie schreef, ging over een familielid: Pieter de Clercq junior (1757-1805), een man uit de doopsgezinde elite van Amsterdam. De eerste keer dat ik over hem had gelezen, was in het uitvoerige verhaal dat de dan nog jonge mejuffrouw ‘Nettie’ Roelofs in 1936 had geschreven als inleiding bij het door haar geïnterpreteerde familiearchief de Clercq. Hierin beschrijft zij Pieter als koopman in Amsterdam en wijst erop dat hij ‘een levendige geestelijke belangstelling had.’ Voor de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen en het genootschap ‘Tot Leersaam Vermaak’ had hij lezingen gehouden over verheven zaken als het bedwingen der hartstochten en de kenmerken van een eerlijk man. Hij had ook voordrachten gehouden over de waarde van de Christelijke godsdienst, over de opstanding en het oordeel op den jongsten dag. Deze documenten weerspiegelden de belangstelling voor de zedekunde van Pieter en zijn toehoorders, aldus mejuffrouw Roelofsz. Hij zou zich daarbij verre hebben gehouden van ‘de woelige politiek van zijn dagen’.

Niets is echter minder waar! Door eigen onderzoek heb ik inmiddels veel gevonden over het leven en werk van Pieter, waarbij is gebleken dat hij politiek juist bijzonder actief is geweest. Evenals diverse andere familieleden en vrienden behoorde Pieter als overtuigd patriot tot de voorhoede van burgers die in de jaren 1780 en 1790 zich grote zorgen maakten over de deplorabele staat van de Republiek en daarvoor de schuld legden bij de stadhouder en de in hun ogen corrupte regenten. Steeds feller keerden zij zich tegen hen. Na het mislukte revolutiejaar 1787 voltrok zich in januari 1795, terwijl Franse troepen het land binnentrokken, de ‘fluwelen’ Bataafse revolutie. Stadhouder Willem V vluchtte naar Engeland, in tal van steden werd het *ancien régime* gewelddoos uit het zadel gestoten en patriotten namen de macht over. Voor het eerst kregen steden een min of meer democratisch gekozen bestuur en tevens kregen voor het eerst ook doopsgezinden toegang tot hogere open-

Het is op heeden dat ik de eerste maal optriede als president
 Deere Raad - Eene Doot door uw lieden, uit vryen wil, my opge-
 dragen, doch tot dewelke ik my in veelen oorigte onbevreesd dagte;
 Gyz. hebt de grootte vier twarigfeeden opgelicht, door wel-
 te willen toestaan dat de burgers Van Barneveld - Doet en
 andere, welke daar voor berekent zyn, zulke voorkomende
 voorrigtingen voor my waar ^{mogen} ~~te~~ neemen, als zoudt. stryden met myn
 bekende goddienstige beginselen - Nu heeft het u goedge-
 dagt, den burger Tielkens tot Vice President te verkiezen,
 van welkers bekwaamheeden wy reeds te meermaalen zyn
 overtuigt geworden, dan dat ik zoudt. kunnen twyffelen
 aan uw goetvinden, de ewig gemelde my voorkomende gewalt,
 en dus ook als van het Wagt Ward en wat dies meer zy aan
 dien burger te mogen toe vertrouwen - Waar op ik uwe toestemming
 verzoek. Voorts vertrouwt ik van een ieder uwer dat het
 handhaven der Orde en het dagelyks getrouw opkomen
 in deere Vergadering, my instaat zal stellen ons alle des
 Deliberation, welke gedurende myn Presidium voorkomt
 verstandig en geregelt te doen afloopen en Wens dat onze
 beslyfden daar op mogen uitvallen tot heil vry. stad, vaderland.

aanspraak Van P. de Clercq in de Vergadering Van de Raad d. 29 Maart 1797. op's aanvang 1/2 1/4 Presidium

Het 'papiertje' van Pieter (SAA, 255, inv.nr. 38; Archief van de Familie De Clercq en Aanverwante Families).

bare ambten. Een van hen was Pieter; na eerder enkele uitvoerende functies te hebben bekleed, werd hij op 12 april 1796 gekozen tot representant van het Volk van Amsterdam.

Pieters politieke activiteiten waren mejuffrouw Roelofsz bij het inventariseren van de familiepapieren ontgaan. Toch bevat het archief wel degelijk een bewijsstuk hiervoor. Min of meer verborgen in het door haar genoemde stapeltje genootschapsverhandelingen ligt namelijk een los papiertje met een andersoortige tekst van zijn hand.

Het betreft de ‘aanspraak van P. de Clercq Jr. in de vergadering van den Raad den 29 Maart 1797 bij den aanvang van zijn presidium’ en bevat de volgende tekst:

Het is op heeden dat ik de eerste maal optreed als president deezer Raad – Een Post door Uwlieden, uit vrijen wil, mij opgedragen, doch tot dewelke ik mij, in veelen opzigte, onbevoegd agte; Gijlieden hebt de grootste dier zwaarigheden opgeligt, door wel te willen toestaan dat de burgers Van Barneveldt – Drost en andere, welke daar voor bereekent zijn, zulke voorkomende verrigtingen voor mij waar mogen neemen, als zoude strijden met mijne bekende Godsdiensstige beginselen. Nu heeft het U goedgegadt den burger Zielkens tot vicepresident te verkiezen, van welkens bekwaamheden wij reeds te meermalen zijn overtuigt geworden, dan dat ik zoude kunnen twijffelen aan Uw goedvinden, de evengemelde mij voorkomende gevallen en dus ook als dan het wagtwoord en wat dies meer zij, aan dien burger te mogen toevertrouwen, waarop ik Uwe toestemming verzoek. Voorts vertrouw ik van eenieder Uwer dat het handhaven der order en het dagelijks getrouw opkomen in deeze vergadering mij in staat zal stellen om alle de deliberatiën, welke gedurende mijn Presidium voorkomen, verstandig en geregeld te doen afloopen, en wensch dat onze besluuten daar op mogen uitvallen tot heil van Stad en Vaderland.

Het papiertje met de ‘aanspraak’ van Pieter als lid en president van de Amsterdamse raad is voor mij een klein element in een groter verhaal van hoe de familie de Clercq – en diverse geloofsgenoten in hun kring van verwanten en vrienden – zich in de bewogen periode 1750 tot 1815 maatschappelijk hebben geprofileerd. Daarin komt dus ook naar voren hoe ze omgingen met de frictie tussen hun geloofsovertuigingen en de verantwoordelijkheden die ze op zich namen in het nieuwe politieke bestel.

Doperse Biomacht

Balthasar Hubmaier, de Tucht en de Ban

MARIUS VAN HOOGSTRATEN

INLEIDING

In 1524 doet Balthasar Hubmaier, kort daarna dopers leider, in zijn pamflet *Von Ketzern und iren Verbrennern* een radicaal voorstel: ketters moeten niet terechtgesteld worden, maar met rust worden gelaten. Drie jaar later ontwikkelt hij een alternatief tuchtapparaat om in de kerk te gebruiken, met als uiterst dwangmiddel de omvattende uitsluiting uit de gemeente: de ban. Het belang van de ban voor de doperse beweging kan niet overschat worden. Hubmaier noemt hem als één van slechts drie kenmerken van de ware kerk, en in de Artikelen van Schleithem komt deze zelfs als tweede, onmiddellijk na de vrijwillige doop. Al snel wordt de ban het middelpunt van verhitte discussies binnen de doperse beweging die tot diep in de achttiende eeuw aanhouden.

Voor hedendaagse lezers lijkt de ban vermoedelijk in de eerste plaats een uiting van een lang vervlogen en misschien ook wel misplaatst verlangen naar zuiverheid – iets waar de kerk, zeker vandaag de dag, ook wel zonder kan. Maar volgens Hubmaier kan er zonder ban helemaal geen kerk bestaan, tenminste niet één die de naam waard is. Voor Hubmaier is de ban de noodzakelijke tegenhanger van de vrijwillige doop, omdat de daar gemaakte onderscheiding tussen de oude Adam en het nieuwe leven in Christus in de ban herhaald en bekrachtigd wordt. Dit nieuwe leven vergt immers voortdurende tuchtiging, en de ban is daarvoor het instrument bij uitstek – zeker voor een kerk die zich los wil maken van de (gewelddadige) machtsmiddelen van de staat. Of, anders gezegd, een vrijwillige gemeenschap met een bepaalde eigen levenswijze moet ook in staat zijn haar leden ter verantwoording te roepen en moet ze eventueel ook uit de groep kunnen zetten.

Hubmaiers tuchtapparaat is echter niet zonder tegenspraken. In dit artikel zal ik, na een korte inleiding op Hubmaiers argumentatie,¹ deze tegenspraken proberen te benoemen, en ze met behulp van de filosofen Michel Foucault en

Titelpagina van Hubmaiers pamflet *Von Kettern und iren Verbrennern* (1524).

Giorgio Agamben² proberen te verhelderen. Kort gezegd zijn in Hubmaiers tuchtapparaat op beslissende momenten tegengestelde zaken niet meer van elkaar te onderscheiden: vrijwilligheid en dwang, binnen en buiten, en vrijheid en onderwerping. Als machtsmiddel dat niet slechts (al dan niet) straft, maar het leven ook vormt en disciplineert, kan het als een vorm van doperse biomacht opgevat worden, die zich weliswaar nog op belangrijke punten van de door Foucault en Agamben besproken vormen onderscheidt, maar door vergelijkbare ambiguïteiten getekend wordt. Terwijl het dus de onderscheiding herhaalt tussen kerk en (buiten)wereld, tussen nieuw en oud leven, wordt deze ook verschoven en ondermijnd.

EEN NIET-SOEVEREIN DWANGMIDDEL

We kunnen Hubmaiers tuchtapparaat misschien het beste begrijpen nadat we een korte blik hebben geworpen op zijn veroordeling van gewelddadige straffen voor ketters. In zijn (voor-doperse) tekst ‘Von Ketzern und Iren Verbrennern’³ stelt Hubmaier dat de staat terecht het zwaard hanteert tegen gewelddadige misdadigers, maar dat God alleen het recht heeft ketters te bestraffen. Het vervolgen en terechtstellen van ketters lijkt Christus dus misschien wel te verdedigen tegen Zijn vijanden, maar betekent eigenlijk Christus te verloochenen. In plaats daarvan, zo schrijft Hubmaier, dient de ketterse leer met geduldige uitleg bestreden te worden, en moet men verder bidden en hopen dat de ketters tot inkeer zullen komen.⁴ Als ze zich niet laten overtuigen, moeten ze met rust gelaten worden.⁵

Het is misschien overdreven dit pamflet als de eerste protestantse verklaring voor godsdienstvrijheid te beschrijven, zoals de doopsgezinde historicus Harold Bender heeft gedaan.⁶ Hubmaier biedt hier geen systematisch argument voor een meer omvattende vrijheid van godsdienst, maar hoogstens een versie van tolerantie voor minderheden of bescherming tegen religieuze dwang. Toch heeft het argument tegen gewelddadige straf verstrekkende gevolgen voor de mogelijkheden die de kerk heeft om disciplinaire dwang uit te oefenen. Het betekent immers dat de kerk in haar omgang met ketters en zondaars niet op de machtsmiddelen van de staat kan teruggrijpen. Als ze dus de gedachten en het gedrag van haar leden wil tuchtigen, moet ze dit doen zonder dergelijke gewelddadige machtsmiddelen in te zetten.

In deze context zoekt Hubmaier naar alternatieve technieken waarmee de kerk tucht kan uitoefenen. Kort nadat hij zich bij de doperse beweging heeft

aangesloten schrijft hij daarom dat als je je vrijwillig laat dopen, je je ook onderwerpt aan broederlijke vermaning⁷ in het geval dat je een terugval in zonde beleeft en zo de naam van Christus in het openbaar besmeurt. En niet lang daarna, in 1527 – Waldshut is nu als doperse vesting gevallen, en Hubmaier is in Moravië – publiceert hij twee teksten, ‘Over de Broederlijke Vermaning’ en ‘Over de Christelijke Ban’, waarin hij dit alternatieve tuchtapparaat voor de omgang met zondaars in de kerk nader uiteenzet.⁸

Zonder dergelijke tucht kan de kerk niet bestaan volgens Hubmaier. Hij beschrijft de tucht als één van slechts drie essentiële kenmerken van de ware kerk, naast de doop en het avondmaal. Deze drie zijn wederzijds afhankelijk: tucht is onmogelijk zonder de vrijwillige doop, want daar plaatst de dopeling zich onder het gezag van de kerk,⁹ en doop en avondmaal zijn zelf ijdel, voor niets, en vruchteloos, als ze niet door tucht gevolgd en begeleid worden.¹⁰ Zelfs onder gedoopte leden is het voortdurend nodig ze het genezende medicijn van de tucht te geven, daar mensen in hun natuur zondaars blijven en de oude Adam zich niet zo snel overwonnen geeft.¹¹ Slechts onder constante disciplineren kunnen ze het nieuwe leven in Christus leven, en niet als wilde varkens in zonde terugvallen,¹² waardoor ze niet alleen zichzelf maar mogelijk ook anderen ten val brengen.

Hubmaier beroept zich hierbij op de aanwijzingen die Jezus geeft in Mattheus 18:15-17. Als je broeder of zuster zondigt, zegt Jezus, moet je ze er eerst onder vier ogen op aanspreken en als dat niet werkt, met één of twee getuigen. Als ze dan nog niet luisteren moet je het aan de gemeente voorleggen. Als dat óók niet werkt, ‘behandel hen dan zoals je een heiden of een tollenaar behandelt.’¹³ Als de kerk dus weerspannige zondaars onder haar leden heeft, schrijft Hubmaier, moeten deze dus eerst persoonlijk vermaand worden, en daarna openbaar voor de gehele gemeente. Als ze niet tot inkeer komen kan de gemeente tot het uiterste dwangmiddel overgaan: de ban of openbare afzondering en uitsluiting¹⁴ van de zondaar, niet alleen van het avondmaal maar uit het gemeenteleven überhaupt. Het is immers soms nodig rottend en stinkend vlees uit te snijden, alsook de vergiftigde en onreine delen te amputeren,¹⁵ om het gehele lichaam voor het verderf te bewaren.

Ondanks deze misschien wat ongemakkelijke taal heeft de ban voor Hubmaier vooral een pedagogische bedoeling. De ban is nadrukkelijk een tijdelijke toestand, en niet het einde van het verhaal. Als gebannene zul je je immers schamen, tot inkeer komen,¹⁶ boete doen en in de gemeente terugkeren.¹⁷ Tot je terugkeer ben je echter geheel uitgesloten van al het gemeenschappelijke leven van de gemeente. Hoewel je geen vijand bent, en gemeentelieden

je dus ook niet mogen slaan of doden, is de omgang streng beperkt tot de minimaalste menselijke verplichtingen – wat Hubmaier de werken der noodzaak (*‘werckh der notturfft’*) noemt, dus te eten of drinken geven, of onderdak te bieden als je nergens anders aan kan kloppen.¹⁸ Verder mogen gemeenteleden geen enkele gemeenschap met je hebben, je niet groeten, niet samen met je eten, noch enige werken uit vriendschap (*‘werckh der freündtschafft,’* wederzijdse hulp) voor je doen.

TEGENSPRAKEN

Op het eerste gezicht lijkt een interpretatie van het tuchtapparaat zoals Hubmaier dit beschrijft vrij eenvoudig: in het verlengde van zijn oudere betoog tegen gewelddadige straf voor ketters stelt hij een tuchtapparaat voor waarin gemeenteleden gedisciplineerd en overtreders gestraft worden, zonder dat hun daarbij lijfelijk geweld wordt aangedaan. De ban zelf kan als het uiterste, maar geweldloos, dwangmiddel begrepen worden dat een vrijwillige gemeenschap kan inzetten om haar leden ter verantwoording te roepen, zonder daarbij van de machtsmiddelen van de staat gebruik te maken. Zo opgevat lijkt de ban, tenminste in theorie, een soort balans te bieden tussen de vrijwillige en gehoorzame (of ethische) aspecten van een doperse kerk zoals Hubmaier deze voorstaat. Volgens de hedendaagse doperse theoloog John Roth is een vorm van tucht of vermaning daarom een essentieel tegenstuk van de volwassenendoop, noodzakelijk om de integriteit van de vrijwillige keuze én het morele karakter van de gemeente te bewaren.¹⁹

In meer hedendaagse taal zou je kunnen zeggen dat als er een proces is dat de (vrijwillige) intrrede regelt, en als deze een verplichting met zich meebrengt, er op een zekere manier ook een proces moet zijn dat de naleving van deze verplichting en, indien nodig, de uitrede uit de gemeenschap regelt. Mijn vrijwillige deelname aan een gemeenschap kan immers niet vereisen dat ik *onvrijwillig* blootgesteld word aan eventuele schadelijke en gewelddadige leden. Als ik kies voor een bepaalde gemeenschap en zijn levenswijze, moet het ook, op de één of andere manier, mogelijk zijn problematische leden voor hun gedrag ter verantwoording te roepen en ze eventueel uit de groep te verwijderen, al is het alleen maar om anderen voor schade te bewaren. Een dergelijke interpretatie is wellicht ook voor de eigentijdse lezer plausibel, misschien zelfs aantrekkelijk.

Maar de logica van Hubmaiers tuchtapparaat wordt door enige belangrijke tegenspraken getekend, die ook deze eenvoudige interpretatie compliceren.

En misschien zijn de uitvoerige conflicten over de tucht en specifiek de ban in de volgende generaties van het doperdom ook al een indicatie dat het geheel niet zo naadloos werkt als op het eerste gezicht misschien lijkt. Want op beslissende momenten komen in Hubmaiers apparaat schijnbaar tegengestelde begrippen of zaken niet alleen met elkaar in contact, maar raken ze ook verward en wordt het onmogelijk ze van elkaar te onderscheiden.

Eerste Tegenspraak: Vrijwilligheid en Dwang

De eerste van deze is misschien het meest voor de hand liggend: Hubmaiers tuchtapparaat is niet alleen een proces om de uitsluiting te regelen van moeilijke leden in een vrijwillige vereniging, het is ook een stel technieken die dwang uitoefenen om het gemeenschappelijke leven van de kerk en haar leden te reguleren en disciplineren. Het tuchtapparaat treedt niet alleen op als formeel regelwerk of formele procedure, maar wordt ingezet om leven te vormen en te surveilleren, zowel individueel in elk lid – zodat je het nieuwe leven in Christus kunt leven zonder in zonde terug te vallen – als collectief – als het disciplineren van het leven van de kerk en het uitsnijden van de onreine delen. De tucht is dus weliswaar niet streng genomen gewelddadig, maar oefent wel een vorm van dwang uit over de gemeente, die misschien minder direct is maar niet minder stringent. Hoewel Hubmaiers tuchtapparaat de (gewelddadige) machtsmiddelen van de staat en diens logica wil loslaten, oefent het macht uit in een andere vorm: niet één die leven *neemt*, maar die leven *vormt*, en de individuele levens van gemeenteleden in het leven van het lichaam van de kerk invoegt of daarvan uitsluit.

Wie uit dit gemeenschappelijke leven uitgesloten wordt, wordt niet aan de dood overgeleverd, maar aan een ander, naakter, soort leven. Als gebannene wordt je leven niet alleen gespaard (er is geen gewelddadige straf, je wordt niet terechtgesteld), maar je leven wordt door de werken der noodzaak zelfs actief bewaard. Maar wat bewaard wordt is slechts ‘leven’ in de materiele, biologische zin (eten, drinken, onderdak). Je bent uitgesloten uit het gedeelde leven binnen de gemeente. Te blijven leven betekent hier vooral niet te sterven.

In de ban, tussen de gebannene en de rest van de gemeente, lijkt er dus een soort tweedeling of onderscheid plaats te vinden op het niveau van de betekenis van ‘leven’. Het is een onderscheid tussen het (hernieuwde en gedeelde) leven dat in de kerk gevormd en gekweekt wordt, en het (slechts biologische) leven dat bewaard wordt voor de gebannene, waaraan deze overgeleverd wordt. Je zou kunnen zeggen dat dit, in zekere zin, iets van de doop

herhaalt: Daarin vindt immers ook een onderscheid of transformatie plaats tussen het leven volgens de oude Adam en het nieuwe leven in Christus.²⁰ Maar het leven van de gebannene is niet simpelweg een terugkeer naar de vroegere toestand van een niet gedoopte ‘buiten’ de gemeente. De gebannene is, op een belangrijke manier, binnen *noch* buiten.

Tweede Tegenspraak: Binnen en buiten

In zekere zin werkt de ban zichzelf tegen. Aan de ene kant wordt hij ingezet om het onderscheid tussen binnen en buiten, tussen het nieuwe leven in Christus en het normale leven in de buitenwereld te herhalen en opnieuw te bekrachtigen. De ban bewaakt de grenzen van de gemeente, hij zorgt ervoor dat niemand binnen is die niet binnen hoort te zijn. Maar aan de andere kant wordt juist hierdoor verward wat er verhelderd zou moeten worden: de gebannene is namelijk niet simpelweg (weer) buiten, maar bewoont een soort opgeschort grensgebied. In plaats van helderheid tussen binnen en buiten schept de ban verwarring, een derde categorie van personen, die noch binnen noch buiten zijn.

Hierboven merkte ik op dat de tucht voor Hubmaier in een wederzijdse afhankelijkheid staat met het avondmaal en de doop. De verhouding tot de doop is bijzonder betekenisvol. Hubmaier gebruikt hier het beeld van twee sleutels die Jezus aan de kerk geeft (Mt 16:19). Eén sleutel, de doop, opent de poorten en heet de mensen in de kerk welkom. De andere sleutel, de ban, wijst weerspannige zondaars uit en sluit de poorten indien nodig.²¹ De doop en de ban zijn dus in zekere zin elkaars spiegelbeeld: de één regelt de intrede in de kerk, de ander de uittrede. De één is ijdel zonder de ander, de ander schept zijn bevoegdheid uit de één.²² Je zou kunnen zeggen dat in de doop een onderscheid gemaakt wordt tussen normaal bestaan (de oude Adam) en het nieuwe leven in Christus, een onderscheid dat constitutief is voor het leven van de kerk. De oude Adam geeft zich echter niet meteen geslagen, en dit constitutieve onderscheid wordt in zekere zin in de ban herhaald en opnieuw bekrachtigd tegen zijn weerstand in.

Hubmaiers beeldspraak van *twee* sleutels kan ons er echter alert op maken dat hier iets gek is aan de hand. Waarom, immers, niet gewoon *één* sleutel, en één poort, als ingang en uitgang? Waarom zou er een aparte poort met een aparte sleutel nodig zijn speciaal voor diegenen die gebannen moeten worden – kunnen ze niet gewoon door de voordeur uitgezet worden? En inderdaad lijkt het erop dat de twee poorten niet naar dezelfde plek leiden. Het

lidmaatschap van de gebannene wordt niet *opgeheven*, het wordt *opgeschort*, hij of zij wordt overgelaten aan een status op de grens, niet echt binnen, noch echt buiten.

Dat de gebannene niet simpelweg binnen de kerk is, niet *simpelweg* een gemeentelid, lijkt me duidelijk: Als gebannene word je immers expliciet uit de gemeenschap gesloten en gemeenteleden moeten zover mogelijk alle omgang met je opzeggen. Maar in deze uitsluiting is de gebannene ook niet simpelweg *buiten* de gemeente. Hubmaier onderscheidt de gebannen toestand expliciet van de positie van normale buitenstaanders, heidenen en Joden.²³ Zo wordt de (her)intrede door verschillende procedures geregeld: de gebannene hoeft niet nogmaals gedoopt te worden om weer volledig lidmaatschap te krijgen – heidenen en Joden natuurlijk wel. Ook hun behandeling door gemeenteleden is aan andere regels onderhevig: er is bijvoorbeeld geen vergelijkbaar verbod op het groeten van heidenen en Joden, zoals dat er voor gebannen is, en de omgang met deze normale buitenstaanders is ook niet beperkt tot de werken der noodzaak, maar moet ook de (voor de gebannene verboden) werken der vriendschap omvatten.²⁴

Als we achter de eerste poort dus simpelweg de buitenwereld vinden, waarvandaan de dopelingen de kerk binnen komen, vinden we achter de tweede poort een soort derde ruimte, een grensgebied bevolkt door gebannen, tegelijkertijd noch/noch als zowel/als. En in deze grensstatus verwarren en vertroebelen ze de helderheid van deze grens tussen kerk en (buiten)wereld, een grens die nu opeens uit twee grenzen blijkt te bestaan, met twee sleutels en twee poorten. We kunnen ons afvragen of het daarbij blijft: of er niet verdere poorten, grenzen en sleutels nodig zullen zijn om de kerk opnieuw af te zonderen van, en te beschermen tegen, deze nieuwe verwarringen.²⁵

Maar dit is toch, zeker, niet het eindpunt: vindt Hubmaiers tuchtapparaat niet immers een triomf en doel in de inkeer en terugkeer van de gebannene – dat wil zeggen, in zijn of haar berouw en boetedoening?

Derde Tegenspraak: Vrijheid en onderwerping

Misschien wel het belangrijkste moment in Hubmaiers visie van de tucht en de ban is het proces dat de terugkeer uit de gebannen toestand regelt: berouw en boetedoening. Hier vindt de opgeschorte grensstatus van de gebannene, uitdrukkelijk een tijdelijke en uitzonderlijke situatie, zijn doel en dramatische ontknoping. De grensstatus van de gebannene wordt beëindigd, en diens (vrijwillige) onderwerping aan de levenswijze van de gemeente wordt herbe-

vestigd. Maar ook deze boetedoening is ten diepste dubbelzinnig: ze moet tegelijkertijd vrijheid en onderwerping zijn, authenticiteit en retoriek, uit het hart en conform bepaalde criteria.

In een korte tekstpassage aan het eind van ‘Over de Christelijke Ban’ duidt Hubmaier op een belangrijke vraag: Hoe kunnen we weten of een bepaalde uiting van berouw waarachtig is, en niet slechts strategisch? Als de gebannene zich bij de gemeente meldt, zijn of haar zonde erkent en zegt nu een ander leven te leven, kan dit, volgens Hubmaier, slechts geaccepteerd worden als er sprake is van ware boete en berouw.²⁶ Maar hoe kunnen we dit beoordelen? Enerzijds moet een uiting van berouw, om als echt erkend te worden, vrij en authentiek zijn, ‘uit het hart’ komen.²⁷ Als ik berouw toon alleen maar omdat ik berouw *moet* tonen, alleen omdat het van mij gevraagd wordt, of als mijn boetedoening slechts een bekend schema volgt met als doel mijn toestand te verbeteren, als het *slechts* strategisch is, dan is het geen echt berouw.

Maar anderzijds maakt Hubmaier ook duidelijk dat een uiting van berouw en boete een *zekere soort* van uiting is, die aan bepaalde regels en criteria moet voldoen om het de gemeente mogelijk te maken deze woorden als ware boete en berouw te herkennen en te beoordelen. Als mijn uiting niet aan deze criteria voldoet, niet ook een herkenbaar soort gedrag oplevert – Hubmaier noemt in het bijzonder het vermijden van verleidende situaties – kan deze *ook* niet als echt berouw beoordeeld worden. Boete en berouw kunnen dus niet *slechts* uit het hart zijn, ze moeten ook *overtuigend* zijn, dus strategisch en retorisch en overredend. De berouwvolle zondaar die terug wil komen moet niet alleen maar *echte* gevoelens tonen, maar ook *passende* gevoelens, moet zijn of haar uiting van smart en spijt in een herkenbaar type vormgeven.²⁸

Als dit een treffende omschrijving is, betekent dit dat het moment van berouw en boete onder druk staat vanuit twee onderscheidene en fundamenteel verschillende richtingen. Aan de ene kant, het vereiste van vrijheid of authenticiteit: het moet uit het hart komen, kan niet slechts verplicht of strategisch zijn. Aan de andere kant, het vereiste aan bepaalde criteria te voldoen en gevoelens op een passende manier te uiten. Hieraan kunnen we nog toevoegen wat we een disciplinaire druk kunnen noemen: boetedoen gaat niet alleen om mijn eigen gevoelens en intenties, het moet ook (herkenbaar als) *onderwerping* zijn, als het accepteren van en je voegen naar het gezag van de kerk. Deze tegenspraak of spanning is alleen dan op te lossen als de polen identiek worden: als, voor de berouwvolle zondaar, vrijheid en onderwerping identiek worden – als deze dus niet alleen zijn gevoelsuitingen en gedrag passend vormt, maar ook *zichzelf* naar het beeld van de gemeente laat (her)vormen.

Dit is misschien wel de reden waarom dit moment van boetedoening voor Hubmaier zo belangrijk is. Hier, onder de tegengestelde druk van dit emotionele moment wordt de onderwerping aan, en herschepping in, kerkelijke normen dramatisch tot stand gebracht. In dit proces wordt de berouwvolle zondaar *zelf* gevormd en hervormd, herschapen in het beeld van het collectief. Zijn of haar vrijheid, de authenticiteit van een boetedoening die uit het hart komt, wordt in dit moment ononderscheidbaar van *onvrijheid*, van de onderwerping aan de discipline van de gemeente. In zekere zin vindt dit proces, als het slaagt, dus niet alleen *uit* het hart plaats, maar vooral ook *het hart in*, waar de norm zich in het gestel van het individu vastschrijft en dit individu als deel van het collectief nieuwe gestalte krijgt.

EEN KERKELIJKE (QUASI)BIOMACHT

In Hubmaiers tuchtapparaat komen dus op beslissende momenten schijnbaar tegengestelde zaken niet alleen met elkaar in contact, maar raken ze ook verward en ononderscheidbaar. Dit betekent enerzijds dat de tucht tegelijkertijd de grenzen van de kerk versterkt en deze verstoort; dat de *stabilisering* van de macht van de gemeente over haar leden en haar afgrenzing van de buitenwereld tegelijkertijd ook haar *destabilisering* is. Anderzijds betekent juist de tegensprekelijkheid van het tuchtapparaat ook dat in het moment van boetedoening vrijheid en onderwerping identiek worden; dat het dwangmiddel in de berouwvolle zondaar zijn juist door deze tegenspraak disciplinerend het meest dramatisch volbrengt. Terwijl Hubmaier in zijn beoogde tuchtapparaat dus afstand neemt van de gewelddadige machtsmiddelen van de staat en diens logica, verschijnt het als voorloper van een ander soort disciplinaire macht met een andere logica, die weliswaar minder direct is, maar niet minder stringent: niet één die leven neemt, maar die een bepaalde soort leven schept, vormt, en surveilleert. In haar meer hedendaagse manifestaties wordt een zodanige disciplinaire macht ook wel beschreven als biomacht.

Een Kracht die Leven Vormt

In zijn boek *De Wil tot Weten* introduceert de filosoof Michel Foucault de termen ‘biomacht’ en ‘biopolitiek’ om aan te duiden hoe er in de moderniteit een verschuiving plaatsvindt in de manier waarop macht uitgeoefend wordt. Voorheen ging het bij macht vooral om straf of diens afwezigheid: de soeverein heeft

de macht over leven en dood in die zin dat hij het recht heeft *leven te nemen* of te *laten leven*.²⁹ Maar moderne macht – biomacht – uit zich door het vormen, reguleren en surveilleren van het leven, en haar hoogste functie is niet meer (al dan niet) te doden, maar het leven geheel en al te doordringen.³⁰ Waar klassieke soevereine macht er dus in bestond te *doen sterven* of te *laten leven*, bestaat moderne biomacht erin te *doen leven* of leven te weigeren – te *laten sterven*.³¹

Foucault ziet deze verschuiving weg van het soevereine voorrecht te doden en de opkomst van biomacht niet als de beknotting van macht, maar juist als haar uitbreiding. Want de plek waarop macht uitgeoefend wordt is nu het gehele leven van de bevolking, zowel collectief door de controle van bevolkingsgroepen, geboortecijfers, en volksgezondheid,³² en individueel door het disciplineren van het lichaam. Door het leven op te nemen – méér dan door met de dood te dreigen – krijgt de macht toegang tot het lichaam.³³ Biomacht en biopolitiek duiden dus op de manier waarop een zekere dwang of controle uitgeoefend wordt over het leven, die het niet alleen bedreigt of verschoont, maar het ook constructief vormt, en het gehele leven in een disciplinair regime wil opnemen. Zulke biomacht, in tegenstelling tot klassiekere soevereine macht, wordt niet eenzijdig door de staat over de bevolking uitgeoefend; ze vormt ook diegenen die ze uitoefenen.

Foucault vindt een voorloper van biomacht in de klassieke Christelijke zorg van de priester voor zijn kudde.³⁴ Maar het echte begin van de verschuiving naar biomacht ziet hij pas in de zeventiende eeuw, duidelijk na de vroegmoderne context van Hubmaier. En misschien lijken Foucaults onderzoeksgebieden (zoals de rol van wetenschap en kennis in de regulering van seksualiteit, de inzet van geoptimaliseerde lichamen en bevolkingsgroepen voor kapitalistische uitbuiting, en moderne genocidale oorlogsvoering als de duistere tegenhanger van biomacht³⁵) ver weg van de doperse poging door een disciplinair tuchtapparaat vorm te geven aan een gemeenschappelijk leven.

Maar tegelijkertijd lijkt Foucault hier wel iets te noemen dat opvallend dichtbij komt aan de manier waarop Hubmaiers tuchtapparaat werkt, als een vorm van dwang die het leven van de gemeente en haar leden vormt, disciplineert, en surveilleert. Misschien is het niet teveel gezegd Hubmaiers tuchtapparaat als (quasi)biomacht te beschrijven, en dus in zekere zin als voorloper op de vormen van biomacht die Foucault bespreekt. Hubmaiers uiterste dwangmiddel, de ban, *laat* niet alleen leven (in die zin dat het niet *doet sterven*, niet de gewelddadige middelen van de staat inzet), maar *weigert* ook leven, met name de deelname aan het gemeenschappelijke leven waaraan het vormgegeven heeft, waaruit de gebannene nu uitgesneden wordt.

Een Drempel van Naakt Leven

Hierboven besprak ik de manier waarop de gebannene aan een bepaald soort leven wordt overgelaten, een leven dat uitgesloten is van het gemeenschappelijke leven in de gemeente, maar niet simpelweg een terugkeer naar een ongedoopte toestand betekent. Hiermee komen we in de buurt van de recentere interpretatie van biomacht door de Italiaanse filosoof Giorgio Agamben. Waar Foucault vooral geïnteresseerd was in de moderne en in zekere zin constructieve of positieve biopolitieke disciplinerende en regulering van het leven, onderzoekt Agamben hoe soevereine macht vanaf het begin altijd al een biopolitieke component bevat. Volgens Agamben is immers de meest oorspronkelijke handling van soevereiniteit helemaal niet het recht het leven te nemen, zoals Foucault meende, maar zich er juist aan te onttrekken, het bloot te stellen. Daarbij vormt ze een soort van ‘naakt’ leven dat ontdaan is van elke bescherming. De meest oorspronkelijke soort van bestraffing is daarom niet de terechtstelling, maar de (soevereine) ban.

Agamben bespreekt dit fenomeen aan de hand van een obscuur element uit de Romeinse oudheid: de ‘homo sacer’.³⁶ Wie ‘sacer’ wordt verklaard wordt uit de wettelijke orde uitgesloten. Je wordt niet terechtgesteld, maar je leven verliest alle betekenis: het kan niet als offer aan de goden worden aangeboden, en iedereen mag je zonder gevolgen doden.³⁷ Dit soort verbanning, de productie van een soort leven zonder betekenis en zonder bescherming, is volgens Agamben de fundamentele bezigheid van alle soevereine macht. De ban is hiermee de oorspronkelijke politieke verhouding.³⁸ De meest oorspronkelijke functie van de soevereine rechtsorde is dus, paradoxaal genoeg, niet zijn wetgeving *toe te passen*, maar deze *op te schorten*, niet te *doen sterven* maar meteen al te *laten sterven*. Door de productie van dergelijk naakt leven, door deze oorspronkelijke uitsluiting of onderscheiding tussen binnen en buiten, grondvest de orde zich. Volgens Agamben kan er dus geen soevereine rechtsorde bestaan zonder een vorm van de ban.

Het leven waartoe de homo sacer veroordeeld wordt is echter niet *simpelweg* buiten. Door zijn centrale belang voor de grondvesting van de orde zit de homo sacer in een soort grensgebied: tegelijkertijd uitgesloten *en* ingesloten, blootgesteld en bedreigd op de drempel waarop leven en wet, buiten en binnen, niet meer te onderscheiden zijn.³⁹ Het is dus niet zozeer de eenvoudige onderscheiding tussen binnen en buiten die voor de soevereine rechtsorde van grondlegend belang is (zoals bijvoorbeeld bij Carl Schmitt), maar de productie van dergelijke grensgebieden en grenspopulaties, die zich noch geheel binnen, noch simpelweg buiten bevinden. Agamben ziet dit fenomeen

ver buiten de obscuriteit van de Romeinse oudheid verbreid, bijvoorbeeld in het naakte leven zonder elke wettelijke status of bescherming van gevangenen in concentratiekampen, maar ook in de hedendaagse grensstatus van vluchtelingen, wier leven weliswaar wordt bewaard, maar slechts in materiele, biologische zin.⁴⁰

Agambens zorgen lijken misschien opnieuw ver weg van de doperse ban zoals ik deze hier besproken heb. Nog los van de vraag of Agambens vrij koene conclusies ons overtuigen wordt een eenvoudige vergelijking van de doperse ban met homo sacer door belangrijke verschillen belemmerd: Agamben is vooral geïnteresseerd in een duiding van *soevereine* orde, en de productie van een soort leven dat gedood mag worden, terwijl Hubmaier een soort *niet-soevereine* orde in gedachten lijkt te hebben en het doden van de gebannene nadrukkelijk verbiedt. En toch lijkt Agamben hier een fenomeen te benoemen dat opvallend dichtbij komt bij de tegenspraken die de doperse ban kenmerken. De status van de gebannene – binnen noch buiten, veroordeeld tot slechts biologisch voortbestaan zonder gedood te worden, een naakt leven in een opgeschort grensgebied – lijkt in zekere zin, hoewel zeker niet naadloos, belangrijke aspecten van Agambens interpretatie van biomacht te hernemen.

Ook zien we bij Agamben de nadrukkelijke herhaling van Hubmaiers stelling dat de ban *noodzakelijk* is. Volgens Hubmaier kan er zonder de ban geen kerk zijn; volgens Agamben kan er geen rechtsorde zijn zonder de productie van naakt leven, dus zonder de soevereine ban. Voor zowel Hubmaier als Agamben is de ban niet een incidentele of secundaire praktijk van de kerkelijke/politieke gemeenschap, maar intrinsiek en grondlegend: Voor Agamben is de ban de éne meest oorspronkelijke verrichting van soevereiniteit; voor Hubmaier deelt hij zijn status met de doop en het avondmaal als wederzijds afhankelijke constitutieve praktijken van de kerk.

In het licht van Agambens lezing zouden we nu kunnen zeggen dat de ban voor Hubmaiers doperse visie niet slechts om ethische of theologische redenen zo essentieel en constitutief is – bijvoorbeeld dat de kerk een dergelijke procedure *zou moeten* hebben – maar op een structurele manier. De gemeente *kan* niet als herkenbaar eigen levenswijze bestaan zonder tenminste het potentieel om haar constitutieve onderscheiding tussen binnen en buiten, tussen oud en nieuw leven, te herhalen in het grensapparaat van de ban. Misschien is dit ook de reden dat Hubmaier opmerkt dat de ban niet slechts in het licht van individuele doopverplichtingen opgevat kan worden, maar verbonden is met het collectieve leven van de kerk.⁴¹

SLOT

Op het eerste gezicht lijkt het door Hubmaier beoogde tuchtapparaat vrij eenvoudig te duiden: het disciplineert gemeenteleden en straft overtreders zonder daarbij de machtsmiddelen van de staat te gebruiken, met als uiterste dwangmiddel de uitsluiting uit het gemeenschappelijke leven. Maar bij een nadere blik doemen belangrijke tegenspraken op. In Hubmaiers tuchtapparaat komen op beslissende momenten schijnbaar tegengestelde zaken niet alleen met elkaar in contact, maar raken ze ook verward en wordt het onmogelijk ze van elkaar te onderscheiden: vrijwilligheid en dwang, binnen en buiten, en vrijheid en onderwerping. Door deze tegensprekelijkheid werkt de ban zichzelf tegen, verstoort en verschuift de helderheid die hij hoopt te garanderen – maar kan zijn disciplinerende in de berouwvolle zondaar ook op de meest dramatische manier volbrengen. Met Foucault en Agamben kan Hubmaiers tuchtapparaat als een vorm van (quasi)biomacht beschreven worden: een macht die niet doet sterven of laat leven, maar juist dwang uitoefent door leven te vormen en te surveilleren.

Harold Bender heeft ooit betoogd dat de doperse visie van een vrijwillig kerklidmaatschap een soort voorloper is op moderne democratische vrijheden – een betoog waarin Hubmaiers ‘Von Ketzern und Iren Verbrennern’ natuurlijk niet ontbreekt.⁴² De ban zelf komt bij Bender nauwelijks voor, en dat is misschien ook niet zo gek: als het klopt wat ik hier heb geprobeerd uiteen te zetten is Hubmaiers tuchtapparaat niet zozeer een voorloper op moderne democratische vrijheden, maar juist op de tegenspraken en dubbelzinnigheden van machtsuitoefening door (post)moderne democratieën – disciplinerende en surveillance, gewelddadige grensregimes, het samenvallen van vrijheid en onderwerping. Terwijl Hubmaier dus expliciet afstand wil nemen van de machtsmiddelen van de staat en diens logica, verschijnt zijn tuchtapparaat paradoxaal genoeg als voorloper van (post)moderne biomacht zoals Foucault en Agamben die beschrijven.

Agamben brengt tenslotte de vraag ter tafel of een rechtsorde zonder een zekere vorm van ban überhaupt mogelijk is en herneemt daarmee Hubmaiers opvatting dat er zonder ban geen kerk kan zijn. Of Agambens argumentatie wat betreft de rechtsorde overtuigend is, laat ik aan de lezer over. Wat de kerk aangaat is de gedachtegang allicht plausibel, tenminste in een zekere versie: om als gemeenschap met een herkenbaar eigen levenswijze te kunnen bestaan, moet de kerkgemeente de onderscheiding tussen deze levenswijze en het normale bestaan buiten haar grenzen kunnen herhalen en bekrachtigen.

En als dat zo is, als een vorm van tuchtapparaat en ban nodig zijn voor een herkenbaar eigen levenswijze, kunnen we ons afvragen of ban wel écht afwezig is in die tradities waarin deze niet meer beoefend wordt. Dat wil zeggen, heeft de ban zich in veel gemeentes niet simpelweg aan het oog onttrokken, en blijft onder de oppervlakte actief als een soort impliciet tuchtapparaat? Anders gezegd – blijft dopers leven, voor zover het als eigen levenswijze herkenbaar is, niet ergens afhankelijk van de (nu stille en verborgene) herhaling van bepaalde uitsluitingen?⁴³

In de veronderstelde noodzakelijkheid van een dergelijk tuchtapparaat, als de capaciteit een constitutieve onderscheiding te herhalen, wordt echter ook in zekere zin de ontoereikendheid daarvan herkenbaar. De reden dat het tuchtapparaat zo noodzakelijk blijft is immers dat de nagestreefde zuiverheid voortdurend buiten bereik blijft. Hubmaier is zich hiervan bewust: het nieuwe leven moet *voortdurend* opnieuw bevochten worden tegen de weerstand van de oude Adam in. De doop voldoet niet als eenmalige intrede in het nieuwe leven in Christus: de kerk moet voortdurend hernomen en herbevestigd worden. Echter, zoals we gezien hebben is een dergelijke herbekrachtiging telkens ook een verschuiving. Tegen de door Hubmaier beoogde zuiverheid in houdt een zekere rommeligheid zich staande, die ook deze nieuwe doperse kerk niet definitief kan uitbannen. En dat is ook voor hedendaagse lezers misschien ook niet geheel slecht nieuws.

NOTEN

- 1 De vergelijking met andere doperse leiders is hier niet mijn bedoeling, noch een vergelijking met de tucht in andere kerkelijke contexten, zoals bijvoorbeeld in gereformeerde gemeentes. Zie echter H. Roodenburg, *Onder Censuur: De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum, 1990); C.A. Snyder, *Anabaptist History and Theology: An Introduction* (Kitchener, 1995), i.h.b. 327-350.
- 2 In de afgelopen jaren heeft een belangrijke cesuur plaatsgevonden rond Agamben als denker en openbaar figuur, nadat deze in 2020 een aantal verontrustende interpretaties schreef van beschermingsmaatregelen in de covid-19-pandemie. In het bijzonder vergeleek hij de logica van deze maatregelen met die van concentratiekampen. Voor een zorgvuldige inschatting daarvan, en hun relatie met ander werk van Agamben, zie A. Kotsko, 'What Happened to Giorgio Agamben?' *Slate.com: School*, 20 Februari 2022 (<https://slate.com/human-interest/2022/02/giorgio-agamben-covid-holocaust-comparison-right-wing-protest.html>). Doordat dit artikel voortkomt uit een onderzoeksproject dat in het Engels plaatsvindt, zal ik hieronder vaak naar Engelstalige bronnen verwijzen (ook als deze bijvoorbeeld oorspronkelijk in het Frans of Italiaans geschreven zijn). Omwille van leesbaarheid heb ik Duits-, Engels- en Franstalige citaten veelal in het Nederlands geparafraseerd.
- 3 Balthasar Hubmaier, 'On Heretics and Those who Burn Them', in: H. Wayne Pipkin and J.H. Yoder (red.), *Balthasar Hubmaier: Theologian of Anabaptism (Classics of the Radical Reformation)* (Walden: Plough Publishing House, 2019), 58-66.
- 4 Hubmaier, 'On Heretics', 61-62.
- 5 Ibid., 60, speciefiek adviseert Hubmaier ze te laten 'razen en woeden'. Dit betekent overigens geenszins dat Hubmaier iets als een pluralistische theologie zou onderschrijven. De staat moet weliswaar ketters niet straffen, maar dat betekent niet dat God ze niet zal straffen, en boeken verbranden is voor Hubmaier geen probleem. Hij merkt wel op dat tenminste sommige mensen die als ketters worden verbrand eigenlijk oprechte gelovigen zijn (ibid., 64), maar niets wijst erop dat Hubmaier denkt dat het moeilijk is een echte ketter te identificeren. Hier moet ook opgemerkt worden dat Hubmaiers argumentatie voor (iets als) vrijheid van religieuze dwang ietwat ironisch is, daar hij niet lang hiervoor de verwoesting van de synagoge in Regensburg en de verbanning van diens Joodse bevolking dirigeerde. Naar mijn weten geeft Hubmaier daar in geen van zijn geschriften commentaar op.
- 6 H. Bender, 'Anabaptists and Religious Liberty in the Sixteenth Century', in: *Archiv für Reformationsgeschichte* 44 (1953), 32-51, i.h.b. 39. Pipkin and Yoder beschrijven het eveneens als 'the first text of the Reformation directed specifically to the topic of the liberty of dissent'. Hubmaier, 'On Heretics', 58.
- 7 B.v. Balthasar Hubmaier, 'Summe eines ganzen christlichen Lebens', in: H. Fast, *Der Linke Flügel der Reformation* (Bremen, 1962), 37-44, i.h.b. 41.
- 8 Balthasar Hubmaier, 'Von der brüderlichen Strafe', in: H. Fast, *Der Linke Flügel der Reformation*, 45-58; Balthasar Hubmaier, 'Von dem christlichen Bann', in: G. Westin and T. Bergsten (red.), *Balthasar Hubmaier. Schriften* (Gütersloh, 1962), 366-378. Een uitvoerigere bespreking zou hier misschien een verschuiving in Hubmaiers taalgebruik opmerken: In 1524 heeft Hubmaier het over ketters, dus over diegenen die dwalen van het orthodoxe geloof. In 1527 gaat het hem om 'zondaars', dat wil zeggen, diegenen die dwalen van de juiste ethische levenswijze (orthopraxis).
- 9 Hubmaier, 'Strafe', 58, 56.
- 10 Ibid., 47.
- 11 In een lijstje noemt Hubmaier een aantal zonden die hij bijzonder in protestantse kringen als

hardnekkig aanziet. Daarbij zijn onderdrukking, moord, en overspel, maar ook ledigheid, dansen, en vrijage. Ibid., 48.

12 Ibid., 47; Hubmaier gebruikt iets later nog meer dierlijk taalgebruik als hij beschrijft hoe de oude Adam zich als een paard of ezel tegen de vermaning verzet: deze bokt, snuift, en schopt. Ibid., 49.

13 Mt 18:17; ook 1 Kor 5:11-13.

14 Hubmaier, 'Bann', 367.

15 Hubmaier, 'Strafe', 46; Hubmaier beschrijft de zonde ook als een kankergezwell of melaatsheid die zo snel mogelijk uitgesneden moet worden, zie ibid., 50, ook 'Bann', 373.

16 Ibid., 373.

17 Hubmaier, 'Strafe', 52, 'Bann', 377.

18 Ibid., 373; Hubmaier merkt op dat dit natuurlijk niet betekent dat de staat met betrekking tot de gebannene geen wetten meer mag handhaven.

19 J.D. Roth, 'The Church "Without Spot or Wrinkle" in Anabaptist Experience', in: K. Koop and M.H. Schertz (red.), *Without Spot or Wrinkle: Reflecting Theologically on the Nature of the Church* (Eugene, 2015), 7-25, i.h.b. 13.

20 Bijv. Hubmaier, 'Summe', 45-46.

21 Hubmaier, 'Bann', 368-370.

22 Hubmaier, 'Strafe', 56.

23 Hubmaier, 'Bann', 374.

24 Ibid.

25 Dit wordt al snel werkelijkheid in de doperse discussies over de juiste handhaving van de tucht. Zie b.v. Roth, 'Without Spot or Wrinkle'.

26 Hubmaier, 'Bann', 377.

27 Ibid.

28 In zijn werk over de tucht onder Nederlandse doopsgezinden in de zeventiende eeuw merkt Troy Osborne op dat het vergieten van tranen bijzonder vaak voorkwam, en als bijzonder overtuigend werd gezien, bij berouwvolle gemeenteleden. T. Osborne, *Saints into Citizens: Mennonite Discipline, Social Control, and Religious Toleration in the Dutch Golden Age* (PhD Diss. University of Minnesota, 2007), bv. 52.

29 M. Foucault, *The History of Sexuality: Volume I, an Introduction* (New York, 1978), 136. Zie ook M. Foucault, *Geschiedenis van de Seksualiteit* (Amsterdam, 2018).

30 Foucault, *The History of Sexuality*, 139.

31 Ibid., 138.

32 Dit wordt in groter detail – en nu onderscheiden van 'biomacht' in de strenge zin – besproken in M. Foucault, *Security, Territory, Population. Lectures at the College de France, 1977-1978* (London, 2009).

33 Foucault, *The History of Sexuality*, 143.

34 Een vergelijking van Hubmaiers tuchtapparaat met Foucaults opmerkingen over pastorale macht, die sterk de nadruk leggen op de duiding van de innerlijke waarheid van de ziel in de biecht, wordt in dit artikel niet beoogd. Volgens Foucault is dergelijke pastorale macht eveneens een voorloper van biomacht, vooral door de manier waarop de zelfkennis van het individu samenhangt met het priesterlijk machtsapparaat. Hij noemt de vorming van alternatieve leefgemeenschappen als een tegenpraktijk tegen dergelijke pastorale macht. Een uitvoerigere bespreking zou de vraag moeten stellen hoe Hubmaiers doperse visie met zowel pastorale macht alsook alternatieve tegenpraktijken overeenkomsten vertoont, en er misschien op in gaan dat de relatie tussen individu, tuchtapparaat, en collectief in Hubmaiers doperse visie anders gedacht wordt: Zelfkennis en individualisering spelen weliswaar een rol, vooral natuurlijk in de vrijwillige volwassenen-

doop, maar disciplineren en het vormen van een collectief leven nemen in het tuchtapparaat een centralere plaats in. Zie: Foucault, *Security, Territory, Population*, i.h.b. 169ff, 275ff.

35 Foucault, *The History of Sexuality*, 137.

36 G. Agamben, *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life* (Stanford, 1998); Agamben vindt hier bij deze ‘heilige’, dat wil zeggen apart gezette, uitgesloten mens, ook de oorsprong van de gedachte dat leven op zich heilig zou zijn.

37 Agamben, *Homo Sacer*, 12.

38 Ibid., 181.

39 Ibid., 28.

40 Ibid., 166ff. Dit is overigens ook het beginpunt van Agambens zeer problematische interpretaties van volksgezondheidsmaatregelen in de covid-19-pandemie; zie n. 2.

41 Hubmaier, ‘Strafe’, 47.

42 Bender, ‘Anabaptists and Religious Liberty in the Sixteenth Century’, 39.

43 Het alternatief zou natuurlijk een constitutief ander soort kerkgemeente zijn dan wat Hubmaier op het oog heeft. Daarin zou de ‘dissociatieve’ onderscheiding tussen kerk en buitenwereld misschien een mindere rol spelen, en de kerk zich verzamelen om een meer ‘associatief’ samenzijn dat wortelt in een veelheid van relaties binnen de kerk en, onherroepelijk, ook over haar grenzen heen. Dit kan misschien als verlies van eigen identiteit opgevat worden (en dat zou Hubmaier misschien ook vinden), maar misschien ook weer niet door iedereen; voor sommigen is dit wellicht een bijzonder aantrekkelijke visie.

‘ontrouwelijk ... verlaeten’

Coornherts vlucht

MIRJAM VAN VEEN

INLEIDING

Dirck Volckertsz Coornhert (1522-1590) is bekend geworden als criticaster van de jonge gereformeerde kerk. Zijn belangrijkste biograaf, H. Bongers, schetste hem als voorloper van de moderne tijd die tegen de gereformeerde orthodoxie onvermoeibaar streed voor gewetensvrijheid en voor een optimistisch geloof in menselijk kunnen. Ook historici na Bongers schetsten Coornhert als de tegenpool van de gereformeerde predikanten.¹ Voor dat beeld zijn sterke argumenten aan te voeren. Zijn polemieken tegen de gereformeerde predestinatieleer, zijn weerzin tegen het mensbeeld in de Heidelbergse catechismus en zijn niet aflatende waarschuwingen tegen de introductie van een Geneefse inquisitie brachten hem inderdaad in botsing met gereformeerde predikanten. Deze polemieken veroorzaakte dermate veel opschudding dat de Staten zich ermee bemoeiden en de polemiek tussen Coornhert en de predikanten gingen zien als een ‘landszaak’.² Voor beide partijen stond veel op het spel. Coornhert meende dat de gereformeerde kerk een gevaar was voor de nog maar net verworven vrijheid. Hij vreesde dat de gereformeerde kerk zich net zo zou ontwikkelen als de katholieke kerk dat had gedaan en dat de gereformeerde kerk te veel macht zou krijgen.³ De predikanten betichtten op hun beurt Coornhert van verraad. Hij zou zijn eigen vaderland toen het in nood was hebben verlaten en zou er op denigrerende toon over hebben gesproken. Coornhert wees deze beschuldiging (uiteraard) van de hand en klaagde dat de predikanten hem op deze manier in het nog immer door oorlog verscheurde land, in gevaar brachten.

In het historisch onderzoek is aan de beschuldiging van de predikanten nauwelijks aandacht besteed. Toch valt er wel wat te zeggen voor het gereformeerde perspectief. Een nauwgezette analyse van dit gereformeerde perspectief helpt te begrijpen waarom de polemiek tussen Coornhert en de predikanten zo uit de hand liep. De predikanten hadden reden aan te nemen dat rond de tijd van de beeldenstorm Coornhert aan hun kant stond. Vanwege zijn betrokkenheid bij de opstand en vanwege zijn contacten met de gereformeer-

den was Coornhert in de nasleep van de beeldenstorm gedwongen het land te verlaten. Hij kwam terecht in het land van Kleve en werd actief als fondsenwerver voor de prins. In 1572 keerde hij als zovelen naar Holland terug en werd actief als secretaris van de Staten van Holland. Zijn hernieuwde verblijf in Holland was slechts van korte duur want in hetzelfde jaar nam Coornhert opnieuw de wijk. Volgens Coornhert deed hij dat onder dreiging: hij had als secretaris van de Staten de wandaden van Willem van der Marck, de heer van Lumey aan de kaak gesteld en die bedreigde hem nu dermate serieus dat hij voor de tweede keer uitweek naar het land van Kleve. De predikanten hadden een geheel andere lezing van het verhaal en interpreteerden Coornherts tweede vlucht als verraad. In dit artikel sta ik uitvoerig stil bij Coornherts redenen om tot tweemaal toe te vluchten, bij zijn rol in de opstand, en zijn verhouding tot de Prins van Oranje en tot de gereformeerden. Daarnaast sta ik stil bij de wijze waarop Coornhert zelf zijn vlucht beschreef. Duidelijk zal worden dat Coornhert ten tijde van de beeldenstorm allerlei vriendschappelijke contacten had binnen de gereformeerde kerk. Pas in de loop van de tijd nam Coornhert afstand van de gereformeerde kerk en werd hij tot een belangrijke tegenstander van de publieke kerk.

Op het eerste gezicht liep de oppositie tegen Calvijn en de calvinisten als een rode draad door Coornherts werk. Reeds in 1560 keerde hij zich in zijn *Verschooninghe van de roomsche afgoderye* tegen de nadruk die Johannes Calvijn en Menno Simons legden op de openlijke belijdenis van het geloof. Anders dan Calvijn en Menno meende Coornhert dat een gelovige er verstandig aan deed zich aan zijn of haar katholieke omgeving aan te passen teneinde het vege lijf te redden. Hij verweet Calvijn en Menno de dood van onschuldigen. Door van gelovigen te eisen openlijk voor hun protestantse geloof uit te komen, stuurden ze hun aanhangers feitelijk naar het hakblok, zo meende Coornhert. Calvijn reageerde in 1562 met een traktaat waarin hij Coornhert uitmaakte voor alles wat lelijk was. De beschuldiging dat hij onschuldigen de dood injoeg terwijl hij zelf veilig in Genève zat, kon de reformator natuurlijk niet over zijn kant laten gaan.⁴ Hoewel Coornherts auteurscarrière dus begon met een vinnige polemiekt tussen hem en Calvijn, is de conclusie dat Coornhert van meet af aan lijnrecht tegenover de gereformeerden stond, te kort door de bocht. Ook Coornhert zelf schreef in 1581 dat ten tijde van de beeldenstorm het tegenovergestelde het geval was geweest: vanwege de dwang ‘was ick anno lxxii teghen den Papisten, die sulcke moorderijen hadden bedreven, ende dit dede my voorderen de ghereformeerden’.⁵ Hoewel Coornhert zijn opmerking maakte om zichzelf vrij te pleiten van al te veel katholie-

ke sympathieën, klopt het wel dat hij rond 1566 zowel met geuzenleiders als met vooraanstaande gereformeerden allerlei contacten onderhield.

ZEG MIJ WIE UW VRIENDEN ZIJN ...

Coornherts huwelijk met Neeltje Simonsdr bracht hem in nauw contact met de Brederodes. Neeltjes zus Anna Simonsdr was maîtresse van Reinout van Brederode en had samen met hem zes kinderen. Een van hen was Artus van Brederode: hem zullen we later nog tegenkomen als Coornherts redder in nood. Toen Coornhert door zijn huwelijk met de onbemiddelde Neeltje tijdelijk gebrouilleerd raakte met zijn familie, werd hij huismeester bij de Brederodes. Hoewel zijn verblijf in Vianen op Batestein bij de Brederodes van korte duur was, bleef het contact met hen in stand.⁶ Toen de bekende rebel-leider en zoon van Reinout Hendrik van Brederode poogde de steden ervan te overtuigen de prins te vragen het land niet te verlaten maar de verdediging van Holland tegen de inquisitie ter hand te nemen, was Coornhert daarbij betrokken.⁷ Ook met Willem van Oranje stond Coornhert aan de vooravond van de opstand in contact. De twee ontmoetten elkaar in september 1565, toen Willem van Oranje samen met hertog Wilhelm V van Jülich-Kleve-Berg Haarlem bezocht. In februari 1566 vond een nieuwe ontmoeting plaats toen de twee spraken over de vervolging van ketters.⁸

Bij het drie miljoen-gulden rekwest was Coornhert betrokken. Dit rekwest maakte deel uit van een reeks verzoeken van de edelen aan de landvoogdes om te pleiten voor moderatie. In het 3 miljoen gulden rekwest stelden de edelen de koning voor drie miljoen goudgulden te betalen in ruil voor religieuze vrijheid. Edelen en kerkenraden zamelden daadwerkelijk geld in. Dit voorstel lijkt te naïef om serieus te nemen en veel historici hebben het rekwest dan ook geïnterpreteerd als een poging om een geldwervingsactie om troepen te betalen voor een gewapende opstand te maskeren. Dat de opstellers geloofd hebben dat hun verzoek enige kans maakte, lijkt onwaarschijnlijk.⁹ Coornhert was bij het rekwest betrokken: hij vertaalde het in het Nederlands. Coornhert zou zelf verklaren dat hij zijn hulp contre-coeur leverde, maar deze verklaring legde hij af toen hij in de gevangenis zat. Zijn betrokkenheid bij dit rekwest paste te goed in een patroon om zijn ontkenning van echte steun aan het rekwest voor zoete koek te slikken.¹⁰

Met vooraanstaande gereformeerden onderhield Coornhert aan de vooravond van de beeldenstorm eveneens contact. Zo maakten zijn broers Frans

en Clement deel uit van de gereformeerde beweging. Beide broers woonden in Amsterdam en vluchtten na de beeldenstorm naar Emden. Waarschijnlijk zetten ze daar de drukkerij voort die Dirck in Haarlem samen met anderen was begonnen.¹¹ ‘Orthodox’ was Frans Coornhert waarschijnlijk niet. Hij steunde het streven van de prins de Nederlandse gereformeerde kerk een brede basis te geven en was allesbehalve gelukkig met de pogingen van bijvoorbeeld Petrus Datheen om de jonge kerk op een uitsluitende gereformeerde leest te schoeien.¹² In de onrustige periode rond de beeldenstorm had Dirck Volckertsz Coornhert met meer Amsterdamse gereformeerden contact dan alleen zijn broer. In een brief uit juli 1566 gaf hij te kennen te willen spreken ‘van dinghen, die gheen papier betrouwt en zyn’ met drie mensen die bij de religieuze onrust in Amsterdam een belangrijke rol speelden: Maarten Jansz Coster, Andries Boelensz Loon en Reynier Simonsz van Neck.¹³ Ook zou het goed kunnen dat Coornhert in gereformeerd Rotterdam contacten had. Tijdens zijn verblijf in het hertogdom Kleve ontmoette Coornhert meermaals Cornelis Meynaartszoon Boon in Wesel en het zou goed kunnen dat Coornhert en Boon elkaar al kenden voor zij neerstreken in het Duitse Rijk.¹⁴ Ook Boon behoorde niet bepaald tot de gereformeerde orthodoxie. In 1574 kreeg de inmiddels teruggekeerde Boon het aan de stok met de Rotterdamse kerkenraad: hij zou het gedachtegoed van Coornhert verspreiden. Hij probeerde bovendien Pieter de Zuttere (op dat moment Waals ouderling in Wesel) naar Rotterdam te krijgen. Deze De Zuttere stond volgens de kerkenraad echter te dicht bij dopers, dwalende geesten en libertijnen.¹⁵

Coornhert interesse in religieuze vernieuwing is in de jaren ’60 evident. In zijn vroege geschriften is de invloed aan te wijzen van onder anderen Sebastian Franck en David Joris. Ook van de *Theologia Deutsch*, een beroemd mystiek traktaat, was Coornhert bijzonder geporteerd. Sebastian Franck en David Joris relativeerden radicaal de waarde van uiterlijke ceremoniën en van een institutionele kerk. Coornhert deelde het ideaal van menselijke vervolmaakbaarheid en onderschreef de gedachte dat de geestelijke wederopstanding van Christus plaatsvond in de gelovigen.¹⁶ In zijn latere jaren zou onder andere dit spiritualisme Coornhert onderscheiden van de gereformeerde orthodoxie, maar in de jaren ’60 werd die scheidslijn nog niet zo scherp getrokken.¹⁷ Zijn aanwezigheid in 1566 bij een debat tussen katholieken en gereformeerden in Haarlem en zijn bereidheid tijdens dit debat op te treden als secretaris wees er eveneens op dat Coornhert met meer dan louter interesse de religieuze woelingen van zijn tijd gadesloeg; hij was er actief bij betrokken.¹⁸

VLUCHTEN OF BLIJVEN?

Van de beeldenstorm moest Coornhert niets weten. In Haarlem, waar hij secretaris was van het stadsbestuur, spande hij zich er succesvol voor in Haarlems kerken voor beeldenbrekerij te behoeden.¹⁹ Hoewel Coornhert zich tijdens de beeldenstorm dus niet inliet met radicale rebellen, had hij voldoende reden om het herstel van de Habsburgse orde te vrezen. Hij trof tijdens de nasleep van de beeldenstorm dan ook voorbereidingen om het land te verlaten. Hij poogde zijn huis te verkopen en verzocht ontheven te worden van zijn plichten als secretaris van de stad.²⁰ In eerste instantie was Coornhert van plan naar Emden te gaan, maar nadat Habsburgse troepen Brederodes Vianen hadden veroverd, raakte hij in paniek. Hij ging scheep en bereikte via de Zuiderzee uiteindelijk Deventer. In de Hanzestad vond hij onderdak bij Hendrick van Marckel, burgemeester van de stad.²¹

Vanuit Deventer probeerde Coornhert verder oostwaarts te reizen (naar Keulen en later naar Emmerich), maar andermaal wijzigde hij zijn plannen. Hij reisde namelijk terug naar Haarlem! Bij thuiskomst werd hij in de kraag gevat en in Den Haag in het gevang gezet. Coornherts beslissing terug te reizen naar Haarlem is op zijn minst opmerkelijk, maar helaas wordt uit de bronnen niet duidelijk waarom hij besloot de steven weer westwaarts te wenden. Wellicht speelde Coornherts bezoek aan de prins een rol. Toen Coornhert in Emmerich was, verzocht de prins hem namelijk per bief naar Dillenburg te komen om met hem te spreken. Wat de twee daar hebben besproken, is niet overgeleverd; wel blijkt uit de brief van Willem van Oranje aan Coornhert dat de twee op vertrouwelijke voet stonden.²² Mijn suggestie is dat Coornhert tijdens zijn bezoek aan Dillenbrug onderdeel werd van Prins Willems militaire masterplan en dat hij op diens verzoek terugkeerde naar Haarlem. Willem van Oranje maakte gedurende de winter plannen voor een militaire campagne in het voorjaar van 1568. Onderdeel van zijn plan de campagne was het zaaien van onrust en het verwerven van steun in de Lage Landen.²³ Voor dat laatste onderdeel van zijn plan zette hij onder andere Johannes Basius in.²⁴ Volgens Cipriaen Maertensz die tijdens Coornherts gevangenschap tegen hem getuigde, zou Coornhert ‘den goede oprechten Catholicquen personen’ te schande hebben gemaakt en zou hij in het openbaar de loftrumpet op de geuzenleider Brederode hebben gestoken.²⁵

Hoe een en ander ook zij, Coornhert slaagde erin met hulp van Artus van Brederode te ontsnappen uit de gevangenis en hij vluchtte alsnog. Hij nam de wijk naar het hertogdom Kleve en streek na enige omzwervingen samen

met zijn vrouw Neeltje, neer in Xanten. En ook deze beslissing was opmerkelijk. Zoals we hebben gezien, hadden zijn broers hun toevlucht in Emden gezocht. Vanuit Amsterdam vluchtten veel mensen naar de Oostfriesse stad en het lag voor de hand dat Coornhert dat ook zou doen (zoals eerder ook zijn plan was). Door samen met familieleden of vrienden te vertrekken, verkleinden migranten hun kwetsbaarheid.²⁶ Ik vermoed dat Coornherts beslissing naar Kleve te reizen niet alleen van doen had met zijn bekendheid met de hertog van Kleve, maar ook (andermaal) met zijn betrokkenheid bij de plannen van de prins.

In het gebied van de hertog van Kleve waren verschillende mensen actief om fondsen te werven voor de opstand van de prins. Jacob van Wesembeke was Oranjes belangrijkste afgezant in de regio: hij wierf fondsen, verzamelde relevante informatie voor de prins en trachtte mensen te overreden de kant van de prins te kiezen.²⁷ Een andere belangrijke agent van de prins was Johannes Basius, de eerdergenoemde jurist die Coornhert Latijn had geleerd. Basius pendelde heen en weer tussen Holland en Kleve en tijdens een van zijn reizen in het hertogdom ontmoette hij Coornhert opnieuw.²⁸ Rond Wesel waren eveneens agenten van de prins actief: Pieter de Rycke, Jean Desmaistres, Jacques Tayart, Cornelis Taymon, Cornelis le Brun, Tylman Bruyn, Jacques Liebart, Jean Salengre, Reinier Cant, Gerard van Weshem en Philippe du Gardin. Reinier Cant was ook aanwezig geweest bij het eerdergenoemde debat over de godsdienst waar Coornhert had opgetreden als secretaris. Deze mensen waren belast met het werven van fondsen en troepen en met het organiseren van steun voor de prins. In zijn commissiebrieven probeerde de prins de kerkenraden en predikanten in te schakelen: de idee was dat primair de kerkenraden belast zouden zijn met fondsenwerving en pas als zij het niet deden anderen in actie zouden komen.²⁹ Mocht men de prins geloven dan waren de ballingen verplicht de wapens op te nemen, of tenminste om iemand te betalen om dat te doen.³⁰ De prins herinnerde de kerkenraden eraan dat een belangrijk doel van de opstand was om de ware religie in het vaderland te planten.³¹ Het land van Kleve en met name Wesel was dus een belangrijk centrum van prinselijke activiteit. In 1570 bijvoorbeeld onderhandelden Albert Verbeke en de afgevaardigden van de prins over de verkoop van wapens aan de prins.³² Ook Dirck Volckertsz Coornhert en Neeltje Symonsdr leverden aan deze activiteiten een bijdrage. Ze speelden beiden een rol in de fondsenwerving.³³ Coornherts biograaf zou later melden dat zijn rol bij de fondsenwerving bescheiden was, omdat de gereformeerden hem niet pruimden maar het zou goed kunnen dat die relativering van Coornherts rol was

gestempeld door de latere ontwikkelingen.³⁴ Naast de fondsenwerving was Coornhert druk met informatiegaring: hij verzamelde nieuws uit Holland en zorgde er samen met anderen voor dat dit nieuws de prins bereikte.³⁵ Dat Coornherts verblijf in het land van Kleve samenhangt met de plannen van de prins, blijkt eens te meer uit zijn verzoek uit 1572 aan de prins: hij verzocht toen langer in het land van Kleve te mogen blijven in plaats van terug te keren naar Haarlem.³⁶

Wat het antwoord van Willem van Oranje is geweest, weten we niet, maar Coornhert keerde in 1572 toch terug naar Haarlem. De opstandelingen hebben na de verovering van Den Briel in Holland voet aan de grond gekregen en Coornhert wordt secretaris van de Staten van Holland.³⁷ Coornherts verblijf in Holland was van korte duur, want in december vinden we hem al weer terug in Xanten. Volgens Coornhert had de geuzenleider Willem van der Marck hem op de vlucht gedreven. In een polemieek met Lambert Daneau, jaren na dato, vertelde hij zijn lezers dat de Staten hem opdracht zouden hebben gegeven de wreedheden van Van der Marck en zijn troepen te onderzoeken.³⁸ Deze geuzenleider stond bekend om zijn militaire successen maar ook om zijn wandaden. De moord op de martelaren van Gorcum stond model voor de wijze waarop hij met name de katholieke bevolking terroriseerde.³⁹ Volgens Coornherts verhaal nam Van der Marck zijn onderzoek naar de wandaden van hem en zijn troepen slecht op en dreigde hij Coornhert te doden. Historici (mijzelf inclusief) hebben Coornherts verhaal vaak overgenomen en aangenomen dat de bedreiging van Van der Marck Coornhert het land uitdreef.⁴⁰ Er is echter reden dat verhaal kritisch onder de loep te nemen: gereformeerde tijdgenoten vertelden namelijk een ander verhaal. Hun verhaal over verraad en lafheid is niet minder geloofwaardig.⁴¹

Lambert Daneau, de uit Genève afkomstige hoogleraar te Leiden met wie Coornhert een bittere pennenstrijd uitvocht, schetste Coornhert als een rebel die geen enkele autoriteit gehoorzaamde. De beslissing van de Staten van Holland om hem uit zijn ambt te zetten was tekenend voor Coornherts onmogelijke karakter.⁴² Boze vermoedens over Coornherts motieven om te vluchten waren niet nieuw. In 1579 beschuldigden Reinier Donteclock en Arent Cornelisz, twee predikanten uit Delft die met Coornhert in een nimmer aflatende strijd over de Heidelbergse catechismus waren verwickeld, hem

ervan zijn vaderland door zijn vlucht te hebben verraden.⁴³ Johannes Kuchlinus, predikant in Amsterdam was met deze beschuldiging niet gelukkig: het zou de gemoederen alleen maar verder verhitten en de zaak was nog ‘sub iudice’.⁴⁴ Maar ook de prins stond wantrouwig tegenover zijn voormalige fondsenwerver. Toen Coornhert zich na zijn tweede verblijf buitenslands weer in Haarlem meldde, voelden commissarissen van de prins hem aan de tand. Zij wilden weten waarom Coornhert zijn secretarisambt had verlaten. Coornhert verklaarde het wantrouwen jegens zijn persoon uit ‘particulire hate’, maar er valt wel wat voor het gereformeerde verhaal te zeggen.⁴⁵

De zaak was voor Coornhert in ieder geval van groot belang. Toen Coornhert met de predikanten disputeerde, was de republiek haar jonge bestaan nog lang niet zeker. In die onzekere omstandigheden was een beschuldiging van verraad of iets dat daar in de buurt kwam, natuurlijk een groot ding. Coornhert getroostte zich dan ook grote moeite deze beschuldiging te weerleggen en verklaarde herhaaldelijk dat het optreden van Van der Marck hem had gedwongen opnieuw een veilig heenkomen te zoeken. Omdat de prins niet in staat was hem te verdedigen tegen Van der Marcks woede, restte hem niets anders dan een vertrek.⁴⁶ Ondertussen was hij beducht dat de gereformeerde verslagen over zijn vertrek hem schade zouden berokkenen. In een brief aan Aggaeus van Albada klaagde Coornhert dat de geruchten die door de predikanten en met name Daneau werden verspreid, zijn leven in gevaar brachten. In deze brief maakte Coornhert niet expliciet duidelijk op welke geruchten hij doelde, maar ik neem aan dat hij doelde op de geruchten over zijn vlucht.⁴⁷

WAARHEID EN VERDICHTSEL

Het is lastig de verhalen van beide kanten tegen elkaar af te wegen en te besluiten wie er gelijk had. Bronnen die het ene of het andere verhaal duidelijk weerleggen of bevestigen, ontbreken. Zo zijn de verslagen van de Staten tussen 1572-1574 verloren gegaan.⁴⁸ Zowel het verhaal van de gereformeerden als dat van Coornhert verwijst naar concrete gebeurtenissen en naar specifieke geschreven stukken die voor tijdgenoten controleerbaar waren. Dat maakt beide verhalen geloofwaardig. We zijn dus aangewezen op aanwijzingen, waarschijnlijkheden en indirect bewijs en zekerheid over de ware toedracht is niet te krijgen. Toch vermoed ik dat het niet slechts de dreiging van Van der Marck was die Coornhert het land uitdreef. Daarvoor heb ik een aantal argumenten.

Bor suggereerde in zijn passage over het onderzoek van de Staten dat de toedracht iets anders was dan Coornhert meldde. Bor verhaalde weliswaar van een onderzoek van de Staten naar het optreden van de geuzen, maar maakte geen gewag van Coornherts betrokkenheid. Volgens hem moesten steden en dorpen zelf aan de Staten rapporteren.⁴⁹ Er is meer reden om aan het verslag van Coornhert te twijfelen. Zo was in 1572 de macht van Van der Marck tanende. In dat jaar trachtten zowel de Staten als Willem van Oranje paal en perk te stellen aan het wangedrag van de geuzenleider en zijn troepen. In eerste instantie poogden zij Van der Marck te overtuigen van Willem van Oranjes koers van moderatie en coëxistentie. Toen dat mislukte, arresteerden de Staten hem en stuurden hem naar het gevang (januari 1573).⁵⁰ Daar komt nog bij dat de beslissing andermaal de wijk te nemen, wonderwel strookte met Coornherts eigen belang. In deze periode ging het namelijk Alva militair voor de wind, terwijl de prins worstelde met diverse problemen. Hij kwam geld tekort om zijn troepen te betalen en ontbeerde capabele militaire leiders die hem zouden kunnen helpen. Toen na de Bartholomeusnacht de hoop op Franse hulp bovendien vervloog, werden de vooruitzichten voor de opstand bijzonder somber. Het militaire offensief dat Alva in de herfst van 1572 begon, werd uitermate succesvol en in december van dat jaar konden de Spaanse troepen voor Coornherts woonplaats Haarlem het beleg opslaan. Maar Coornhert had inmiddels zijn biezen gepakt en was in Xanten neergestreken. Zijn hernieuwde migratie vrijwaarde hem van alle ellende die de Haarlemse bevolking tijdens het beleg te verduren kreeg. Meer dan menig ander had Coornhert als bondgenoot van de prins en secretaris van de Staten, inzicht in de hachelijke situatie waarin de opstandelingen verzeild waren geraakt en was hij dus bij machte tijdig de wijk te nemen.⁵¹

Coornhert en Willem van Oranje maakten in deze periode een tegenovergestelde ontwikkeling door. Coornhert kwam steeds kritischer tegenover de gereformeerde kerk te staan en begon zich uit te spreken tegen de predestinatieleer van Calvijn.⁵² Het heeft er de schijn van dat Coornhert het proces van institutionalisering dat de gereformeerde kerk doormaakte, niet meemaakte. Tijdens kerkelijke samenkomsten als de synode van Emden legde de jonge gereformeerde kerk vast wat ze wel en niet geloofde en bakende ze haar grenzen af. Dit proces stond haaks op het spiritualistisch geloof van Coornhert.⁵³ Willem van Oranje daarentegen werd in de loop van de tijd gereformeerder. Of dat een politieke of een religieuze keus was, doet er in dit verband niet toe. De prins gebruikte de gereformeerde netwerken en organisatiestructuren om steun te werven voor de opstand en confisqueerde katholieke bezit-

Luther onthult het bedrog van de katholieke geestelijkheid en toont dat de paus in werkelijkheid een duivel is. Gravure door Dirck Volckertsz. Coornhert naar Adriaan de Weerdt, 1604 (RMA, RP-P-1886-A-10373).

tingen om zijn operaties te financieren. Zijn deelname aan een gereformeerde avondmaalsviering in het najaar van 1573 bezegelde dit verbond met de gereformeerden.⁵⁴

Ik acht het waarschijnlijk dat Coornherts besluit Holland de rug toe te keren, samenhang met een groeiende afstand tussen hem en de prins en met politiek pragmatisme. Aan te tonen valt dat echter niet. Vast staat wel dat ergens in de jaren '70 Coornhert ophield partijganger van de prins te zijn. Hij uitte zich sceptisch over de strategie van de rebellen en betwijfelde of zij ooit een zege zouden kunnen behalen. Hij stelde voor de keizer en de Duitse vorsten te vragen tussenbeide te komen.⁵⁵ Zijn pogingen onder het Pardon van 1576 te vallen markeren dit proces van verwijdering en hebben zonder twijfel zijn relatie met de gereformeerden en met de opstandelingen belast. Dit Pardon was de uitkomst van een interne Spaanse strijd. Alva voelde weinig voor een Pardon, maar anderen wilden proberen door een zekere lankmoedigheid de gematigden voor de Spaanse kant te winnen.⁵⁶ Coornhert trachtte zijn kans te grijpen en betoogde in een brief dat hij altijd een gehoorzaam onderdaan van de koning was geweest en nooit enige poging had gedaan verandering

op godsdienstig erf tewegg te brengen.⁵⁷ Coornherts vergeefse poging zichzelf onder de pardonisten te scharen, deed zijn naam onder de opstandelingen geen goed. Toen Coornhert dan ook uiteindelijk weer naar Haarlem terugkeerde, reageerden zowel de prins als de gereformeerden gealarmeerd. Zij vreesden zijn invloed en waren beducht dat hij zou optreden als spreekbuis van ontevreden katholieken.⁵⁸ In hun ogen was Coornhert een ‘arch papist’.⁵⁹ Het zou kunnen (en dat spreekt mijn hypothese dan weer tegen) dat Coornherts pogingen in 1576 onder het pardon te vallen, het gereformeerde beeld van zijn vlucht hebben gekleurd. De idee dat Coornhert al in 1572 lafhartig het vaderland verliet, paste in het beeld dat de gereformeerden van Coornhert hadden.

Hoewel zekerheid over Coornherts motieven het land in 1572 opnieuw te verlaten dus niet valt te geven, staat wel vast dat Coornherts positie in de loop van de tijd verschoof. Terwijl Coornhert in de jaren zestig de opstand steunde en betrokken was bij de plannen van de prins, geloofde hij in het midden van de jaren ’70 niet meer dat een overwinning op het Spaanse gezag mogelijk was. Ook groeide in de loop van de tijd de afstand tussen hem en de gereformeerden. Coornherts veranderende positie hing uiteraard samen met de wijze waarop de opstand en de jonge gereformeerde kerk zich ontwikkelden. Deze veranderende positie en de verkoeling van relaties tussen Coornhert en de opstand, verklaart deels de vinnigheid van de polemieken. Het immer nabije militaire en religieuze geweld zorgden voor grote onzekerheid en grote spanning. In die context kon Coornherts afnemende commitment aan de opstand bij de predikanten zorgen voor (over)verhitte gemoederen.

NOTEN

1 Dit artikel is deel van onderzoek dat ik uitvoerde in het kader van het NWO-project Rhineland Exiles. Over de motieven van Coornhert om te vluchten, doe ik ook verslag in het boek *A Reformation of the Refugees* dat ik samen met Jesse Spohnholz zal publiceren. Over de invloed van H. Bongers Coornhert-beeld schreef ik een artikel onder de titel: ‘Nogmaals: Coornherts polemieken tegen gereformeerde predikanten’, in: *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 25 (2022), 101-109. Bongers biografie over Coornhert, H. Bongers, *Leven en werk van D.V. Coornhert* (Amsterdam, 1978), was voor een belangrijk deel gebaseerd op onderzoek dat Bruno Becker had gedaan. Zijn archief wordt bewaard door de UB Amsterdam. Zie over deze grondlegger van het Coornhert-onderzoek: Becker, Bruno Oscar (1885-1968) (kna.nl). Beckers publicatie is voor het Coornhert-onderzoek nog altijd cruciaal: B. Becker (red.), *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D.V. Coornhert* (’s-Gravenhage, 1928).

2 Zie de treffende titel van Roobols Nederlandstalige dissertatie: M. Roobol, *Landszaken. De godsdienstgesprekken tussen gereformeerde predikanten en D.V. Coornhert onder leiding van de Sta-*

ten van Holland (1577-1583) (2005). Zie ook: M. Roobol, *Disputation by Decree. The Public Disputations between Reformed Ministers and Dirck Volckertszoon Coornhert as Instruments of Religious Policy during the Dutch Revolt (1577-1583)* (Leiden/Boston, 2010).

3 M.G.K. van Veen, ‘“De aert van Spaensche Inquisitie”. Coornherts opvattingen over de verhouding tussen kerk en staat’, in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 58 (2004), 61-76.

4 M.G.K. van Veen, ‘*Verschooninghe van de roomsche afgoderye*’. *De polemieck van Calvijn met nicodemieten, in het bijzonder met Coornhert* (2001).

5 Coornhert aan Nicolaes van der Laen, 9 juli 1581 D.V. Coornhert, *Wercken, waer van eenige noyt voor desen gedruet zyn* (Amsterdam, J.A. Colom, 1629-1632), 3 dln. [hierna: WW], WW 1, 550v.

6 H.F.K. van Nierop, ‘Coornherts huwelijk. Een bijdrage tot zijn biografie’, in: *BMGN* 106/1 (1991), 33-44. Zie over het voortdurende contact met de Brederodes ook: Bongers, *Leven en werk*, 22-24.

7 Zie ook Becker (red.), *Bronnen*, nr. 63, 40-42; nr. 66, 44.

8 Bongers, *Leven en werk*, 37-39.

9 A.A. van Schelven, ‘Het verzoekschrift der drie miljoen goudguldens (October 1566)’, in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 9 (1930), 1-42.

10 ‘Examen gedaen upte Voorpoorte’, in: Becker (red.), *Bronnen*, 123.

11 P. Valkema Blouw, ‘A Haarlem Press in Sedan and Emden, 1561-1669’, in: T. Croiset van Uchelen en P. Dijkstra (red.), *Dutch Typography in the Sixteenth Century: The Collected Works of Paul Valkema Blouw* (Leiden, 2013), 275-348.

12 Dit debat speelde rond de synode van Emden (1571). Er lijkt vanuit Amsterdam steun te zijn geweest voor het plan de jonge gereformeerde kerk een brede confessionele basis te geven. Laurent Jacobsz Reael aan Dirk Cater, Emden, 17 juli 1570 (J.F. van Someren (red.), *Archives ou correspondance inédite de la Maison d’Orange-Nassau. La correspondance du Prince Guillaume d’Orange avec Jacques de Wesembeke* (Utrecht/Amsterdam, 1896), i.h.b. 14, 47-48); Frans Coornhert aan Dirk Coornhert, 19 juli 1570 (Van Someren (red.), i.h.b. 15, 51-55); De gemeente van Emden aan de gemeente van Heidelberg, 19 juli 1570 (Van Someren (red.), i.h.b. 16, 55-59).

13 Coornhert aan Willem Dircksz Bardes, Haarlem, 30 juli 1566 (Becker (ed.), *Bronnen*, 143-144).

14 N. van der Blom, ‘Geen stilzitter, geen hemselfelever’, in: N. van der Blom (red.), *Grepen uit de geschiedenis van het Erasmiaans gymnasium 1328-1978* (Rotterdam, 1978), 43-62.

15 Kerkenraad van Rotterdam aan Emden, ongedateerd (WMV 3/2, i.h.b. 8, 15). Zie ook Van der Blom, ‘Geen stilzitter’, 50. Over De Zutteres activiteiten in Rotterdam H. ten Boom, *De reformatie in Rotterdam, 1530-1585* (1987), 162-166.

16 Van Veen, ‘*Verschooninghe van de roomsche afgoderye*’, 158-159; 172-179.

17 M.G.K. van Veen, ‘“No one born of God commits sin” Coornhert’s perfectionism’, in: *Dutch Review of Church History* 84 (2004), 338-357.

18 *Tsamenspraeck*, in: J.J. Dodt van Flensburg (red.), *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen inzonderheid van Utrecht 1* (Utrecht, 1839), 297-299.

19 Bongers, *Leven en werk*, 41.

20 Bongers, *Leven en werk*, 46-47.

21 D.V. Coornhert, *Lydens troost, inhoudende verclaringhe van d’oorsaeken van lijden, met oprechte raedt daer tegen, tot een gheneselijcke versachtinghe des verdriets alder ellendigher menschen*, mei 1567 (WW 3, 368-379).

22 Willem van Oranje aan Dirck Volckertsz Coornhert, Siegen 8 december 1567 (<https://www.historici.nl/media/wvo/images/07000-07999/07901.pdf>). Bongers meent dat de zogenaamde ‘Denkcedulle’ geschreven in de hand van Jacob van Wesembeke een verslag is van dit gesprek. De ‘Denkcedulle’ is niet volledig gedateerd en noemt alleen de maand juli. Van Someren

suggereert dat het stuk in juli 1570 is geschreven en ik denk dat Van Someren gelijk heeft. In de ‘Denkedulle’ wordt gewaarschuwd tegen Basius. Deze waarschuwing lijkt sterk op de waarschuwing die Coornhert in juni 1570 mondeling aan de prins over Basius liet horen. Volgens Coornhert was Basius te jong en te onvoorzichtig om zijn taken goed te kunnen vervullen. Bonger, *Leven en werk*, 46.

23 R. de Graaf, *Oorlog, mijn arme schepen. Een andere kijk op de Tachtigjarige Oorlog 1565-1648* (Franeker, 2004), 150.

24 Willem van Oranje, Dillenburg, 25 maart 1567 (Groen van Prinsterer (red.), *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*, première série, t. 3, i.h.b. 104a 196-200.

25 Becker (red.), *Bronnen*, 146-147.

26 Andrew Spicer, *The French-Speaking Reformed Community and their Church in Southampton 1567-c.1620* (Southampton, University of Southampton, 1997), 159. Zie tevens: Raymond Fagel, ‘Immigrant Roots: The Geographical Origins of Newcomers from the Low Countries in Tudor England’, in: N. Goose en Lien Luu (red.), *Immigrants in Tudor and Early Stuart England* (Brighton, 2013), 41-56.

27 Zie over hem *Nationaal Biografisch Woordenboek*, sv. De correspondentie tussen Willem van Oranje en Van Wesenbeke is uitgegeven door: J.F. van Someren, ‘Oranjes Briefwisseling met Jacob van Wesenbeke en andere geheime agenten in de Nederlanden 1570-1573: Voor het eerst volledig uitgegeven’, in: *Oud Holland* (1892), 81-96; 147-209; (1893), 7-29; 105-124; 179-92; 236-54.

28 D.V. Coornhert, *Eene lieffelijcke samensprekinge van de droefheydt* (WW 3, 379r-384v).

29 Willem van Oranje, Dillenburg, 10 juni 1568 (<http://resources.huygens.knaw.nl/wvo/app/briefnr=8862>). Zie tevens Willem van Oranje, Siegen, 15 juni (Van Someren (red.), i.h.b. 5, 94-96). Zie ook Willem van Oranje aan Jacob van Wesenbeke, 19 augustus 1570 (Van Someren (red.), i.h.b. 19, 208).

30 Willem van Oranje, 15 juni 1570 (Van Someren (red.), i.h.b. 6, 147-150).

31 Zie bijvoorbeeld: Instructie, 9 August 1570 (Van Someren (red.), i.h.b. 19, 206).

32 Overeenkomst tussen Jonker A. van Huchtenbrouck, Dirk Sonoy en Jacob van Wesenbeke met Aert Verbeke over 2000 vuurroeren, 20 oktober 1570 (Van Someren (red.), i.h.b. 30, 23-24).

33 Cornelis Boon aan Neeltje Simonsdr, Wesel, 28 november [1570]. Zie Van der Blom, ‘Geen stilzitter’, 49-50.

34 *Het leven van D.V. Coornhart* (WW 1, 2r). Zie ook: Van Veen, ‘Nogmaals: Coornherts polemiek tegen gereformeerde predikanten’.

35 Dagboek van Van Wesenbekes reis door de Nederlanden, juli 1570 (Van Someren (red.), i.h.b. 11, 157-158).

36 *Het leven van D.V. Coornhart* (WW 1, 2r).

37 Becker (red.), *Bronnen*, nr. 98, 64-65.

38 P.C. Bor, *Oorsprongk, begin, en vervolg der Nederlandsche Oorlogen, beroerten, en burgerlyke oneenigheden* (Amsterdam, Joannes van Someren, Abraham Wolfgangh, Hendrick en Dirck Boom, 1679), 413.

39 Over Van der Marck zie: E. Poncelet, ‘Guilluame de la Marck, seigneur de Lummen, chef des Gueux de Mer, 1542-1578’, in: *Bulletin de la Commission royale d’histoire* 100 (1936), 5-91.

40 Bonger, *Leven en werk*, 68. Bonger verwijst naar Coornherts rapport over Van der Marcks wandaden maar hij noemt geen bron. Zie ook K.W. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand (1572-1584)* (Den Haag, 1994), 52. Zie bijvoorbeeld ook: M. van Veen, *Dirck Volckertsz Coornhert* (Kampen, 2009), 25. G. Voogt, *Dirck Volckertsz Coornhert (1522-1590): een wonderse ijveraar. Achteraf beschouwd* (Hilversum, 2020), 39.

41 Roobol wijst er in haar boek over Coornhert (terecht) op dat de prins Coornherts motieven opnieuw te vluchten wantrouwde. Roobol, *Disputation by Decree*, 87.

- 42 L. Daneau, *Ad libellum ab anonymo quodam libertino recens editum* (Genève, 1582), 93-94.
- 43 R. Donteclock and A. Cornelisz to Coornhert, 11. September 1579: ‘... wy [hebben] bemerckt uyt een schrift/ waer an ons lecture ghedaen is/ dat ghy u niet alleen teghen die waere religie/ maer oock teghen u eyghen vaderlandt (ontrouwelijck by u verlaeten) ghestelt hebt/ dat selvighe een uyt-ghepudt ende uyt-gheteert landeken noemende/ ende in zijn hooghste benauetheydt van verre daer mede spottende’; WW 2, 264r. Coornhert nam deze brief op in zijn *Sendt-brief van D.V. Coornhert/ met antwoorde van de twee Predicanten te Delft daer op/ ende Replijc an D.V. Coornhert* (WW 2, 257v-267r).
- 44 Johannes Kuchlinus aan Arent Cornelisz, Amsterdam, 24 september 1579 (WMV 3/5, i.h.b. 4, 241).
- 45 D.V. Coornhert, *Vande Leydtsche disputatie. Warachrich verhael* (1583), a5r.
- 46 Coornhert, *Sendt-brief* (WW 2, 266r).
- 47 Coornhert aan Aggaeus van Albada, [Januari 1583] (*Brievenboek*, WW 3, i.h.b. 44, 109v). Zie over de datering van deze brief: B. Becker, ‘Coornhert, de 16de eeuwse apostel der volmaakbaarheid’, in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 19 (1926), 59-84, 70.
- 48 J. Pollmann, ‘Oranje en de Eerste Statenvergadering. Een goed verborgen revolutie’, in: C. Tamse (red.), *Willem van Oranje en de eerste vrije Statenvergadering 1572 Dordrecht* (Den Haag, 2019), 16-17.
- 49 P.C. Bor, *Oorsprongk, begin, en vervolg der Nederlandsche Oorlogen, beroerten, en borgerlyke oneenigheden* (Amsterdam, 1679), 413.
- 50 Poncelet, ‘Guillaume de la Marck’, 33. Zie over de pogingen Van der Marcks macht te beteugelen: Pollmann, ‘Oranje en de eerste Statenvergadering’, 24.
- 51 De Graaf, *Oorlog*, 172-178.
- 52 D.V. Coornhert, *Van de toelatinge ende decreete Godts, bedenckinge of de H. Schrift oock inhoudt, sulckx als Mr. Johan Calvijn ende T. Beza daer van leeren* (WW 2, 526-34).
- 53 Zie ook: Van Veen, ‘Nogmaals: Coornherts polemieck tegen gereformeerde predikanten’.
- 54 O. Mörke, *Willem van Oranje (1533-1584). Vorst en vader van de republiek* (Amsterdam/Antwerpen, 2010), 179-184; Swart, *Willem van Oranje*, 42-48.
- 55 Coornhert, *Patriotsche Voorslaghe* (WW 1, 2v-3v). Zie over dit geschrift: B. Becker, “‘Het leven van Coornhert’” und seine Verfasser. Eine quellenkritische Untersuchung’, in: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* (1925), 13.
- 56 Bongers, *Leven en werk*, 77-81. Over het pardon zie V. Soen, *Geen pardon zonder Paus. Studie over de complementariteit van het koninklijk en pauselijk generaal pardon (1570-1574) en over inquisiteur Michael Baius (1560-1576)* (Brussel, 2007).
- 57 H. van Alfen, ‘Coornhert’s voetval voor den koning’, in: *Bijdragen voor de vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* (1931), 1-14. Van Alfen schreef bij zijn editie van Coornherts verzoek een nuttige inleiding.
- 58 Roobol, *Disputation by Decree*, 86-88.
- 59 Coornhert, *Vande Leydtsche disputatie*, a5v.

Bijbelse kunst bij doopsgezinden, 1600-1740

De introductie van nieuwe literaire genres door
Karel van Mander, Reyer Anslo,
Joost van den Vondel en Claas Bruin

PIET VISSER

OM IN DE STEMMING TE KOMEN¹

Nederlandse doopsgezinden in kunst en cultuur

Een degelijk historisch overzicht van doopsgezinden die een bijdrage aan de Nederlandse kunst en cultuur hebben geleverd, een klus van jewelste, zou nodig eens op papier gezet moeten worden.² Geen andere kleine kerkminderheid heeft in de Nederlandse letterkunde en beeldende kunst zoveel mensen met artistiek talent voortgebracht als de doopsgezinde. Hoewel mij enige overdrijving niet vreemd is, durf ik deze stelling voor wat betreft de zeventiende tot en met een groot deel van de negentiende eeuw wel aan. Ieder die een beetje thuis is in de culturele facetten van het doperdom kan natuurlijk namen noemen van literatoren – daartoe beperk ik mij³ – als Karel van Mander, Joost van den Vondel, Anthony Jansen van der Goes, Joachim Oudaan, Sybrand Feitama en Jan Luyken, of van achttiende-eeuwers als Lambert Bidloo, Claas Bruin, Lambert ten Kate, Pieter Langendijk, Adriaan Spinniker en Aagje Deken.⁴ Van de negentiende-eeuwers mogen namen als Adriaan Loosjes, Willem Messchert, de Friese ‘bruorren’ Halbertsma en pseudo-doper Multatuli niet ontbreken. Bovendien is opvallend dat zich nog al wat doopsgezinden bekommerd hebben om de Nederlandse taal en letteren als zodanig, waaronder achttiende-eeuwers als Adriaen Verwer, Lambert ten Kate, en genootschapsnetwerker Jeronimo de Bosch, curator van de Leidse universiteit,⁵ terwijl de Leidse hoogleraren Matthijs Siegenbeek en Matthias de Vries de fundamenteën hebben gelegd voor de moderne academische neerlandistiek,⁶ met in hun kielzog Jeronimo (I) de Vries en de zeer productieve Nicolaas Godfried van Kampen.⁷

In zo’n overzichtswerk mag evenmin het kunstmecenaat ontbreken, met tal van namen van bekende doopsgezinde zakenfamilies die niet alleen schil-

ders en dichters aan werk en inkomsten hielpen, maar ook als collectioneurs naam maakten. De beroemdste is vermoedelijk de in haar tijd zeer bejubelde bloem der natie, 'Flora Batava', de erenaam van Agnes Block die op haar buiten aan de Vecht schilderopdrachten verstrekke aan onder meer Maria Sibylla Merian. Andere bekende familienamen met kunstcollecties zijn: Rutgers, De Flines, Bisschop, De Neufville, Feitama, De Bosch, Teyler van der Hulst, Brants, Maarseveen, Van Mollem, Ten Kate, De Haas, Stijl en De Vos.⁸

Hoe opmerkelijk was de hobby van kunstverzamelaar, tevens schilder en graveur, Arnoud van Halen (1673-1732), kerkend bij Lam en Toren, die zo'n 200 kleine medaillonportretten van literaire en historische beroemdheden schilderde en, opgehangen in een fraai kabinet, daarmee de facto de eerste canon van de Nederlandse literatuur samenstelde!⁹ Een geheel andere kunstverzamelaar en mecenas was Andries Schoemaker (1660-1735). Afkomstig uit Twente, maar als lakenhandelaar een tijdlang actief in Amsterdam, waar hij kerkte in de Zon, keerde hij op latere leeftijd terug als vermaner van de kleine gemeente te Almelo. Hij verzamelde historische en topografische prenten, munten en penningen, terwijl hij zelf een niet onverdienstelijk tekenaar was. Regelmatig organiseerde hij uitstapjes met o.a. de doopsgezinde kunstenaar Cornelis Pronk en andere tekenaars om de onderweg tegengekomen kastelen, buitenplaatsen, kerken, dorps- en stadsgezichten te laten vastleggen. Hij was de spin in een artistiek web, die regelmatig bezongen werd door dichters, waaronder Claas Bruin.¹⁰

Tot slot zal aandacht geschonken moeten worden aan de distributiekkanalen van kunst en literatuur: de kunsthandel en, veruit het grootste segment, de boekproductie en -handel. Deze mede door dopers gerunde bedrijfstak die ooit in de illegaliteit begon, met anonieme drukpersen in Franeker, Leeuwarden, Kampen of Antwerpen, en die later bekendere namen voortbracht zoals die van Nicolaes Biestkens te Groessen, Dirk van de Borne te Deventer, of Dierick Mullem te Vianen, ontwikkelde zich spoedig tot een tak van de economie, waarin doopsgezinden vanaf het begin van de zeventiende eeuw een steeds groter aandeel kregen. Naast boekverkopers die gericht waren op de eigen markt van 'kerkgoed' en aanverwante lectuur, zoals Jan Theunisz te Amsterdam, Claes Jacobsz in De Rijp, Zacharias Cornelisz en Isaac Willemsz te Hoorn, of Hendrik Rintjes te Leeuwarden, vonden tientallen doopsgezinden gaandeweg emplooi over de volle breedte van de steeds meer uitdijende boekenmarkt van de zeventiende- en achttiende-eeuwse Republiek. Goede voorbeelden daarvan zijn de bedrijven van de familie Van Wesbusch, Casteleyn, Van der Vinne en Jan Bosch, alle te Haarlem; Jan Albertsz, Jacob Aertsz

Colom, de grootste ‘dare devil’ van zijn dagen: Jan Rieuwertsz, of Pieter Arentsz en Cornelis van der Sijs, Albert Visscher, Marten Schagen, de grote firma’s van Isaac Tirion en de familie Houttuyn, alle te Amsterdam, waar ook Pieter Meijer in zijn eentje vrijwel de gehele laat achttiende-eeuwse moderne literaire markt bediende.¹¹ In de tijd van de Verlichting had ook Friesland een belangrijke ideeëndistributeur in de personen van vader en zoon Volkert en Folkert van der Plaats te Harlingen.

Een belangrijke ‘spin-off’ van het doopsgezinde boekenbedrijf in de eeuw van de Verlichting betrof het vertalen van moderne buitenlandse geschriften: een bijzonder aspect van de ‘Ideengeschichte’, dat nog nooit als separaat cultuurfenomeen van het Nederlandse doperdom is bestudeerd. Daaraan hebben dus ook tientallen doopsgezinden hun tijd gewijd en verstand verpand, zoals Jan Hendriksz Glazemaker die o.a. de door de orthodoxie zeer gehate werken van René Descartes en Spinoza vertaalde, Joachim Oudaan, Pieter Adriaen Verwer, Abraham van Loon, Jacobus van Zanten, Jan Suderman, Marten Schagen, Johannes Stinstra, Cornelis van Engelen, Matthijs van Maurik, Pieter Huisinga Bakker, Adriaan Loosjes en Marten Martens.¹² Het leek wel alsof het christelijke gebod van naastenliefde een extra drive vormde om aan het gehele Nederlandse taalgebied de mensheid te laten delen in de zegeningen van de Verlichting – zonder twijfel hebben doopsgezinden zeer wezenlijk bijgedragen aan het beschavingsoffensief in de Republiek.

Dit alles maakt de bestudering van de ontwikkelingsgang van de Nederlandse doopsgezinden en hun culturele participatie tot zo’n interessante casus. Het gaat niet uitsluitend om het eigen bijbels-brave binnenwereldje van leven naar de ‘Wet van het Evangelie’, maar vooral ook om hun rol in de immer veranderende buitenwereld, dankzij hun bijdragen aan de letteren, het religieuze en filosofische denken, aan de kunsten, aan cultuur en wetenschap van het gehele Nederlandse volk. Wie meent dat de bestudering van het Nederlandse doperdom bij uitstek het object dient te zijn van de kerkgeschiedenis, vergist zich deernlijk. In tegenstelling tot de studie van kerk en gemeenschap van het rooms-katholieke, het lutherse, of het gereformeerde, calvinistische geloof, waarin primair de top-down gestructureerde instituties, hun opgelegde leerstellingen en leidsmannen tot casus genomen worden, komt daarin het alledaagse wel en wee van de lidmaten pas op de tweede plaats. Bij de bestudering van het doperdom moet die focus juist omgekeerd zijn, omdat in principe ieder individu, op basis van zijn en haar eigen geloofsbelijdenis, verantwoordelijk is voor het doopsgezinde leven naar bijbelse beginselen. Die opvattingen werden weliswaar dankzij een soort consensus,

meestal na veel gedoe, overeengekomen en in belijdenissen op schrift gesteld, maar deze vormen geen opgelegd dictum, zoals in de andere kerkgenootschappen wel het geval was. Conservatieve splintergroeperingen uitgezonderd, hebben de nazaten van Menno Simons nooit erg geleden aan starre beginselvastheid – hoezeer zo’n typering ook vloeken in de kerk is – behalve dan ten aanzien van de volwassendoop en de bijbelse ethiek. Dankzij een pragmatische, soms zelfs opportunistische benadering van het leven onderling en in interactie met de niet-doperse omgeving, stonden zij open voor andere meningen en voor veranderingen. Dat de buitenwacht daar vaak moeilijk mee wist om te gaan, en dopers derhalve voor schijnheiligen versleet, hoeft dan ook niet echt te verbazen. Kortom, bij het onderzoek naar de geschiedenis van het Nederlandse doperdom dient te worden uitgegaan van de gelovige mens, zijn/haar leven en de omgang daarin met de doperse ‘leer en moraal’ die Christus hen voorgedaan en voorgehouden heeft. Hoe dan vervolgens dat ‘amalgam van doperse cultuur en identiteit’ tot stand is gekomen, bewaakt werd en voortdurend van geur en kleur veranderde, vereist eveneens meer een focus op de personen (individueel gezag, leiderschap of frustratie) dan op de officiële instituties en gecanoniseerde leerstellingen.¹³

Het Nederlandse doperdom: een unieke casus

Een tweede belangrijk aspect dat wij vanuit Nederlandse optiek dienen te beseffen is dat deze casus van een doperse minderheid in de Lage Landen uniek is in het grotere verband van de wereldwijde broeder- en zusterschappen. Sinds 1525 zou het Zwitserse, Moravische, Silezische en Zuid-Duitse doperdom zich ras ontwikkelen tot een geloofsbeweging die zich wegens de vervolging in de illegaliteit zou weten te handhaven, voornamelijk op het platteland.¹⁴ In de Lage Landen daarentegen, waar de Hoffman-variant van het doperse geloof zich sedert 1530 hoofdzakelijk via de waterwegen in Noord en Zuid zou verspreiden, kreeg het geloof veel meer een stedelijk karakter. Noordelijke haven- en handelscentra als Emden, Hamburg, Harlingen, Stavoren, Leeuwarden, Kampen, Deventer, Hoorn, Amsterdam, Haarlem, Leiden, Rotterdam en Middelburg, en Vlaamse steden als Antwerpen, Brugge, Ieper en Gent herbergden meer opgejaagde dopers dan het omringende platteland. Deze demografische ‘waterscheiding’ tussen de Nederlanden en de rest van Europa zou zich tot in onze tijd min of meer weten te continueren. Gelovigen die hier aan de strenge vervolgingen trachtten te ontkomen, niet door onder te duiken in de illegaliteit, maar door te vluchten naar veili-

ger oorden, zouden halverwege de zestiende eeuw nieuw domicilie vinden in de gebieden rondom het huidige Gdańsk in Polen. Daar zouden zij in relatieve afzondering op het platteland hun economische en kerkelijke leven hernemen. Deze plattelandsdiaspora zou hen in de loop der eeuwen naar Russisch Oekraïne, naar Canada, de Verenigde Staten van Amerika, naar Mexico en nog verder zuidwaarts brengen. Ook het gros van de vervolgde Zwitserse, Zuid-Duitse en Moravische plattelandsbewoners verkaste uiteindelijk ‘en masse’ naar Pennsylvania en elders in Noord-Amerika. Pas in de twintigste eeuw, grofweg tussen de twee wereldoorlogen, zou een deel van het diasporamennisme de noodzaak tot intellectuele verheffing onderkennen, wat tevens gepaard ging met meer sociaaleconomische en culturele integratie, en een minder vastklampen aan al te rigide conservatisme van groeperingen als de Old Order Mennonites, Amish en Hutterieten.

Daarentegen, het doperse smaldeel dat in het zestiende-eeuwse Nederland was achtergebleven, zou met het onafhankelijk worden van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden zich allengs in grotere rust en vrijheid kunnen ontwikkelen. Niettegenstaande haar tweederangspositie onder de calvinistische benepenheid van de nieuwe, geprivilegieerde kerk, bevorderde de (groot)stedelijke mentaliteit de assimilatiebehoefte en emancipatiedrang der mennisten en doopsgezinden van meet af aan. Deze manifesteerde zich niet enkel op economisch terrein, maar ook in cultureel en intellectueel opzicht. Voortrekkers in dit veranderingsproces dat al vanaf het laatste kwart van de zestiende eeuw zichtbaar werd, waren ruimdenkende doopsgezinden, zoals de Waterlanders en Jonge Friezen van Hans de Ries en Lubbert Gerritsz. Maar ook een meer conservatief Fries-doopsgezinde leider als Pieter Jansz Twisck uit Hoorn getuigt in zijn omvangrijke oeuvre van grote en moderne belezenheid. Gaandeweg zouden ook de meer conservatieve groeperingen niet enkel hun eigen beschavingsoffensief omarmen, maar zelfs dat van de hele Republiek. De doperse minderheidsgroepering heeft flinke bijdragen geleverd aan de economische en artistieke opbloei van de zeventiende eeuw; zij heeft niet alleen passief de Verlichting ondergaan, maar haar juist in sterke mate bevorderd. Het gevolg is geweest dat geen enkele andere doperse gemeenschap kan bogen op zo’n lange en zo’n rijke kunst- en cultuurgeschiedenis (grotendeels geïntegreerd in de omringende, dominante cultuur), dan de geestelijke nazaten van Menno Simons in diens eigen landje ‘below sea-level’, de Nederlanden. Elders in de wereld zijn de ‘broeders en zusters’ eeuwenlang doordesemd gebleven met separatisme, etnisch en talig particularisme en religieus conservatisme.¹⁵

Hoe dat verder ook zij, en welke aspecten van het Nederlandse doperdom men ook onder de loep wil nemen: de eigen doopsgezinde cultuur, of vooral ook de rol van dopers in de dominante cultuur, één ding staat vast: tot aan omstreeks de negentiende eeuw zal daarin de omgang met de bijbel een overheersende factor blijken te zijn. Niet alleen omdat per definitie het meniste kerkvolk al in zo'n persoonlijke relatie tot dat heilige boek stond, met name het Nieuwe Testament, maar ook omdat het zich steeds sterker manifesterende calvinisme een sterk op het Woord gerichte omgangscultuur juist bevorderde.¹⁶ Weliswaar hielden de conservatievere groeperingen onder de dopers nog tamelijk lang vast aan het gebruik van hun eigen Biestkensbijbel en -testament, en bleven zij de gereformeerde voorkeur voor psalmgezing afkeuren ten faveure van de eigen geestelijke liederen, toch heeft de doopsgezinde emancipatiedrang ook deze identiteitsbepalende kenmerken vrij soepeltjes prijsgegeven.¹⁷ Wel betekende invoering van de geleerde Statenvertaling in 1637 dat er voor een doperse inbedding gezorgd moest worden, waartoe mede de ontwikkeling van catechisatieboekjes aanleiding zou geven – en dat gebeurde op z'n dopers: in vele varianten!¹⁸ En gaandeweg, eveneens om zich kerkelijk zo min mogelijk van de gereformeerden te onderscheiden, werd hoe langer hoe meer ook het psalmgezing in de vermaning gepruimd. Echter niet met de foielelijke kreupeldreunen van het schier onverwoestbare gereformeerde psalmboek van Petrus Dathenus, maar met eigen, fraaiere berijmingen. Het doopsgezinde smaldeel beschikte inmiddels over zoveel literair talent, dat Dathenus in een mum van tijd werd afgeserveerd.¹⁹ Doopsgezinden behandelden het Woord nu eenmaal een beetje anders dan de rest.

DE REMBRANDT-ANSLO RELATIE:

DOPERSE VROOMHEID GEVANGEN DOOR EEN GENIE

Het is daarom hoog tijd om nader in te zoomen op hoe er dan naar die bijbel gekeken werd. Voor mij het mooiste schilderij van Rembrandt dat permanent in de 'Gemäldegalerie' van de 'Staatliche Museen' te Berlijn te bewonderen is, is dat overbekende grote doek van 176 bij 210 cm., dat op onnavolgbare wijze het magnifieke licht- en schaduwspel laat zien, wat niemand beter beheerste dan de schildergrootmeester die het in 1641 voltooide.²⁰ Het lijkt alsof Rembrandt op een 'wide-screen' een geweldige 'still' heeft los gezongen van een You-tube video over doopsgezinde devotie. Als geen ander heeft hij de tijd van de ogenschijnlijk terloopse intimiteit gevangen en vastgezet tus-

Rembrandt: *Cornelis Claesz Anslo en zijn vrouw Aeltje Gerrits Schouten*. Olieverf op doek (1641) (Cat. nr. 828L © Staatliche Museen zu Berlin, Gemäldegalerie/Christoph Schmidt).

sen deze twee niet opzichtig gefortuneerde mensen – haar bescheiden maar kostbare zwart zijden jurk en zijn met bont afgezette overjas spreken boekdelen. Het zijn de Amsterdamse zijde- en lakenhandelaar Cornelis Claesz Anslo (1592-1646) die tevens leraar was bij de Waterlandse doopsgezinden, en zijn vrouw Aeltje Gerrits Schouten (1589-1657).²¹ Wie naar dit schilderij kijkt, voelt zich als een voyeur die ongenood deelgenoot wordt van de intiemste geloofsbeleving waar het echtpaar zich blindelings aan overgeeft. Alle aandacht is gefocust op de man die aan het spreken is. Met zijn linkerhand wijst hij naar het open boek terwijl hij zijn echtgenoot iets uitlegt, die stilletjes aan de zijkant zit en wier houding luisterende aandacht verraaft. Tegelijkertijd zijn haar nieuwsgierige ogen gespist op datzelfde boek, zondert twijfel de bijbel.²² Van links, van ergens buiten de lijst, beschijnt een mysterieus licht de vrome bewe-

ging tussen de gedrukte bron, de wijzende hand, het explicerende gezicht van Cornelis en de ontvankelijke blik van Aeltje, die in contemplatie verzonken verwerkt wat zij zoal hoort. Het ziet eruit alsof de leraar bezig is zijn vrouw te vermanen: niet te beleren, maar te leren.²³ Dat thema wordt kracht bijgezet door de net gedooftde kaars, wat in de emblematische symbool staat voor de zogenaamde *correctio fraterna*, de ‘broederlijke vermaning’ – dit maakt het werk tot een unicum in de Nederlandse schilderkunst. De opdracht tot het maken van het doek dateert van omstreeks 1640. Voor Rembrandt moet het een enorme uitdaging zijn geweest om de interactie tussen spreken en luisteren zo loepzuiver in olieverf te vangen. Dit blijkt wel uit de omstandigheid dat Rembrandt drie verschillende voorstudies heeft gemaakt waarop Anslo telkens op een andere manier achter een tafel met boeken zit. Eerst maakte hij twee portretten met rood krijt, opgewerkt met pen en penseel (gedateerd 1640), en daarna nog een tekening waarvan alleen een ets uit 1641 bewaard is gebleven.²⁴ Wat bij nadere beschouwing opvalt, zijn de elementen die dichotomie suggereren. Dat was nogal wezenlijk voor het doperse denken, met name bij Waterlanders die geporteerd waren van spiritualisme.²⁵ Zo bijvoorbeeld de (ook Rembrandteske) tegenstelling tussen licht en donker: het uitbundig stralende licht terwijl de kaars juist gedooft is; het gedrukte woord van de bijbel dat echter voor de toeschouwer onzichtbaar en onleesbaar is; de stem van Cornelis die onhoorbaar is; de luisterende Aeltje terwijl haar oren door haar hoofdkapje bedekt zijn. Rembrandt-kenner Ernst van de Wetering beschouwt dit doek juist wegens de hantering van juxtaposities als een van de meest ambitieuze en bijzondere projecten van de kunstenaar:

Ongewoon aan dit monumentale schilderij is de compositie als geheel, in het bijzonder de plaatsing van de twee figuren in de beeldruimte en ten opzichte van elkaar. De gehele linkerhelft in de compositie wordt ingenomen door een zeer complex stilleven met boeken en een kandelaar op een, met een perzisch tapijt, gedekte tafel. Rembrandts verrassende vondst is dat de twee geportretteerden ... in de andere helft van de compositie vlakbij elkaar zijn geplaatst ... [p. 196]: Juist waar het de belichting van de figuren betreft, wordt hier het dilemma waarvoor Rembrandt zich bij het Anslo-dubbelportret geplaatst zag op treffende wijze duidelijk ... Het gezicht van Aeltje is in het volle licht geplaatst, het gezicht van de hoofdpersoon van het schilderij, Cornelis Anslo, is daarentegen voor een belangrijk deel in schaduw gehuld ... Bij de keuze voor de uiteindelijke plaatsing van de vrouw zal ongetwijfeld ook de opdrachtgever een rol hebben gespeeld.

Van de Wetering is dan ook van mening dat Rembrandt regelmatig met Anslo moet hebben overlegd, die specifieke wensen en verlangens zal hebben geopperd.²⁶ Dit voortdurende gesprek tussen opdrachtgever en schilder zal zich zeker niet hebben beperkt tot de plek van Aeltje op het schilderij.²⁷ Hun onderhandelingen zullen zich evenmin beperkt hebben tot het licht en donker op hun beider gezichten, maar zullen ook gegaan zijn over de voorkeuren voor andere devotionele tegenstellingen die centreren rond begrippen als geest-vlees, innerlijk-outerlijk, oude-nieuwe mens, etc. Dat zeker ook leraar Anslo daar gevoelig voor was, bleek al in de jaren 1625-1627.²⁸ Toen ontstond er in zijn kerk 'by de Toren' grote ophef tussen enerzijds een groepering onder aanvoering van de jongere leraar Nittert Obbesz die zeer geporteerd was van het socinianisme, en anderzijds de meerderheid van de gemeente die op de spiritualistische hand was van de Waterlandse leidsman, de oudste Hans de Ries uit Alkmaar.²⁹ De 'Obbieten' hechtten enkel aan het geschreven Woord van God, terwijl De Ries' aanhang zowel het uiterlijke als het innerlijke Woord erkennend, meer waarde toekende aan Gods ongeschreven Woord. Zij stelden niet het letterlijke biblicisme voorop, maar de inwerking van de Heilige Geest: de directe aansturing door de Geest en het Woord dat vlees geworden was, Jezus Christus. Of in de woorden van Hans de Ries:

De inwendighe verlichtinge des verstants, die door Christum, 't warachtighe licht in medewerckinghe des H. Geestes, inden inwendighen mensche gewrocht wort, mits eenen toegheneychden wille, vergheselschap met de liefde Godts en cracht des H. Gheests, om de gheboden Christi te houden, zijn alle leden der wedergheboorten, ende waer sulcke deughden zijn, daer is een wedergheboren mensche.³⁰

In een van de pamfletten die Anslo in 1626 het licht deed zien om zijn gematigd spiritualistische positie in deze kwestie toe te lichten, zegt hij:

Daer hoortmen den Heylighen Gheest, de Leere onser Dienaren bevestighen, Dat Iesus Christus dat waerachtighe Woordt Godts is, dat inden Beginne was, waer door alles gheschapen is, een Woordt waer in 't leven en 't licht is, van den welken alle gheloovighe 't leven en 't licht der zielen ontfanghen: dat Woordt Godts dat vleesch gheworden is, vol ghenade en waerheydt.

Nadat hij drie bijbelpassages heeft aangehaald, uit Joh. 1:1, Openb. 19:11 en 19:13, vervolgt Anslo:

Dese drie getuygenissen ... befestigen seer naecktelijck dat Iesus Christus de eeuwige Sone Gods, dat waerachtige Woordt des levens, vol levens, lichts, ghenade ende waerheydt is. Daer beneffens is oock de Heylige Letterlijcke Schrift, Godes beschreven Woordt, 'twelc inder tijdt ghepredickt ende gheschreven is.³¹

Is het niet dat Rembrandtiaanse licht van 'dat waerachtige Woordt des levens, vol levens, lichts, ghenade ende waerheydt' dat, versterkt door de stem van Cornelis, Aeltjes gezicht volledig bestraalt? Natuurlijk zijn hierin nog meer tegenstellingen te lezen, zoals bijvoorbeeld het 'uiterlijke Woord' en het 'innerlijke Woord'; het Oude Testament van de Wet van Mozes, tegenover het Nieuwe Testament en de 'wet' van het Evangelie. Ziet het er, kortom, niet naar uit dat Rembrandt – in opdracht – een wondertje heeft verricht door het onzichtbare van de in twee mensen werkzame Heilige Geest feilloos te visualiseren? In het bijzonder door nadruk te leggen op het goddelijke licht van het leven, dat alle wedergeboren gelovigen voedt, evenals het licht van hun ziel, geest en vlees? Het resultaat is dit weergaloze dubbelportret van een voorbeeldig doopsgezind stel, een geslaagde koopman en prediker die binnen de beslotenheid van zijn werkkamer zijn vrome vrouw en moeder van hun acht kinderen de Schrift verklaart, vermaant. En tegelijkertijd weerspiegelt dit devote inkijkje in het intieme privéleven van man en vrouw tevens de onzichtbare kerk van Christus en zijn bruid, de gemeente.

De Anslo's en de kunst

Toch gaat hier nog meer achter schuil. Toen Rembrandt deze opdracht vergund werd om dit zeer grote, doch intieme embleem van Waterlandse levenskunst te portretteren, had het er alle schijn van dat het oudere echtpaar, beiden de vijftig inmiddels gepasseerd, hun zegeningen wilden markeren, die hen in materieel en immaterieel opzicht waren toegevallen. Kunsthistorica Stephanie Dickey heeft achterhaald dat Rembrandts schilderij uit 1641 samenviel met twee hoogtepunten uit het leven van de Anslo's: zij vierden toen niet alleen hun dertigjarige huwelijksfeest, maar zij zouden in de loop van 1641-1642 ook van het Rokin naar een nieuwbouwwoning aan de Oude Achterzijdsburgwal verhuizen, waar het nieuwe doek, vermoedelijk als schoorsteenstuk, voor bestemd was.³² Overigens zou er wellicht – Dickey rept daar niet over – nog een ander hoogtepunt uit het gezinsleven de schepping van dit gezegende ouderportret hebben kunnen motiveren: de impliciete herinnering aan de volbrachte ouderlijke taak hun kinderen in de jaren 1632-1640 met succes

in het geloof te hebben grootgebracht, wat bezegeld was met de volwassen-doop.³³ Dit was toen geschied met hun enige zoon, Gerbrandt, en zes van de zeven dochters: Aeltje, Theuntje, Grietje, Waijntje, Lysbetje (Elisabeth) en Maritje (Maria) die op zestien december 1640 was gedoopt – ruim twee jaar later zou ook de jongste dochter Hilletje (Hillegond) de doop ontvangen.³⁴ Als ‘the painting celebrates the shared faith at the heart of Mennonite marriage’, zoals Dickey terecht vaststelt,³⁵ dan zou ik daaraan toe willen voegen dat het zo succesvol grootbrengen van de kinderen in datzelfde geloof – vooral de verdienste van moeder Aeltje – ook in hun afweging heeft mee kunnen spelen toen zij Rembrandt vroegen om deze bijzondere klus te klaren. Bovendien zouden alle kinderen trouwen binnen de eigen Waterlandse richting, wat toen al geen vanzelfsprekendheid meer was.³⁶ Alleen Grietje bleef ongehuwd: zij zou tamelijk jong overlijden, ergens tussen 1641 en 1643, terwijl zoon Gerbrandt, zakenpartner van vader Cornelis Claesz, ook te vroeg overleed, in april 1643.³⁷

Rembrandts talent om dit echtpaar zo treffend schilderachtig te strikken in een beeldframe van vrome conversatie viel ook Joost van den Vondel op, de dichtende vriend van de familie. Vondel en Anslo waren samen al in 1616 tot diakenen van de Waterlandse gemeente benoemd. Maar tien jaar later, in het eerder genoemde conflict over socinianisme en spiritualisme, koos Vondel partij voor Nittert Obbesz waarmee hij tegenover de ideeën van Anslo en de zijnen kwam te staan³⁸ In de loop van de tijd zou Vondel, wiens dichterlijke ster al snel boven de doopsgezinde hemel uitsteeg, zich meer en meer afzijdig houden van de betweterige sfeer binnen zijn broederschap. Het gevolg was dat hij zich omstreeks 1641 bekeerde tot de eens dominante rooms-katholieke kerk, die nu echter in de calvinistisch gekleurde republiek slechts een dissidente, ondergeschoven positie was toegemeten.³⁹ Rond diezelfde tijd dichtte Vondel een zeer toepasselijk kwatrijn dat het onderschrift zou vormen van het portret dat Rembrandt van Anslo had geëts:

Ay Rembrant mael Kornelis stem.
 Het zichtbre deel is 't minst van hem:
 't Onzichtbre kent men slechts deur d' ooren.
 Wie Anslo zien wil moet hem hooren.⁴⁰

Zelfs uit deze vier regels is ook Vondels doopsgezinde ‘drive’ voor dichotomie te putten: het zichtbaar maken van het onzichtbare, en de suprematie van het gehoor over het gesproken woord zijn de twee thema’s van het gedichtje.

Ongetwijfeld speelde de bijbel een grote rol in het leven van de Anslo's en hun verwanten. Zo bijvoorbeeld in dat van Gerbrandt Cornelisz Anslo (1612-1643) die niet enkel optrad als zakenpartner in de lakenhandel, maar al vroeg ook een goede reputatie opbouwde als kenner van het Hebreeuws, waartoe hij lessen had gevolgd bij de befaamde Torah- en Talmud-geleerde en uitgever, Menasseh ben Israel, met wie hij bevriend werd. In 1636 bijvoorbeeld schreef Gerbrandt een Hebreeuws drempelgedicht voor een van Menassehs Latijnse traktaten, *De Ressurrectione Mortuorum*. Op zijn beurt droeg Menasseh in 1642 de inleiding van weer een ander werk op 'ad praesantissimum Gerebrandum Anslo'. Voorts verstrekke Gerbrandt beurzen aan studenten Hebreeuws. Na de dood van Gerbrandt in 1643 verwierf de Universiteit van Utrecht diens bibliotheek die niet alleen boeken en manuscripten in het Grieks, Latijn en Hebreeuws bevatte, maar ook in het Turks, Perzisch en Arabisch.⁴¹

Toen Gerbrandt in 1636 met Abigaël Schouten uit Weesp trouwde, de dochter van de rijkste inwoner van het stadje, bierbrouwer Laurens Cornelisz Schouten, schreef Joost van den Vondel een huwelijksgedicht voor het stel: 'De bruyloft van Cana'. Abigaëls vader – de Weesper Waterlanders kerkten in Amsterdam – was ooit diaken geweest toen ook Vondel en Anslo in de kerkenraad van bij de Toren zaten. Tegen het einde van het gedicht verwijst Vondel naar Gerbrandts leergierigheid om (religieuze) wijsheid te putten uit de heilige boeken:

GARBRANT zy in deucht een Spiegel
 Van syn toegevoegde ABIGEL,
 Brengende op syn tijdt te pas
 Wat hy in de boecken las,
 Wat hij leerde van de stommen.
 Wat hy uyt de heyligdommen
 Van de ware wijsheyt brocht.
 En met lust en arbeydt socht.⁴²

HUWELIJKSPOËZIE: DE PIONIERSROL VAN KAREL VAN MANDER EN HET CHRISTELIJK EPITHALAMIUM VAN VONDEL

De speciaal christelijke variant van het huwelijksgedicht der Nederlandse Renaissance, het zogenaamde *epithalamium*, kwam uit doperse koker en viel,

Karel van Mander. Gravure door Jan Saenredam naar een schilderij van Hendrick Goltzius (1604) (Privé-collectie).

zeker bij het volk van Menno, nogal in de smaak. Sterker nog: zelfs het gehele genre van het *epithalamium* als zodanig, tot dan toe volstrekt onbekend in de toenmalige literaire 'scene', kwam uit het creatieve brein van de Vlaams-dooptsgezinde dichter en schilder, Karel van Mander (1548-1606).

Huwelijksgedichten werden een cultureel 'dingetje' van de elites uit de Gouden Eeuw. De opmerkelijke appreciatie van dit genre door met name ook doopsgezinden uit de betere kringen, zou als literair en socio-cultureel fenomeen van een kerkelijke minderheidsgroep een aparte studie verdienen.⁴³

Het genre zelf stamde uit de Klassieke Oudheid, net zoals de meeste andere poëziesoorten en -onderwerpen van de Nederlandse Renaissance; ze maakte gebruik van bucolische stijlfiguren en vereerde mythologische godheden, zoals Venus, Juno *pronuba*, Hymen, Thalassa en Cupido. In 1599 had Karel van Mander, een geloofsemigrant uit Vlaanderen die in Haarlem was neergestreken, als eerste in de Nederlandse letterkunde bij wijze van *aemulatio* een huwelijksgedicht vervaardigd.⁴⁴ Deze man wordt in de Nederlandse schilderkunst tevens als een van de grondleggers van de kunsttheorie beschouwd.⁴⁵ Hij mocht dan een orthodoxe mennoniet zijn, telkens weer verbaasde hij jan-en-alleman met zijn onconventionele en innovatieve talent; zo bijvoorbeeld toen hij de eerste Nederlandse ‘musical’ schreef: *Bethlehem. Dat is het Broodhuys* (1605). Het stuk dat uit zestien geestelijke liederen bestaat, behandelt de geboorte van Christus vanuit het perspectief van de negen herders op kerstavond. De compositie is verre van eenvoudig, omdat de liedteksten niet uitsluitend gaan over de komst van Christus en de betekenis daarvan voor de mensheid, ze bieden tevens een soort samenvatting van de bijbelse geschiedenis tot aan de verwoesting van Jeruzalem. Hoewel het stuk onmiskenbaar geënt is op de *Eclogae* van Vergilius, mag dit werk andermaal als een niet eerder vertoond nieuw genre van bijbelse dichtkunst in de Nederlandse letteren betiteld worden.⁴⁶

Het hoeft dan ook niet te verbazen dat het genie van Van Mander, een belkenner bij uitstek, alweer de vernieuwer bleek te zijn toen hij de klassieke enscenering van het *epithalamium* transformeerde tot specifiek bijbelse, christelijke lyriek.⁴⁷ Deze verchristelijkte *aemulatio* van heidense entourage uit de Oudheid paste ook Vondel toe – absoluut geïnspireerd door Van Mander – toen hij in 1636 een huwelijksgedicht schreef voor Gerbrandt Anslo en Abigael Schouten: ‘De Bruyloft van Cana’. De inleidende regels spreken wat dat betreft boekdelen, omdat zij de versmelting van christelijke en klassieke elementen goed illustreren:

Wie kan harten t’samen lymen
 Beter als de groote Hymen,
 Die, gedaelt uyt ’s hemels schoot,
 Binnen Cana werd genoot.
 Hy quam met geen fackel lichten,
 Maer met synen wandel stichten.
 Die by ’t menschelyck geslacht
 Blonck, gelijk een star by nacht.⁴⁸

Ook valt weer de doperse liefhebberij van dichotomie op: niet enkel in de tegenstelling tussen duisternis en licht, letterlijke en geestelijke verlichting, maar vooral in de suprematie van Christus over de Griekse huwelijksgod Hymen.⁴⁹ Toen in 1658 Gerbrandts dochter Alida Anslo met Michiel Blok trouwde, maakte Vondel voor hen ook een christelijk *epithalamium*, nu gestoffeerd met het huwelijk van Jozef en de dochter van Potifar, Asnath.⁵⁰ Opmerkelijk is dat Vondel, die gedurende zijn carrière meer dan vijftig huwelijksgedichten schreef, daarvan slechts vijf christelijke *epithalamia* zou maken, alle op verzoek van doopsgezinden!⁵¹ Hij dichtte echter ook huwelijkspoëzie voor doopsgezinden, waaraan elke christelijke of mythologische notie ontbrak. Dit was bijvoorbeeld het geval met het sonnet dat hij in 1620 maakte ter gelegenheid van de trouwerij van Lambert Jacobsz, de bekende schilder en Waterlandse leraar uit Leeuwarden, en Aechtjen Anthonis.⁵² Een ander voorbeeld dateert van 1649 toen Vondel een gedicht schreef ter gelegenheid van het eerste huwelijk van Agnes Block, de later beroemde *Flora Batava*, met Vondels neef Hans de Wolff.⁵³ In 1674 daarentegen, toen Agnes voor de tweede keer trouwde, met Sybrand de Flines, produceerde Vondel verzen die centreerden rond het thema van het huwelijk van het zuivere Lam Gods, daarbij spelend met de gelijkenis van de naam Agnes met die van het *Agnus Dei*.⁵⁴

DE BIJBELSE POËZIE VAN REYER ANSLO

Om aan te tonen dat de bijbelminnende Anslo's zeker ook geporteerd waren van de meer modieuze, op de Oudheid geënte poëtische stoffering, sta ik nu stil bij dichter Reyer Anslo (1626-1669), de zoon van Cornelis Claesz Anslo's broer Reyer Claesz.

Toen Reyers nichtje Elisabeth (Lysbetje) Cornelisdr Anslo in 1641 trouwde met de Leidse lakenkoopman Abraham Hennebo, schreef het toen pas vijftienjarige dichtende neefje een *epithalamium* in klassieke stijl:

Daelt, Hymen, op der aerd', aenschout, dees Echtenstaet
Verciert die met u kompst, en uwen throon verlaet,
Smelt twee lichaems tot een, en maeckt dat Man en Vrouw
Een-sielich t' samen zijn ...⁵⁵

Een hele stoet van godheden zwiert door deze dichterlijke verzen vol jeugdig exhibitionisme: Calisto, Juno, Eros, Orpheus, Venus, Cupido, Phoebe, Urania, Mercurius, Clio, en nog meer. Drie jaar later, in 1644, maakte Reyer een

Reyer Anslo. Gravure door Jacob Folkema naar een tekening van Govert Flinck; het berijmde onderschrift is van Joan de Haes (1713) (Privé-collectie).

huwelijksgedicht van maar liefst 162 versregels voor zijn jongere zus Ryckje Anslo die de medicus François van der Schagen huwde, die tevens leraar bij de Waterlanders was. Ondanks dat zijn zwager belast was met de pastorale zorg om zijn doopsgezinde kudde met stichting voor te gaan, ademde het *epithalamium* dat nu meer poëtische vaardigheid vertoont, toch nog steeds de we-

reld der Oudheid, waarbij niet geschroomd werd te hinten op de erotische vooruitzichten van de huwelijksnacht.⁵⁶

Het martelaarschap dat immer nog een onderdeel vormde van de lange doopsgezinde traditie kon ook rekenen op Reyers belangstelling. Zo publiceerde hij in 1646 een lang episch gedicht van 892 alexandrijnen,⁵⁷ dat getiteld was: *Martelkroon van Steven, De eerste Martelaar*.⁵⁸

Gaandeweg rees de literaire ster van Reyer Anslo, zeker toen in 1649 zijn drama over de beruchte lynchpartij op Franse hugenoten in de Bartholomeusnacht van 1572, de *Parysche Bruyloft*, met veel succes in de Amsterdamse Schouwburg werd opgevoerd. Hoezeer dat stuk in de smaak viel, blijkt uit de omstandigheid dat het toneelboekje maar liefst negen keer herdrukt werd.⁵⁹ Minstens zo populair werden Reyers 231 kwatrijnen die hij dichtte voor de eerste Nederlandse druk van de beroemde bijbelprenten van de Zwitserse graficus Matthaeus Merian, de *Icones Biblicae* (1648). De bijdrage aan deze populaire prentbijbel voor een protestantse markt, een soort ‘coffee table’ boek, had hij geleverd op verzoek van vermoedelijk de eerste Amsterdamse uitgever ervan, Cornelis Danckerts, al moet evenmin uitgesloten worden dat collega en concurrent Claes Jansz Visscher en de zijnen, die het werk even later ook zouden uitbrengen, daartoe de eerste aanzet hadden gegeven. De Nederlandse Merian-editie bevat niet enkel ruim 230 bijbelscènes in zowel kwarto-oblong- als in folioformaat met daarbij Anslo’s berijmde bijschriften, maar heeft ook toelichtende gedichtjes in het Duits, Frans, Engels en Latijn, die in verschillende lettertypen zijn gezet. Al spoedig werden volgende drukken aangevuld met bijbelverklaringen in proza, die uit de koker kwamen van Jan Philipsz Schabaelje.⁶⁰ Ter toelichting van Reyers poëtische vermogen om de bijbelillustraties te verhelderen, diene zijn kwatrijn dat reflecteert op de genezing van Naamans melaatsheid (2 Kon. 5:10):

Laet, Naman, het geloof voor u ten water gaen,
Eer ghy u dompelt in het glas van Godts Jordaen;
Het water wascht het lijf. De ziel wordt reyn gewassen
Door een oprecht geloof, in Godts genade plassen.

In een notendop mag hierin de belijdenis van de volwassendoop gelezen worden, wat naadloos aansluit bij de evangelische draai die Schabaelje er in het slot van zijn proza aan geeft: ‘De melaatsheydt der ziele kleeft ons allen aen; de reyniging daer van soecke niemandt in sich selfs noch andere menschen, maer enckelick in het reyne Water van het bloedt Jesu Christi: Ghy, Heere, indinge wilt, ghy alleen kunt ons reynigen.’⁶¹

Frontispice van Anslo's *Verzamelde Poëzy*, uitgegeven door Joan de Haes. Gravure van Willem(?) de Broen naar ontwerp van Arnold Houbraken (1713). Centraal staat de steniging van de heilige Stefanus, de eerste christelijke martelaar (Privé-collectie).

Uit deze regels is ook makkelijk op te maken dat doopsgezinden zeer consistent waren in de toepassing van het gezag van de Schrift, waarbij het Nieuwe Testament het Oude overtreft. De discontinuïteit tussen het Oude en Nieuwe Testament wordt overbrugd door het christocentrisch verstaan van het Oude Testament. Voor Menno Simons was het al evident dat het Oude Testament figuren, symbolen en tekenen bevatte die vooruitwijzen naar, of voorafschaduwden van zowel Christus' daden, als zijn lijden. Daarom wordt het Oude Testament vooral gewaardeerd wegens zijn didactische potentie. Dienovereenkomstig benadrukt het doperdom dat, nu de tijd van Mozes' wet voorbij is, het Evangelie de blauwdruk, de 'nieuwe wet', voor het christelijke leven vormt.⁶²

Als zodanig bedienden deze Merianboeken uit het fonds van zowel Dancertsz als Visscher, waarop twee schrijvers uit doopsgezinde hoek hun stempel hebben gezet, niet simpelweg een algemeen christelijk lees- en kijkpubliek, maar pasten zij ook bij de literaire smaak van de doperse culturele elites, waaronder de Anslo's. Aan de andere kant garandeerde een dergelijke bijbelse preoccupatie echter geen onvoorwaardelijke trouw aan de doperse traditie. Integendeel: vanaf 1650, schijnbaar in het voetspoor van zijn dichtsterlijke voorbeeld, Joost van den Vondel, zou Reyer Anslo als een rooms-katholieke bekeerling zijn leven slijten. Dat gebeurde tijdens een reis naar Italië, waar hij in Vaticaanstad zelfs tot de clerus toetrad en secretaris werd van kardinaal Capponi. Paus Innocentius X beloonde hem met een gouden medaille voor zijn literaire verdiensten. Hij stierf in 1669 op 43-jarige leeftijd in Perugia.⁶³

EEN DOOPSGEZIND PODIUM VOOR BIJBELS DRAMA: JOOST VAN DEN VONDEL

Het belang van de bijbel in doopsgezind literaire context kan het beste worden gedemonstreerd aan het genre van het bijbelse toneelspel. Deze toneelsoort was ooit door Vondel in het leven geroepen – vijftig jaar later, toen de opvoering van bijbelse tragedies van het toneel van de Amsterdamse Schouwburg verbannen werd, zou later deze vertrapte favoriet van de literaire smaak der doopsgezinden weer gerevitaliseerd worden door Claas Bruin.

Overigens moet eerst wel worden opgemerkt dat de beperking tot deze twee dichters in de rest van het artikel geen recht doet aan de literaire productie van tientallen andere dichters en toneelschrijvers van doperse huize. Auteurs zoals Joannes Antonides van der Goes (1647-1684) (destijds algemeen beschouwd als de opvolger van Vondel, die echter als 37-jarige het leven liet),

Jan Luyken (1649-1712) (de immens populaire illustrator en schrijver van vrome poëzie), en Pieter Langendijk (1683-1756) (een zeer gewaardeerd schrijver van komisch drama en veelgevraagd dichter van gelegenheidspoëzie) zijn hiervan slechts drie lukrake voorbeelden.⁶⁴ Wie ook niet ongenoemd mag blijven is Joachim Oudaan (1628-1692), een alom geprezen didactisch poët wiens religieus epische *Uytbreiding over het Boek Job* (1672) wegens zijn opvoedkundige kwaliteiten wel een ‘schoolvoorbeeld van doperse literatuur’ is genoemd. Dit uit 246 pagina’s bestaande werk is niet enkel een dichterlijke adaptatie van alle verzen uit de 42 hoofdstukken van het boek Job, maar het bevat ook geestelijke toelichtingen en vermaningen. Het gedicht culmineert in een ‘geestelijke uitleg van Job als de voorafschaduw van Christus, alsmede in een krachtige oproep om hem na te volgen.’⁶⁵ Oudaan had zich hierbij laten inspireren door Dirck Raphaelsz Camphuysens *Uytbreiding over De Psalmen des Propheten Davids* (1630).⁶⁶ Camphuysen (1589-1627) was geboren en getogen in een doopsgezind gezin maar door zijn theologiestudie te Leiden ontwikkelde hij zich als gereformeerd predikant en dichter tot een dissident die sympathiseerde met het remonstrantisme, maar waarvan hij nooit lid werd. Hij werd de belangrijkste geestelijke lieddichter van zijn tijd en ver daarna; zijn liedboek *Stichtelyke Rymen* (1624) werd generatieslang gebruikt in collegiantische, doopsgezinde en remonstrantse kringen.⁶⁷

Het was evenwel de ‘Prins der Dichters’ van de zeventiende-eeuwse Renaissance literatuur, Joost van den Vondel (1587-1679), de katholieke Waterlander, die in ons land niet alleen het bijbels dramagenre introduceerde, maar het ook tot grote hoogte zou brengen.

Vondels bekering rond 1641 bracht heel wat tongen in beweging, ook in spottende zin, en zelfs tot op de dag van vandaag zijn onder literatuurhistorici de meningen over het hoe en waarom van deze overgang nog verdeeld. Toch getuigt de visie van W.A.P. Smit (1935), een Vondelkenner bij uitstek, nog altijd van scherp inzicht:

De Doopsgezinde overtuiging blijft gedurende zijn hele leven de kern van zijn geloofshouding. Veel dat bij hem als Rooms werd aangeduid, is in de grond zuiver Dopers. Zijn beroemdste drama’s hebben sterk-Doperse trekken. Ik meen zelfs aannemelijk te kunnen maken, dat hij Rooms werd, omdat hij in de Katholieke kerk – afgezien van principiële verschillen – de zuiverste vervulling zag van zijn Mennisten-ideaal.⁶⁸

Vondel schreef los van honderden grotere en kleinere gedichten drieëndertig drama’s: de meeste origineel, sommige vertaald en bewerkt uit het Latijn en

Joost van den Vondel. Gravure door Theodor Matham, naar ontwerp van Joachim (I) von Sandrart, uitgegeven door Cornelis Danckerts (1630-1676) (RMA, RP-P-1887-A-11897).

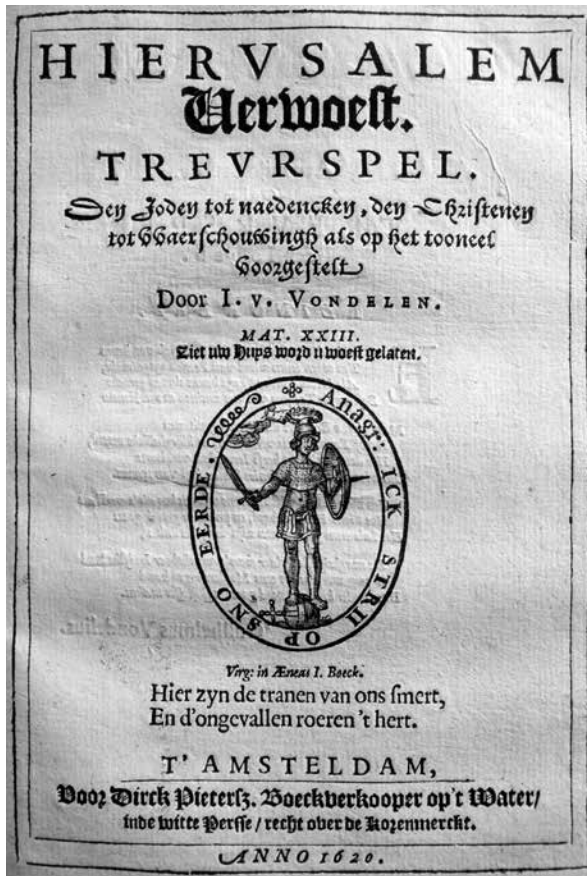
het Grieks.⁶⁹ Binnen de Nederlandse Renaissance werd het treurspel als het hoogtepunt beschouwd in de hiërarchie der literaire genres.⁷⁰ Vondel ontwikkelde zich ook tot de grootste kenner en meest vernieuwende theoreticus van het Franse, Latijnse, en het klassiek Griekse drama, waarbij hij beschouwingen ten beste gaf over hoe dit genre te bestuderen en hoe de hoogtepunten ervan in de eigen taal overtroffen moesten worden (*aemulatio*). Overigens gebruikte hij de formele structuren van dat drama vrijwel uitsluitend om er bijbelse en christelijke onderwerpen mee op het podium te brengen.⁷¹

Vondel debuteerde met *Het Pascha ofte de Verlossinge Israels wt Egypten* (1610, dat in 1612 gepubliceerd werd). In een afsluitende epiloog wordt de uittocht uit Egypte vergeleken met de bevrijding van de Nederlandse Republiek van het Spaanse juk. Voor de toehoorders en lezers zal het duidelijk zijn geweest dat Mozes stond voor Jezus Christus, redder van alle ware gelovigen.⁷² Zijn volgende treurspel was *Hierusalem Verwoest*, dat in 1620 verscheen.

Alleen al uit de ondertitel, ‘Den Joden tot naedencken, den Christenen tot Waerschouwingh’, wordt weer zonneklaar dat de dopers christelijke didactiek voorop staat. Om dezelfde reden bepleitte Vondel het primaat van deze heilige christelijke stof, de bijbelse verhalen, boven de klassieke drama’s van bijvoorbeeld Seneca of Euripides over Troye.⁷³

Al vroeg had Vondel zich het Frans en Latijn eigen gemaakt om de klassieke poëzie en het toneel van Du Bartas, Seneca, Vergilius en Aristotels te bestuderen en te vertalen. Het gevolg was dat hij een van de eerste voorbeelden van het bijbels epische gedicht publiceerde, *De Heerlyckheyd van Salomon* (1620), dat maar liefst 1272 versregels telde. Het was feitelijk een Nederlandse bewerking van een deel van de vierde dag van de beroemde *La Seconde Sepmaine* (1584), geschreven door de invloedrijke hugenotendichter Guillaume de Sallustes du Bartas. In de inleiding daarvan verwijst Vondel naar het huwelijk tussen Salomo en Pharonia, waar een verderstrekkende betekenis onder schuil gaat: de hemelijke vereniging van Christus met zijn bruid, de kerk.⁷⁴

In tegenstelling tot zijn eigentijdse collega-toneelschrijvers, en zelfs na zijn bekering tot het rooms-katholicisme, zou Vondels doopsgezinde fascinatie voor bijbelse onderwerpen, in drama met name, alleen maar toeneemen. Rond de tijd dat hij van kansel zou veranderen, schreef hij maar liefst vier bijbelstukken.⁷⁵ Drie daarvan gaan over de exemplarische geschiedenis van Jozef: stukken die overstromen van christocentrische lessen, en die gefocust zijn op thema’s als de wisseling van het lot en de moeilijke keuzen waar mensen voor komen te staan, die ten gevolge van de vrije wil worstelen

Titelpagina van Vondels tweede bijbelse drama, *Hierusalem Verwoest* (1620). De gelauwerde soldaat stelt het logo voor van de Amsterdamse uitgever (en dichter) Dirck Pietersz [Pers] (Privé-collectie).

met morele dilemma's.⁷⁶ Het eerste Jozefstuk, *Iosef of Sofompaneas* (1635), is een vertaling uit het Neolatijn van de beroemde geleerde Hugo de Groot. De twee andere stukken betreffen Vondels eigen creaties, *Joseph in Dothan* (1640) en *Joseph in Egypte* (1640). Deze twee Jozefdrama's worden algemeen beschouwd als hoogtepunten van Vondels op klassieke leest geschoeide tragedies; op het repertoire van de Amsterdamse Schouwburg waren zij heuse kassuccessen.⁷⁷ Dat was ook het geval met zijn drama uit 1648 over

Koning Salomo wiens zwakheid zijn afgang veroorzaakte, dat veel bekijks trok: tussen 1650 en 1659 zou de *Salomon*-tragedie meer dan dertig keer opgevoerd worden. Een van Vondels belangrijkste bijbeldrama's behandelt de geschiedenis van *Jephta* (1659). De toenmalige toneelkenners beschouwden dat stuk niet alleen als het summum van aristotelisch drama, maar ook als een perfecte *aemulatio* van het Latijnse stuk *Jephtes, sive Votum* (1557) van de Schotse geleerde George Buchanan. Deze veelbewogen geschiedenis uit Richteren 11:29-40 centreert rond de psychologische en emotionele ommekeer wegens knagend verdriet door blinde trots. Omdat de Ammonieten zich niet simpel overgaven, beloofde Jefta aan Jahweh dat hij het eerste dat hij thuis zou tegenkomen aan God zou opofferen. Toen Jefta met de Israëlieten de strijd tegen Ammon had gewonnen en thuiskwam in Mispá, kwam hem als eerste zijn dochter dansend tegemoet. Bij het zien van haar scheurde Jefta zijn kleren als teken van rouw. Toen zij Jefta's gelofte vernam, stemde zij ermee in en vroeg ze twee maanden respijt om te rouwen. Literatuurhistorici beschouwen Vondels *Jephta* niet enkel als het hoogtepunt van zijn bijbels-dramatische kunnen, maar ook als het summum van zijn dramatische talent als zodanig.⁷⁸

Na de *Jephta* zou Joost van den Vondel die in 1679 zou overlijden, nog vijf andere bijbelstukken schrijven, die echter veel minder succes oogstten, omdat toen andere, Frans classicistische toneelconventies hun intrede hadden gedaan. Vondel schreef twee drama's over Koning David (1660), een over de vernedering en wraak van Samson (1660), een over de uitdrijving en verbanning van Adam (1664), en tenslotte op tachtig-jarige leeftijd zijn laatste bijbelse tragedie, *Noah, of de Ondergang der eerste weerelt* (1667).⁷⁹

Eigenlijk had Vondel zelf de lont in het kruitvat gesmeten, waardoor het bijbels drama van het podium verbannen werd. Zijn treurspel *Lucifer*, geënceneerd in de hemel en handelend over de val en verlossing van engelen en mensen, zou in 1654 veel commotie en afkeuring veroorzaken. Protesten van de zijde van het calvinistische predikantendom leidden tot een verbod van zowel de opvoering als de publicatie van *Lucifer*. Minstens één duizend exemplaren van het *Lucifer*-toneelboekje werden vernietigd, met als enig resultaat dat er binnen een jaar maar liefst zeven herdrukken van de Amsterdamse persen zouden komen!⁸⁰ Desalniettemin luidde deze affaire het begin van het einde in: geleidelijk aan verbleekte de waardering voor het bijbeldrama bij het grote publiek, totdat een nieuw Schouwburgbestuur in 1677 besloot de opvoering van bijbelse tragedies voorgoed af te schaffen, om aldus het dispuut over religieus hete hangijzers van het toneel te weren. Deze breuk met het verleden

leek op het eerste gezicht een triomf voor de gereformeerde orthodoxie. Echter, de ware motivering was gelegen in de Verlichting: de Schouwburgregenten waren de mening toegedaan dat het niet paste om een voornaam podium voor fijne beschaving te gebruiken voor exegese van en dispuut over bijbelse kwesties, waarvoor juist het academische bedrijf van rationele bijbelanalyse beter geëquipeerd was: daar moest de moderne theologie ontwikkeld worden, die vraagtekens zette bij de erfenis van het traditionele openbaringsgeloof.⁸¹

CLAAS BRUIN: 'ZEEDE-DICHTEN', DE BIJBEL EN DRAMA ZONDER PODIUM

Om het verhaal van het doopsgezinde commitment met het bijbelse drama rond te maken, wordt het hoog tijd de volledig onder het stof geraakte glorie van de 'alom seer geprezen' Amsterdamse dichter Claas Bruin (1671-1732) weer op te frissen en de man te rehabiliteren.

Tijdens zijn leven genoot Bruin veel aanzien en ontving hij grote waardering, zoals blijkt uit het eerste kwatrijn van een lofsonnet op de postume uitgave van zijn verzamelde poëzie:

O onvermoeide Bruin, van Pinxtervuur geblaakt!
 Streelt gy op nieuw ons hart, door kunstbegeerige ooren?
 Of is't de wedergalm der zalige Engelchooren,
 Daar ge u in Hemelzang, eeuw in eeuw uit, vermaakt?⁸²

Over zijn leven is weinig bekend. Claas Cornelisz Bruin was in 1671 te Amsterdam geboren en groeide op in een conservatief mennist gezin van Oude-Friezen, ook wel bekend als het Jan Jacobszvolk dat in een schuilkerk in de Bloemstraat bijeenkwam.⁸³ Claas was het oudste van zes kinderen die Cornelis Claasz Bruin, tarwehandelaar en leraar van hun vermaning, en zijn vrouw Neeltje Hessels hadden gekregen. Om een of andere reden had Claas in 1701 zijn Oud-Friese gemeenschap vaarwel gezegd en werd hij lid van de veel grotere gemeente van Lam en Toren aan het Singel, waar Galenus Abrahamsz (1622-1706) toen nog de scepter zwaaide.⁸⁴ Hier trof Claas Bruin een sfeer aan van Verlichte ruimdenkendheid, waar de dialoog op prijs werd gesteld tussen andersdenkenden, zoals collegianten en remonstranten bij wie menig doopsgezind student aan het Remonstrants Seminarium studeerde.⁸⁵

Aanvankelijk had Claas Bruin nog pogingen gedaan om in zijn oude gemeente als leraar voor te gaan, maar dat heeft nooit geresulteerd in een benoeming. Zijn leven zou hij slijten als boekhouder, waarschijnlijk bij een

Claas Bruin. Getekend portret door Norbertus van Bloemen, ca. 1724 (Collectie Amsterdams Stadsarchief: tekeningen en prenten).

broeder in zaken. Afgaande op zijn omvangrijke oeuvre kon dat nooit een drukbezette baan zijn geweest.⁸⁶ Zijn bibliografie telt maar liefst 54 titels, alhoewel zo'n beetje de helft daarvan gelegenheidsgedichten betreft, met een omvang van zo'n 8 tot 16 bladzijden.⁸⁷ In 1697 debuteerde hij – hoe significant voor zijn gehele door de bijbelse en stichtelijke focus bepaalde literaire carrière – met een *Uitbreiding over den Sestienden Psalm*, die uitkwam bij de lammistische uitgever Barent Visscher.⁸⁸

Gelegenheidsdichtwerk en Arcadia's

Bruin was geen uitzondering door veel gelegenheidspoëzie te produceren: niet enkel voor zijn doopsgezinde en remonstrantse clientèle, maar ook voor andere opdrachtgevers, lokaal en nationaal. Zo schreef hij in 1731 een lang, over drie kolommen verdeeld gedicht voor een geïllustreerde eenblads-

druk ter herdenking van de zeer succesvolle inzamelingsactie van maar liefst 300.000 gulden, die de Gereformeerde Kerk gehouden had ten behoeve van de vervolgde Waldenzen in Piemonte, Italië.⁸⁹

Een ander geliefd genre waar hij nog al eens aan meewerkte, betrof rijk geïllustreerde topografische boekwerken waarin omstandig verslag werd gedaan van de historische en eigentijdse wetenswaardigheden van rivieren, dorpen, kastelen, buitenplaatsen, kerken, kloosters en andere gebouwen in een bepaalde streek. Deze 'reisgidsen' werden nogal eens op bestelling van rijke bewoners van grachtenpanden en buitenhuizen, c.q. kunstverzamelaars vervaardigd, waaronder nogal wat doopsgezinden. Dit mecenaatmilieu heeft de populariteit van dit genre zeer bevorderd.⁹⁰ Deze topografische werken bestonden vaak uit zogenaamde hofdichten die teruggingen op de *Georgica* van Vergilius, waarin de schoonheden van het klassieke landschap uit Arcadië bezongen werden in dialogen tussen wandelende natuurgenieters. In de eigentijdse hofdichten en arcadia's klonken moderne inzichten uit de fysicotheologie door, wat Isaac Newton in gang had gezet en waarin de alomtegenwoordigheid van Gods almacht in de natuurverschijnselen en -wetmatigheden bezongen werd. Hoewel ze het cartesianisme afwezen, omarmden gematigd verlichte doopsgezinden als Jan van Westerhoven Jr. (1685) en Lambert ten Kate (1715) dit soort inzichten met overgave.⁹¹ Claas Bruin dichtte in deze trant zijn *Kleefsche en Zuid-Hollandsche Arkadia* (1716) en ook een *Noord-Hollandse Arkadia* die in 1732 na zijn overlijden gepubliceerd werd. De streekbeschrijvingen waren gebaseerd op een feitelijke reis van enkele weken door een klein gezelschap in een koets, waaronder de opdrachtgever en tevens gastheer.⁹²

Bruins meest prestigieuze werk in dit opzicht was zijn epische gedicht dat in 1719 verscheen in het boek *Speelreis langs de Vechtstroom*, dat deel uitmaakte van een prachtig 'coffee table' boek in folioformaat met 98 half-pagina-grote gravures door Daniël Stopendaal over de oevers van de Vecht waar zo'n dertig prachtige landhuizen en zomerbuitens gedrapeerd lagen, die toebehoorden aan de rijkste families uit Amsterdam, waaronder negen grote panden van doopsgezinden.⁹³ Dit dure werk moet bestemd zijn geweest voor het topsegment van de boekenmarkt. Hoogstwaarschijnlijk had de doopsgezinde zakenman Anthony van Hoek die het buiten 'Ouderhoek' bewoonde, hiertoe, vermoedelijk ook als hoofdsponsor, het initiatief genomen.⁹⁴ Aan het slot van zijn gedicht vermaant Bruin zijn lezers en landgoedbewoners altijd Gods aanwezigheid in alle dingen en het geschapene te gedenken.

'Zeede-dichten' en schriftuurlijke poëzie

Overal in Bruins literaire werk is de christelijke moraal aanwezig. Hij schiep daarom niet zomaar poëzie, maar in zijn eigen woorden: 'Zeede-dichten', ethisch stichtelijke gedichten die gestoeld waren op de christelijke leer en vormgegeven in een bijbels geïnspireerde stijl en schriftuurlijk idioom. Hij heeft tussen 1707 en 1732, verspreid over zeven bundels, honderden van dit soort gedichten geschreven.⁹⁵ Ze bestaan uit geestelijke liederen, lofdichten en andere soorten gelegenheidspoëzie, verhalende gedichten over bijbelse helden als Abraham, Jozef en David, alsmede over vrouwen uit het Oude en Nieuwe Testament. Bruin was ook een liefhebber van op de bijbel geënte aforismen, 'zede-spreuken' geheten, en langere reflecties, 'Schriftuurlyke bedenkingen'. Eén zo'n gedicht, daterend van 1721, behandelt het wezen der dichtkunst:

De zucht tot Poëzy moet spruiten uit een lust
Tot zielvermaak, waar door 't gemoed met vreugd en rust
Vervult word, door een stof die ons dien schat kan geeven;
Dat is 't beschouwen van de deugd, het vlugtig leeven,
Gods eigenschappen, en 't aanbid'lyk wys beleid,
't Gedenken aan de dood, aan 's hemels heerlykheid,
En 't Opperweezen dat steeds uitstraalt in zyn werken,
Om 't hert in 't waar geloof en godsvrucht te versterken.⁹⁶

Gods almacht toont zich overal: in het zwerk en de sterren, in flora en fauna, in de natuur, in de mens en waar niet. Zelfs in het antieke heidendom – althans wanneer zulks fatsoenlijk wordt aangewend – zijn evenzeer christelijke waarheid en goddelijke schoonheid te vinden. Wel dient dit alles poëtisch gepresenteerd te worden in heilige bewoordingen, in een waardige stijl en met schriftuurlijke uitdrukkingen: de spreekwoordelijke 'tale Kanaäns':

Spreekt gy (het is uw pligt) de taal van Kanaän,
Dat is van eer, van deugd, van deftigheid en zeden,
Gegrondvest op Gods wet, en 't zuiver licht der reden.
Indien uw Dichtkunst dus door d'onuitblus'ren gloed
Van 's Hemels geest, steeds word ontsteeken en gevoed,
Dan zult ge in 't midden van 't verdraait geslagt steeds bloeien;
Dan zal uw ziel altoos van blydschap overvloejen.
Byzonder als de deugd, die gy aan elk vertoont,
Uit ongeveinsde zucht, uw eigen hert bewoont.

ô Welk een zaligheid die nimmer zal verdrieten
Zult gy voor eeuwig dan in Vredestad genieten.⁹⁷

Hij paste deze verhuld ‘doopsgezinde’ poëtica ook toe in zijn verklarende gedichten die, in vier delen, toegevoegd werden aan de reeds gedateerde maar nog steeds gewilde reeks bijbelprenten, waaronder die van de eerder reeds behandelde Merian-serie waaraan Anslo en Schabaelje een kleine eeuw eerder hadden meegewerkt. Hoewel reeds in 1720 voltooid, werd pas in 1740 zijn *Bybelsche Tafereelen des Ouden en Nieuwen Testaments* op de markt gebracht, met 215 Merian-prenten.⁹⁸ In 1722 gaf de weduwe van uitgever Barent Vischer de *Tafereelen der Eerste Christenen* uit, een fraai werk dat gestoeld was op de 92 gravures van Jan Luyken, waarbij Bruin in samenwerking met zijn Haarlemse vriend en geloofsgenoot Pieter Langendijk verklarende gedichten had gemaakt.⁹⁹ In 1727 bracht zijn belangrijkste uitgever Marten Schagen, toen nog leraar van Bruins voormalige Oud-Friese gemeente, in een kleiner octavoformaatje de *Dichtmaatige Gedachten over Honderdvijvenvyftig Bybelsche Printverbeeldingen* in het licht, die bestonden uit kleinere Merian-kopieën.¹⁰⁰ Ook kwamen Bruins *Veertig Samen- en Alleenspraken uit het Nieuwe Verbond* (1729) uit bij Schagen, bestaande uit veertig afdelingen van elk acht pagina’s met stichtelijke dialogen die telkens ingeleid worden met een prachtig dubbelbladvignet over het Nieuwe Testament, gemaakt door Jan Luyken.¹⁰¹ Bruins stichtelijke poëzie kon op veel waardering rekenen. Enkele van zijn bundels fungeerden in grotere doopsgezinde stadsgemeenten als prijsband voor kinderen die aan het einde van het winterseizoen braaf hun catechisatielessen hadden volbracht en als beloning een stichtelijk boek ontvingen.¹⁰²

Bijbels drama

Net als de grote meester van het belangrijkste literaire genre, Joost van de Vondel, wendde ook Claas Bruin zijn talenten aan om ernstig drama te schrijven, wat op veel publieke bijval kon rekenen. Natuurlijk kreeg dit zijn beslag binnen een achttiende-eeuwse toneelcultuur die bepaald werd door het Frans classicisme.¹⁰³ De meeste van zijn stukken werden in de Amsterdamse Schouwburg opgevoerd. Behalve de drie dramaturgische eenheden van tijd, ruimte en handeling, schreef het Frans classicisme ook zogenaamde ‘poëtische rechtvaardigheid’ voor, wat erop neerkwam dat deugden beloond moesten worden en ondeugden bestraft.¹⁰⁴ Dit doet zich bijvoorbeeld voor in het

plot van een verhaal uit de Griekse Oudheid over de Thebaanse veldmaarschalk en politicus Epamonindas, waarover Bruin in 1722 een drama schreef dat een groot kassucces werd.¹⁰⁵ Epamonindas die van alle kanten bestookt wordt door samenzweerders vol leugen en bedrog, misleiding en volksmennerij, weet als deugdheld echter al het kwaad te weerstaan. Hij staat voor de ware patriot: godvrezend, met een sterk plichtsbesef en opofferingsgezindheid, die bovendien al zijn hartstochten onder controle heeft. Het is de dichotomie van goed en kwaad die structuur geeft aan de vijf bedrijven van het schouwspel. En zelfs al blijkt het gevaar om te sterven zo hoog, dan nog vertrouwt Epamonindas onverstoorbaar op zijn onschuld, op zijn gemoedrust en op de alwetendheid der goden. Vanuit een doopsgezind perspectief lijkt het wel alsof hier de oud-doperse notie van ‘Gelassenheit’ werkzaam is: niet uitsluitend het lijden van Christus, noch der doperse martelaars, maar zelfs de kalme volharding van deze heiden uit Thebe dient als icoon van christelijke rechtvaardigheid en voorzienigheid.¹⁰⁶ Bruins lange tijd meest succesvolle toneelstuk op het Amsterdamse podium was zijn van 1721 daterende tragedie over de Vader des Vaderlands, Prins Willem I, die in 1584 vermoord was.¹⁰⁷

Ondanks de omstandigheid dat al sinds de late jaren 1670 in Amsterdam de bijbel van het speeltoneel was verdwenen, zou Claas Bruin – in dit opzicht een echte doper en literaire erfgenaam van Vondel¹⁰⁸ – niet minder dan twaalf bijbeldrama’s dichten. Deze zouden echter geen van alle worden opgevoerd! Bruin was de mening toegedaan dat de bijbel, als geen enkel ander boek, de belangrijkste bron was om de meest opvoedkundige en nuttige geschiedenissen uit te putten. Volgens hem behoorde het tot de plicht van de toneelschrijver om niet enkel vermaak te bieden, maar ook ‘Goddelyke Waarheid’. Hij stelt:

Als ik de boeken van Moses, van Josua, der Rechteren, van Samuël, der Koningen, derKronyken, en der Machabeen doorlees, word ik telkens van verwondering ingenomen over de rykheid der stoffe, de zeldzaamheid der gevallen, de verandering der staaten, de deftigheid der redeneeringen, de kracht der zedelessen, en wat dies meer is, daar geene waereldbeschryving by is op te weegen.¹⁰⁹

Hoe gretig Bruin was om de bijbel weer op de planken te krijgen, laten de lotgevallen van een vroeg drama uit 1708 zien, dat oorspronkelijk getiteld was: *De Vriendschap van David en Jonathan*, de zoon van koning Saul (2 Sam. 1). De Schouwburgregenten trokken echter meteen aan de bel en eisten dat enscenering en *dramatis personae* gewijzigd zouden worden. Dientenge-

volge moest Bruin enkele namen veranderen en sommige situaties aanpassen, zodat het podium geheel ‘bijbelvrij’ zou zijn. In 1715 beleefde dit in klassieke zin bewerkte stuk zijn première: het droeg nu de titel: *Spiegel van Edelmoedige Vriendschap*, en zou verschillende malen worden opgevoerd. Het drama was nu tot een tragedie omgebouwd, waarin de *amicitia perfecta* centraal staat tussen Abdaram en diens zwager Sobi in de Fenicische stad Sidon ten tijde van het bewind van koning Hiram, Abdarams vader.¹¹⁰

Ondanks dat het toneelklimaat niet mee werkte, zette Bruin nog meer bijbelse verhalen om in drama, zoals de zes tragedies over het Oude Testament die in 1724 in één bundel werden uitgegeven, getiteld *Bybelsche Toonneelpoëzy*.

Ze gaan achtereenvolgens over het offer van Abraham (Gen. 22), Mozes’ uitgang uit Egypte (Ex. 12:37), Davids genegenheid voor koning Saul (1 Sam. 26), de afstraffing van Davids trots (2 Sam. 24), en de redding uit de oven van Sadrach, Mesach en Abednego (Dan. 3:16). Eén drama, over de dood van Saul (1 Sam. 31), was een dichterlijke bewerking van een anonieme prozavertaling van een Frans treurspel uit 1640 dat geschreven was door Pierre du Ryer (ca. 1606-1658). Zonder enig perspectief dat deze stukken ooit in schouwburgen zouden worden opgevoerd, waren de drama’s uitsluitend bedoeld om gelezen te worden. Zonder enig gemor schikte Bruin zich naar de veranderde toneelpercepties – sterker nog, hij vond zelfs dat

hoe groot de hoog-achting is die ik voor de Schrifftuurlyke Toonneelspelen heb, zo ben ik echter van gevoelen dat men ze niet ten toonneele moet voeren: want zulks is myns oordeels in veel opzichten het heilige voor de honden en de paerden voor de zwynen te werpen.¹¹¹

Deze vorm van oudtestamentische leesdrama’s was vrij ongebruikelijk, maar niet volstrekt uniek.¹¹² Wel uitzonderlijk waren daarentegen de zes nieuwtestamentische tragedies over het leven van de apostel Paulus, die in 1734, na Bruins dood, zouden worden uitgegeven door zijn steun en toeverlaat Marten Schagen.¹¹³

Het is niet al te gewaagd om dit genre van juist het nieuwtestamentische drama als een specifiek doopsgezinde vinding te betitelen. In tegenstelling tot het meer gangbaarder toneelwerk over het Oude Testament, onder meer stoelend op een rooms-katholieke traditie van Neolatijs (school)toneel, waren nieuwtestamentische stukken vrijwel non-existent in de protestantse Lage Landen – roomse passiespelen niet meegerekend. Toch zijn aan Claas Bruin niet alle ‘credits’ toe te schrijven: hij kende voor dit specifieke toneelgenre twee voorlopers, allebei weliswaar van doopsgezinde afkomst!

Frontispice van Bruins *Bybelsche Toonneelpoëzy*, uitgegeven door de doopsgezinde boekverkoper Marten Schagen (1724). Ontwerp en gravure van Jan Caspar Philips (Privé-collectie).

Als eerste in dit genre was in 1680 *Christus Lydende, en verheerlykt* uitgekomen, geschreven door de Haarlemse arts en schrijver Pieter Langedult (1640-1677), als Vlaams-dooptsgezinde tevens een warm voorstander van het collegiantisme.¹¹⁴ Zijn boek bevat drie drama's die nog in de oudere tragediestijl van de Renaissance vorm hebben gekregen. Intrigerend is Langedults inleiding, waarin hij onverschrokken deze bijzondere drama's verdedigt tegen de rigiditeit van niet enkel de gereformeerden, maar ook van de jezuïeten. Het liefst zou hij het bijbelse drama gewoon opgevoerd zien worden, ook deze op het Evangelie geënte stukken, maar, zo stelt hij de lezers gerust, deze drie tragedies zijn uitsluitend bedoeld als leesstukken. Niemand zal het in zijn hoofd durven halen – behalve zij die haatdragend, partijdig of bevooroordeeld zijn – om deze drama's te beschimpen, omdat 'deze stoffe, de allerbeste en goddelykste is', een argument dat Bruin later zou herhalen.¹¹⁵

Acht jaar later, in 1688, publiceerde Karel Verlove (1630-1710), een Amsterdamse dichter en lidmaat van Bruins Singelkerkgemeente, een leesdrama over martelaar *Stéfanus, eerste Khristen Bloedgetuyge*. Anders dan Langedult voelde Verlove geen noodzaak om zijn treurspel toe te lichten, al blijkt wel uit het paginalange drempelgedicht dat zelfs dit korte toneelstuk zich impliciet mengt in het toenmalige toneeldebat. Hij verlangt van zijn critici zijn drama slechts met gezond verstand te beoordelen, en niet door sentiment – toch laat hij weten niet enthousiast te zijn over de huidige Franse modegrillen van Racine en Corneille. Hoe dat ook zij, dit stuk dient te worden opgevoerd 'op 't innerlyk Tooneel Van uwe aandagtigheyd'.¹¹⁶

Hoewel hij als vriend nogal vooringenomen was, kwalificeerde Marten Schagen Bruins bijbelse spelen als 'Dichtschilderijen', wat niet enkel een Horatiaanse triomf betekende van de literatuur over de beeldende kunst, maar ook een bijzondere claim van de uniciteit van dit 'dooptsgezinde' dramagenre. Schagen verwijst naar de rol van Joost van den Vondel die zijn van God gekregen talent aanwendde ter meerdere eer en glorie van de Schepper, en om zijn publiek hiervan met stichting te laten profiteren. Aan het slot concludeert Schagen dat 'onzen afgesturven Puikdichter' [= Bruin] op gelijke wijze bevangen was door de christelijke noodzaak om zich aan kunst en poëzie te wijden. Overigens gaf Claas Bruin, vermoedelijk als gevolg van enkele literaire overgevoeligheden, er de voorkeur aan zijn Paulinische tragedies als 'Verhandelingen' te labelen, in plaats van simpelweg toneelstuk of drama – iets wat Schagen veel liever had gezien. Hoe dat ook zij, de dialooglezer van de apostelstukken krijgt de volgende episoden voorgeschoteld: Sauls 'blindheid' (Hand. 9:1); zijn bekering (Hand. 9:3); zijn werk bij de heidenen (Hand.

Frontispice van Bruins verzamelbundel met zes treurspelen over *Het Leven van den Apostel Paulus*, uitgegeven door Marten Schagen (1734). Ontwerp en gravure door Jan Caspar Philips (Privé-collectie).

13:6); zijn gevangenschap te Philippi (Hand. 16:20); zijn debat met Felix en Drusilla (Hand. 24:24), en tenslotte, zijn dood na marteling (2 Tim. 4:6).

EPILOOG

Of en hoe deze stukken ooit hardop (voor)gelezen zijn, in stilte geconsumeerd, dan wel amateuristisch opgevoerd door gezinnen of gezelschappen in de beslotenheid van grachtenpanden, buitenhuizen, of in rustige hoekjes van Arcadische tuinen langs de oevers van de Vecht, de Angstel of het Spaarne, kan nergens worden getraceerd. Er zijn slechts een paar berichten over opvoeringen door kleine privégezelschappen.¹¹⁷

Wat deze eerste verkenning van het belang van de bijbel voor doopsgezinde poëten en toneeldichters wel aangetoond heeft, is dat de kunstbehoefte van doopsgezinde schrijvers uit de zeventiende eeuw en later om de bijbel met veel zorg en creativiteit te lijf te gaan, zou leiden tot een scala aan literaire vernieuwingen, met een omvangrijke op de bijbel gebaseerde ‘output’ tot gevolg. Ondanks dat literatoren van doopsgezinde origine slechts een minderheid vormden, namen zij volop deel aan de ‘mainstream’ cultuur. Bovendien gaven zij actief vorm aan de eigentijdse cultuur, door gewoon ‘hun eigen ding’ te doen binnen de dominante cultuur, ook al werkten genreverboden op het toneel daar niet aan mee. Desondanks pasten zij zich met gemak aan literaire veranderingen aan, dan wel creëerden zelfs nieuwe genres om hun eigen literaire prioriteiten en voorkeuren beter vorm te kunnen geven.

Het moge duidelijk zijn dat er, zeker in het grotere raamwerk van het doopsgezinde assimilatie- en emancipatiestreven doorheen de eeuwen, op het terrein van kunst en literatuur nog veel te onderzoeken is. Hoe verleidelijk het soms ook is om in enkele gevallen ergens botweg het label ‘doopsgezinde kunst’ op te plakken, toch is het veiliger om voorshands het doopsgezinde aandeel in de letterkunde te beschouwen als ‘literaire kunst door doopsgezinden’. Juist in de religieus pluralistische republiek waren literair nationale bekendheden als Van Mander, Anslo, Vondel en Bruin pragmatisch genoeg om nergens in hun schriften ook maar enige zweem van menniste of doopsgezinde nestgeur achter te laten – nergens reppen zij nadrukkelijk van de volwassendoop, het pacifisme of het niet zweren van eden, en dergelijke zaken meer. De doopsgezinden uit de zeventiende en achttiende eeuw hadden geen behoefte om een eigen, afgezonderde groepsidentiteit te koesteren of te cultiveren. Zij streefden juist naar vrijheid en gelijkheid, naar economische,

staatkundige, politieke, maar ook artistieke en culturele erkenning in en door de omringende, dominante maatschappij van de Nederlandse Republiek – dat zij van oudsher één en dezelfde taal hanteerden, heeft dat zeer bevorderd. Tegelijkertijd bestond er in de eigen doopsgezinde kring wel het besef dat de religieuze affiniteit van schrijvers en dichters er zeker toe deed. Wanneer er bijvoorbeeld de dood van een literaire held te betreuren was, dan werd de gestorvene bejubeld als ‘één van ons’, zoals Sybrand Feitema deed in zijn treurdicht voor Claas Bruin – identiteitsbesef bestond wel degelijk:

ô Mennoos droeve Kerk, in een traanenvloed
 By uwen Aartspoët ten grave neêrgezonden,
 Uw’ BRUIN, die ons een’ schat van Zangen heeft geschonken,
 Waar door gy word met keur van hemelpys gevoed!
 Beween uws Fenix asch, terwyl de liefdegloed
 Des Heilands (tot wiens eer hy glansryk heeft geblonken,
 En, stervende, eeuwig leeft in Goddelyke vonken,)
 Den mateloozen rouw verdryve uit uw gemoed!
 Uw Christen-Epikteet, van ’s ligchaams last ontheven,
 Heeft echter naar den geest uw Telgen niet begeven,
 Maar beeld zich levend af in Zedenschildery.
 Zie dus zyn heilig vuur in Bybelsch Treurdicht blaken,
 Waar door hy zondaars uit hun doodslaap doet ontwaken,
 En vrome harten streelt met englenpoëzy.¹¹⁸

NOTEN

1 Dit artikel is een bewerkte vertaling van mijn ‘The Bible and the Literary Arts Among Dutch Mennonites and Doopsgezinden (1600-1740): Invention of New Genres by Karel van Mander, Reyer Anslo, Joost van den Vondel, and Claas Bruin’, dat gepubliceerd wordt in *The Journal of Mennonite Studies* (2022).

2 Ik heb lang de illusie gekoesterd, nadat ik een vervolg op Samme Zijlstra zou hebben geschreven, dat zelf nog eens te doen, maar zo langzamerhand, wegens allerlei onvoorziene omstandigheden en tal van verschuivende prioriteiten in het leven, wordt het me duidelijk dat de tijd mij veel te rap door de vingers glipt. Het zij zo. Ik heb nu alle hoop gevestigd op de jongere generaties, en zie bijvoorbeeld Nina Schroeder en Mike Driedger uitstekend geëquipeerd om op termijn het een en/of het andere overzichtswerk te produceren.

3 Bekende namen van schilders, tekenaars en graveurs met doperse ‘roots’ zijn o.a.: Karel van Mander, Hercules Segers, Michiel van Mierevelt, Crispijn de Passe, Jacob Backer, Govert Flinck, de Van Ruysdaels, Jan en Salomon Saverij, Jan van der Heyden, Jan Luyken, knipkunstenaars Joanna Koerten, Arnold Houbraken, Cornelis Pronk, het echtpaar Willem Mesdag en Sientje van Houten, Sir Alma Tadema, en Anton Mauve.

- 4 Zie voor een uitvoeriger overzicht: Piet Visser, 'Aspects of social criticism and cultural assimilation: The Mennonite image in literature and self-criticism of literary Mennonites', in: A. Hamilton, S. Voolstra en P. Visser (red.), *From Martyr to Muppy (Mennonite Urban Professional People). A Historical Introduction to Assimilation Processes of a Religious Minority in the Netherlands: the Mennonites* (Amsterdam, 1994), 67-82, met name de bijlage op p. 82.
- 5 Adriaan Verwer is bekend geworden door zijn grammatica, *Linguae Belgicae idea grammatica, poetica, rhetorica; deprompta ex Adversariis Anonymi Batavi*. In *Usum Proximi Amici* (1707 en 1783). Hij wordt als de taalkundige mentor beschouwd van Lambert ten Kate. Zie: Th.A.J.M. Janssen, J. Noordegraaf e.a. (red.), *Schets van de Nederlandse taal; grammatica, poetica en rhetorica. Naar de editie van E. van Driel vertaald door J. Knol. Met een fotomechanische herdruk van Anonymus Batavus' Idea Linguae Belgicae grammatica, poetica et rhetorica ... Leiden 1783* (Amsterdam/Münster, 1996). In Lambert ten Kate Hermansz' *Aenleiding Tot de Kennisse van het Verhevene Deel Der Nederduitsche Sprake* (1723), zijn magnum opus, bestudeerde hij de gesproken, levende taal als eerste in Nederland. Hij was een typische representant van de Verlichting; in alles stond bij hem de empirie voorop. Zie de inleiding tot de facsimile-editie van J. Noordegraaf & M.J. van der Wal (red.), *Lambert ten Kate Hermansz., Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* (1723) (Alpen aan den Rijn, 2001), 1-32; zie over zijn kunstopvattingen: H. Miedema, *Denkbeeldig schoon. Lambert ten Kates opvattingen over beeldende kunst* (Leiden, 2006), 2 dln. Zie voor De Bosch o.a. Luc Korpel (red.), *In Nederduitsch gewaad. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1760-1820* (Den Haag, 1993), IV, 55-58.
- 6 Over Siegenbeek, die zowel bewondering als weerstand opriep, is welhaast een halve bibliotheek vol geschreven. Zie o.a. L. van Driel, 'Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw – een overzicht', in: *Voortgang. Stichting Neerlandistiek VU, Amsterdam* 25 (2007), 215-218, en Rick Honigs, 'Een nieuwe grondwet, een nieuw geluid. De Maatschappij, Siegenbeek en de revolutie van 1848', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 2010* (Leiden, 2011), 82-92. Matthias de Vries, eerste hoogleraar in de filologie te Groningen (als eerste in Nederland) en daarna in Leiden, heeft o.a. de fundamenten gelegd voor het meer dan dertig delen tellende *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Zie P.G.J. van Sterkenburg, *Het Woordenboek der Nederlandsche Taal. Portret van een Taalmonument* ('s-Gravenhage, 1992), 155-162. Zie tevens noot 7.
- 7 Zie voor de eerste: Willem van den Berg, 'De achttiende-eeuwse letterkunde door negentiende-eeuwse bril', in: *Documentatieblad werkgroep Achttiende eeuw* (1994), 169-176. Van Kampen, een 'self-made man' en hoogleraar Nederlandse letterkunde en geschiedenis aan het Amsterdamse Athenaeum Illustre, heeft tientallen boeken op zijn naam staan. Hij schreef onder andere een *Beknopte geschiedenis der letteren en wetenschap in de Nederlanden van de vroegste tijden af tot het begin der negentiende eeuw* ('s-Gravenhage, 1821-1826) 3 dln., en een *Bloemlezing uit Nederlandsche prozaschrijvers van de zestiende tot de negentiende eeuw* (Amsterdam, 1835). Zie over hem: Samuel Muller, *Levens- en Karakterschets van Nicolaas Godfried van Kampen* (Haarlem/Leiden, 1840); zie voorts, ook over Siegenbeek en De Vries: Inger Leemans & Gert-Jan Johannes, *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800: de Republiek* (Amsterdam, 2017, 2de dr.), 35-55. Ook onder latere letterkundigen en historici zijn nogal wat doopsgezinden aan te treffen, waaronder de broers A.M. en C.N. Wybrands, P.L. Muller, J. Huijzinga, J. Romijn.
- 8 Zie Michiel C. Plomp, *Hartstochtelijk Verzameld. 18-de eeuwse Hollandse verzamelaars van tekeningen en hun collecties* (Parijs/Bussum, 2001), 63.
- 9 Na Van Halens dood in 1732 kwam zijn collectie in bezit van de lutherse aandelenhandelaar Michiel de Roode uit Amsterdam, die haar verder uitbreidde. In 1772 kwam het portrettenkabinet in handen van het Leidse literaire genootschap 'Kunst wordt door Arbeid verkregen'. Daarna zou de collectie uiteenvallen; het Rijks Museum heeft er nog zo'n 80 portretjes van in zijn collec-

ties. Zie: Lieke van Deinsen, *The Panpoëticum Batavum. The Portrait of the Author as a Celebrity* (Amsterdam, 2016). De Zonnistische dichter Lambert Bidloo vereerde deze collectie in Van Halens huis in de Utrechtsestraat met een heroïsch gedicht van 283 pagina's lengte, getiteld: *Panpoëticon Batavum, Kabinet, Waar in de Afbeeldingen van Voornaame Nederlandsche Dichteren, Versameld, en Konstig Geschilderd door Arnoud van Halen* (Amsterdam, Andries van Damme, 1720).

10 Deze tekeningen verschenen als gravures in de monsterproductie van de doopsgezinde uitgever Isaac Tirion, de 23-delige *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, en het negen-delige vervolg daarop, *Het Verbeerlijkt Nederland*, die tussen 1738 en 1803 te Amsterdam het licht zagen. Zie over hem o.a. Everhard Korthals Altes & Bram van Nieuwenhuyze, *De achttiende-eeuwse Republiek in kaart en beeld* (Bussum, 2022), 30-36; J. Gevers & A.J. Meinsma, *Over de Hobbelde Bobbelde Heyde. Andries Schoemaker, Cornelis Pronk en Abraham de Haen op reis door Overijssel, Drente en Friesland in 1732* (Alphen aan den Rijn, 1985), 11-49. Het ware zeer wenselijk dat het indrukwekkende speurwerk van Bert Kolkman naar leven en werk van vader Andries en zoon Gerrit Schoemaker (1996-2004) eindelijk eens zou mogen resulteren in een mooie gedrukte monografie. De toegang tot Kolkmans werk via de prijszwaardige site van de *Bijdragen tot de Historische Topografie van Nederland* (zie <http://www.historischetopografie.nl>) houdt Schoemaker als 'stille in den lande', ten onrechte, nog steeds te veel onder de radar.

11 Zonder volledig te zijn en in strikt willekeurige volgorde verwijs ik naar twee artikelen van de recentelijk ons ontvallen Keith L. Sprunger, 'Jan Theunisz of Amsterdam (1569-1638): Menno-nite printer, pamphleteer, Renaissance man', in: *Mennonite Quarterly Review* 68 (1994), 437-460 [hierna: *MQR*] en naar diens 'Frans Houttuyn, Amsterdams boekverkoper. Preken, uitgeven en de doopsgezinde Verlichting', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 31 (2005), 183-204 [hierna: *DB*]. Zie voor Pieter Meijer en diens sjoemelende schoonzoon Gerrit Warnars: Marleen de Vries, 'Uitgegeven ... en uitgebuit. Over achttiende-eeuwse bestsellerauteurs, liegende uitgevers, stiekeme privileges en het gedeeld auteurschap', in: *De achttiende eeuw* 17/1 (2005), 36-52. Zie voorts mijn artikelen: "'Siet den Oogst is Ryf". Het fonds van de Waterlands-doopsgezinde boekverkoper Claes Jacobsz. te De Rijk', in: E.K. Grootes en J. den Haan (red.), *Geschiedenis, godsdienst, letterkunde. Opstellen aangeboden aan dr. S.B.J. Zilverberg ter gelegenheid van zijn afscheid van de Universiteit van Amsterdam* (Roden, 1989), 98-108; "'In de Zaadzaaijer": de uitgeverij van de Leeuwarder drukker, boekverkoper en doopsgezinde leraar Hendrik Rintjes (1630-1698)', in: *De Boekenwereld. Tijdschrift voor boek & prent* 12 (1996), 251-272; "'Redelyke regtzinnigheid". Prolegomena van een onderzoek naar de betekenis van de doopsgezinde leraar, uitgever en vertaler Marten Schagen (1700-1770) voor de Nederlandse Verlichting', in: L. Brussee-van der Zee e.a. (red.), *Balanceren op de smalle weg. Opstellen aangeboden aan Kees van Duin, Alle Hoekema en Sjouke Voolstra bij hun afscheid van het Doopsgezind Seminarium* (Zoetermeer, 2002), 216-284; en 'De pelgrimage van Jan Luyken door de doopsgezinde boekenwereld', in: *DB* 25 (1999), 167-195.

12 Zie o.a.: Marja Keyser (red.), *Glazemaker 1682-1982. Catalogus bij een tentoonstelling over de vertaler Jan Hendricksz Glazemaker in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam* (Amsterdam, 1982); C.L. Thijssen-Schoute, *Uit de Republiek der letteren* ('s-Gravenhage, 1967), 206-261. Zie voor Verwer: Willeke Los, 'Locke in Nederland: de receptie van zijn ideeën over individualiteit in opvoeding en onderwijs bij P.A. Verwer (1669-1757) en K. van der Palm (1730-1789)', in: *De Achttiende Eeuw* 31 (1999), 173-186. Zie voor Schagen noot 11. Zie voor Stinstra de doctoraalscriptie van B. Mudde, *Richardsons apostel in Nederland: Johannes Stinstra als vertaler en pleitbezorger van Samuel Richardsons Clarissa* (Universiteit van Utrecht, 2007); zie voorts mijn 'Verlichte doopsgezinden: Cornelis van Engelen (1726-1793) en zijn tijdschrift de *Philosooph*', in: *DB* 33 (2007), 121-157; Sibrand P. Martens & Simon Vuyk, *Ik heb het groote doel mijner Aardsche bestemming bereikt. De brieven van student Marten Martens (1794-1798) en zijn leven als doopsgezind predikant, schoolopziener, vertaler en dichter in Friesland (1798-1852)* (Hilversum, 2005), 141-148.

13 Zie R. Emmet MacLaughlin, 'Reformation Spiritualism: Typology, Sources and Significance', in: Hans-Jürgen Goertz & James Stayer (Hsbg.), *Radikalität und Dissent im 16. Jahrhundert* (Berlin, 2002), 123-127, die ook constateert dat het bij de radicale reformatie gaat om gemeenschappen die 'lacked recognized theological authorities or legally enforced confessions'. Zelfs de in 1811 opgerichte 'Algemeene Doopsgezinde Sociëteit' (ADS) heeft nooit de pretentie gehad te fungeren als een instituut van bijvoorbeeld synodale statuur. Nadrukkelijk is vastgelegd dat de gemeentelijke autonomie altijd prevaleert. Hoe die principiële 'krachteloosheid' van de ADS uitwerkte, is af te lezen aan haar niet sturende, wankelmoedige rol naar de (autonome) gemeenten toe tijdens de Tweede Wereldoorlog.

14 Heel lang is het Zwitserse doperdom als min of meer formatief voor de gehele doperse ontwikkeling beschouwd, maar dankzij het recente bronnenonderzoek van Martin Rothkegel naar het doperdom in Moravië (Tsj) en Silezië (P) komt daarin geleidelijk aan verandering. Zie Martin Rothkegel, 'Anabaptism in Moravia and Silesia', in: John D. Roth & James Stayer (red.), *A Companion to Anabaptism and Spiritualism, 1521-1700* (Leiden, 2007), 163-216; *idem*, 'Anabaptist Sabbatarianism in Sixteenth-Century Moravia', in: *MQR* 87 (2013), 519-554; *idem*, 'The Living Word: Uses of the Holy Scriptures among Sixteenth-Century Anabaptists in Moravia', in: *MQR* 89 (2015), 357-404.

15 Meer nog dan in de Verenigde Staten zou zich vanaf de 70-er Jaren van de vorige eeuw vooral in Canada in kringen van de meer liberale Brethren en Mennonites een opbloei manifesteren in de kunst-, literatuur- en muziek-'scene', die wel het 'Mennonite miracle' genoemd wordt. Daarin staat onder andere het overschrijden van oude religieuze en morele percepties centraal, zoals die van het 'in de wereld, maar niet van de wereld' zijn. Op basis van de doperse en mennonitische geloofstraditie en geschiedenis, de eigen taal (Plautdiets) en de (Dutch-Prussian-Russian) etniciteit wordt het sociaal-religieuze en morele identiteitsbewustzijn uitgedaagd en geherdefinieerd binnen de Noord-Amerikaanse smeltkroes van dominante mainstreamcultuur die tegelijkertijd de pluriformiteit van etnische afkomst en genderdiversiteit moet verdisconteren. Zie o.a. Hildi Froese Tiessen, 'The Role of Art and Literature in Mennonite Self-Understanding', in: Calvin Redekop & Sam Steiner (red.), *Mennonite Identity: Historical and Contemporary Perspectives* (New York, 1988), 235-252, en andere artikels en boeken van haar; John D. Roth & Ervin Beck (red.), *Migrant Muses: Mennonite/s Writing in the U.S.* (Goshen, IN, 1998); en de zeer persoonlijke doch niet minder wetenschappelijke reflectie over 'Mennonite Art' door: Magdalena Redekop, *Making Believe: Questions About Mennonites and Art* (Winnipeg, 2020). Dit recente dopers literair uit de kast komen in Canada en de V.S. is zelfs theologisch onderbouwd door Duane K. Friesen, *Citizens, Philosophers Seeking the Peace of the City: An Anabaptist Theology of Culture* (Scottsdale (PA)/Waterloo (ON), 2000).

16 Zie bijvoorbeeld hoofdstuk 6 van Willem Frijhoff & Marijke Spies (red.), *Nederlandse cultuur in Europese context. 1650; Bevochten eendracht* (Den Haag, 1999), 351-440; of het boek waarop wel wat af te dingen valt: Marianne Eekhout, *Werk, bid & bewonder: Een nieuwe kijk op kunst en calvinisme* (Amsterdam, 2020).

17 Zie Anne Jaap van den Berg & Boukje Thijs, *Uitgelezen. Bijbels en pentbijbels uit de vroegmoderne tijd* (Heerenveen, 2010), 47-59 en 91-116. Piet Visser, 'Litanie van een liturgisch stiefkind. Een korte geschiedenis van de psalm bij de doopsgezinden', in: J. de Bruijn & W. Heijting (red.), *Psalmzingen in de Nederlanden van de zestiende eeuw tot heden* (Kampen, 1991), 115-148.

18 Zie vooral hoofdstuk 3 van Alfred R. Van Wijk, *Plicht tot leren & plichten leren. Een onderzoek naar de ontwikkeling van de doperse geloofsopvoeding in de Lage Landen (ca. 1540-1811), aan de hand van de in druk verschenen geloofspedagogische geschriften* (Kampen, 2007), 105-156.

19 Zie Kees de Bruin, 'Vondel en Oudaan: strijders voor het psalmgezang', in: *DB* 16 (1990), 39-48; Visser (1991), 115-148.

20 Rembrandt was, op papier althans, gereformeerd, wat onder Noord-Amerikaanse mennonieten nog wel eens tot 'wishful thinking' leidt in de trant van: of hij was een crypto-doper, of gezien zijn ruimdenkendheid koesterde hij openlijk doopsgezinde sympathieën. Zo bevat het lemma van Hans-Martin Rotermund, 'Rembrandt Harmensz van Rijn (1607-1669)', in: *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online (Gameo)*, nogal wat foute en speculatieve informatie. Het meest 'wilde' onderzoek over deze materie is te vinden in het e-boek van Ivan J. Kauffman (Philadelphia, PA), *Seeing the Light: Essays on Rembrandt's Religious Images*, uitgegeven door Academia.edu, 2015. Rembrandt wordt vermoedelijk vooralsnog het meeste recht gedaan door hem als een protestant te beschouwen, 'but one who remained independent of any particular confessional orientation or system.' Charles M. Rosenberg, *Rembrandt's Religious Prints: The Feddersen collection at the Snite Museum of Art* (Bloomington, IN, 2017), 13-14; Volker Manuth, 'Are You a Mennonite, Papist, Arminian, or Beggar? Art, religion, and Rembrandt', in: Ernst van de Wetering e.a., *Rembrandt: Quest of a Genius*, tentoonstellingscatalogus Rijksmuseum Amsterdam en Gemäldegalerie Berlin (Zwolle, 2006), 65-78.

21 J. Bruyn, B. Haak, S.H. Levie e.a., *A Corpus of Rembrandt Paintings III, 1636-1642* (Dordrecht/Boston/Londen, 1989), cat. nr. 143, 403-415. Rembrandt maakte dit schilderij van de Anslo's tegen de achtergrond van een zakelijke lening van 1.000 gulden van Anslo's gemeente aan kunsthandelaar Hendrick Uylenburgh, de vriend en vroegere werkgever van Rembrandt.

22 Bij nader inzien zijn er op voor- en achterplat twee koperen hoekstukken waar te nemen, alsmede een koperen klamp, zoals gebruikelijk was op in leder of perkament gebonden boekbanden van bijbels.

23 Anders dan de moderne betekenis van *vermanen/vermaning* (oproepen tot zeker gedrag; (iem.) zekere gedragslijn, houding e.d. voorhouden en (hem/haar) in verschillende nuances van dringendheid of aansporen deze te volgen of aan te nemen), heeft de oorspronkelijke, vooral ook doperse betekenis van *vermanen/vermaning* een ruimere, positieve strekking: verslag doen over, bespreken van iets uit de bijbel, het Woord Gods, meestal met het oog op stichting, lering, het bevorderen van, aansporen tot goed doen en zuiver gedrag, aanmaning tot betering, tot volgen van een wenselijk geachte gedragslijn. Daarnaast kan *vermaning* in doopsgezind verband tevens de aanduiding van de preek zijn, zowel als de samenkomst der gelovigen, als ook de ruimte waar de godsdienstoefening plaats heeft en waar de gemeente samenkomt. Vandaar dat de predikant, de leraar, ook *vermaner* wordt genoemd. *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (Den Haag, 1993), XX-III, l. 1174-1199 en 1203-1210.

24 'Drawings like this are exceptional as a preparation for his painted portraits, and the same is true of drawings for etched portraits. Possibly both drawings were done in advance at Anslo's request, in order to give him an idea of what Rembrandt was intending'. Bruyn e.a. (1989), 410-411. Voorts wordt wel aangenomen dat het teruggevonden portret van een *Belichtingsstudie van een vrouw met witte muts* geschilderd was ter voorbereiding van het Anslo-schilderij. Ernst van de Wetering, 'Rembrandts olieverfstudies: nieuw licht op een oud probleem', in: idem & Bob van den Boogert (red.), *Rembrandt. Zoektocht van een genie* (Zwolle, 2006), 195.

25 Piet Visser, *Broeders in de Geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw* (Deventer, 1988 – Deventer Studien 7), 2 vols., I, 120-122.

26 Van de Wetering & Van den Boogert (2006), 195-196.

27 Wanneer het logisch is dat er altijd (nauw) overleg vereist is tussen opdrachtgever en kunstenaar, over pose, formaat en schikking der afgebeelden, hun attributen en décor, dan heb ik ernstige twijfels bij een zogenaamde doperse interpretatie, zelfs 'the Hidden Meaning' genoemd, van een rooms-katholiek triptiek in de Tiroler kathedraal van Brixen, zoals beweerd wordt in een nogal speculatief artikel van Wolfgang Strobl, 'Anabaptist Theology in Painting: The Hidden Me-

aning of Bartlme Dill Riemenschneider's "Altar of the Three Magi" in Brixen (1545)', in: *MQR* 95 (2021), 225-253.

28 In 1617 had Cornelis Claesz Anso het beroep van zijn Waterlandse gemeente aanvaard om vermaner te worden. Daarmee trad hij in het voetspoor van zijn vader Claes Claesz Anso (1555-1632), die in 1616 een tehuis voor oude vrouwen van uiteenlopende kerkelijke signatuur had gesticht, het Anso Hofje dat nog steeds bestaat in de 1e Egelantiersdwarsstraat 1-5 te Amsterdam, zij het deels gerestaureerd en deels geheel vernieuwd. In 1624 was Cornelis benoemd tot leraar 'in den vollen dienst', zodat hij de doop mocht toedienen en het avondmaal leiden.

29 Zie niet alleen voor Anso's aandeel in de Obbesz-De Ries kwestie maar evenzeer voor een analyse van dit dubbelportret de uitstekende studie van Stephanie S. Dickey, *Rembrandt's Portraits in Print* (Amsterdam/Philadelphia, PA, 2004), 50-52. Zie voor kenmerken van het spiritualisme Geofrey Dipple, 'The Spiritualist Anabaptists', hoofdstuk 7 van Chapter Seven of: John D. Roth & James Stayer (red.), *A Companion to Anabaptism and Spiritualism, 1521-1700* (Leiden, 2007), 256-297, i.h.b. 291-294. Overigens heeft Dipple onlangs dat hybride begrip 'Spiritualist Anabaptism' – een kerkhistorisch construct – tot oxymoron verklaard en bij het oud vuil gezet: 'Spiritual Anabaptism: Oxymoron or Redundancy?', in: *MQR* 96 (2022), 417-424.

30 Hans de Ries, *Ontdeckinghe der dwalingen, misduydinghen der H. Schrift ende verscheyden mis-slagen, begrepen in seecker Boeck, ghenaemt Raech-besem* (Hoorn, Jan Jansz van Rhijn, 1627), 272-273.

31 [Cornelis Claesz Anso], *Dialogvs Ofte T'samen-sprekinghe, tusschen een Waerheydt-soeckende Neutralist, ghenaemt Vrederick, ende een Waterlantsche Broeder: Waer inne kortelijck ende naecktelijck wordt verhoont, het verschil, ontstaen tusschen de Leeraren der vereenighder Gemeynthen, ende Nittert Obbesz. Aengaende 't Woord Godts ende den aenkleven van dien* (Hoorn, Jan Jansz van Rhijn, 1626), 6-7. Samen met zijn collega-leraren Reynier Wybrantsz en Pieter Andriesz schreef Anso ook de *Apologia ofte Verantwoordinghe, in ... oprecht verhael van de geleghentheydt der saken tusschen de Leeraers en Dienaers ... en Nittert Obbis* (Hoorn, Jan Jansz van Rhijn, 1626). Cf. Karel Vos en Samuel J. Steiner, 'Anso, Cornelis Claesz (1592-1646)', op de Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online.

32 Dickey (2004), 46.

33 De doopdata zijn te vinden in de kerkenraadsnotulen die zich in het Stadsarchief Amsterdam bevinden [hierna: SAA], archief 1120: 'Gemeente Bij de Toren (Waterlanders 1605-1668)', inv. nr. 117: *Memoriael van de handelingen in de Gemeente* – A. Zie voorts H.H. Knippenberg, *Reyer Anso zijn leven en letterkundig werk* (Amsterdam, 1913), 15.

34 Gemiddeld waren doopkandidaten, aankomelingen geheten, ergens tussen de 18 en 25 jaar oud. SAA 1120, inv. 117: op 17-12-1632 was *Gerbrandt* gedoopt (fol. 57r), op 17-12-1634 *Aeltje* (fol. 58v), 16-12-1635 *Theuntje* (fol. 59v), en 13-03-1639 *Grietje*, alle vier door Reynier Wybrantsz; op 11-12-1639 werd *Waijntje* gedoopt (fol. 65v), en op 28-05-1640 *Lysbetje* (fol. 66v), deze twee door Denijs van der Schuere; op 16-12-1640 werden *Maritje* (fol. 68r) en uiteindelijk op 22-02-1643 *Hillegont* gedoopt, beiden door Jacob Cornelisz [van Dalen]. Zie ook Knippenberg (1913), 16-18.

35 Dickey (2004), 47.

36 De huwelijksregistraties (zogenaamde Pui-inschrijvingen) zijn gemakkelijk traceerbaar via de fantastische database van het Stadsarchief Amsterdam (<https://archief.amsterdam>), die ook de bijbehorende digitale bronnen bevat. De huwelijken zijn tevens te vinden bij Knippenberg (1913), 15-16. Op 20-03-1636 werd het huwelijk geregistreerd van *Gerbrandt* Cornelisz Anso's met de zeer gegoede Abigael Schouten uit Weesp. Op 03-02-1637 volgde het eerste huwelijk van *Aeltje* Cornelis Anso met Guillebert Claes die al vroeg stierf, waarna zij op 16-11-1646 een tweede huwelijk aanging met de medicus Josephus Druw (of Drewe), een voormalige Engelse vluchteling, een

brownist, die in 1641 vermaner geworden was in de gemeente van de Anso's. Op 12-11-1637 registreerden *Theuntje* Cornelis Anso en Jan Claesz Del uit Weesp hun huwelijksvoornemen; op 09-01-1641 tekende *Lysbetje* (Elisabeth) Cornelis Anso haar huwelijk aan met Abraham Hennebo; en op 25-04-1641 maakten *Waijntje* Cornelis Anso en Jacques Hennebo hun voornemen kenbaar. Beide doopsgezinde Hennebo's waren Leidenaren die in de lakenhandel zaten. Op 05-09-1642 registreerden *Maritje* (Maria) Cornelis Anso en Anselmus Hartsen hun trouwerij, die als winkel-knecht werkte bij haar broer Gerbrandt. Tot slot werd op 17-03-1644 het eerste huwelijk opgetekend van *Hillegont* Anso en Steffen Schellinger; opmerkelijk is dat haar tweede huwelijksregistratie, op 25-07-1659, met boekhandelaar Michiel Hartogh, voorkomt in de huwelijksaantekeningen van de gereformeerde kerk van Amsterdam, wat erop zou kunnen duiden dat zij de Waterlandse gemeente vaarwel had gezegd. Zie voor de Leidse Hennebo's: Gerard Schelvis & Kees van der Vloed, *Jenever en wind. Leven, werk en wereld van Robert Hennebo (1686-1737)* (Hilversum, 2008), 12-14. 37 Knippenberg (1913), 15. H.F. Wijnman, 'Anso, Gerbrandt', in de digitale versie van het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* 9, l. 25-26 (<http://resources.huygens.knaw.nl/>) [hierna: NNBW].

38 Piet Calis, *Vondel. Het verhaal van zijn leven (1587-1679)* (Amsterdam, 2008), 86-87, en 118-122.

39 Calis (2008), 200-204; Dickey (2004), 59-61.

40 Geciteerd naar Dickey (2004), 57 en 249, ill. 61. Omstreeks deze tijd gaf de Amsterdamse prentenmaker en uitgever Salomon Saverij (eveneens Waterlands doopsgezind) afdrukken van de Rembrandt-ets uit met niet enkel het kwatrijn van Vondel erop, maar ook nog met een Latijns onderschrift door de beroemde Caspar Barlaeus.

41 Wijnman, 'Anso, Gerbrandt', in: NNBW 9, l. 25-26; Adri Offenberg, *Menasseh ben Israel (1604-1657)* (Amsterdam, 2011), 22. Gerbrandt Anso sponsorde de academische opleiding van de bekende hebraïcus Georgius Gentius. Enkele Latijnse vertalingen door Gentius van de post-talmoedische geschriften van de befaamde rabbijn Moses Maimonides, waaronder de studie van de *Mishnah Torah*, waren aan zijn mecenas Anso opgedragen. Ook andere christojudäische werken bevatten opdrachten aan Gerbrandt Anso, zoals die van de Duitse oriëntalist Johann Stephan Rittangel, die dankzij de financiële ondersteuning van Anso zich tussen 1641 en 1642 een tijdje in de Republiek kon ophouden. Rittangel was nogal een omstrede lid van de zogenaamde Hartlibkring van spiritualisten en heterodoxe filosofen en theologen. Zie hierover: Ernestine G.E. van der Wall, 'Johann Stephan Rittangel's Stay in the Dutch Republic (1641-1642)', in: Johannes van den Berg, & Ernestine G.E. van der Wall (red.), *Jewish-Christian Relations in the Seventeenth Century: Studies and Documents* (Dordrecht/Boston/Londen, 1988), 119-134, i.h.b. 120-123. Opmerkelijk was ook de doopsgezinde betrokkenheid bij een ander project, waar Menasseh ben Israel de scepter over zwaaide toen Gerbrandt al gestorven was: de publicatie in 1646 van de gevoocaliseerde *Mishnah* in een reuzenoplage van 4.000 stuks! De hele onderneming werd gefinancierd door vier Waterlandse kooplieden, onder wie Arent Dircksz Bosch en Ameldonck Leeuw, maar de investering eindigde in een fiasco wegens een al te povere verkoop. Francesco Quatrini, *Adam Boreel (1602-1665): A Collegiant's Attempt to Reform Christianity* (Leiden/Boston, 2021), 65-68.

42 Joost van den Vondel, *De Werken van Vondel: Volledige en Geïllustreerde Tekstuitgave in Tien Deelen*, uitgegeven door J.F.M. Sterck e.a. (Amsterdam, 1927-1937), 10 vols., III (1929), 485. In 1642 bouwde het echtpaar een prachtig buitenhuis ten zuiden van Weesp op de plek waar drie riviertjes elkaar kruisen en het buiten derhalve de naam 'Driemondt' verkreeg. In 1647 werd het pand door de weduwe verkocht, die een jaar eerder hertrouwd was met Dr. Johannes Verlaen (1622-ca. 1668), die zowel medicus als leraar was in dienst van de Waterlandse gemeente 'by de Toren' – ook hij genoot aanzien als een Arabisch en Perzisch geleerde. H.F. Wijnman, 'Verlaen, Dr. Johannes', in: NNBW 9, l. 1196-1197.

43 In 1993 stelde ik een voorlopige inventarisatie op van gelegenheidspoëzie in twee collecties van de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek en een in de Provinciale Bibliotheek te Middelburg (1678-1707), met gezamenlijk 371 titels. Minstens 70% daarvan was ten behoeve van doopsgezinde families vervaardigd (twee-derde daarvan bestond uit mooi gezet drukwerk van een of twee katernen in fraaie bandjes). Verreweg de meest productieve doopsgezinde huwelijks- en gezangendichter was Anthony Jansen van der Goes (ca. 1625-1699); andere doperse poëten die vaak kwamen opdagen, waren Claas Bruin, Jan Bredenburg, Adriaan Spinniker en Pieter Langendijk. Zie: Piet Visser, *Anthony Janssen Gelegenheidsdichten (22-03-1678 t/m 23-04-1699)* (Amsterdam, Doopsgezinde Bibliotheek, 1993), idem, *Inhoudsoverzicht van twee convoluten met 185 gelegenheidsgedichten uit de jaren 1687-1707* (Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 1993) – twee typescripten die geraadpleegd kunnen worden via de Doopsgezinde Bibliotheek in het Allard Pierson, Amsterdam. Overigens bezit de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag de grootste collectie – zie de database ‘Gelegenheidsgedichten tot 1800’.

44 M.A. Schenkeveld-van der Dussen, ‘Christus, Hymenaeus of de “Teelzucht”’, in: A.J. Gelderblom e.a. (red.), *In de boeken, met de geest. Vijftien studies van M.A. Schenkeveld-van der Dussen over vroegmoderne Nederlandse literatuur, uitgegeven bij haar afscheid als hoogleraar van de Universiteit Utrecht op 31 oktober 2002* (Amsterdam, 2002), 61. Van Mander was vermoedelijk door een Franse bron geïnspireerd. *Aemulatio* was de artistieke poging om een na te volgen voorbeeld uit de Oudheid, dan wel van elders, in de eigen taal te overtreffen. Naar vigerend inzicht in de kunsttheorie van de Nederlandse Renaissance moesten de aankomende kunstenaars, dichters en schilders, hun talenten in techniek en stijl vervolmaken volgens een drietrapsproces om in hun eigen, moderne kunstuitingen de kunstzinnige hoogtepunten en voorbeelden der Antieken niet enkel te evenaren, maar juist ook te overtreffen. Dit leerproces behelsde in toenemende moeilijkheidsgraad achtereenvolgens: de nabootsing van het voorbeeld (*imitatio*), het tillen naar een hoger plan dankzij vertaling en interpretatie (*translatio*) en de volledige overtreffing van het voorbeeld, de emulatie (*aemulatio*), wat meestal slaagde omdat de daarin vervatte bijbelse of christelijke boodschap en moraal per definitie hoger gewaardeerd werden dan het polytheïstische decor van het Antieke heidendom. Zie Jeroen Jansen, ‘Anders of beter: Emulatie in de renaissance-cistische literatuurtheorie’, in: *De Zeventiende Eeuw* 21 (2005), 181-195.

45 Karel van Mander (1548-1606) was lidmaat van de Oude Vlamingen. Zijn *Schilder-boeck* (1604) is een fundamenteel werk voor de kunsttheorie, waarin jonge schilders en dichters geïnstrueerd worden hoe zij klassieke onderwerpen en thema’s dienen toe te passen. Ook vertaalde hij werken uit de Oudheid en humanistisch Italië en Frankrijk, waaronder geschriften van Vergilius uit het Latijn, de *Ilias* van Homerus uit het Frans, en Benzoni’s *Historia del mundo nuovo* (1565) uit het Italiaans. Baanbrekend was ook zijn studie over de *Metamorphosis* van Ovidius, dat opnieuw kunstenaars-in-opleiding hielp om de aan de Oudheid ontleende beeld- en symbooltaal op het schilderdoek of in een Nederlands gedicht correct toe te passen. Los van prozateksten, waaronder een vertaling uit het Frans van een traktaat van Dirck Philipsz (1602), en berijmde instructies, schreef hij meer dan 270 menniste geestelijke liederen, waaronder bijbelse huwelijksgedichten, die in 1605 verzameld werden in de bundel *De Gulden Harpe*. Zie zijn bio- en bibliografie in: *Karel van Mander, The Lives of the Illustrious Netherlandish and German Painters. Preceded by The Lineage, Circumstances and Place of Birth, Life and Works of Karel van Mander, Painter and Poet and likewise his Death and Burial*, uitgegeven door Hessel Miedema (Doornspijk, 1995), vol. II, 11-168.

46 P.E.L. Verkuyll (red.), *Karel van Mander Bethlehem dat is het Broodhuys* (Groningen, 1985); zie p. 25 voor Van Manders pioniersrol op dit terrein. De eerste druk was geïntegreerd in de verzamelbundel *Gulden Harpe* (1605); een afzonderlijke editie verscheen in 1613, met herdrukken in 1626, 1627, 1640, 1643, 1656 en 1709.

47 Schenkeveld-van der Dussen (2002), 59-74, i.h.b. 61-62.

48 Vondel III (1929), 484.

49 Hymen was een jonge god met een toorts, die neerdaalde van de Helicon zodra de Avondster aan het firmament kwam, om dan de bruid naar haar bruidegom te brengen. Schenkeveld-van der Dussen (2002), 65-67. Natuurlijk is het gebruik van juxtapositie ook een zaak van literair talent, een van de vele stijlmiddelen waarover de dichter kon beschikken.

50 Vondel VIII (1935), 645-647; Schenkeveld-van der Dussen (2002), 67.

51 Schenkeveld-van der Dussen (2002), 67-68.

52 Vondel II (1928), 397, en Schenkeveld-van der Dussen (2002), 74, voetnoot 30. Lambert Jacobsz was een bekende schilder in wiens atelier tal van kunstschilders werden opgeleid, zoals de doopsgezinden Jacob Backer en Govert Flinck.

53 Vondel V (1931), 458-460.

54 Schenkeveld-van der Dussen (2002), 67; Vondel X (1937), 667. Agnes was een rijke, onafhankelijke vrouw, die alom aanzien genoot wegens haar botanische kennis. Zowel de natuur- als de kunstcollectie op haar buitengoed Vijverhof aan de Vecht werd door tal van beroemdheden bewonderd. Zie Piet Visser & Mary S. Sprunger, *Sporen van Menno. Het veranderende beeld van Menno Simons en de Nederlandse mennisten* (Krommenie/Altona, Man., 1996), 153.

55 Reyer Anslo, *Zangh Ter Bruyloft van Francois vander Schagen, Doctor der Medicyn, En Ryckje Anslo. Getrouwt in Amsterdam den 27 in Lentemaendt* (Amsterdam, Denijs Verschuere, 1644).
56 Reyer Anslo, *Aen den Eersamen Abraham Hennebo, En d' Eerbaere Elisabet Cornelis Anslo. In d' Echte versaemt den 3. Februarij 1641. In Amsterdam* (Amsterdam, Denijs Verschuere, 1641), A2r. Uitgever Denijs Verschuere, of Van der Schuere, was tevens leraar in Reyers Waterlandse gemeente, die Reyer op 16 december 1646 zou dopen. Knippenberg (1913), 23.

57 Reyer Anslo, *Zangh Ter Bruyloft van Francois vander Schagen, Doctor der Medicyn, En Ryckje Anslo. Getrouwt in Amsterdam den 27 in Lentemaendt* (Amsterdam, Denijs Verschuere, 1644).

57 Een *alexandrijn* is een versregel die een metrische structuur heeft van twee halve regels die elk zes lettergrepen omvatten en gescheiden zijn door een pauze, de *caesura*. De Nederlandse alexandrijn bestaat gewoonlijk uit zes *jamben*: een onbeklemtoonde lettergreep, gevolgd door een beklemde (pa-dòm, pa-dòm, pa-dòm), die waarschijnlijk uit Frankrijk afkomstig zijn.

58 Het kwarto-boekje was verschenen bij Abraham van Wees in Amsterdam. Het gedicht is opgedragen aan de bovenmeester van zijn Latijnse school, Adrianus Junius. Knippenberg (1913), 56-63, beschouwt het gedicht als een voorbeeld van dopers gedachtengoed. In de inleiding tot de tweede druk van Hans de Ries' *Martelaers Spiegel der Werelose Christenen t'zedert A°. 1524* (Haarlem, Hans Passchiers van Wesbusch, 1631), 33-34, van de hand van tekstbezorger Jan Philipsz Schabaelje, komt een uitvoerige beschrijving voor over het martelaarschap van Stefanus, gebaseerd op Hand. 6:8-15 en 7:1-60. Ook het bovenste plaatje van de gegraveerde titelpagina van de *Martelaers Spiegel* stelt Stefanus' steniging voor.

59 Zie de moderne teksteditie door H.H. Knippenberg van Reyer Anslo, *Parysche Bruiloft Treurspel. Van inleiding en aantekeningen voorzien* (Zwolle, 1958).

60 Mogelijk opzettelijk, dan wel om zoveel mogelijk commerciële neutraliteit te suggereren, waren de namen van Schabaelje en Anslo uit het voorwerk weggelaten. Knippenberg vergiste zich door te suggereren dat ook de anderstalige gedichtjes uit Reyers koker waren gekomen. Zie voor de verdere 'ins and outs' van deze succesvolle prentbijbel, inclusief relevante literatuur, mijn andere artikel in dit nummer, 'Schabaliana II', p. 127-188.

61 Matthaeus Merian, *Historiae Sacrae Veteris et Novi Testamenti. Bybelsche Figuren Vertoonende de Voornaemste Historien der Heylighe Schrifture* (Amsterdam, Nicolaes Visscher, ca. 1650), kwarto-oblong editie, 213v-214r (tekstpagina LX, en prent nr. 60). De doopsgezinde draai aan het gedicht wordt nog duidelijker als de Anslo-tekst gelegd wordt naast bijvoorbeeld de Duitse en Engelse versies op hetzelfde blad:

Naaman den Hauptman mit Aussatz hart beladen,
Der Prophet siebenmal heisst in dem Jordan baden,
Er wäscht den Aussatz ab, geht frisch vnd gesund davon,
Wer den Propheten folgt, kriegts davon guten Lohn.

Elisa Naeman leprous and uncleane
Doth wish seav'n times to wash in Jordans stream;
Whence he returnes as children use to come
Whole and unblemish'd from their mothers wombe.

Zie ook Knippenberg (1913), 51.

62 C. Arnold Snyder, *Anabaptist History and Theology: An Introduction* (Kitchener, ON, 1995), 211-215.

63 Knippenberg (1958), 15-19. Ook de ex-verloofde van Jan Philipsz Schabaelje, Judith Lubberts die een bekwaam lieddichter was, zou zich tot het rooms-katholicisme bekeren zodra zij door de Waterlandse gemeente van Alkmaar in de ban was gedaan. Dit 17de-eeuwse verschijnsel van bekeringen tot de kerk van Rome kwam onder de doopsgezinden wel vaker voor, en zou nadere studie behoeven.

64 Zie het overzicht van zo'n honderd schrijvers die voor 1800 actief waren in: Piet Visser, 'Aspects of Social Criticism and Cultural Assimilation: The Mennonite Image in Literature and Self-Criticism of Literary Mennonitism', in: A. Hamilton, S. Voolstra en P. Visser (red.), *From Martyr to Muppy* (1994), 82.

65 Marijke Spies, 'Mennonites and literature in the seventeenth century', in: *idem*, 96.

66 Joachim Oudaan, *Uyt-breiding over het Boek Jobs*. In *verscheyde Dichtmaat* (Rotterdam, Isaac Naeranus, 1672), *5r. De literaire voorbeelden die hem hadden uitgedaagd tot *aemulatio* (*Idem*, *4v), betroffen het Neo-Latijnse *In librum Iob paraphrasis poetica* (Lyon, 1615) van de Portugese dichter Joannes Mellius de Sousa, en de *Sainctes Méditations ... sur Job* (1609) in proza van de Franse filosoof Guillaume du Vair. Het hoeft geenszins te verbazen dat Oudaan, zijn leven lang een collegiant, exegetisch steun had gevonden bij de sociniaanse analyse van Daniel de Breen, *Verklaring over het boek des. H. Jobs* (Amsterdam, Daniel Bakkamude, 1666). J. Melles, *Joachim Oudaan. Heraut der verdraagzaamheid 1628-1692* (Utrecht, 1958), 81.

67 Riet Schenkeveld-van der Dussen, *Een platina liedboek uit de Gouden Eeuw: Dirck Raphaelszoon Camphuysen, Remonstrant en Doopsgezind* (Amsterdam, 2012), 67-69.

68 W.A.P. Smit, 'Vondel en zijn bekering', in: *De Nieuwe Taalgids* 29 (1935), 254-267; het citaat op 254-255. Zie voorts ook Judith Pollmann, 'Vondel's Religion', hfdst. 5 van: Jan Bloemendal & Frans-Willem Korsten (red.), *Joost van den Vondel (1587-1679): Dutch playwright in the Golden Age* (Leiden/Boston, 2012), 85-100, i.h.b. 99-100: 'It [de bekering] gave him [Vondel] the certainty that he had long considered essential in the faith. The decision did not require him to change his social network – quite the opposite, he maintained his many contacts in the Mennonite and Remonstrant communities ... – rather, because he was steeped in a confessional culture that privileged histories of suffering and sacrifice, he could easily transmit his loyalty to a Catholic community which cherished its own victimhood as a clandestine minority religion in a Reformed country. Seen from this perspective, it was perfectly plausible for the Mennonite Joost van den Vondel to have moved to new Catholic pastures, and to have done so "in good conscience".'

69 De tiendelige wetenschappelijke teksteditie door Sterck en anderen uit de twintiger en dertiger jaren, onder neerlandici bekend als de WB-editie, is nog steeds de belangrijkste toegang tot zijn werk; zie n. 42.

70 Zie voor het Renaissance toneel, de Horatiaanse principes, en functie voor het publiek ('nut ende vermaak'): Anna Sophia de Haas, *De wetten van het treurspel. Over ernstig toneel in Nederland, 1700-1772* (Hilversum, 1998), 13-19.

71 Dit gedeelte over Vondel is hoofdzakelijke gebaseerd op Eddy Grootes & Riet Schenkeveld-van der Dussen, 'Vondel's Drama's: A Chronological Survey', hfdst. 1 van: Bloemendal & Korsten (red.) (2012), 1-6. Het beste overzicht van Vondels (bijbelse) drama verschaft Mieke B.

Smits-Veldt, *Het Nederlandse renaissance-toneel* (Utrecht, 1991), 75-100. Aanvankelijk werden de eerste toneelstukken van Vondel opgevoerd in de zogenaamde rederijkerkamers; pas vanaf 1637 bood de nieuwgebouwde Amsterdamse Schouwburg aan de Keizersgracht aan groter publiek de gelegenheid om dagelijks uitvoeringen te zien. Ter gelegenheid van de opening van dat nieuwe cultuurpaleis liet Vondel begin januari 1638 het drama over *Gysbreght van Aemstel* in première gaan, wat tot in de jaren 1960 vrijwel onafgebroken op Nieuwjaarsdag op het repertoire zou staan. Hoezeer de calvinistische orthodoxie zich ook afzette tegen de ‘wereldlyke geneugten’ van de podiumkunst – doopsgezinden lagen daar niet wakker van – toch stond de Amsterdamse politiek de toneelwereld niets in de weg, zij het dat bedongen was dat alle recettes ten goede moesten komen aan de stedelijke armenzorg, waaronder wezen en alleenstaanden. De nieuwe Schouwburg verleende dankzij haar goede reputatie glans aan het zeventiende-eeuwse Amsterdam als plaats van tolerantie. Frans Blom, *Podium van Europa. Creativiteit en ondernemen in de Amsterdamse Schouwburg van de zeventiende eeuw* (Amsterdam/Antwerpen, 2021), 26-27, 57-58.

72 W.A.P. Smit, *Van Pascha tot Noah. Een verkenning van Vondels drama's naar continuïteit en ontwikkeling in hun grondmotief en structuur* (Zwolle, 1956-1962), 3 vols., I, 46-51.

73 Smit (1956) I, 64-66.

74 In datzelfde productiejaar 1620 publiceerde Vondel een fraai geïllustreerd boek, getiteld: *De Helden Godes des Onwden Verbonds*, waarin 38 epische gedichten de levens verklaren van oud-testamentische helden, van Adam tot de apocriefe Judas Maccabaeus, wier portretten gegraveerd zijn door Crispijn van den Broek. In de toelichting legt de dichter op een degelijk doopsgezinde manier uit dat sedert Christus' dood de schaduwen van de Mozaïsche Wet nu geen werking meer hebben, maar vervangen zijn door het licht van het Evangelie. ‘Zie ick den eerste aardschen Adam gevallen, ick gedenck aen den anderen hemelschen [Adam], die door zijn ... gerechtigheyt den gevallen mensche, volgens zijn gedane belofte, wederom heeft opgerecht.’ Vondel II (1928), 309.

75 Naast de al eerdergenoemde stukken betreft het de *Gebroeders* (1640) over David en Saul (gebaseerd op 2 Sam. 21:1-14) dat tussen 1641 en 1659 vrijwel jaarlijks werd opgevoerd; *Peter en Pauwels* (1641) over het rechtsgeding tegen en het martelaarschap van Petrus en Paulus, en de overwinning van het christendom over het Romeinse heidendom. Hoewel dit drama meer christelijk historisch dan bijbels van inhoud is, werd het als Vondels meest rooms-katholieke stuk beschouwd. Waarom het nooit werd opgevoerd, is niet bekend. Zie Grootes & Schenkeveld-van der Dussen (2012), 3; Smit (1956) I, 265-302 en 386-411.

76 Zie voor de doopsgezinde invalshoek voor het theologische thema der vrije wil: J.W.H. Konst, *Determinatie en vrije wil in de Nederlandse tragedie van de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 2014), 17-21.

77 Smits-Veldt (1991), 90-98; Blom (2021), 127-154. Voor het drama *Joseph in Dothan* was Vondel geïnspireerd door een schilderij van een treurende vader Jacob die het in geitenbloed gedrenkte kleed van Jozef ontvangt (Gen. 37:32-33). Dit relaas was in 1618 op doek gebracht door de doopsgezinde schilder te Amsterdam, Jan Pynas (nu in de Hermitage te St-Petersburg, Rusland).

78 Smits-Veldt (1991), 96-98; Smit (1959) II, 240-379; Grootes & Schenkeveld-van der Dussen (2012), 4-5.

79 Smit (1962) III, resp. 9-58, 59-111, 112-168, 346-431 en 507-568.

80 Grootes & Schenkeveld-van der Dussen (2012), 4-5; Smit (1959) II, 54-180. Leendert F. Groenendijk, ‘De Nadere Reformatie en het toneel’, in: *De Zeventiende Eeuw* 5 (1989), 141-153. Overigens was dit niet de eerste keer dat Vondel in moeilijkheden raakte. Reeds aan het begin van zijn carrière hield Vondel het, net als zoveel doopsgezinden tijdens de Bestandstwisten (1609-1621), met de onderliggende remonstranten in hun strijd tegen de calvinistische orthodoxie. Dit religieuze schisma verwerd tevens tot een politieke vraagstuk, resulterend in een machtsgreep

door stadhouder Prins Maurits en de onthoofding van diens tegenstander, Johan van Oldenbarneveldt. Vondel arrangeerde dit actuele conflict tot een Grieks drama over Ulysses (Prins Maurits) en diens tegenstander: *Palamedes, of vermoorde onnoselbeydt* (1625). Vondel werd hiervoor zwaar beboet, wat snel voldaan werd door zijn bewonderaars, terwijl de 'vernietigde' oplage van het toneelboekje als clandestiene druk niet meer aan te slepen was!

81 Blom (2021), 416-419; De Haas (1997), 221-226.

82 Claas Bruin, *Verzameling der Overgeblevene Bybel- Zede- en Mengel Poëzy van den Beroemden Dichter Claas Bruin* (Amsterdam, Gerrit Tielenburg, 1741), uitgegeven door zijn vriend Simon Doekes, wijnverkoper en dichter. De citaten komen uit Doekes' voorwoord en het lofssonnet van Lucas Pater, resp. op *6r en *8r. H. Brugmans, 'Bruin, Claas', in: *NNBW* 6, l. 223-224. Vanaf de vroege negentiende eeuw is de literaire sterrenstatus van Bruin uitgedoofd. Illustratief is het stuk over Bruin in het gezaghebbende literatuuroverzicht van Jan te Winkel, *De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde* V,3 (Haarlem, 1924, 2de dr.), 54-57. Het recentste onderzoek naar Bruins drama's is dat van Jan Konst, "'De schuld is zwaar, de straf rechtmatig': Poëtische gerechtigheid in de niet-bijbelse treurspelen van Claas Bruin (1671-1732)", in: *Documentatieblad werkgroep Achttiende eeuw* 29 (1997), 141-153.

83 Er bestaan twee gewassen pentekeningen van dit kerkje door de doopsgezinde tekenaar Cornelis Pronk (1729). P. Biesboer e.a., 'Catalogus', in: L. Kooijmans, E.A. de Jong & H.M. Brokken (red.), *Pronk met Pen en Penseel: Cornelis Pronk (1691-1759) tekent Noord-Holland* (Amsterdam, 1997), nr. 10. Omstreeks 1730 werden de tekeningen gegraveerd door Caspar Philips Jacobsz.

84 SAA, archief 1120: kerkenraadnotulen van 'Bij 't Lam en De Toren', boek D (1683-1741), inv.nr. 175, 189, op 21-04-1701. Zie over Galenus en zijn gemeente Andrew C. Fix, *Prophecy and Reason. The Dutch Collegiants in the Early Enlightenment* (Princeton, NJ, 1991), 41-46, 84-113, 189-192. Claas Bruin schreef een treurdicht op de dood van Galenus (1706).

85 Mike Driedger, 'An Article Missing from the Mennonite Encyclopedia: "The Enlightenment in the Netherlands"', in: C.A. Snyder (ed.), *Commoners and Community. Essays in Honour of Werner Packull* (Kitchener, ON, 2002), 101-120; Jaap Brüsewitz, "'Tot de aankweek van leeraren": De predikantsopleidingen van de Doopsgezinden, ca. 1680-1811', in: *DB* 11 (1985), 12-18.

86 Zie zijn biografie in Jan Wagenaar, *Amsterdam in zyne Opkomst, Aanwas, Geschiedenissen ... en Regeeringe Beschreeven* (Amsterdam, Yntema & Tieboel, 1768), afd. 11, 393-394.

87 Gegevens en aantallen zijn ontleend aan de Short-Title Catalogue of the Netherlands (STCN).

88 Barent Viisscher bestierde van 1687 tot 1706 een uitgeverij. Voordat Bruins verzoek in 1701 goedgekeurd was om lid te worden van de gemeente Bij 't Lam en De Toren, moest de kerkenraad zich eerst nog verdiepen in een gerucht over een conflict tussen Bruin en boekverkoper Vischer, maar een en ander liep met een sisser af.

89 Claas Bruin, *Ter Gedachtenise, en Roem van Hollands Liefdadige ... Collecte ... voor de verdrevene Piemontoisen* (Amsterdam, Gerrit Bos, 1731). Voorts schreef hij gelegenheidsdichtwerk over een onverwachte storm (1703), een verwoestende overstroming in de winter van 1717, en de benoeming van een Amsterdamse burgemeester (1718). Zo'n twintig gelegenheidsgedichten zijn bewaard gebleven als separate drukken; tientallen meer zijn te vinden in zijn bundels met verzamelde poëzie.

90 Pieter Jan Klapwijk, 'Topografie in literair perspectief', in: Kooijmans, De Jong & Brokken (1997), 135. Opmerkelijk is dat er nogal wat doopsgezinde kunstverzamelaars waren (zie eerder de inleiding, p. @), die vaak meer voorkeur hadden voor kunst op papier, zoals tekeningen, etsen, en dergelijke, dan voor schilderijen. Michiel C. Plomp, *Hartstochtelijk Verzameld. 18de-eeuwse Hollandse verzamelaars van tekeningen en hun collecties* (Paris/Bussum, 2001), 63-64; Noortje

Knol, *In de wereld, maar ook van de wereld. Een verkennende studie naar doopsgezinde kunstverzamelaars en hun collecties in de tweede helft van de 18e eeuw* (MA-scriptie Universiteit van Groningen, 2014). Zeer verhelderend voor de relatie tussen natuur en kunst en doopsgezinde kunst en kunstverzamelingen is het onderzoek van Nina Schroeder, “Heerlijk beplante Boomgaarden als Paradijsen”: Natuur en beeldende kunst bij doopsgezinden in de Republiek der Nederlanden”, in: *DB 44* (2018), 9-56 (tevens in het Engels in: *Journal of Mennonite Studies* 35 (2017), 11-40).

91 Jan Westerhoven Jr., een leraar uit Haarlem, schreef *Den Schepper Verbeerlyckt in de Schepselen* (1685), dat enkele herdrukken beleefde; Lambert Hermansz ten Kate, een voltijds Amsterdamse pensionaris, maar ook taalkundige, kunsttheoreticus en kunstverzamelaar, schreef *Den Schepper en zyn Bestier te kennen in Zyne Schepselen; Volgens het Licht der Reden en Wiskonst* (1716). Zie Schroeder (2018), 23-25; Klapwijk (1997), 136.

92 Opmerkelijk genoeg bevatten de boeken volop informatie over bijvoorbeeld rooms-katholieke en gereformeerde kerken die onderweg werden aangedaan, maar Bruin negeerde de doopsgezinde bedehuizen! Niet enkel omdat dit soort werken bestemd was voor een algemeen publiek, maar vermoedelijk ook omdat het nogal kale, simpele en schuurachtige uiterlijk van de vermaningen het vermelden niet waard waren. De enige uitzondering, in de *Noord-Hollandse Arkadia*, vormde de doopsgezinde kerk van De Rijk: niet als tekstitem, maar als illustratie door Abraham Zeeman, tegenover pagina 78.

93 [Andries de Leth, red.], *De Zegepraalende Vecht, Vertoonende verscheide Gesichten van Lustplaatsen, Heeren Huysen en Dorpen ... La Triomphante Riviere de Vecht, Remonstrant diverses Vuës des Lieux de Plaisances & Maisons Seigneuriales & Villages* (Amsterdam, Wed. Nicolaus Visscher, 1719). Een ander voorbeeld van een landhuisgedicht van zo'n 160 bladzijden lengte was Bruins *Lustplaats Soelen* (Amsterdam, Marten Schagen, 1723), dat ten westen van Amsterdam lag en eigendom was van de lutherse banketbakker Christoffel Beudeker. Bert Gerlagh, ‘Het leven van Cornelis Pronk’, in: Kooijmans, De Jong & Brokken (1997), 49-50.

94 Anthony van Hoeks weinig opvallende rol als *mecenas* wordt gesuggereerd door het lofdicht op Van Hoek door Ludolph Smids in het voorwoord van De Leth, 9-10. Ook Bruins gedicht van 980 versregels, *Speelreis* geheten, bevat een aparte, in cursief gezette dichtertelijke opdracht aan Van Hoek (p. 19-23). Bovendien bevat het werk zes ‘Ouderhoek’ afbeeldingen door Stopendaal, wat iets boven het gemiddelde ligt. Toen tsaar Peter de Grote enkele keren de Nederlanden bezocht, was hij ook te gast bij Van Hoek. Zie voorts Kees Smit, *Pieter Langendijk* (Hilversum, 2000), 45-46.

95 *Zedelyke mengeldichten* (Amsterdam, Cornelis Staal, 1707); *Aandachtige bespiegelingen* (Amsterdam, Hendrik van de Gaete, 1712); *Zede-dichten* [Deel 1] (Amsterdam, Johannes van Oosterwyk & Hendrik van de Gaete, 1713; met drie herdrukken in 1721, 1741 en 1742); *Zede-dichten* [Deel 2] (Amsterdam, Marten Schagen, 1726); *Uitbreiding, over honderd leerzaame zinnebeelden* (Amsterdam, Hendrik Bosch, 1722); *Aanmerkingen, op Otto van Veens Zinnebeelden der goddelyke liefde* (Amsterdam, Theodorus Dankerts, 1726), en nog een postume dichtbundel, getiteld: *Verzameling der overgeblevene bybel-zede- en mengelpoëzy* (Amsterdam, Gerrit Tienburg, 1741).

96 Uit het ‘Byvoegsel’ van Claas Bruin, *Zededichten* (Amsterdam, Wed. Barent Visscher, 1721, 2de dr.), 47-52, getiteld ‘Het Recht Gebruik Der Poëzy, Aan De Dichters Deezer Eeuwe’, dat hij geschreven heeft in 1719; citaat op 48.

97 Bruin (1721), 52.

98 Claas Bruin & W.R.A., *Bybelsche Tafereelen des Ouden en Nieuwen Testaments; Uitgebreid en Historisch beschreven ... En Berymt* (Amsterdam, Erven J. Ratelband en Comp. & Hermannus Uytwerf, 1740), 432 pagina's tellend en voorzien van een fraaie met rode inkt gedrukte titelpagina. Hier zitten de bijbelprenten in van de eerdere Danckertsz-drukken. Uitgevers Ratelband en

Uytwerf hadden het manuscript gekocht van de erven van de Amsterdamse drukker Pieter (II) Rotterdam (actief 1714-1725), maar deze had de klus nooit geklaard. Bruins onderschriften bestaan uit 22 alexandrijnen. Wie schuilt achter de initialen W.R.A., verantwoordelijk voor het proza, is niet bekend.

99 Ook dit werk is van een mooi in rood en zwart gedrukt titelblad voorzien; het werd zelfs met een speciaal op kunstverzamelaars gerichte titel op de markt gebracht, hoewel de inhoud exact gelijk bleef: *Jan Luikens Kunsttafereelen der Eerste Christenen*. Het boek werd uitgegeven door de weduwe van Barent Visscher, terwijl het voorwoord geschreven is door haar zoons en opvolgers Jan en Evert Visscher. Van Bruin zijn de zesregelige onderschriften, terwijl de langere gedichten ertegenover uit de koker van Langendijk kwamen. Zie Smit (2000), 191-193. Oorspronkelijk had Luyken deze prenten ontworpen voor de twee delen van Gottfried Arnolds *Waare Afbeelding Der Eerste Christenen* (1700-1701); Nel Klaversma & Kiki Hannema, *Jan en Casper Luyken te boek gesteld. Catalogus van de boekencollectie Van Eeghen in het Nederlands Historisch Museum* (Hilversum, 1999), nr. 813; vgl. nrs. 63 en 64.

100 De kleine Merian-prentjes waren in 1698 door Cornelis (II) Danckertsz gekopieerd naar Franse originelen; Poortman (1986) II, 68. Acht waren evenwel gemaakt door de vermoedelijk doopsgezinde vrouwelijke graveur Anna Folkema; Anna de Haas, 'Anna en Fopje Folkema, prentenmaaksters in de achttiende eeuw', in: *De Boekenwereld* 20/3 (2013), 22-27; zie ook 'De kunstzinnige familie Folkema te Dokkum', op: <https://www.bvnf.nl/>. In totaal zijn er 100 prentjes over het Oude en 55 over het Nieuwe Testament met de poëzie van Bruin, zedenspiegels voor de ziel, op de ertegenover liggende bladzijden.

101 Oorspronkelijk had Jan Luyken deze vignetontwerpen gemaakt in 1700; zij maakten toen deel uit van de zogeheten 'Grooten Bijbel' van de Amsterdamse uitgever Pieter (I) Mortier. Klaversma & Hannema (1999), nr. 306.

102 Zie bijvoorbeeld A.M.L. Hajenius, *Dopers in de Domstad. Geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente Utrecht 1639-1939* (Hilversum, 2003), 261-263 (Bijlage 15), een lijst waarin tussen 1713 en 1815 zes Bruin-titels voorkomen. Het waren behalve Utrecht vooral de rijkere stadsgemeenten Amsterdam, Haarlem, Harlingen, Leeuwarden, Leiden, Rotterdam en die uit het welvarende industriegebied langs de Zaanoevers die dit nogal kostbare beloningssysteem hanteerden.

103 Het volgende stuk is gebaseerd op Kunst (1997), 141-153. Zie voor de grote invloed van het Frans classicisme op de Nederlandse dramatheorie en -praktijk: De Haas (1997), 49-58 en passim.

104 Volgens Pierre Corneille – samen met Jean Racine een van de belangrijkste inspiratiebronnen voor de Nederlandse dramatheorie omstreeks de jaren 1670-1730 – diende de dramaturg 'pleine joie' bij zijn publiek teweeg te brengen, een volkomen bevredigd genoegen. Kunst (1997), 144-145.

105 Claas Bruin, *De Grootmoedigheid van Epaminondas, Veldheer der Thebaanen* (Amsterdam, Johannes van Oosterwyk, 1722); Kunst (1997), 146-152.

106 In de inleiding van het stuk beschrijft Bruin de klassieke held zelfs als een christelijk rolmodel die zodanig zijn 'christelijke grootmoedigheid' vertoont, dat de moderne schijn-christenen er lessen uit kunnen putten over rechtvaardigheid. Kunst (1997), 150.

107 Claas Bruin, *De Dood van Willem den Eersten, Prins van Oranje* (Amsterdam, Erven Jacob Lescaijle & Dirk Rank, 1721; 1726, 1746 en 1781). Bruin portretteert Willem van Oranje als vrijheidsheld. Natuurlijk impliceerde de vrijheid van de jonge Republiek tevens een (relatieve) religieuze tolerantie jegens doopsgezinden, maar Bruin laat deze voor de eigen kring belangwekkende omstandigheid in zijn drama geheel onaangeroerd. Een goede analyse van het stuk geeft L. Strengolt, 'Een 18de-eeuws treurspel over de dood van Willem van Oranje', in: *De Nieuwe Taalgids* 57 (1964), 378-392.

- 108 Waar het bijbelse drama ter sprake kwam, werden beide schrijvers door tijdgenoten altijd in één adem genoemd; De Haas (1997), 228.
- 109 Uit het voorwoord van Claas Bruin, *Bybelsche Toonneelpoëzy* (Amsterdam, Marten Schagen, 1724), *5r. Hij uit vervolgens kritiek, zelfs afkeuring over de algemene verwaarlozing van dit kostbaarste kleinood, de Schrift, in het bijzonder waar het de literaire 'scene' betreft, waar thans de grootste smerigheid triomfen viert; De Haas (1997), 226-228.
- 110 J.A. Worp, *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland* (Rotterdam, [herdr.] ca. 1972) II, 37; Konst (1997), 141-142; De Haas (1997), 230.
- 111 Claas Bruin, *Bybelsche Toonneelpoëzy* (Amsterdam, Marten Schagen, 1724), in het voorwoord, *5v. Zie ook De Haas (1997), 228.
- 112 De Haas (1997), 226.
- 113 Claas Bruin, *Het Leven van den Apostel Paulus, in Dichtmaat Afgebeeld* (Amsterdam, Marten Schagen, 1734). Schagen die tevens de tekstbezorger van dit werk was, droeg het boek op aan hun wederzijdse vriend, de Amsterdamse kunst- en boekenverzamelaar Warner Lulofs, een doopsgezinde graan- en zuivelkoopman die tal van Bruins manuscripten in eigendom had. J.Z. Kannegieter, *Geschiedenis van de vroegere Quakergemeenschap te Amsterdam 1656 tot begin negentiende eeuw* (Amsterdam/Haarlem, 1971), 154-155.
- 114 H.J.A. Ruys, 'Langedult, Petrus', in: *NNBW* 5, l. 309-310.
- 115 Petrus Langedult, *Christus Lydende, en verheerlykt. Het allerheylsaamste Treur-spel* (Haarlem, Symon Swart, 1680; herdr. in 1684 en 1714), de inleiding *2r-*8r, citaat op *7r. Opvallend is dat Claas Bruin in de inleiding van zijn bundel uit 1724 met treurspelen over het Oude Testament van Langedult vrijwel dezelfde frase zou overnemen (p. *5v)! Vgl. De Haas (1997), 227, voetnoot 34. Ongetwijfeld speelde Langedults collegiantische focus op vrijheid en tolerantie een belangrijke rol wanneer zich theologische kwesties zouden voordoen: hij respecteerde elke visie van welke sekte of kerkelijke richting dan ook. Echter waar het aankwam op de vorm, bleek hij toch, afgaande op het gebruik van reien aan het slot van een bedrijf, ietwat ouderwets te zijn. Aan de andere kant was het weer zeer vernieuwend dat hij de berijmde reien op klassieke vioolmuziek van Italiaanse herkomst had getoonzet, van componisten als Gasparo Casati (pp. 21, 74), Giovanni Roverta (76), Mario Capuana (132), Fra Sisto Reina (182), en Antonio Crosso (214).
- 116 Karel Verlove, *Stéfanus Eerste Khristen Bloedgetuyge. Treurspél* (Amsterdam, Jan ten Hoorn, 1688), A3r. Het boekje heeft een frontispice van Jan Luyken. H.J.A. Ruys, 'Verloove, Karel', in: *NNBW* 4, l. 1380-1381. Had hij zich laten inspireren door het epische gedicht van Reyer Anslo, *Martelkroon van Steven, De eerste Martelaar*, uit 1646? Zie voetnoot 58.
- 117 Zie de voorbeelden bij De Haas (1997), 231-232.
- 118 Dit sonnet van Sybrand Feitama (1694-1758) is getiteld: 'Ter gedachtenis van den voortreffelyken Zededichter Claas Bruin', dat voorkomt in het aanhangsel met 'Lyk-plichten' aan het slot van Bruins *Verzameling der overgeblevene Bybel- Zede- en Mengelpoëzy* (1741), 2D5v-6r. Het gedicht is enkel ondertekend door Feitama's zinspreuk 'Studio Fovetur Ingenium' (al doende leert men). Feitama was opgegroeid in een bemiddeld doopsgezind gezin te Harlingen. Hij verkaste naar Amsterdam om theologie te studeren, wat echter mislukte. Later werd hij als dichter-in-spe een leerling van Bruin. Hij werd succesvol als vertaler van Franse literatuur, als dichter en dramaturg van Frans classicistische toneelstukken. Ook genoot hij aanzien als kunstverzamelaar. C.H. Ebbinghe Wubben, 'Feitama (Sybrand) Jr.', in: *NNBW* 1, l. 849.

1625 – De lange zeventiende eeuw als Gouden Eeuw van de doopsgezinde boekproductie in de Nederlandse Republiek

MICHAEL D. DRIEDGER

SAMENVATTING

Dit artikel is oorspronkelijk geschreven voor een speciale uitgave van de *Mennonitische Geschichtsblätter* over het thema ‘1625’ – dat wil zeggen, het doopsgezinde/mennonitische leven een eeuw nadat de eerste volwassenen in de reformatietijd in Zürich waren gedoopt. Het toont het belang aan van de door doopsgezinde auteurs en drukkers gepubliceerde boeken over allerlei onderwerpen in deze en de daaropvolgende periode – de lange zeventiende eeuw – en laat zien dat de overgrote meerderheid van deze publicaties in het Nederlands was. Kortom, het essay biedt een manier om de doperse geschiedenis te analyseren zonder uit te gaan van de normativiteit van de vroeg-zes-tiende-eeuwse Zwitserse en Duitse (kerk)geschiedenis. Het perspectief van de boek- en cultuurgeschiedenis roept belangrijke vragen op en biedt zicht op belangrijke bronnen over het leven en de identiteit van het vroegmoderne doperdom. Deze vragen en bronnen verdienen een centrale plek in de studie van het doperdom.

1625 IN DRIE SCÈNES

Veel lezers zouden kunnen veronderstellen dat het jaar 1625 niet bijzonder belangrijk is in de doperse geschiedenis. Ik zal beginnen met drie scènes die slechts gedeeltelijk verband houden met dat jaar. Geen van de scènes is bedoeld om te suggereren dat 1625 de speciale status zou moeten krijgen van een jubileumjaar vergelijkbaar met 1525. Het doel van de scènes is te wijzen op de actieve rol van Nederlandse doopsgezinden in het zeventiende-eeuwse culturele leven, en ook op hun rol in de levendige publieke controverses bij collectieve pogingen om de doperse identiteit te definiëren. Beide onderwer-

Drukkersvignet in Cloppenburgh's *Gangraena* (1625).

pen – doopsgezind cultureel engagement en publieke controverses over het doopsgezind zijn – staan centraal in dit artikel.

Eerste scène

Voor zeventiende-eeuwse tegenstanders van de zogenaamde wederdopers was 1625 een soort jubileum, een jubileum dat dopers juist niet wilden vieren. In dat jaar publiceerde de Duitse Lutherse predikant Martin Rinckhart een toneelstuk om de overwinning van Maarten Luther op Thomas Müntzer in de Boerenoorlog van 1525 te herdenken.¹ In dit toneelstuk wordt geen verband gelegd tussen dopers en Thomas Müntzer, maar in andere werken uit die tijd gebeurt dat wel. Een voorbeeld is Herman Faulkelius (†1625), een gereformeerd predikant in de Republiek van de Verenigde Provinciën en auteur van *Babel, dat is verwarringhe der weder-dooperen onder malcanderen* (1621). Faulkelius' boek inspireerde Johannes Cloppenburgh om een nieuwe anti-doperse polemieck aan Faulkelius op te dragen. In 1625 publiceerde Cloppenburgh namelijk *Gangraena theologiae anabaptisticae, dat is: Cancker van de leere der weder-dooperen*, een boek dat een reeks doperse teksten uit de jaren 1535 tot 1624 aanviel. Onder Cloppenburghs doelwitten viel onder andere Claes Claesz' *Bekentnisse van de voornaemste Stucken des Christelijcken Ghe-loofs, ende der Leere* (1624). Dit boek van een doopsgezinde ouderling wekte Cloppenburghs afkeer omdat Claes Claesz zijn *Bekentnisse* had gebruikt om Faulkelius' aanvallen op de doopsgezinden te beantwoorden en af te wijzen. In 1626 publiceerde een andere doopsgezinde leraar, Anthoni Jacobs (alias Roscius), *Babel, d.i. Verwerringe der Kinderdooperen onder malcanderen*.

Tweede scène

Het jaar 1625 markeert het begin van een grote controverse onder de Nederlandse mennonieten over de verhouding tussen het uitwendige en het inwendige Woord. Met het uitwendige Woord doelden auteurs op de letterlijke tekst van de bijbel, met het inwendige Woord duiden ze op de Heilige Geest. Tussen 1625 en 1628 resulteerde een pamflettenoorlog onder mennonieten in de publicatie van tenminste 22 polemische teksten.² Jan Theunisz (1569-1638) komt naar voren als een centrale figuur in deze levendige uitwisselingen als verdediger van een Bijbelse factie tegen degenen die hij en anderen als fanatieke spiritualisten beschouwden. Onder die vermeende ‘fanatici’ bevond zich de beroemde leraar en auteur van geloofsbelijdenissen en martyrologieën, Hans de Ries (1553-1638).

Theunisz is een fascinerende figuur. In het *Mennonitisches Lexikon* merkt Nanne van der Zijpp op: ‘In Amsterdam dreef hij een drukkerij. In Nederland drukte hij de eerste Hebreeuwse boeken. Hij onderwees verschillende talen en werd in 1612 hoogleraar Arabisch in Leiden, maar moest uiteindelijk zijn post verlaten, omdat hij doopsgezind was en niet gereformeerd. Hij was tevens eigenaar van een toentertijd beroemd muziekhuys, ‘D’Os in de Bruyloft.’³ Onder de bezoekers van deze uitspanning bevonden zich niet alleen plaatselijke politici, maar ook vooraanstaande figuren uit de Amsterdamse doopsgezinde gemeenschap, waaronder leraren als Cornelis Claesz Anslo, een man die beroemd is geworden dankzij een portret van Rembrandt. Naast zijn vele intellectuele en culturele activiteiten, zoals het verzamelen van kunst en het distilleren van brandewijn, lijkt Theunisz erop gebrand te zijn geweest degenen met wie hij van mening verschilde te provoceren. Bewijs hiervan is niet alleen zijn centrale rol in publicaties in verband met het debat over in- en uitwendig Woord, maar ook de wijze waarop hij in de gemeente in 1625 het vuur van de onrust oppoekte. Hij bracht Nittert Obbesz’ bezwaren tegen Hans de Ries in de openbaarheid en nam op een kwaad moment uit onvrede over de gang van zaken in de gemeente restanten avondmaalsbrood en wijn mee naar huis. Als gevolg daarvan werd hij voor een paar jaar in de ban gedaan, maar uiteindelijk verzoende hij zich met zijn gemeente.

Ongeveer in dezelfde tijd dat het debat over het in- en uitwendig Woord aan de gang was, vormden zich nieuwe religieuze bewegingen met leden van doopsgezinde gemeenschappen. Twee voorbeelden zijn de vredestadburgers en de collegianten.⁴ De leider van de vredestadburgers, Pieter Pietersz, publiceerde rond 1625 zijn gids voor geestelijke reizen, *Wegh na Vredenstadt*. De anti-confessionele collegianten, die de volwassendoop door onderdom-

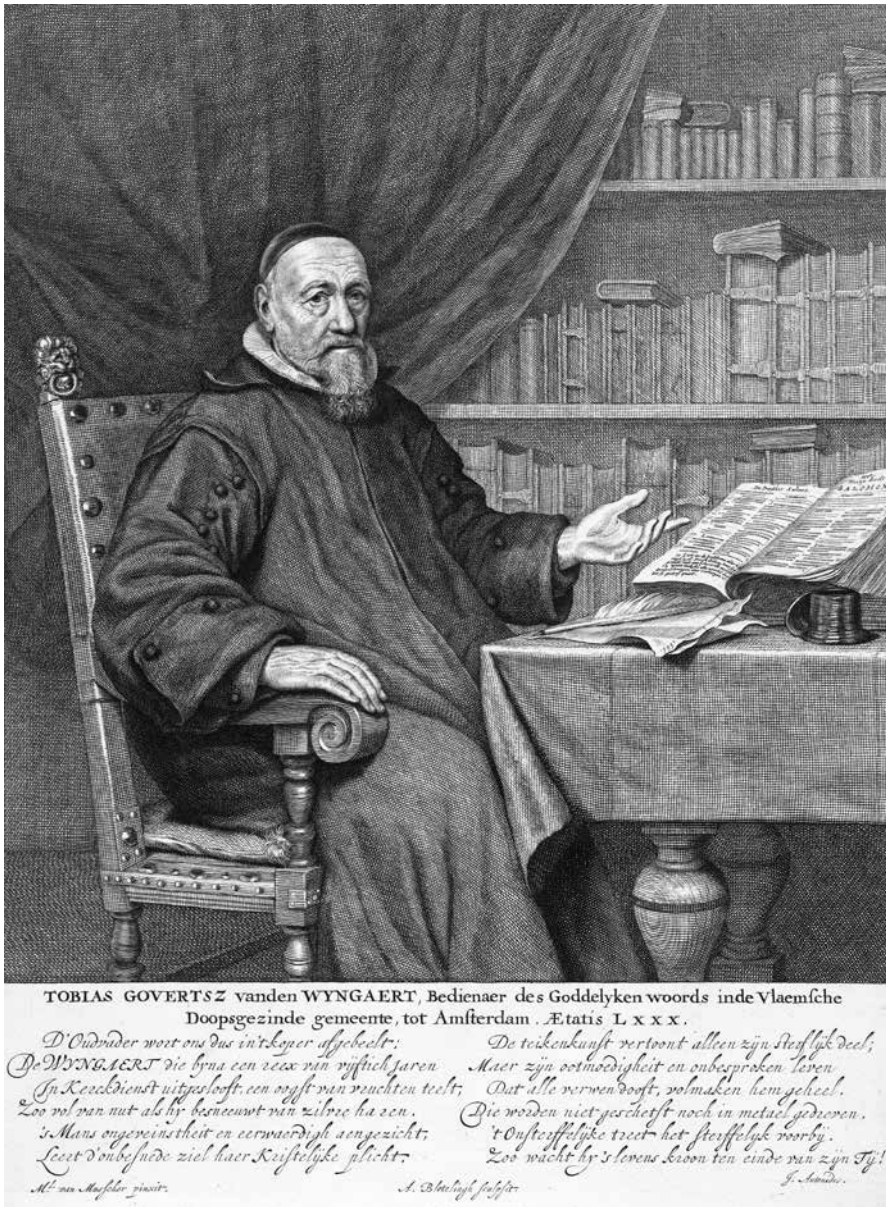

Cornelis Claesz Anslo door Rembrandt van Rijn in 1641 (RMA, RP-P-OB-524).

peling praktiseerden, bleven een kleine groep maar verspreidden zich tegen het midden van de zeventiende eeuw over de gehele Republiek. Toen veroorzaakte de keus zich met hen te verbinden of zich tegen hen te verzetten een nieuw schisma onder de Nederlandse mennonieten.

Derde scène

Het jaar 1625 markeert de geboorte van tenminste twee mannen die aanvoeders zouden worden in een andere grote zeventiende-eeuwse controverse onder Nederlandse doopsgezinden: de zogenaamde lammerenkrijg.⁵ Vanuit hedendaags perspectief is Thieleman Jansz van Braght (1625-1664) een van de beroemdste dopers van de zeventiende eeuw, vooral omdat hij in 1660 de verhalen verzamelde voor *Het bloedigh tooneel* (later bekend als *De Martelaarsspiegel*) en er een belangrijke inleiding bij schreef. De oorspronkelijke

Portret van Tobias Goverts. van den Wyngaert op 80-jarige leeftijd (RMA, RP-P-BI-1837).

publicatie van dat invloedrijke boek vond plaats midden in de Lammerenkrijg, en Van Braght was een van de hoofdrolspelers aan de ‘conservatieve’, confessionele kant van de geschillen. Samen met andere verdedigers van de menniste geloofsbelijdenissen, zoals Bastiaan van Weenigem (ca. 1625-1697) en Tobias Govertsz van den Wyngaert (1587-1669), probeerde Van Braght om vermeend gevaarlijke sociniaanse, anti-trinitarische en anti-confessionele ideeën het zwijgen op te leggen. Volgens Van Braght en zijn medestanders werden deze ideeën bepleit door de Amsterdamse leraar Galenus Abrahamsz de Haan (1622-1706) en zijn collegiante vrienden. Onder de doopsgezinden aan Galenus’ zijde was de leraar Willem van Maurik (1625-1710), die zelf ook verwickeld was in vergelijkbare meningsverschillen. Tussen ongeveer 1654 en 1664 resulteerden de Lammerenkrijg en zijn uitlopers in de publicatie van ongeveer 150 pamfletten door doopsgezinden en andere schrijvers.⁶ Hoewel de belangrijkste geschillen hun hoogtepunt bereikten rond de dood van Thieleman van Braght in 1664, toen de strijdende partijen zich scheidden in lammiste- en zonniste-gemeenten, bleven de controverses voortduren tot tenminste het begin van de achttiende eeuw.

1625 EN 1725 IN DE SCHADUW VAN 1525

Omdat ik in dit essay ernaar streef het belang van de zeventiende eeuw in de doperse geschiedenis te bespreken, is er meer nodig dan interessante scènes uit de zeventiende eeuw te presenteren. Essays in de *Mennonitische Geschichtsblätter* van 2021 pleiten met kracht van argumenten voor het belang van 1525 in de doperse geschiedenis, en voor het belang van vroege doperse bewegingen in de geschiedenis van de Reformatie.⁷ De nadruk op 1525 is deels een poging om het profiel van de doperse geschiedenis te versterken. Deze doperse geschiedenis is tenslotte in de schaduw komen te staan van de mythevorming van het mainstream protestantisme. Ter vergelijking lijkt 1625, in ieder geval op het eerste gezicht, een willekeurig jaar te zijn waarvan de enige betekenis is dat het de honderdste verjaardag markeert van ‘1525 – das Jahr’. Om de mogelijke tegenwerping dat de bovenstaande scènes slechts van ondergeschikte betekenis zijn, te weerspreken, is het dus nodig een aantal gemeenschappelijke veronderstellingen over de vergelijking van ‘1525’ en ‘1625’ onder ogen te zien; we zouden er zelfs ‘1725’ aan kunnen toevoegen, zodat we onze beschouwingen uitbreiden tot ‘de lange zeventiende eeuw’.

Een van de redenen waarom Engels- en Duitstalige historici van het doper-

dom betrekkelijk weinig weten over de betekenis van de lange zeventiende eeuw, is dat dit onderwerp in hun kringen zelden evenveel aandacht krijgt als het tijdperk van de vroege reformatiebewegingen. Het is gemakkelijk om veronderstellingen te ontwikkelen wanneer veel lezers relatief weinig weten van het onderwerp. De dopers van de generaties onmiddellijk vóór en lang na 1625 zijn vaak overschaduwd door de helden en schurken van het begin van de zestiende eeuw.⁸ De impliciete retorische vraag in het hart van de doperse geschiedschrijving van de laatste 150 jaar lijkt te zijn: is het jaar 1525 en meer in het algemeen het begin van de zestiende eeuw niet de belangrijkste tijd in de vroegmoderne doperse geschiedenis?

Evenals 1517 in de lutherse historische verbeelding, heeft het jaar 1525 in de doperse geschiedschrijving zijn eigen mythische dimensies gekregen. Voor zover ik weet, is het idee dat dit jaar een speciale betekenis heeft als het begin van de doperse traditie pas na het midden of het einde van de negentiende eeuw onder dopers gangbaar geworden. In de jaren 1625 en 1725 (en zelfs in 1825) kwam het jaar 1525 niet naar voren in de doopsgezinde historische verbeelding (althans niet in de Nederlandse en Noord-Duitse gebieden) als een jaar dat een speciale viering verdiende. Dat veranderde voor het eerst in 1925 met het *Gedenkschrift zum 400 jährigen Jubiläum der Mennoniten oder Taufgesinnten*, uitgegeven door Christian Neff.

Het is mogelijk een brug te slaan tussen de jaren 1520 en onze huidige wereld – tussen ‘de oorsprong van het doperdom’ en dopers van vandaag. Dit soort pogingen het heden met het verleden te verbinden, zijn op zichzelf niet verkeerd. Ze kunnen echter makkelijk problematisch worden, omdat ze maar al te gauw de lange, ingewikkelde en fascinerende paden die van de vroege zestiende eeuw naar het heden leidden, buiten beschouwing laten. Het leggen van een verband tussen de jaren 1520 en de moderne wereld laat zoveel levens, zoveel prestaties, uitdagingen en spanningen, zoveel vroegmoderne doperse geschiedenis buiten beschouwing.⁹ We moeten ons afvragen: vergeten we belangrijke ontwikkelingen, verhalen en thema’s door ons zo te concentreren op de ‘oorsprong’?

Het antwoord op deze vraag is kort en bondig: ‘ja’! De lange zeventiende eeuw was een gouden eeuw voor de doopsgezinde boekproductie, maar niet overal in Europa. In het midden van de zestiende eeuw werden de meeste doperse boeken in het Nederlands uitgegeven, en de overgrote meerderheid van deze boeken werd uitgegeven in de ‘Nederlandse’ Republiek, een politieke entiteit die bestond vanaf de jaren 1580 tot het einde van de achttiende eeuw. Dit waren de eeuwen van de wetenschappelijke revolutie, de Verlichting en

de eerste jaren van democratische revoluties in Europa. De Europese boekindustrie speelde een cruciale rol in deze ontwikkelingen, en de Republiek was het centrum van die industrie. Tijdens haar bestaan was de Republiek ook het culturele en confessionele centrum van de vroegmoderne doopsgezinden. Deze rijke schat aan Nederlandstalige bronnen dreigt het belangrijkste weeskind te worden van het huidige streven onze wereld te verbinden met de vroege zestiende eeuw. Hoe meer we deze bronnen negeren, hoe meer we het risico lopen twee tot drie eeuwen doperse geschiedenis te vervormen door de rol te vergeten of te bagatelliseren die doopsgezinden speelden in de opkomst van de vroegmoderne tijd.

NEDERLANDSE GESCHIEDENIS IN DE SCHADUW VAN
DE DUITSE GESCHIEDENIS

De stelling dat de geschiedenis van Nederlandse doopsgezinden maar al te snel wordt overschaduwd, is niet nieuw, maar verdient het wel om opnieuw te worden geformuleerd. Vanaf het einde van de negentiende eeuw hebben Engelstalige en Duitstalige doopsgezinde studies de neiging het belang van de Nederlandse geschiedenis te veronachtzamen. Een van de redenen daarvoor is dat geschiedenissen (zelfs de Nederlandstalige) die zich richten op de langere geschiedenis van het Nederlands doperdom de neiging hebben de nadruk te leggen op culturele assimilatie en numeriek verval. Dit is zelfs een troep geweest in sommige moraliserende Nederlandse doopsgezinde/menniste literatuur sinds de zeventiende eeuw.¹⁰ Een andere reden om de Nederlandse geschiedenis te bagatelliseren is dat vanaf de negentiende eeuw de nieuwe Duitse natiestaat en de Verenigde Staten internationale centra van universitair onderwijs werden, en Duits en Engels de belangrijkste talen van de wetenschap werden. De internationale trend volgend, publiceerden nieuwe generaties vooraanstaande doperse historici steeds vaker hun studies in het Duits en Engels. Nederlandse geleerden en Nederlandstalige publicaties verdwenen niet, maar in de loop van de tijd kon een steeds kleiner publiek deze nieuwe Nederlandstalige bijdragen begrijpen – of onvertaalde Nederlandse primaire bronnen uit de vroegmoderne tijd lezen. Kortom, aan het eind van de negentiende eeuw was Nederland niet langer het culturele centrum van het internationale doperdom.

Vanuit een modern gezichtspunt kan het gemakkelijk zijn te vergeten hoe groot de rol van de Nederlandse cultuur was in het vroegmoderne doperdom,

vooral na het midden van de zestiende eeuw. In een artikel over vroegmoderne doopsgezinde religieuze literatuur en hymnologie, geeft John Rempel bijvoorbeeld, een analyse van het invloedrijke gebedenboek van Leenaerdt Clock. Hoewel de oudst bekende versie in het Nederlands werd uitgegeven in 1625, werd het later vertaald en werd het populair onder een Duitstalig publiek. In zijn bespreking van deze vertaalgeschiedenis merkt Rempel op dat het Duits ‘de overheersende taal van het Europese doperdom’ was.¹¹ De verontschuldiging voor Rempels onjuiste bewering is dat hij in de recent gepubliceerde literatuur voor deze zienswijze steun vond.

De nadruk op het Duits en op de Duitstalige gebieden in de geschiedenis van het doperdom hoeft niet het gevolg te zijn van opzettelijk vergeten. In plaats daarvan zou het eenvoudig het resultaat kunnen zijn van wetenschappelijke specialismen en voorkeuren. Twee recente inleidingen in de geschiedenis van de het doperdom voor een breed publiek besteden veel aandacht aan Nederlandse en Noord-Duitse thema’s uit de vroege zestiende eeuw. Thomas Kaufmanns *Die Täufer* (2019) besteedt veel aandacht aan de Nederlandse doperse geschiedenis tot 1550, maar slechts summier aan de Nederlandse doperse geschiedenis daarna. Voor de zeventiende eeuw tot nu richt hij zich vooral op de Engelse en Duitse doperse geschiedenis.¹² Het boek van Astrid von Schlachta (*Täufer*, 2020) vermijdt deze onevenwichtigheid. Zij beschrijft de geschiedenis van dezelfde tradities van dopers van de zestiende eeuw tot heden. Hoewel deze uitstekende, een lange periode beschrijvende, geschiedenis Nederlandse auteurs en onderwerpen uitvoerig bespreekt, is het toch vooral een boek over de Duitse doperse geschiedenis. Dit komt het duidelijkst naar voren in het hoofdstuk over ‘Die täuferische Landkarte’ van de vroegmoderne periode. Dat hoofdstuk bevat weliswaar belangrijke besprekingen van enkele Nederlandse schrijvers en activisten die Duitse en Zwitserse vluchtelingen hielpen, maar ontbeert aandacht voor het doperse leven in de Verenigde Provinciën en negeert het belang daarvan.¹³ De Nederlandse Republiek staat niet op Von Schlachta’s *Landkarte*.

De provincies Friesland, Groningen, Utrecht, Holland en Zeeland – waar zoveel vroegmoderne dopers woonden – verdienen echter een centrale plaats op de kaart van de vroegmoderne doperse geschiedenis! Dopers waren een diverse groep (zie de drie openingsscènes). Nieuwe schattingen geven aan dat er in de zeventiende eeuw ongeveer 65.000 dopers waren in de Nederlandse Republiek. In 1625 was het grootste deel van deze groep geboren uit ouders van doopsgezinden, die naar gemeenten gingen met gevestigde institutionele tradities. De grootste groep behoorde tot de Verenigde Vlaamse gemeen-

ten (ongeveer zestig procent van het totaal), gevolgd door de Waterlanders (ongeveer twintig tot vijfentwintig procent), en vervolgens de traditionalistische gemeenten van de Harde Friezen, het Jan-Jacobsvolk, en de Groninger en Danziger Oude-Vlamingen (ongeveer vijftien procent). De Hoogduitse gemeenschap van Nederlandse doopsgezinden was nauw verbonden met de Waterlanders. In de zeventiende eeuw hadden deze groepsnamen weinig te maken met feitelijke regionale verschillen, en deze groepen waren in de hele Republiek en andere Noord-Europese gebieden vertegenwoordigd.¹⁴

De relatie tussen deze groepen was dynamisch en complex. De Verenigde Vlamingen en de kleinere traditionalistische gemeenten beschouwden zichzelf als trouwe erfgenamen van Menno Simons en noemden zichzelf vaak mennonieten. Maar, volgens Piet Visser, in tegenstelling tot hun meer consequent separatistische broeders en zusters van de Harde Friezen en soortgelijke gemeentes, benaderden de Verenigde Vlamingen de betrekkingen met de hen omringende niet-doopsgezinde wereld met 'een pragmatische mentaliteit die kenmerkend is voor de ruimdenkende Waterlanders'.¹⁵ Hoewel zij banden onderhielden met andere dopers, distantieerden de Waterlanders zich van een conservatieve interpretatie van de doperse erfenis. In plaats van de naam 'mennonieten' aan te nemen, gaven zij er de voorkeur aan zichzelf 'doopsgezinden' te noemen.¹⁶ Meer dan andere groepen namen zij deel aan spiritualistische, nieuwe religieuze bewegingen zoals de vredestadsburgers en de collegianten (zie de tweede scène). In de zeventiende eeuw werden grote inspanningen gedaan om de breuken tussen de facties te helen, vaak met behulp van geloofsbelijdenissen die als vredesverdragen fungeerden. Ironisch genoeg leidden deze pogingen om door middel van geloofsbelijdenissen nieuwe allianties te smeden, tot een van de grootste scheuringen onder de Nederlandse dopers: de Lammerenkrijg (zie de derde scène). De scheuring tussen lammisten en zonnisten trof vooral gemeenten van de Verenigde Vlamingen en Waterlanders, die samen de meerderheid van de Nederlandse doopsgezinden vormden.

De Nederlandstalige doopsgezinde diaspora omvatte gemeenten in het noordelijke Rijnland in plaatsen als Goch en Krefeld, en aan de Noordzee en Oostzee in plaatsen als Friedrichstadt, Hamburg-Altona, en Danzig. Doperse gemeenten in deze regio's waren vaak afhankelijk van gemeenten in de Nederlandse Republiek voor theologische en pastorale ondersteuning in de vroegmoderne tijd.

De bestorming van Goch in 1625; gravure van Jan Luyken in: Gottfried, *Historische Kronyk*, 1698 (RMA, RP-P-OB-81.093).

OORLOG EN POLITIEKE TRANSFORMATIES

Een van de redenen waarom de Republiek der Nederlanden aandacht verdient in de doperse studies is haar plaats in de Europese politiek. Voor standvastige dopers nam de frequentie van de marteldood rond 1600 weliswaar drastisch af, maar andere bedreigingen bleven bestaan. In de jaren 1620 leefden de meeste dopers in Europese gebieden die door oorlog werden bedreigd. Tot deze oorlogen behoorden de elkaar overlappende conflicten van de 80-jarige oorlog (1568-1648) en de 30-jarige oorlog (1618-1648).¹⁷ Als we Engelse baptisten scharen onder de ruime paraplu van ‘doperse geschiedenis’, dan moeten we ook de Britse burgeroorlogen van het midden van de zeventiende eeuw meetellen. Een opstand tegen het gezag van Karel I (regerend in 1625-1649) leidde toen tot een verslapping van de kerkelijke centralisatie en gaf ruimte aan nieuwe religieuze bewegingen.¹⁸

Deze conflicten waren om ten minste twee redenen van belang voor de dopers. Ten eerste was confessionele vijandschap een factor in deze conflicten, en het was niet ongewoon dat dopers het doelwit waren van deze haat, omdat hun tegenstanders hen vervolgden als wederdopers, of in katholieke gebieden soms gewoon als protestanten. Om aan vervolging en onteigening te ontkomen, vluchtten veel dopers naar nieuwe woonplaatsen. Een beroemd geval van vervolging in de jaren 1620 was de verdrijving van hutterieten uit Moravië.¹⁹ Ten tweede creëerden oorlogen en de daarmee gepaard gaande politieke machtswisselingen, naast bedreigingen voor leven en bezit, ook mogelijkheden voor nieuwe toevluchtsoorden. Een van deze toevluchtsoorden in de zeventiende en begin achttiende eeuw was het gebied dat pas door de Europeanen was veroverd in het koloniale Noord-Amerika. Maar het belangrijkste nieuwe toevluchtsoord was de Nederlandse Republiek. Ondanks haar oorlogen met Spanje, en later Engeland en Frankrijk was de Republiek gedurende de twee eeuwen van haar bestaan een betrekkelijk veilig en stabiel toevluchtsoord voor mennonieten en andere dopers.

Opgemerkt moet worden dat dopers niet alleen slachtoffer waren van politieke gebeurtenissen. Soms profiteerden zij economisch van de oorlog.²⁰ Soms behoorden zij ook tot de plaatselijke magistraten; we weten van doopsgezinde magistraten in enkele Nederlandse en Noord-Duitse steden en gewesten in het begin van de zeventiende eeuw.²¹ Rond 1700 dienden twee leden van de Nederlandse familie Bidloo zelfs als arts voor vorstenhuizen – de ene in Engeland en de andere in Rusland.²² Wanneer doperse gemeenten politieke bescherming kregen, hielden hun leiders dankpreken voor de goedheid van godvruchtige magistraten.²³ Een belangrijk voorbeeld van doperse betrokkenheid bij de politiek is de langdurige hulpverlening en internationale diplomatieke campagne die Nederlandse doopsgezinden voerden ter ondersteuning van Poolse, Moravische, Paltse, Elzassische en Zwitserse geloofsgenoten aan het eind van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw.²⁴

Deze voorbeelden nemen niet weg dat dopers over het algemeen ambivalent stonden tegenover deelname aan politieke ambten gedurende het grootste deel van de zeventiende en achttiende eeuw.²⁵ Voor hun wantrouwen tegenover wereldlijke autoriteiten bestonden goede redenen. Autoriteiten kenden dopers geen rechten toe. De Verdragen van Westfalen van 1648 garandeerden collectieve rechten aan slechts drie confessionele groepen: katholieken, lutheranen en gereformeerden. Hoewel dopers in sommige gebieden buiten de Republiek burgerschap konden verkrijgen, stonden maar weinig gebieden de dopers toe politiek actief te worden. Meestal waren de dopers

van politieke participatie uitgesloten. Sommige Europese heersers verleenden dopers beperkte privileges, die geen rechten aan individuen maar aan groepen gaven.

Zelfs in de Nederlandse Republiek moesten dopers waken voor hun rechten. De meeste gemeenten moesten hun godsdienstoefeningen in schuilkerken houden, omdat ze geen openbare godsdienstoefeningen mochten houden. Tegen de tijd van de Grote Vergadering van 1651 oefenden de gereformeerde orthodoxie en de Nederlandse wereldlijke machthebbers gezamenlijk steeds meer druk uit op minderheidsgroeperingen zoals de dopers om zich te onderwerpen aan de gereformeerde overheersing. In 1653 werd het socinianisme strafbaar gesteld. Deze wet vormde een extra bedreiging voor de Nederlandse dopers, van wie sommigen er ingewikkelde opvattingen over de christologie op nahielden. Hun tegenstanders maakten daar gebruik van door hen publiekelijk aan te klagen wegens anti-trinitaristische misdrijven. Vanwege deze dreiging benadrukten veel doopsgezinde groepen hun orthodoxie inzake de drie-eenheid in geloofsbelijdenissen. Ondanks deze problemen konden doopsgezinde gemeenschappen gedijen in de jonge, snel verstedelijkende Republiek in de zeventiende eeuw.²⁶

DE REPUBLIEK ALS ‘DE BOEKHANDEL VAN DE WERELD’

Terwijl veel doopsgezinde mannen de kost verdienden met verschillende ambachten of in de scheepvaart, was een significante minderheid van families in staat een zakenimperium op te bouwen. Sommige families woonden vooral op het platteland van bijvoorbeeld Friesland, andere families vinden we vooral in belangrijke snelgroeiende stedelijke centra, zoals Amsterdam, Haarlem, de Zaanstreek, Leiden en Utrecht.²⁷ In de zeventiende eeuw werd het leven in de Nederlandse Republiek bepaald door snelle verstedelijking.

Met de economische en stedelijke groei kwam ook de expansie van de culturele industrie. De boekproductie was daarvan een belangrijk voorbeeld. Tijdens en vlak na de reformatie veroorzaakte de boekindustrie een media- en communicatierevolutie met verstreckende gevolgen. Leden van alle confessionele groepen namen deel aan de snelgroeiende en internationale boekenmarkt in de Nederlandse Republiek. Door verschillende factoren, waaronder de relatieve openheid van de Nederlandse publieke sfeer en de oorlog in andere delen van Europa, groeide de zeventiende-eeuwse Nederlandse boekenmarkt zo snel dat historici de Republiek titels hebben gegeven als ‘biblio-

Mensen in een zeventiende-eeuwse boekwinkel door Dirck de Bray (RMA, RP-T-1884-A-291).

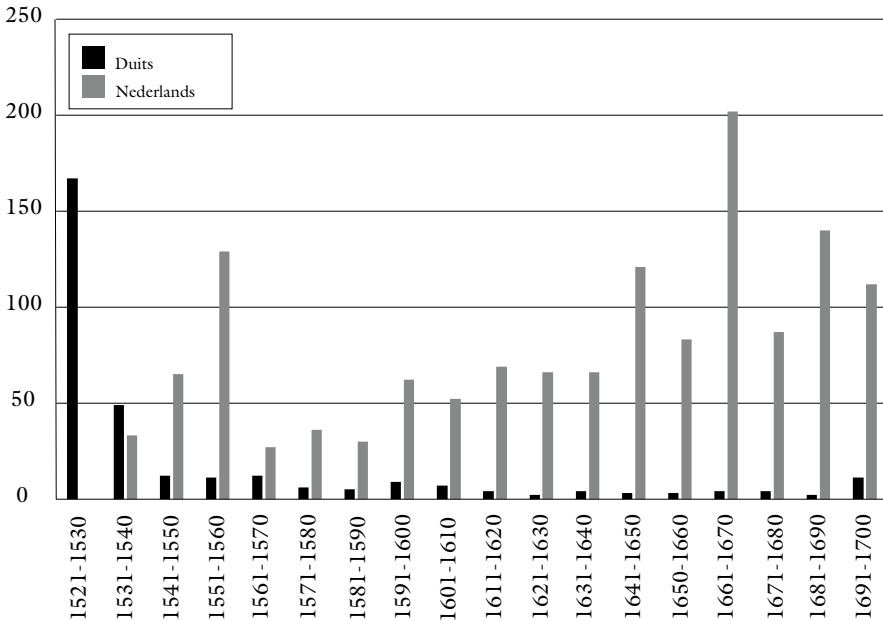
polis' en 'de boekhandel van de wereld'.²⁸ Vanaf het midden van de zeventiende eeuw was de Republiek der Nederlanden een toonaangevend centrum in de vroegmoderne literaire, wetenschappelijke en filosofische omwenteling in Europa die wij vandaag de dag 'de Verlichting' noemen. Deze revoluties waren cruciaal voor de opkomst van de moderniteit.

Nederlandse doopsgezinden waren van meet af aan bij deze omwentelingen betrokken. Met hun groeiende economische middelen en met hun talent en arbeidskracht, speelden Nederlandse doopsgezinden een belangrijke rol op de bloeiende boekenmarkt van de Nederlandse Republiek. In een artikel uit 2006 over Nederlandse martelaarsboeken vat Keith Sprunger hun rol treffend samen:

Terwijl de herinnering aan de vervolging vervaagde, omarmden de Nederlandse doopsgezinden steeds meer de cultuur van de zeventiende-eeuwse 'Gouden Eeuw'. De dopers /menniste boekhandel, ooit gevaarlijk en geheimzinnig werk, werd een gewone onderneming. Uit de tijd van de Republiek van de zestiende en zeventiende eeuw zijn er tussen de tachtig en

negentig drukkers en uitgevers van doperse afkomst geïdentificeerd. Zij richtten zich niet langer op thema's rond het martelaarschap, maar werden woordvoerders van de Verlichting en propageerden culturele verfijning en vrijheid van ideeën, in plaats van dogmatische zekerheid. Vanaf die tijd bloeide de Nederlandse doopsgezinde uitgeverij zozeer op, dat Nederland alle andere landen overtrof in kwantiteit en kwaliteit van dopers drukwerk, tenminste tot de twintigste eeuw, toen de Verenigde Staten en Canada een belangrijke rol gingen spelen op dit gebied.²⁹

Dopers van allerlei pluimage hadden in feite al sinds het begin van de zestiende eeuw deelgenomen aan de boekproductie, toen de meeste doperse boeken in het Duits waren geschreven. Niettemin verplaatste het zwaartepunt van de culturele activiteit zich tegen het midden van de zestiende eeuw naar Nederlandstalige gebieden en bleef gedurende de hele zeventiende eeuw (en daarna) overwegend Nederlands.

Aantallen Duits- en Nederlandstalige drukken tussen 1521 en 1700 in de *Bibliography of Anabaptism, 1520-1630* (1962), en de *Mennonite Bibliography, 1631-1961* (1977).

De gegevens ter ondersteuning van Sprungers these zijn duidelijk. De beste bronnen die een algemeen beeld geven van de doperse boekproductie in het vroegmoderne Europa zijn twee bibliografieën. In 1962 publiceerde Hans Hillerbrand, met de hulp van Nelson P. Springer en vele anderen, *A Bibliography of Anabaptism, 1520-1630*; en in 1977 publiceerden N.P. Springer en A.J. Klassen, opnieuw met de hulp van een groter onderzoeksteam, de *Mennonite Bibliography, 1631-1961*. De bibliografieën zijn op verschillende wijzen georganiseerd. Ik heb op basis van deze gegevens de boeken die tussen 1521 en 1700 in het Duits en Nederlands zijn verschenen geteld.³⁰

De data uit deze bibliografieën laten zien dat de Duitstalige gedrukte teksten het Europese doperse openbare leven alleen in de jaren 1520 en 1530 overheersten. Maar deze dominantie was van korte duur. In de jaren 1540 en 1550 speelde de ongelooflijke energie van David Joris en zijn netwerk van clandestiene drukkers een rol in de verschuiving van het taalkundige evenwicht ten gunste van Nederlandstalige boeken.³¹ Ook na de dood van David Joris werd het overgrote deel van de gedrukte teksten van en over dopers in het Nederlands uitgegeven. Nederlandstalige boeken vormden de overgrote meerderheid van alle gepubliceerde doopsgezinde boeken in Europa van het midden van de zestiende eeuw tot het eind van de zeventiende eeuw – en ver daarna. De meeste van deze boeken werden uitgegeven in de Nederlandse Republiek. De grafiek illustreert Sprungers conclusies overduidelijk.

De mannen (en sommige vrouwen) die in het boekenvak werkten, vormden slechts een kleine groep binnen het Nederlandse doperdom, maar het was door het aantal betrokkenen en door de onderlinge verscheidenheid wel een belangrijke groep. Naast de ongeveer tachtig tot negentig drukkers en uitgevers die Springer noemt (met gebruikmaking van de cijfers die Piet Visser toen had verzameld), kunnen we talrijke papierhandelaren, boekbinders, letterzetters, graveurs, kaartenmakers, vertalers, redacteurs, boekverkopers – en natuurlijk vele, vele auteurs – rekenen tot deze groep.³² Hun activiteiten beïnvloedden de publieke doperse identiteit diepgaand in een tijd dat tegenstanders van het doperdom verspreid over Europa nog steeds bleven herhalen dat de wederdoperij een ketterij was die leidde tot opruiing (zie de eerste scène). Het is belangrijk in het oog te houden dat doopsgezinden op de boekenmarkt hun publicaties niet beperkten tot strikt ‘doperse’ thema’s. Het loont de verschillende thema’s die deze boekproductie beheersten te categoriseren.

HOOFDTHEMA'S IN DE VROEGMODERNE DOOPSGEZINDE BOEKPRODUCTIE

Geloofsbelijdenissen en martelaarsboeken

Hoewel Claes Claesz' *Bekentenisse* (zie de eerste scène) vandaag de dag niet erg bekend is, hebben vele andere Nederlandse doopsgezinde geloofsbelijdenissen en martelaarsboeken de nodige aandacht van historici getrokken. Zij maken deel uit van een groter patroon dat historici 'confessionalisering' hebben genoemd. De meeste aandacht van historici gaat uit naar het vroegmoderne doperdom van het begin van de zestiende eeuw, toen congregationale tradities nog niet waren gevestigd. Latere generaties dopers vestigden hun eigen afzonderlijke confessionele culturen. Zij maakten daarbij gebruik van methoden die vergelijkbaar waren met die van de Tridentijnse katholieke, lutherse en gereformeerde gemeenschappen. Vanwege het lokale, congregationale karakter van de doperse institutionalisering spreken sommige moderne historici over doperse micro-confessionalisering (misschien een neutrale versie van de aanklacht van de polemist 'Babel' – zie de eerste scène).³³ De codificatie van geloofsovertuigingen in geloofsbelijdenissen en catechismussen, de vastlegging van collectieve herinneringen in geschiedenissen, martelaarsverhalen en gezangboeken, de gemeentelijke registratie van dopen en huwelijken, en de opzet tot registratie van de gemeentelijke tucht waren bestanddelen van deze confessionalisering.³⁴

Nederlandse dopers stopten een opmerkelijke hoeveelheid energie in de publicatie van dit soort boeken. Volgens gegevens van Dirk Visser hebben zij tussen het einde van de zestiende eeuw en 1800 19 geloofsbelijdenissen geproduceerd. De meeste daarvan werden meerdere malen uitgegeven. Het resultaat was meer dan honderd drukken. Het merendeel van deze activiteit concentreerde zich in de late zestiende eeuw en de eerste helft van de zeventiende eeuw.³⁵

Deze periode was in de Republiek ook de bloeitijd van de martelaarsboeken. Tussen 1563 en 1599 werden 11 edities van *Het Offer des Heeren* uitgegeven (meestal anoniem).³⁶ Deze werden in het begin van de zeventiende eeuw gevolgd door verschillende concurrerende uitgaven van Waterlandse en Oudfriese martelaarsboeken; de eerste onder leiding van Hans de Ries en de tweede onder die van Pieter Jansz Twisck (1565-1636). Het bekendste martelaarsboek is echter T.J. van Braghts *Het bloedigh tooneel der Doops-gesinden en weerloose Christenen* (1660). De tweede editie werd gedrukt door een groep gereformeerde boekhandelaren, niet door doopsgezinden, en bevatte

Joriaen Simonsz e.a. met hun boeken te Haarlem verbrand in 1557. Gravure van Jan Luyken (RMA, RP-P-OB-44.277).

de toevoeging van de nu beroemde titel *Martelaers Spiegel*. In tegenstelling tot de oudere edities van *Het Offer des Heeren*, die in kleine, draagbare formaten waren gemaakt, werd deze editie op groot formaat op duur papier gedrukt, en bevatte 104 etsen van de doopsgezinde kunstenaar Jan Luyken.³⁷ In de vroegmoderne Nederlandse Republiek werden geen verdere vroegmoderne edities van de *Martelaers Spiegel* vervaardigd, hoewel tussen 1699 en 1769 vier edities van een ingekort martelaarsboek (*'t Merg van de Historien der Martelaren*) werden gedrukt. Drie achttiende-eeuwse edities van de *Martelaers Spiegel* werden in het Duits gedrukt in de Verenigde Staten en Zuid-Duitsland.³⁸

Het resultaat van de confessionaliseringsstrategie van sommige doperse groepen was allesbehalve eenduidig. Zoals we zagen in de derde scène, leidde het streven de doperse identiteit vast te leggen in geloofsbelijdenissen in

het midden van de zeventiende eeuw tot controverses en tot scheuringen. Tegelijkertijd hielp het confessioneel activisme bij het opbouwen van een internationaal dopers bewustzijn. De Dordtse Geloofsbelijdenis van 1632 was een van de documenten die enerzijds de nadruk legde op de dopers trinitaire orthodoxie en politieke gehoorzaamheid aan wereldlijke autoriteiten, terwijl deze anderzijds non-conformistische praktijken verdedigde zoals de volwassendoop, de weigering een eed af te leggen en de weigering wapens te dragen. Deze geloofsbelijdenis verbond in de zeventiende en achttiende eeuw Duitse, Zwitserse en Amerikaanse doopsgezinde groepen met hun Nederlandse culturele referentiepunt.³⁹ De eerste Duitstalige en Engelstalige vertalingen van deze geloofsbelijdenis werden gedrukt in Amsterdam. Vertalingen van deze geloofsbelijdenis werden vele malen herdrukt in Duitse en Amerikaanse regionen. De meeste van deze herdrukken dateren van na 1800.

Gezangboeken

Er stonden enkele gezangen in *Het Offer des Heeren*, maar gezangen werden vaak als een apart genre uitgegeven. Enkele Duitstalige gezangboeken werden in de vroegmoderne tijd veelvuldig uitgegeven. De *Ausbund* is daarvan de bekendste (er verscheen een dozijn uitgaven van 1564 tot het einde van de achttiende eeuw). Hoewel dit een opmerkelijke productie is, valt deze in het niet bij de drieëndertig uitgaven van de *Veelderhande Liedekens* die tussen 1554 en 1752 in het Nederlands verschenen, de meeste vóór het midden van de zeventiende eeuw. Nederlandse samenstellers van gezangen publiceerden in de vroegmoderne periode talrijke aanvullende gezangboeken die de plaats van dit oudere boek lijken te hebben ingenomen. Onder deze latere gezangboeken bevonden zich tenminste twee compilaties van vrouwen (Soetken Gerrits en Vrou Gerrets van Medenblick) rond het begin van de zeventiende eeuw.⁴⁰ Een andere beroemde verzameling (*De Gulden Harpe*, 1599) van Karel van Mander werd ook verscheidene malen gedrukt. De verscheidenheid aan titels is opvallend. Over de Nederlandse gezangboeken schrijft Piet Visser: ‘Rond 1800 waren er meer dan 150 verschillende gezangboeken verschenen, met naar schatting 15.000 verschillende liederen!’⁴¹ Deze verbaazingwekkende productie was veel groter dan de productie van geloofsbelijdenissen en martyrologieën in dezelfde periode.

Catechismi en andere devotionele literatuur

Een van de gezangboeken die in het begin van de zeventiende eeuw werden uitgegeven was het *Walchers Liedboek* (1611) van de gebroeders Schabaelje. Jan Philipsz Schabaelje (1592-1656) verdient speciale aandacht, omdat hij de auteur was van misschien wel het meest gepubliceerde boek in de vroegmoderne periode van een doopsgezinde auteur: *De Lusthof des Gemoets*. Het is een moraliserend, stichtelijk verhaal, verteld in de vorm van een dialoog rond een personage dat de Wandelende Ziel wordt genoemd.⁴² Deze Wandelende Ziel maakt een geestelijke reis. Hoewel het geen doopsgezinde belijdenistekst is in de conventionele zin, was het wel het product van een doopsgezind milieu, namelijk de kring van de doopsgezinde geestelijke hervormingsbeweging die bekend staat als de Vredestadsburgers (zie de tweede scène).

Piet Visser onderneemt een zoektocht naar alle edities van *Lusthof des Gemoets*. Hij heeft tot 2009 tussen de oorspronkelijke publicatie van het boek in 1635 en het einde van de zeventiende eeuw in totaal minstens 61 drukken geteld in de Republiek der Nederlanden, en nog eens minstens eenenveertig in de achttiende eeuw. Met andere woorden, van dit ene boek zijn in de Nederlandse Republiek ongeveer evenveel drukken verschenen als van alle Nederlandse geloofsbelijdenissen samen in diezelfde periode. Naast deze Nederlandstalige edities zijn er in de achttiende eeuw twaalf Duitstalige edities verschenen bij Duitse, Zwitserse en Amerikaanse uitgevers, en minstens twee Engelstalige edities in Engeland.⁴³ De grote aandacht voor dit ene boek bewijst de populariteit ervan. Het werd zowel door dopers als niet-dopers gewaardeerd.

Een ander zeer populair vroegmodern werk uit de devotionele literatuur was van de samensteller van de beroemde *Martelaers Spiegel*, T.J. van Braght. Zijn gids voor een deugdzaam christelijk leven voor jonge mensen, *De Schole der zedelijcken Deught* (1657), was in de vroegmoderne tijd onder Nederlandse lezers veel populairder dan zijn nu bekendere martyrologie. *De Schole* beleefde vier drukken in de zeventiende eeuw en nog eens veertien drukken voor het einde van de achttiende eeuw.⁴⁴ De meeste lezers in de zeventiende eeuw waren geboren in doopsgezinde gezinnen en hadden geleerd de doop te aanvaarden als ze oud genoeg waren. Van Braghts gids voor jonge christenen was dus niet gericht op nieuwe bekeerlingen, maar op de erfgenamen van een gevestigde religieuze traditie.

Er waren talrijke andere auteurs van dit soort geestelijke, devotionele, opvoedkundige literatuur. Eén voorbeeld is de Lammistenprediker Abraham van Loon (1656-1725), die in 1713 *Den Jongeling onderwesen tot Doop en*

Avondmael publiceerde, opnieuw verschenen in 1725. Alfred van Wijk heeft 115 verschillende vroegmoderne Nederlandse doopsgezinde catechismi geteld.⁴⁵ Nogmaals, vergeleken met de productie van Nederlandse geloofsbelijdenissen in dezelfde periode, is deze culturele activiteit opmerkelijk.

Boeken over polemische, politieke en historische onderwerpen

De drie scènes aan het begin van dit artikel gaven al een indruk van de rol die controverses speelden in publicaties door en over dopers in de Nederlandse Republiek, en daarbuiten.⁴⁶ Deze controverses konden zowel dopers betreffen die reageerden op anti-dopers schrijvers, maar ook dopers die schreven tegen andere dopers, zoals het geval was in de polemieken over het in- en uitwendig woord en de Lammerenkrijg. In deze literaire veldslagen kon loyaliteit complex zijn. Bijvoorbeeld, tussen 1641 en 1645 begon de gereformeerde predikant Petrus Bontemps een nieuw publiek debat over wederdoperse misleidingen. Ongeveer twintig titels verschenen in deze polemieken. Veel daarvan kwam uit Bontemps' pen, tenminste 6 van zijn boeken werden gedrukt door de Haarlemse doopsgezinde drukker, Thomas Fonteyn.⁴⁷ Op andere momenten namen doopsgezinde auteurs de rol van polemische agressors op zich. Zo schreven Pieter Jansz Twisck en Jan Philipsz Schabaelje beiden anti-katholieke teksten.⁴⁸

De grens tussen politieke, historische en polemische teksten is soms moeilijk te trekken. Naast zijn pogingen om de doperse identiteit te definiëren en een donker licht te werpen op de geschiedenis van het pausdom, schreef Pieter Jansz Twisck ten minste drie kronieken van de wereldgeschiedenis waarin kerkgeschiedenis en wereldlijke geschiedenis door elkaar heen liepen. De eerste was *Religions vryhey. Een korte Cronijcsche beschryvinghe van de Vryhey der Religien, tegen die dwang der Conscientien* (1609). Het werd een decennium later gevolgd door een zeer omvangrijk, tweedelig werk getiteld: *Chronijck vanden onderganc der tijrannen: ofte Jaerlycsche geschiedenissē in werltlycke ende kercklijcke saecken van Christi geboorte af tot desen tyt toe* (Hoorn, 1619-1620). Deze verzameling beoogde een overzicht te geven van de geschiedenis van de wereld vanaf de geboorte van Jezus tot aan de tijd van Twisck. Het derde (*Comeet-Boecxken* [1625]) was een veel korter boek met een even breed doel. Deze boeken combineerden anti-paapse en anti-Spaanse commentaren met historische beschrijvingen.⁴⁹

Twisck was niet de enige die van historisch en eigentijds materiaal een uitgeverssucces maakte. In het midden van de zeventiende eeuw begon Abraham

Abraham Casteleyn en zijn vrouw Margaretha van Bancken door Jan de Bray (1663). Achter het echtpaar een buste van de Haarlemmer Laurens Jansz Coster, van wie men in Nederland tot ver in de negentiende eeuw aannam dat hij het drukken met losse letters had uitgevonden (RMA, SK-A-3280).

Casteleyn (ca. 1628-1681), een doopsgezinde uitgever in Haarlem, met het drukken en verkopen van de *Weeckelycke Courante van Europa* (eerste druk in 1656; later omgedoopt tot *Oprechte Haerlemsche Courant*). Een deel van Casteleyns succes als krantenondernemer was gebaseerd op een drukkerij die hij had geërfd van zijn vader Vincent, die tot aan zijn dood in 1658 de officiële drukker van de stad Haarlem was. Abraham nam de officiële stadsdrukkerij van zijn vader over. De *Oprechte Haerlemsche Courant* is een van Europa's meest succesvolle, langlopende kranten. Na Abrahams dood zette zijn vrouw Margaretha van Bancken (1628-1694) de leiding van het familiebedrijf voort.⁵⁰

Doperse historici vormden een kleine maar actieve en belangrijke groep in de vroegmoderne tijd. Volgens een artikel van Anton van der Lem waren er vóór 1800 ongeveer achttien Nederlandse doopsgezinden die belangrijke geschiedwerken schreven. Niet op Van der Lems lijst staan vooraanstaande mar-

tyrologen als Hans de Ries en Tieleman Jansz van Braght. Niettemin is de lijst opmerkelijk.⁵¹

Literaire, artistieke, filosofische en wetenschappelijke boeken

In de *Mennonite Bibliography* hebben de samenstellers zich geconcentreerd op boeken die duidelijk over de geschiedenis van het doperdom gingen of over de religieuze leer van de dopers. In het geval van boeken die literaire of filosofische thema's hadden die niet in conventionele zin over doperse thema's gingen, namen ze die op onder een aparte rubriek: 'Miscellanea' – of ze sloten ze uit. Mijn telling wees uit dat 240 titels gerangschikt onder de 'Miscellanea' verschenen tussen 1630 en 1730.⁵²

Hoewel dit een aanzienlijk aantal is, is de lijst van de *Mennonite Bibliography* zeker onvolledig. Piet Visser heeft in 1994 een lijst samengesteld van vierentachtig Nederlandse doopsgezinde auteurs die actief waren van het einde van de zestiende eeuw tot het einde van de achttiende eeuw; ongeveer de helft van hen was actief vóór 1700.⁵³ Het werk van slechts enkele van deze auteurs is opgenomen in de bibliografie. Vroegmoderne Nederlandstalige literaire werken over niet-confessionele onderwerpen waren talrijk en verdienen meer aandacht, omdat zij een zicht bieden op delen van het doperse culturele leven die kerkhistorici geneigd zijn te negeren.

Ook de rol van dopers in artistiek en wetenschappelijk werk buiten hun gemeenten verdient meer aandacht. Vroegmoderne doopsgezinden waren wiskundigen, experimentele wetenschappers, anatomisten, doctors, etsers, schilders – om maar een paar wetenschappelijke en artistieke beroepen te noemen. Door een redactionele keuze neigden de samenstellers van de bibliografie er echter toe de meeste werken van dit soort auteurs te negeren. Dankzij het onderzoek van Ernst Hamm en andere onderzoekers beginnen we een beter beeld te krijgen van de centrale plaats die natuurwetenschappelijke onderzoek speelde in het Nederlandse doperse leven.⁵⁴ Dankzij het werk van Nina Schroeder krijgen we ook een beter inzicht in de centrale plaats die de beeldende kunst in het Nederlandse doperse leven innam.⁵⁵ Soms gingen natuurwetenschappelijke en kunstzinnige activiteiten hand in hand, zoals in het geval van de plantkunde en de anatomie, waarvan de studie nauwkeurige illustraties vereiste. Het maken van kaarten is een ander voorbeeld van een beroep dat wiskundige en artistieke precisie vereiste en werd beoefend door mannen met een doopsgezinde achtergrond, zoals Willem Jansz Blaeu (1571-1638) en Jacob Aertsz Colom (1599-1678).

De doopsgezinde betrokkenheid bij het religieuze, politieke, literaire en wetenschappelijke leven van de Nederlandse Republiek bracht hen in een goede positie om actief betrokken te zijn bij de intellectuele en filosofische bewegingen die algemeen bekend staan als ‘de Verlichting’. In *The Dictionary of Seventeenth- and Eighteenth-Century Dutch Philosophers* staan minstens twintig biografieën van denkers met nauwe doopsgezinde banden.⁵⁶ Deze mannen (en één vrouw) leefden in een veelkleurige en opwindende kosmopolitische wereld van ideeën. Twee van de meest opmerkelijke vroege Verlichtingsfilosofen in het Europa van de zeventiende eeuw, René Descartes en Baruch Spinoza, waren voornamelijk gevestigd in de Republiek der Nederlanden, en doopsgezinden speelden een actieve (zelfs cruciale) rol in de netwerken die met hen verbonden waren. Zo waren bijvoorbeeld Spinoza’s belangrijkste uitgever (Jan Rieuwertsz Sr, ca. 1617-1687) en zijn belangrijkste vertaler uit het Latijn naar het Nederlands (Jan Hendrik Glazemaker, 1619/20-1682) beiden lid van de Amsterdamse gemeente der lammisten (zie de derde scène). Hoe nauwkeuriger we hun publicatie- en vertaalactiviteiten bekijken, hoe meer we te weten komen over hun complexe ideeënwereld. Deze doopsgezinde denkers hielden zich bezig met ‘doperse’ ideeën, maar beperkten zich daar niet toe. In 1672, hetzelfde jaar dat hij anoniem een editie uitgaf van Spinoza’s *Tractatus Theologico-Politicus* (een van de beroemdste boeken van de zeventiende-eeuwse filosofie), publiceerde Rieuwertsz ook een editie van een doopsgezinde catechismus van Reynier Wybrantsz Wybma (1573-1645) uit 1640; de complete theologische werken van Dirck Rafaelsz Camphuysen (ca. 1586-1626), een geliefd schrijver en dichter voor veel Nederlandse doopsgezinden; een studie over plantkunde van Abraham Munting (1626-1683); een Cartesiaanse studie over algebra van Abraham de Graaf (1635-1717?); en een filosofisch verhaal van Ibn Tufayl, een middeleeuwse moslim uit Andalusië.⁵⁷

Lezers zouden kunnen denken dat Rieuwertsz’ eclectische mix van publicatieprojecten uit het jaar 1672 alleen typerend was voor meer ‘liberale’ dopers. Maar voorzichtigheid met dergelijke beweringen is geboden. In de zeventiende en achttiende eeuw had het Nederlandse doperdom van velerlei pluimage zeer uiteenlopende interesses en droegen zij bij aan het religieuze, artistieke, literaire, politieke, filosofische en wetenschappelijke leven van de Nederlandse Republiek. Tot de leden van ‘behoudende’ of traditionalistische ‘menniste’ gemeenten die op deze gebieden actief waren, behoorden de Harde Friezen Pieter Jansz Twisck en Jan Jansz Deutel († ca. 1652), de Oude Vlaming Karel van Mander (1548-1606), en de Zonnist Lambert Bidloo (1638-1724).⁵⁸

Naast de Lammist Jan Rieuwerts Sr. was een van de vele opmerkelijke doperse uitgevers uit de Republiek Frans Houத்துyn (ca. 1719-1765). Naast lekenprediker in de conservatieve Friese gemeente ‘Arke Noach’ in Amsterdam, was Houத்துyn uitgever en boekverkoper in een boekhandel die genoemd was naar een van Europa’s beroemdste wetenschapper-filosofen, Isaac Newton.⁵⁹ In de jaren 1790 had een gezangboek van de befaamde conservatieve Zon-nisten meer Verlichtingsgehalte dan het gezangboek van de befaamde spiritu-alistische Lammisten. De ideaaltypische lijn die verschillende groepen dopers van elkaar scheidde, lag niet vast.⁶⁰ Dit suggereert dat culturele verfijning en vrijheid van ideeën konden samengaan met dogmatische zekerheid.⁶¹ Bovendien lag de ideaaltypische lijn die dopers scheidde van de niet-dopers wereld ook niet vast. Dit wijst erop dat zowel de invloed van dopers op de bredere culturele wereld van hun burens als de invloed van hun burens op hen aanzien-lijk was. Zelfs met hun verschillende non-conformistische praktijken waren doopsgezinden in de Nederlandse Republiek zowel in als van de wereld.⁶²

CONCLUSIE: DE IDENTITEIT VAN DOPERS AAN HET BEGIN VAN HET TIJDPERK VAN DE VERLICHTING

Aan het begin van dit essay heb ik gezegd dat de ‘doperse identiteit’ onderwerp is van dit essay. Ik moet deze uitspraak op een belangrijke manier her-zien, zodat de nadruk komt te liggen op ‘identiteiten’. Het zal de lezers dui-delijk zijn dat dit essay niet gaat over de gehele doperse geschiedenis in de lange zeventiende eeuw. Ik heb me geconcentreerd op de Nederlandse doperse boekgeschiedenis. Een gevolg van een focus op de Nederlandse geschie-denissen en de boekgeschiedenis is dat de doperse geschiedenis en de doperse identiteit complexere onderwerpen worden. De enkelvoudige naamwoorden zijn een probleem: één geschiedenis, één identiteit? Het was onmogelijk voor dopers in de zeventiende eeuw uit slechts één gebied, de Republiek der Ne-derlanden, om het eens te worden over de betekenis van ‘doperse identiteit’, dus waarom zouden historici zoeken naar één enkele definitie?

Ik heb geenszins willen suggereren dat niet-Nederlandse culturen onbe-langrijk waren in de vroegmoderne geschiedenis van het doperdom. Inte-gendeel! Elke regio had zijn unieke culturen. Culturen gevormd door andere communicatievormen dan gedrukte boeken waren voor velen van grote be-tekenis. Maar deze betekeniswerelden bleven sterker plaatsgebonden. Hand-schriftelijke en mondelinge communicatievormen waren immers veel min-

der makkelijk reproduceerbaar en verplaatsbaar dan gedrukte boeken. Arnold Snyder en Alejandro Zorzin hebben laten zien hoe belangrijk mondelinge communicatievormen waren in het tijdperk van de Reformatie.⁶³ In tegenstelling tot mondelinge, persoonlijke overreding, creëerde gedrukte communicatie in de vroegmoderne wereld nieuwe genres, zoals collectieve geloofsbelijdenissen, martyrologieën, en werken over poëzie, drama, filosofie, geschiedenis, natuurwetenschap en kunst – en meer. Deze gedrukte boeken gaven de dopers ook toegang tot een machtig, internationaal publiek: de Republiek der Letteren.⁶⁴

Een aanzienlijk aantal Nederlandse dopers profiteerde ten volle van Europa's Republiek der Letteren in de lange zeventiende eeuw. Zij namen er al heel vroeg aan deel, en zij bleven er gedurende vele generaties actief vorm aan geven. Als minderheidsgroepering waren zij weliswaar niet dominant in dit Europa-brede discours, maar deze minderheid liet zijn stem luid en duidelijk horen. Met andere woorden, zij reageerden niet alleen op bredere culturele ontwikkelingen; zij beïnvloedden mede hoe deze ontwikkelingen zich ontvouwen! Omdat deze bijdragen vanuit het gezichtspunt van kerkgeschiedenis en sociale geschiedenis gemakkelijk over het hoofd kunnen worden gezien, zouden wetenschappers boekgeschiedenis, communicatiegeschiedenis en culturele geschiedenis moeten toevoegen aan de benaderingen die worden gebruikt om vroegmoderne dopers te bestuderen.

Hoe maakten zestiende-eeuwse Nederlandse dopers de overgang van radicalisme en separatisme naar kosmopolitisme en betrokkenheid bij de cultuur van de Verlichting?⁶⁵ Niet alle dopers maakten deze overgang. Sommigen hielden vast aan oude tradities en negeerden 'nieuwe' culturele trends of verzetten zich ertegen. Maar het is niet verrassend dat velen deze overgang wel maakten. Nederlandse doopsgezinden maakten van meet af aan deel uit van de Republiek. Samen met hun medeburgers pasten ze zich na decennia van oorlog aan de nieuwe omstandigheden gekenmerkt door onafhankelijkheid, verstedelijking en economische groei aan. Leden van elke nieuwe generatie moesten telkens opnieuw de betekenis van geërfde tradities (zowel doopsgezind als Nederlands, en misschien nog meer) tegen het licht houden en hun eigen manieren vinden het in hun wereld uit te houden en eraan bij te dragen. Het resultaat van een normale generatiewisseling is dat het doperdom (dat sinds de jaren 1520 'bunt und im Werden' was geweest) kleurrijk bleef ook in het veranderingsproces dat de opmaat vormde voor de Europese Verlichting – een tijdperk dat het doperdom mede vorm gaf.

NOTEN

- 1 Over Rinckhart zie H.-J. Goertz, *Thomas Müntzer. Revolutionär am Ende der Zeiten* (München, 2015), 257.
- 2 Voor een overzicht van deze polemiek zie J.G. Boekenoogen en G.J. Boekenoogen, *Catalogus der werken over de Doopsgezinden en hunne geschiedenis, aanwezig in de bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam* (Amsterdam, 1919), 111-113. Zie over de achtergrond van dit debat G.K. Waite, 'The Drama of the Two-Word Debate among Liberal Dutch Mennonites, c. 1620-1660: Preparing the Way for Baruch Spinoza?', in: B. Heal en A. Kremers (red.), *Radicalism and Dissent in the World of Protestant Reform* (Göttingen, 2017), 118-136.
- 3 N. van der Zijpp, 'Theunisz, Jan', in: *Mennonitisches Lexikon*, dl. 4, 312. Zie ook K.L. Sprunger, 'Jan Theunisz of Amsterdam (1569-1638). Mennonite Printer, Pamphleteer, Renaissance Man', in: *Mennonite Quarterly Review* 68 (1994), 437-460 [hierna: *MQR*].
- 4 Over de vredestadburgers zie: P. Visser, *Broeders in de geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw* (Deventer, 1988), dl. 1, 68-81, 123-133. Over de collegianten zie F. Quatrini, *Adam Boreel (1602-1665). A Collegiant's Attempt to Reform Christianity* (Leiden, 2020). Voor een kortere en oudere introductie tot het collegiantisme zie A. Fix, 'Mennonites and Rationalism in the Seventeenth Century', in: A. Hamilton, S. Voolstra en P. Visser (red.), *From Martyr to Muppy. A Historical Introduction to Cultural Assimilation Processes of a Religious Minority in the Netherlands: The Mennonites* (Amsterdam, 1994), 159-174.
- 5 Over de lammerenkrijg zie S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopers in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum/Leeuwarden, 2000), hfdst. 16; M.D. Driedger, *Obedient Heretics. Mennonite Identities in Lutheran Hamburg and Altona in the Confessional Age* (Aldershot, 2002), hfdst. 3; en P. Visser, 'Mennonites and Doopsgezinden in the Netherlands, 1535-1700', in: J.M. Stayer en J.D. Roth (red.), *A Companion to Anabaptism and Spiritualism, 1521-1700* (Leiden/Boston, 2007), hfdst. 8, i.h.b. 333-340.
- 6 Boekenoogen en Boekenoogen, *Catalogus der werken*, 114-128.
- 7 Zie met name A. von Schlachta, '1525 – das Jahr', in: *Mennonitische Geschichtsblätter* 78 (2021), 9-32 [hierna: *MGB*]; en Hans-Jürgen Goertz, 'Bewegungen der Täufer im Aufbruch der Reformation', in: *MGB* 78 (2021), 33-58.
- 8 Hoewel er de afgelopen decennia meer aandacht is gekomen voor de lange vroeg-moderne geschiedenis van het doperdom, gaat de aandacht van historici nog altijd primair uit naar de geschiedenis van het vroegste begin. Zie bijvoorbeeld: B.C. Brewer (red.), *T&T Clark Handbook of Anabaptism* (London/New York, 2022); het merendeel van de essays in deze bundel is gecentreerd rond de zestiende eeuw. Op de tweede plaats komen essays over modern onderwerpen. Een uitzondering is Troy Osbornes bijdrage: 'Anabaptists in the Netherlands'.
- 9 Zie ook J. Urry, *Mennonites, Politics, and Peoplehood. Europe, Russia, Canada, 1525-1980* (Winnipeg, 2006), 10: 'Doperse historici zijn geneigd te geloven dat de kerngedachten en kernprincipes van hun geloof gedurende de vroege reformatieperiode werden gevormd en dat latere ontwikkelingen ofwel voortbouwden op die kern ofwel ervan afweken. Dientengevolge bestaat in de doperse geschiedschrijving een lange duistere periode van het ontstaan tot de negentiende eeuw, toen de opkomst van de natie-staten dopers voor nieuwe uitdagingen stelde.'
- 10 Het idee is terug te vinden in publicaties van Hans de Ries, Thielemans van Braght, en Galeanus Abrahamsz de Haan. Zie ook P. Visser, 'Enlightened Dutch Mennonitism. The Case of Cornelis van Engelen', in: A. Schubert, A. von Schlachta, en M. Driedger (red.), *Grenzen des Täufer-tums / Boundaries of Anabaptism. Neue Forschungen* (Gütersloh, 2009), 371-380.

- 11 J.D. Rempel, 'Anabaptist Religious Literature and Hymnody', in: Stayer en Roth (red.), *Companion*, 407.
- 12 T. Kaufmann, *Die Täufer. Von der radikalen Reformation zu den Baptisten* (München, 2019).
- 13 A. von Schlachta, *Täufer, Von der Reformation ins 21. Jahrhundert* (Tübingen, 2020). Voor 'Die täuferische Landkarte' zie hoofdstuk 5.
- 14 Cijfers zijn ontleend aan Piet Vissers samenvatting uit 2007 'Mennonites and Doopsgezinden', 327. Zie ook Zijlstra, *Om de ware gemeente*, hfdst 17.
- 15 Visser, 'Mennonites and Doopsgezinden', 327-328. Vissers visie op de doperse geschiedenis verschilt van die van Zijlstra. Vanwege Vissers historisch grondige en genuanceerde behandeling van de doperse identiteit in zijn artikel uit 2007, hecht ik meer waarde aan Vissers benadering dan aan die van Zijlstra. Zie voor Vissers kritiek op Zijlstra ook diens: 'Mennonites and Doopsgezinden', 299-300.
- 16 De spanning tussen mennonieten en doopsgezinden is het belangrijkste thema in Visser, 'Mennonites and Doopsgezinden'.
- 17 H.-J. Goertz, *Deutschland 1500-1648. Eine zertrennte Welt* (Paderborn, 2004).
- 18 Zie bijvoorbeeld K.L. Sprunger, *Trumpets from the Tower. English Puritan Printing in the Netherlands 1600-1640* (Leiden, 1994).
- 19 Zie hierover A. von Schlachta, *Hutterische Konfession und Tradition (1578-1619). Etabliertes Leben zwischen Ordnung und Ambivalenz* (Mainz, 2003); tevens M. Rothkegel, 'Anabaptism in Moravia and Silesia', in: Stayer en Roth (red.), *Companion*, hfdst. 5.
- 20 Voor voorbeelden zie B. Westera, 'Mennonites and War in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. The Brants Family between Pacifism and Trade in Guns', in: A. Hamilton, S. Voolstra en P. Visser (red.), *From Martyr to Muppy*, 149-155. Zie ook M.D. Driedger, 'Kanonen, Schießpulver und Wehrlosigkeit. Cord, Geeritt und B.C. Roosen in Holstein und Hamburg 1532-1905', in: *MGB* 52 (1995), 101-121.
- 21 P. Visser, *Dat Rijp is moet eens door eygen Rijphedyt vallen. Doopsgezinden en de Gouden Eeuw van De Rijp* (Wormerveer, 1992), 58-62; en S.C. Sutter, 'Friedrichstadt an der Eider, Ort einer frühen Erfahrung religiöser Toleranz, 1621-1727', in: *Mitteilungsblatt der Gesellschaft für Friedrichstädter Stadtgeschichte* 84 (2012), 86-92.
- 22 Zie G. Wiebe, 'Bidloo, Nicolaas (ca. 1674-1735)', in: *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online* (<https://gameo.org>), March 2013. Zie ook A. Noord, "Terwijl men Beeld en Staf der Majesteiten ziet; De Godsdienst, Vryheid, Recht en Wijsheid rust geniet". Govert Bidloo (1649-1731) vertrouweling en propagandist van Willem III, stadhouder van de Republiek en koning van Engeland', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 39 (2013), 197-219 [hierna: DB].
- 23 Voor voorbeelden zie P. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam, 1996). Zie ook A. Noord, "Heer, houdt 's landts Overheydt in eer". De overheid als thema in de doopsgezinde liedcultuur van de eerste helft van de zeventiende eeuw', in: *DB* 40 (2014), 113-133.
- 24 Zie hierover T. Osborne, 'The Development of a Transnational "Mennonite" Identity among Swiss Brethren and Dutch Doopsgezinden in the Sixteenth and Seventeenth Centuries', in: *MQR* 88 (2014), 195-218; A. von Schlachta, *Täufer*, hfdst. 5; P. Visser, "Verloren" bronnen en hun verhaal over de Commissie voor Buitenlandsche Nooden (1694-1710). Berner bielzen en Oberländer baarden, koning en keurvorst, betweters en weldoeners en de Schijnliefde voor Galenus', in: *DB* 46 (2020), 9-68. Over de relatie tussen de noordelijke en zuidelijke takken van het doperdom in de vroeg-moderne periode zie M. Rothkegel, *The Swiss Brethren: A Story in Fragments. The Trans-Territorial Expansion of a Clandestine Anabaptist Church, 1538-1618* (Baden-Baden, 2021; Bibliotheca Dissidentium 9).
- 25 Zie voor meer details M. Driedger, 'Anabaptists and the Early Modern State. A Long-Term

- View’, in: Stayer en Roth (red.), *Companion*, hfdst. 13. Nederlands dopers activisme in de patriottentijd ten gunste van revolutionaire democratische ideeën is een noemenswaardige afwijking van eerdere trends. Zie Y. Kuiper, ‘The Dutch Enlightenment and Patriotism. Mennonites and Politics in Late Eighteenth-Century Friesland’, in: M. Jantzen, M.S. Sprunger, en J.D. Thiesen (red.), *European Mennonites and the Challenge of Modernity over Five Centuries* (North Newton, Kansas, 2016), 71-90; zie ook J. Oddens, ‘Menistenstreken in het strijdperk; het eerste parlement van Nederland en de mythe van de moderate middenpartij’, in: *DB* 35/36 (2010), 337-361.
- 26 W. Frijhoff en M. Spies, 1650: *Bevochten Eendracht. Nederlandse cultuur in Europese context* (Amsterdam, 1999).
- 27 Meer gegevens over doopsgezinden en hun economische activiteiten bij Zijlstra, *Om de ware gemeente*, hfdst 17.
- 28 M. van Delft en H. Bots (red.), *Bibliopolis. Geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland* (Zwolle/Den Haag, 2003); M. van Delft en C. de Wolff (red.), *Bibliopolis. History of the Printed Book in the Netherlands* (Den Haag, 2003) en <https://www.bibliopolis.nl/>; A. Pettegree en A. der Weduwen, *The Bookshop of the World. Making and Trading Books in the Dutch Golden Age* (New Haven, 2019); L. Hellinga, et al. (red.), *The Bookshop of the World. The Role of the Low Countries in the Book-Trade, 1473-1941* (Leiden, 2001).
- 29 K.L. Sprunger, ‘Dutch Anabaptists and the Telling of Martyr Stories’, in: *MQR* 80/2 (2006), 149-182. Piet Vissers werk tot 2006 is de bron voor Sprungers schatting van het aantal doperse drukkers en uitgevers in de Republiek; daarna heeft hij het aantal nog aanzienlijk aangevuld. Voor meer informatie over de rol van de dopers in de Verlichting zie M. Driedger, ‘Aufklärung’, in: *Mennonitisches Lexikon*, dl. 5:1 (2020), 94-103 (tevens on-line beschikbaar: <http://www.mennlex.de/doku.php?id=top:aufklaerung>). Zie verder P. Visser, *Keurige ketters. De Nederlandse doopsgezinden in de eeuw van de Verlichting* (Amsterdam, 2004).
- 30 H.J. Hillerbrand (red.): *A Bibliography of Anabaptism, 1520-1630* (Elkhart, 1962); N.P. Springer en A.J. Klassen (red.): *Mennonite Bibliography, 1631-1961*, 2 dln. (Elkhart, 1977). Het doel van deze grafiek is om trends weer te geven. De cijfers in deze grafiek zijn geenszins definitief. Veel van de boeken die ik in dit artikel bespreek zijn bijvoorbeeld niet opgenomen in deze bibliografieën. Ik wijs erop dat ik de eerste editie heb gebruikt van Hillerbrands *Bibliography*. Zie ook M. Driedger, ‘Evidence of Early Modern Anabaptist Book Production’, in: *Dutch Dissenters Blog*, <http://dutchdissenters.net/wp/2022/05/anabaptist-book-production/> (mei 2022).
- 31 P. Valkema Blouw, ‘Printers of the “Arch-Heretic” David Joris’, in: T. Croiset van Uchelen en P. Dijstelberge (red.), *Dutch Typography in the Sixteenth Century, the collected works of Paul Valkema Blouw* (Leiden, 2013), 495-542.
- 32 Van Delft en Bots (red.), *Bibliopolis*.
- 33 Zo bijvoorbeeld B.S. Gregory, *Salvation at Stake. Christian Martyrdom in Early Modern Europe* (Cambridge, MA, 1999), 232-235.
- 34 Over confessionalisering en voor een overzicht van relevante literatuur zie M. Driedger, ‘Konfessionalisering (im Taufertum)’, in: *Mennonitisches Lexikon*, dl. 5:2 (2020), 289-300 (<http://www.mennlex.de/doku.php?id=top:konfessionalisierung>).
- 35 D. Visser, ‘A Checklist of Dutch Mennonite Confessions of Faith to 1800’, in: *Documenta Anabaptistica Neerlandica*, 6-7 (1974-1975).
- 36 Over deze belangrijke bron zie T. Alberda-Van der Zijpp, “‘Het Offer des Heeren’”. Geloof en getuigenis van de martelaren’, in: S. Groenveld, J.P. Jacobszoon, en S.L. Verheus (red.), *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland, 1530-1980* (Zutphen, 1993), 46-61.
- 37 Over Luyken, zie N. Klaversma, ‘Jan Luyken (1649-1712. Dichter en boekillustrator’, in: *DB* 37 (2011), 87-104; en P. Visser, ‘De pilgrimage van Jan Luyken door de doopsgezinde boekenwereld’, in: *DB* 25 (1999), 167-195.

- 38 Zie K.L. Sprunger, 'Dutch Anabaptists', 156-160, 169-174; verder bewijs is te vinden in *Mennonite Bibliography, 1631-1961*, dl. 1, 80-81.
- 39 Zie A. von Schlachta, *Täufer*, hfdst. 5; en Osborne, 'The Development of a Transnational "Mennonite" Identity'.
- 40 Troy Osborne schrijft dat meer onderzoek naar vroeg-moderne Nederlandse doopsgezinde vrouwen nodig is. T. Osborne, 'Anabaptists in the Netherlands', in: Brewer (red.), *Handbook*, 223. Zie over dit onderwerp, M. van Veen, P. Visser, G.K. Waite, E. Kloek, M. Kobelt-Groch, en A. Voolstra (red.), *Sisters. Myth and Reality of Anabaptist, Mennonite, and Doopsgezind Women ca. 1525-1900* (Leiden, 2014). Zie tevens E. Kloek (red.), *1001 Vrouwen uit de Nederlandse Geschiedenis* (Nijmegen, 2013) (<http://www.1001-vrouwen.nl/vrouwenlexicon>). Ik heb in de *1001 Vrouwen* het aantal doperse vrouwen geteld en ik kwam tot tenminste 35 in de periode tussen 1570 en 1800, zie M. Driedger, "'Anabaptist", Mennonite and Doopsgezind Women in Early Modern Dutch History (ca. 1570-1800)', in: *Dutch Dissenters Blog* (<http://dutchdissenters.net/wp/2022/05/anabaptist-women-in-early-modern-dutch-history/>), mei 2022. Onder de vrouwen in het lexicon van Els Koek bevindt zich Isabella Henrietta van Eeghen (1913-1996). Zij leverde een belangrijke bijdrage aan de doperse boekgeschiedenis.
- 41 Visser, 'Mennonites and Doopsgezinden', 328. Gegevens uit deze alinea zijn ontleend aan *Bibliography of Anabaptism*, 203-206 en *Mennonite Bibliography*, 237-243 en 436. Over de geschiedenis van de gezangen zie Piet Visser, *Het lied dat nooit verstomde. Vier eeuwen doopsgezinde liedboekjes* (Den Ilp, 1988); en Piet Visser, 'Litanie van een liturgisch stiefkind. Een korte geschiedenis van de psalm bij de doopsgezinden', in: J. de Bruijn (red.), *Psalmzingen in de Nederlanden. Vanaf de zeventiende eeuw tot heden* (Kampen, 1991), 115-148.
- 42 P. Visser, 'Jan Philipsz Schabaelje, a Seventeenth Century Dutch Mennonite, and His Wandering Soul', in: A. Hamilton, S. Voolstra en P. Visser (red.), *From Martyr to Muppy*, 99-109; Visser, *Broeders in de geest*.
- 43 P. Visser, 'De *Lusthof* des gemoets van Jan Philipsz Schabaelje. Het populairste Nederlandse boek uit de Gouden Eeuw', in: J. Bos und E. Geleijns (red.), *Boekenwijsheid. Drie eeuwen kennis en cultuur in 30 bijzondere boeken. Opstellen bij de voltooiing van de Short Title Catalogue, Netherlands* (Zutphen, 2009), 105-113, 278-281. Visser, *Broeders in de geest*, dl. 2, Bijlage II, 223-268; P. Visser, 'Schabaliana. Een bibliografische na-oogst van het werk van Dierick end Jan Philipsz Schabaelje', in: *DB* 28 (2002), 173-210.
- 44 *Mennonite Bibliography*, dl. 1, 165-166.
- 45 Voor de eeuw na 1631, zie *Mennonite Bibliography*, dl. 1, 154-193. De lijst van titels over 'de leer' is lang en gevarieerd. Gegevens over Van Loon zijn te vinden op p. 190. Zie ook A.R. van Wijk, *Plicht tot leren en plichten leren. Een onderzoek naar de ontwikkeling van de doperse geloofsopvoeding in de Lage Landen (ca. 1540-1811), aan de hand van de in druk verschenen geloofspedagogische geschriften*, 2 dln. (Kampen, 2007).
- 46 Polemiek tegen wederdopers was internationaal een geliefd genre. Ace Gammon-Burnett telde 200 Engelstalige boeken van voor 1700 die dopers in hun titels meldden. Nog meer boeken noemden de dopers in het voorbijgaan. Zie ook G.K. Waite, 'The Devil of Delft in England. The Reception of the Dutch Spiritualist David Joris in 17th-Century English Polemics', in: *Church History and Religious Culture* 101 (2021), 429-495.
- 47 *Mennonite Bibliography*, dl. 1, 158-160, met name nr. 3958, 3980, 3981, 3982, 4013, 4014.
- 48 J.P. Schabaelje, *Tractaet teghen de Successie der Pausen van Romen* (1633); Twisck, *Tegen den pausselijcke Successie* (1636); Twisck, *Ontdeckinghe des Pausdoms* (1624 en 1646).
- 49 Over Twisck, zie A. Penner, *Pieter Jansz Twisck: Second Generation Anabaptist/Mennonite Churchman, Writer and Polemicist* (Diss., University of Iowa, 1971); J. Lowry, 'Pieter Jansz

Twisck on Biblical Interpretation’, in: *MQR* 75 (2001), 355-379; en G.K. Waite, ‘Pieter Jansz Twisck on David Joris. A Conservative Mennonite and an Unconventional Spiritualist’, in: *MQR* 91 (2017), 371-402.

50 Uitstekend over Casteleyn is J. Peacey, ‘Managing Dutch Advices. Abraham Casteleyn and the English Government, 1660-1681’, in: *Media History* 22 (2016), 421-437. Verder W.P. Sautijn Kluit, ‘De Haarlemsche Courant’, in: *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (1873), 3-132. Zie over het portret R.E.O. Ekkart, ‘Het portret van Abraham Casteleyn en zijn vrouw’, in: *De Boekenwereld* 1 (1985), 13-15.

51 A. van der Lem, ‘Men of Principle and Men of Learning. The Mennonite Backgrounds of Some Dutch Historians, with Special Reference to Johann Huizinga and Jan Romein’, in: A. Hamilton, S. Voolstra en P. Visser (red.), *From Martyr to Muppy*, 217-219. Zie tevens het hoofdstuk ‘History and Description’ in de *Mennonite Bibliography*, dl. 1, 94-101; ik schat dat rond de 150 boeken uit de bibliografie in deze sectie thuishoren.

52 *Mennonite Bibliography*, dl. 1, 295-304.

53 P. Visser, ‘Aspects of Social Criticism and Cultural Assimilation. The Mennonite Image in Literature and Self-Criticism of Literary Mennonites’, in: A. Hamilton, S. Voolstra en P. Visser (red.), *From Martyr to Muppy*, 82. Zie daarnaast M. Spies, ‘Mennonites and Literature in the Seventeenth Century’, in: A. Hamilton, S. Voolstra en P. Visser (red.), *From Martyr to Muppy*, 83-98.

54 E. Hamm, ‘Marginal and Modern, Mainstream and Scientific. Mennonites and Experimental Philosophy in the Dutch Republic’, in: Jantzen, Sprunger, en Thiesen (red.), *European Mennonites*, 91-107; E. Hamm, ‘Science and Mennonites in the Dutch Enlightenment’, in: *Conrad Grebel Review* 30:1 (2012), 4-51, en E. Hamm, ‘Doopsgezinde verzamelpunten. Martelaren en instrumenten’, in: *DB* 39 (2013), 221-256. Tevens Huib Zuidervaat, “Meest alle van best mahoniehout vervaardigd”; het natuurfilosofisch instrumentenkabinet van de doopsgezinde kweekschool te Amsterdam, 1761-1828”, in: *DB* 34 (2008), 63-103.

55 N. Schroeder, ‘Art and Heterodoxy in the Dutch Enlightenment. Arnold Houbraken, the Flemish Mennonites, and Religious Difference in *The Great Theatre of Nederlandish Painters and Paintresses*’, in: *Church History and Religious Culture* 101 (2021), 324-356; N. Schroeder, “Heerlijk beplante Boomgaerden als Paradijsen”. Natuur en beeldende kunst bij doopsgezinden in de Republiek der Nederlanden”, in: *DB* 44 (2018), 9-56; N. Schroeder, *Heretics and Martyrs. Picturing Early Anabaptism in Visual Culture in the Dutch Republic* (PhD Diss., Queen’s University, Kingston, Canada, 2018). Zie verder P. Visser, ‘De artes als zinnebeeld. Over doopsgezinden en hun relatie tot kunst en wetenschap’, in: *De Zeventiende Eeuw* 5 (1989), 92-102.

56 W. van Bunge, et al. (red.), *The Dictionary of Seventeenth- and Eighteenth-Century Dutch Philosophers*, 2 dln. (Bristol, 2003). Ik reken tot de dooperse denkers: Balling, Bontekoe, van Dale**, Glazemaker, Hulshoff, Jelles, Ten Kate*, Kinckhuysen, Luyken*, Neufville, Ostens, Ploekhoy, Rabus**, Rieuwertsz, Schagen*, Stinstra*, Tirion, Verwer**, De Volder, en Wagenaar**. Ik reken Cornelis Jacobsz Drebbel niet mee: zijn naam zou ook op de lijst kunnen staan. De namen gemarkeerd met ‘*’ staan ook op Vissers lijst van Nederlandse dooperse auteurs: Visser, ‘Aspects of Social Criticism’. De namen gemarkeerd met ‘**’ staan op Van der Lems lijst van dooperse historici 1800; Van der Lem, ‘Men of Principle’. Neufville is de enige vrouw op de lijst maar er moeten er meer zijn geweest.

57 Zie over Rieuwertsz, P. Visser, *Godtasterlijck ende Pernicieus. De rol van boekdrukkers en boekverkopers in de verspreiding van dissidente religieuze en filosofische denkbeelden in Nederland in de tweede helft van de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1996); also published as “Blasphemous and Pernicious”. The Role of Printers and Booksellers in the Spread of Dissident Religious and Philosophical Ideas in the Netherlands in the Second Half of the Seventeenth Century’, in: *Quaerendo* 26 (1996), 303-326; en M. Driedger, ‘Spinoza and the Boundary Zones of Religious Interac-

- tion', in: *The Conrad Grebel Review* 25:3 (2007), 21-28. Over Glazemaker zie M. Keyser, *Glazemaker, 1682-1982. Catalogus bij een tentoonstelling over de vertaler Jan Hendriksz Glazemaker* (Amsterdam, 1982); en F. Akkerman, 'J.H. Glazemaker, an Early Translator of Spinoza', in: C. de Deugd (red.), *Spinoza's Political and Theological Thought* (Amsterdam, 1984), 23-29.
- 58 Over Deutel, Van Mander en Bidloo, zie Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 489.
- 59 Keith L. Sprunger, 'Frans Houttuyn, Amsterdam Bookseller. Preaching, Publishing, and the Mennonite Enlightenment', in: *MQR* 78 (2004), 165-184; voor de Nederlandse versie van het artikel zie: 'Frans Houttuyn, Amsterdams boekverkoper. Preken, uitgeven en de doopsgezinde Verlichting', in: *DB* 31 (2005), 183-204. Voor een ander voorbeeld van een doperse conservatieve drukker uit de achttiende eeuw die toch de Verlichting steunde zie: P. Visser, "'Redelyke regtzinnigheid". Prolegomena van een onderzoek naar de betekenis van de doopsgezinde leraar, uitgever en vertaler Marten Schagen (1700-1770) voor de Nederlandse Verlichting', in: L. Brussee-van der Zee, et al. (red.), *Balanceren op de smalle weg* (Zoetermeer, 2002), 216-284. Zie verder A. Noord, 'Verlichting, vroomheid en verbondenheid: Marten Schagen en zijn vertaalwerk van James Hervey', in: *DB* 33 (2007), 103-119; P. Visser, 'Dopers zaaigoed op gereformeerde akkers – of omgekeerd? De doopsgezinde kruisbestuiving van uitgever en vertaler Marten Schagen met Engelse "zielstijgers" als James Hervey, Thomas Green en Benjamin Bennet', in: *DB* 42 (2016), 181-214.
- 60 Zie P. Post, *Geschiedenis van het doopsgezinde kerklied (1793-1973). Van particularisme naar oecumenicititeit* (Hilversum, 2010), Hfdst. 1.
- 61 Op dit punt nuanceer ik de zienswijze van Sprunger.
- 62 Zie W.H. Kuipers, 'In de wereld, maar niet van de wereld. De wisselwerking tussen de doopsgezinden en de hen omringende wereld', in: S. Groenveld, J.P. Jacobszoon, and S.L. Verheus (red.), *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland, 1530-1980* (Zutphen, 1993), 219-239.
- 63 C. Arnold Snyder, 'Orality, Literacy, and the Study of Anabaptism', in: *MQR* 65 (1991), 371-392. Zie tevens A. Zorzin, 'Reformation Publishing and Anabaptist Propaganda. Two Contrasting Communication Strategies for the Spread of the Anabaptist Message in the Early Days of the Swiss Brethren, translated by James M. Stayer', in: *MQR* 82 (2008), 503-516.
- 64 Zie voor een recente publicatie over dit onderwerp M. Llano and D. van Miert, 'The "Province" of the Dutch Republic in the International Republic of Letters', in: *Renaissance Studies* 36 (2022), 163-184. Wellicht is een nuttig concept voor een toekomstig onderzoeksproject 'de doperse Republiek der Letteren'.
- 65 Zie ook M. Driedger and G.K. Waite, 'From "the Radical Reformation" to "the Radical Enlightenment"? The Specter and Complexities of Spiritualism in Early Modern England, Germany, and the Low Countries', in: *Church History and Religious Culture* 101 (2021), 135-166; dit artikel is de inleiding bij een speciale editie van *Church History and Religious Culture* over spiritualisme in vroeg-modern Europa. Spiritualisme was vanaf het begin een belangrijk onderdeel van het doperdom.

Schabaliana II

Een tweede bibliografische naoogst van het werk van Jan Philipsz Schabaelje

PIET VISSER

Hardnekkiger dan het Covid-19 virus, in welke variant dan ook, is wat mij betreft de Schabaeljebacil waar ik, als enige ter wereld, vrees ik, al zo'n 40 jaar bij tijd en wijle bevattelijk voor ben. Sinds ik in 1983 het plan opvatte een proefschrift te schrijven over de zeventiende-eeuwse literaire gebroeders Dierick en Jan Philipsz Schabaelje, ben ik voorgoed ontvankelijk geworden voor deze aerotolerante bacterie.¹ Vanuit Steenvoorde ten zuiden van het hoppestadje Poperinge in de Frans-Vlaamse Westhoek, net over de grens in het uiterste noorden van Frankrijk, was ooit, in 1566, de beschamende beeldenstorm opgestoken en verwoestend over de Lage Landen geraasd. Uitgerekend uit dat rellerige dorp waren de vredelievende Schabaeljes afkomstig en, via een asiel in zuid Engeland, uiteindelijk als geloofsvervolgden op het Zeeuwse eiland Walcheren terechtgekomen. 'Mijn' doopsgezinde tak van de familie Schabaelje vestigde zich ergens in de late 1570-er jaren als gortmoleenaar in Zoutelande. Wellicht op de plek waar de huidige ronde stenen grondzeiler staat, een korenmolen die van 1722 dateert, aan de Molenweg! Dat sedert de hit van Bløf (2017) wereldberoemde badgat Zoutelande, ergens tussen Dishoek en Westkapelle, met het aan de andere dorpsrand achteloos neergekwakte Catharinakerkje, zal destijds minstens zo saai en sjofel zijn geweest als het thans nog steeds vut- en fantasieloos oogt.

Hoe dat ook zij: ieder jaar kom ik er in de voorzomer bij wijze van pelgrimage een blond terrasbiertje drinken en proost dan op die twee in Zoutelande geboren gebroeders-in-de-Geest, aan wie ik mijn carrière te danken heb! Langer dan een halfuurtje duurt dat ritueel niet, omdat de deltahoge Scheldezeedijk, die er destijds natuurlijk nog niet was, verhindert dat de oliewalm van kibbeling en toeristenkitsch strandfris over het groene achterland met vliedbergen en bunkers verwaaid wordt. Dit is jaar in jaar uit een terugkerend bacterieritueel dat nog wel in de hand te houden is.

Ernstiger is dat ik bij tijd en wijle, meestal uit gebrek aan nuttiger tijdbesteding, besmet raak met schijnbaar vergeefse Schabaelje-zoekacties op het web,

die soms onvoorzien resulteren in budgettaire brutaliteiten! Zijn dit ernstige gevolgen, soms heeft de bacteriële uitwerking ook geestiger gevolg. Wat te denken van het nogal antisemitische rijmwerk dat mijn digitale pad kruiste, van de gereformeerde bekkeriaan Adriaan Uytterschout uit Vlissingen, getiteld: *Ledige Uyren ... II. Deel, Bybel-Stoff* (1711)? Daar wordt op pagina 207 Zeeuws rond de domme Jood die ooit ‘Syn Heyland had gedood’ verweten blind te zijn geweest voor alle profetieën over de komst van de Messias. Had, zo stelde Uytterschout, de ‘Oudvaar van Egipten’, waarmee hij doelde op de driewerf heilige Hermes Trismegistus, Christus’ komst al niet voorzegt? En wat te denken van de retorische vraag: ‘Hebt gij *Schabaaalje* niet den tijd hooren bepalen?’ In de marge staat aangetekend dat bedoeld wordt op ‘Jan Philips Schabaaalje, ook al een vermaarde *Jood* (mijn cursivering)’.² De ene Zeeuw kende de andere niet!³

HET STEEDS UITDIJENDE *LUSTHOF*-VERHAAL

Begin jaren '80 van de vorige eeuw, in de sedert de middeleeuwen toen nog immer digibete tijden, zwoegden de toen nog schaarse letterenpromovendi, zoals ik, nog met behulp van pen en papier, fiches en kaartenbakken. In 1985 kocht ik m'n eerste personal computer, een Commodore-kloon met een werkgeheugen van 64 kB [sic], aangevuld met flodderige floppydisks voor 500 kB extra opslagruimte, alsmede een irritant mitrillerende matrixprinter met harmonica-gevouwen kettingpapier. E-mail bestond nog niet; Google evenmin; databaseprojecten van oude drukken, zoals de STCN, werden toen net opgestart. Dankzij een rondschrijven met degelijk zelf gelikte postzegels aan 112 bibliotheken wereldwijd kon ik destijds in 1988 met trots als een van mijn onderzoeksresultaten melden, dat er in de zeventiende en achttiende eeuw – de bijbel uitgezonderd – in de Nederlanden geen populairder boek was geweest dan de *Lusthof des Gemoets* van Jan Philipsz Schabaelje (1635). Maar liefst 79 verschillende *Lusthof*-edities had ik weten te traceren. Voorts bleken er sedert 1717 in Zwitserland en Duitsland tien Duitse vertalingen van de hand van Benedicht Brechtbühl te zijn verschenen, waarvan er vanaf 1767 nog eens vierentwintig herdrukken in de Verenigde Staten van Amerika zouden uitkomen, alsmede dertien herdrukken in het Engels.

Een indrukwekkend verhaal toch, over een stichtelijke schrijver uit de dopers-stille coulissen van Vondels ‘Gouden Eeuw’, die geen hond meer kende! Ogenschijnlijk was de *Lusthof* niets anders dan een selectieve herververtelling

Schabaliana II

Een tweede bibliografische naoogst van het werk van Jan Philipsz Schabaelje

PIET VISSER

Hardnekkiger dan het Covid-19 virus, in welke variant dan ook, is wat mij betreft de Schabaeljebacil waar ik, als enige ter wereld, vrees ik, al zo'n 40 jaar bij tijd en wijle bevattelijk voor ben. Sinds ik in 1983 het plan opvatte een proefschrift te schrijven over de zeventiende-eeuwse literaire gebroeders Dierick en Jan Philipsz Schabaelje, ben ik voorgoed ontvankelijk geworden voor deze aerotolerante bacterie.¹ Vanuit Steenvoorde ten zuiden van het hoppestadje Poperinge in de Frans-Vlaamse Westhoek, net over de grens in het uiterste noorden van Frankrijk, was ooit, in 1566, de beschamende beeldenstorm opgestoken en verwoestend over de Lage Landen geraasd. Uitgerekend uit dat rellerige dorp waren de vredelievende Schabaeljes afkomstig en, via een asiel in zuid Engeland, uiteindelijk als geloofsvervolgden op het Zeeuwse eiland Walcheren terechtgekomen. 'Mijn' doopsgezinde tak van de familie Schabaelje vestigde zich ergens in de late 1570-er jaren als gortmoleenaar in Zoutelande. Wellicht op de plek waar de huidige ronde stenen grondzeiler staat, een korenmolen die van 1722 dateert, aan de Molenweg! Dat sedert de hit van Bløf (2017) wereldberoemde badgat Zoutelande, ergens tussen Dishoek en Westkapelle, met het aan de andere dorpsrand achteloos neergekwakte Catharinakerkje, zal destijds minstens zo saai en sjofel zijn geweest als het thans nog steeds vut- en fantasieloos oogt.

Hoe dat ook zij: ieder jaar kom ik er in de voorzomer bij wijze van pelgrimage een blond terrasbiertje drinken en proost dan op die twee in Zoutelande geboren gebroeders-in-de-Geest, aan wie ik mijn carrière te danken heb! Langer dan een halfuurtje duurt dat ritueel niet, omdat de deltahoge Scheldezeedijk, die er destijds natuurlijk nog niet was, verhindert dat de oliewalm van kibbeling en toeristenkitsch strandfris over het groene achterland met vliedbergen en bunkers verwaaid wordt. Dit is jaar in jaar uit een terugkerend bacterieritueel dat nog wel in de hand te houden is.

Ernstiger is dat ik bij tijd en wijle, meestal uit gebrek aan nuttiger tijdbesteding, besmet raak met schijnbaar vergeefse Schabaelje-zoekacties op het web,

die soms onvoorzien resulteren in budgettaire brutaliteiten! Zijn dit ernstige gevolgen, soms heeft de bacteriële uitwerking ook geestiger gevolg. Wat te denken van het nogal antisemitische rijmwerk dat mijn digitale pad kruiste, van de gereformeerde bekkeriaan Adriaan Uytterschout uit Vlissingen, getiteld: *Ledige Uyren ... II. Deel, Bybel-Stoff* (1711)? Daar wordt op pagina 207 Zeeuws rond de domme Jood die ooit ‘Syn Heyland had gedood’ verweten blind te zijn geweest voor alle profetieën over de komst van de Messias. Had, zo stelde Uytterschout, de ‘Oudvaar van Egipten’, waarmee hij doelde op de driewerf heilige Hermes Trismegistus, Christus’ komst al niet voorzegt? En wat te denken van de retorische vraag: ‘Hebt gij *Schabaaalje* niet den tijd hooren bepalen?’ In de marge staat aangetekend dat bedoeld wordt op ‘Jan Philips Schabaaalje, ook al een vermaarde *Jood* (mijn cursivering)’.² De ene Zeeuw kende de andere niet!³

HET STEEDS UITDIJENDE *LUSTHOF*-VERHAAL

Begin jaren '80 van de vorige eeuw, in de sedert de middeleeuwen toen nog immer digibete tijden, zwoegden de toen nog schaarse letterenpromovendi, zoals ik, nog met behulp van pen en papier, fiches en kaartenbakken. In 1985 kocht ik m'n eerste personal computer, een Commodore-kloon met een werkgeheugen van 64 kB [sic], aangevuld met flodderige floppydisks voor 500 kB extra opslagruimte, alsmede een irritant mitrillerende matrixprinter met harmonica-gevouwen kettingpapier. E-mail bestond nog niet; Google evenmin; databaseprojecten van oude drukken, zoals de STCN, werden toen net opgestart. Dankzij een rondschrijven met degelijk zelf gelikte postzegels aan 112 bibliotheken wereldwijd kon ik destijds in 1988 met trots als een van mijn onderzoeksresultaten melden, dat er in de zeventiende en achttiende eeuw – de bijbel uitgezonderd – in de Nederlanden geen populairder boek was geweest dan de *Lusthof des Gemoets* van Jan Philipsz Schabaelje (1635). Maar liefst 79 verschillende *Lusthof*-edities had ik weten te traceren. Voorts bleken er sedert 1717 in Zwitserland en Duitsland tien Duitse vertalingen van de hand van Benedicht Brechtbühl te zijn verschenen, waarvan er vanaf 1767 nog eens vierentwintig herdrukken in de Verenigde Staten van Amerika zouden uitkomen, alsmede dertien herdrukken in het Engels.

Een indrukwekkend verhaal toch, over een stichtelijke schrijver uit de dopers-stille coulissen van Vondels ‘Gouden Eeuw’, die geen hond meer kende! Ogenschijnlijk was de *Lusthof* niets anders dan een selectieve herververtelling

in toegankelijk proza van de bijbelse geschiedenis vanaf de schepping tot en met de verwoesting van de tempel te Jeruzalem door de Romeinen in zeventig na Christus. Voor geestelijke fijnproevers ging daarachter echter nog een transcendente wereld van spiritualistisch zelfinzicht schuil, maar noodzakelijk was dat niet. Ook voor de doorsnee boer, burger of buitenmens – tot in onze dagen zelfs voor Old Order Amish en Mennonites – viel er veel wetenswaardigs te genieten. Het leesgemak werd bevorderd door de dialoogvorm die Schabaelje had gekozen. Hij liet de hoofdfiguur, ‘Wandelende Ziele’ (de verpersoonlijking van ieder gelovig mens), in zes dagen tijd doorheen het bijbelverhaal pelgrimeren. Dankzij de gesprekken die hij onderweg voerde met Adam en Noach over het Oude Testament, en met Simeon Cleophas (een van de Emmaüsgangers) over leer en leven van Jezus en zijn apostelen, kreeg hij alle bijbelse wetenswaardigheden voorgeschoteld, waaruit stichtelijke lessen te trekken waren.

In 2002, toen ik uit de UB-Amsterdam vertrok naar het Seminarium en de Vrije Universiteit, gaf ik in *Doopsgezinde Bijdragen* 28 onder de hoofdtitel ‘Schabaliana’ een update van wat er toen aan Schabaelje-nieuws te melden was sinds de voltooiing van mijn studie in 1988.⁴ Het meest vermeldenswaard en voor de hand liggend was de verdere onderbouwing van het succesverhaal van de *Lusthof des Gemoets*. Enerzijds was er de ontdekking van de tot dan toe onbekende drukgeschiedenis van de *Lusthof* rond de Engelse steden Halifax, Leeds, Londen, Manchester en Nottingham, en Edinburgh in Schotland. Van de ginds in dissenterse kring tussen 1769 en 1825 anoniem vertaalde edities van de *Dialogues between A Pilgrim, Adam, Noah & Simon Cleophas* had ik toen maar liefst zeventien drukken weten te traceren. Anderzijds was er het opmerkelijke gegeven dat ik nog achttien onbekende Nederlandse edities aan de lange reeks van *Lusthof*-herdrukken kon toevoegen. De meeste daarvan had ik in het antiquarische circuit op de kop getikt voor de Doopsgezinde Bibliotheek. Daarmee stond de teller inmiddels op 96 drukken! Mijn thans meer dan zes jaar overleden liefste Janny heb ik destijds bezworen niet eerder te zullen sterven dan wanneer ik de *Lusthof*-drukkenteller over het magische aantal van 100 zou weten te krijgen!

Welnu, dat ging rapper en makkelijker dan ik kon bevroeden! Op verzoek van oud-collega’s van de STCN en de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag – soms komt het bacil zomaar van elders overwaaien – boog ik mij in 2009 nog eens over het succesverhaal van Schabaeljes *Lusthof*. En zie daar, na twee avondjes gericht browsen van deze en gene internationale database traceerde ik nog eens zeven onbekende Nederlandse herdrukken, waarmee de teller dus al op 103 kwam te

staan! Bovendien spoorde ik ook nog vier reprints op van de anonieme Engelse *Dialogues*, zodat het aantal Engelse drukken tot eenentwintig was opgelopen!⁵

Daarmee leek de *Lusthof*-koe wel zo'n beetje te zijn uitgemolken, maar zo af toe valt er toch nog een ogenschijnlijk laatste druppel in de reeds overvolle emmer. Zo heeft de Doopsgezinde Bibliotheek van de UBA later nog een tot dan toe onbekende editie met slechts de eerste twee collaties verworven uit 1706, die op de markt was gebracht door de weduwe van Gijsbert de Groot te Amsterdam.⁶ Zelf kocht ik enige tijd terug een tweede exemplaar van een ongedateerde druk die ca. 1741-1748 te Amsterdam was uitgegeven door Isaak van der Putte en gedrukt door Abraham van der Putte. Mijn exemplaar blijkt bij nadere typografische vergelijking met het enige ander bekende exemplaar in de Doopsgezinde Bibliotheek toch een afwijkende editie te betreffen.⁷ Tenslotte kocht ik vorig jaar september een *Lusthof*-drukje zonder titelpagina – niets bijzonders voor zo'n vaak letterlijk stukgelezen boekje – dat tot mijn verrassing aan het slot het intrigerende colofon bleek te bevatten: 'Tot Hoorn, Ghedruckt by Isaac Willemsz. Voor Ian Albertsz Boeckverkooper op de Nieuwen-Dijck, in't A B C. tot Amsterdam, Anno 1640'. Een vergelijkbare Amsterdam-Hoornse druk van Jan Albertsz en Isaac Willemsz is wel bekend en dateert van 1641, maar deze 1640-editie betreft een unicum!⁸ Met andere woorden: nu zijn er dus zeker 106 Nederlandse drukken van de *Lusthof des Gemoets* te onderscheiden!

Sedert ik in 2002 zeventien drukken van de tot dan toe onbekende, anonieme Engelse vertaling op het spoor was gekomen en deze, al naargelang het aanbod, in het antiquarische circuit zelf begon aan te schaffen, wist ik in mijn artikel in de STCN-bundel van 2009 het nieuwe totaal aan drukken op te krikken naar eenentwintig. In maart 2018 heb ik mijn tot dan toe dertien zelf online verzamelde exemplaren van verschillende edities van de *Dialogues* aan de Doopsgezinde Bibliotheek verkocht. Daaronder bevonden zich vier edities die ik destijds in 2009 nog niet kende: twee variante drukken van bekende edities en twee geheel onbekende drukken.⁹ Recentelijk heb ik nog een vijfde onbekende herdruk weten te bemachtigen, zodat inmiddels het totaal aantal *Dialogues*-drukken op zesentwintig komt te liggen!¹⁰ Hoewel ik nu vermoed, na zo'n twintig jaar lang intensief speuren naar en verzamelen van dit specifieke item, de meeste Engelse reprints wel in beeld te hebben gekregen, zal het mij niet verbazen dat er in de toekomst toch nog enkele onbekende drukken boven komen drijven. Het behoort tot de intrinsieke 'power' van Schabaeljes boek dat het niet enkel intensief door de handen is gegaan van een brede schare uitgevers die er winst in zagen, maar, dankzij hen, ook van een nog veel omvangrijker leespubliek.

Eén van die lezers, een Engelse dame met Zeeuwse ‘roots’, kennen we sinds kort dankzij de speurzin van William Cook Miller, literatuurhistoricus aan de University of Rochester (NY).¹¹ Het betreft de in Londen geboren Theodora Heinsius (1668-1733) die in 1705 te Rotterdam huwde met de anglicaanse predikantenzoon William Wilkin uit East Sussex. Zij was een dochter van Johannes Heinsius uit Vlissingen, die ten behoeve van de slavenhandel voor de West-Indische Compagnie in Brazilië en London werkzaam was. In januari 1678 werd hij op verzoek van de Staten van Zeeland, toen nog het bewind voerend over de kolonie, tot gouverneur van Suriname benoemd, waar hij een opstand van Indianen de kop in moest drukken. Hij zou echter al in 1680 sterven, toen Theodora nog maar twaalf jaar oud was. Op enig moment in haar leven, vermoedelijk ergens in de jaren ’20 en ’30 – het werk heeft zij bij lange na niet weten te voltooien – heeft zij zich gezet aan het vertalen en bewerken van de tekst van Schabaeljes *Lusthof des Gemoets* in het Engels, wat geresulteerd heeft in een omvangrijk handschrift in twee delen van 939 pagina’s, getiteld: *Wandering Soul in Conference with Adam, Noah, and Simon Cleopas*. Hoewel Schabaeljes *Lusthof*-dialogen over de bijbelse geschiedenis dankzij de vele data die hij verstrekt, ook wel voor een soort compendium kunnen doorgaan, heeft Theodora Wilkin daar met Verlicht encyclopedische ijver nog een bulk aan gegevens, reflecties en overdenkingen aan toegevoegd. Bovendien stelt zij daarbij het vrouwelijk perspectief voorop, terwijl de grote hoeveelheid bronnen die zij aanhaalt, wijst op een zeer brede belezenheid. Met enige verbazing wordt door Miller geconcludeerd:

For not only is Wilkin’s *Wandering Soul* a very early English version of a Dutch Mennonite text, produced in a religiously conservative Tory household during a time when fierce opposition to non-conforming religion was commonplace, it is also a record of the creative and scholarly imagination of an extraordinary reader and writer. Wilkin’s *Wandering Soul* engages not just Schabaelje’s original, but the Bible, the Classics, the church Fathers, the Talmudists, the Renaissance Humanists. This text strives toward encyclopedism.¹²

Wilkins intellectuele huisvlucht – de eerste Engelse *Lusthof*-vertaling als zodanig – zou echter nooit resulteren in een uitgave in druk. Jammer is dat Miller geen weet blijkt te hebben van de opmerkelijke Engelse drukgeschiedenis die ruim veertig jaar later, in 1769, met de Londense druk van Becket & De Hondt voor een dissenters publiek een aanvang zou nemen.¹³

Anders dan Miller, die in 2019 het bij toeval ontdekte handschrift van Theodora Wilkin in de befaamde bibliotheek op Capitol Hill in Washington DC daadwerkelijk onder ogen kreeg, is het mij nog steeds niet gelukt de vinger te leggen op een curieuze Duitstalige *Lusthof*-druk uit 1756. Ruim twee jaar geleden, weer eens gepokt en gemazeld door het Schabaeljebacil, en dus browsend op het web, stuitte ik op een forum voor radioverzamelaars, waar ruim tien jaar eerder een bericht gepost was door ene ChrisH664 uit Viola, Kansas, luidend:

Found a 1736 German book today can anyone translate? I found this German book at the bottom of a box of books I bought at an auction today for \$5. Anyone care to translate some of the remnants of the title page? Second page is shown then text inside of the book. Just to give me an idea what kind of book it is. Bible or what? Nothing on the binding and I only have one board of the hardcover. Thanks. I should have paid more attention in my one semester of German in college.¹⁴

ChrisH664 had het bericht gelukkig niet alleen voorzien van een plaatje van de nogal beschadigde titelpagina (zie afb. p. 133), maar ook van het eerste blad A2r van de voorrede, en van de pagina's 190 en 191 (N2v en N3r). Wat mij deed opveren was het adres – nooit eerder gezien – dat simpelweg verklaarde dat het boek in 1756 te Amsterdam was gepubliceerd door ene Herman van der Haag of Haage[n].¹⁵ Nu kent de STCN wel een Amsterdamse uitgever Van der Haghen, te weten Henri van der Haghen, werkzaam in de jaren 1727-1733, maar van hem wordt verondersteld dat die naam uitsluitend als pseudoniem gebruikt is voor clandestien Frans drukwerk.¹⁶ Hoewel een Amsterdamse Herman van der Haag[en] in deze tijd niet geïdentificeerd kan worden, heb ik het sterke vermoeden dat het ook in ons geval een fictieve naam betreft.¹⁷ Het gotische lettertype voor de kapitalen en de broodletter van het boek, een zogenaamde Fraktur, duidt evenwel niet op Nederlandse maar op Duitse herkomst van het zetwerk. Voor Amsterdam mogen we dan ook zeer waarschijnlijk zelfs Frankfurt lezen, terwijl Van der Haage[n] vrijwel zeker als pseudoniem gebruikt is door uitgever Johann Friedrich Fleischer (1690-1765), wiens zaak sedert 1722 in Frankfurt am Main gevestigd was in het 'Haus zum Mohren', in de Buchgasse 14; hij runde tevens een winkel in zijn geboortestad Leipzig.¹⁸ Hem kennen we namelijk niet alleen als de uitgever van de *Wandlende Seel* van 1758, twee jaar later, maar zeer waarschijnlijk ook al van de editie van 1734, die in het impressum wel de plaatsnamen Frankfurt en Leipzig vermeldt, maar de naam van de uitgever verzwijgt.

De beschadigde titelpagina van de Amsterdam 1756-editie.

Welnu, deze drie edities hebben niet alleen het genoemde Fraktur-type met elkaar gemeen, maar ook de lay-out van het titelblad, die los van de drukaanduiding, vrijwel identiek is.¹⁹ Bovendien blijkt dankzij de afbeelding van pagina's 190-191 door buisradiovriend Chris H. vast te stellen dat deze bladzijden in de Fleischerdruk van 1758 niet alleen dezelfde broodletter hebben, maar ook nog eens letter voor letter, en regel na regel blijken te zijn nagedrukt! Naar de reden waarom Fleischer deze truc die zijn identiteit moest verhullen in 1756 toepaste – twee jaar later was dat kennelijk niet meer noodzakelijk – kunnen we slechts gissen. Alle pogingen ten spijt is het mij niet gelukt met radioverzamelaar Chris H. in contact te komen – deze Amsterdamse fake-druk heb ik dus niet echt weten te lokaliseren, laat staan onder ogen gehad!²⁰

AANVULLINGEN OP SCHABAELE'S UITGEVERSFONDS

De laatste tien jaar van zijn leven heeft Schabaelje zijn schrijverschap gecombineerd met de uitgeverij, wat vrijwel uitsluitend zijn eigen projecten betrof. Hij begon daarmee in 1646 in Alkmaar, aan het Achterfndsen, waar toen zijn eerste monsterproductie in folio-oblong van de persen kwam van Simon Cornelis Brekengeest: de meer dan 470 prenten en een kleine 100 tekstbladen tellende *Grooten Figver-Bibel*. Daarvoor werkte Schabaelje tevens nauw samen met de Amsterdamse prentenuitgeverij van Claes Jansz Visscher en zoon, wiens immense prentbijbel van Vlaamse origine, de magistrale *Theatrum Biblicum*, hij volledig met zijn bijbelverklaringen op zo'n honderd foliobladen zou integreren.²¹ Verderop kom ik nog uitvoerig over de ontstaansgeschiedenis van dit werk te spreken.

Schabaelje ging op dezelfde voet verder, toen hij omstreeks 1648 naar Amsterdam verhuisde. Daar vestigde hij zich eerst aan de Oude Herengracht, in de winkel 'In de Blauwe Duyf', en vanaf ca. 1652 in de nabijgelegen Langestraat, waar zijn winkel bekend stond als 'In't Harlinger Steen-schip'. De basis voor zijn boekennering werd weliswaar gevormd door de zeven eigen boekuitgaven, waaronder dus twee zeer prijzige prentbijbels voor het slijk van de (Amsterdamse) grachtengordels, maar wat meer reuring zal hij in zijn winkeltje hebben bereikt met de verkoop van klein drukwerk, zoals op de actualiteit toegesneden geïllustreerde plano's, en grafiek, los zowel als in prentseries.²²

In de loop van de jaren heb ik nog enkele Schabaelje-uitgaven weten te traceren, die aan mijn speurzin van destijds waren ontkomen.²³ De eerste daarvan betreft een opmerkelijke plano met een prozatekst aan weerszijden van het portret van de grote Leuvense humanist Justus Lipsius (1547-1606), en een gedicht van Schabaelje eronder. Daarvan bezitten de Universiteitsbibliotheek van Leiden en de Deutsche Nationalbibliothek te Leipzig elk een exemplaar.²⁴ De roem en eer die Lipsius wegens zijn grote verdiensten als visionair bestuurder en erudiet geleerde alom zijn toegevalen, zeker ook als rector van de jonge Universiteit van Leiden (1578-1591),²⁵ worden in deze plano echter zeer Schabaliaans schurend tegen het licht gehouden. Niet voor niets luidt de titel van het met de initialen I.P.S. ondertekende gedicht: 't Is niet altijd zoo't schijnt'. Onder het hoofdmotto: 'Geen beter stant, als Vreed' in't Landt' legt Schabaelje in beschaafd Nederlands uit dat de geleerde Brabander na zijn glanzende Leidse carrière in het zich van het Spaanse juk bevrijde Noorden, terugkeerde naar het rooms-katholieke Leuven, om vervolgens de Spaanse vorst aan te raden vrede te sluiten met de opstandige Nederlanders, teneinde hen aldus di-

rect weer in te lijven in Philips' roomse rijk!²⁶ In het afsluitende gedicht brengt Schabaelje de bedrieglijke schijn van de menselijke roem, terug tot Gods immer op het goede en juiste gerichte handelen van de gelovige en welwillende ziel:

't Is wonder wat den Mensch al tot een dekzel voert,
Om onder schijn van goet vergiftich zaet te zayen:
Maar God en laat hem met dees wimpelingh niet payen,
Noch acht op Vossen vel, noch dreigend' Leeuwen huilt,
En geeft den zoeten vreed', en geeft den rijken zegen;
Boudt Staat en Landen op, al ist de Nijt en [=er] tegen.

In 1654 kwam de kleine boekhandelaar-uitgever met spiritualistische zin voor het hogere in actie met vermoedelijk twee plano's over de zonsverduistering die op twaalf augustus van dat jaar verwacht werd. Voor één plano, aanwezig in de UB-Utrecht, bestaat er geen twijfel aan Schabaeljes signatuur. De titel ervan luidt: *Van den grooten Eclips der Sonnen, Anno 1654, den 12. Augusti*, en het impressum vermeldt Schabaeljes winkel 'in't Harlinger Steen-schip' in de Amsterdamse Langestraat.²⁷ In het midden is een maan-met-gezicht afgebeeld voor de zon; links en rechts een kolommetje met astronomische explicatie; eronder een korte uitleg over het hoe, waarom en waar van de zonsverduistering, wat besloten wordt met de berustende vaststelling: 'Soo wonderlick zijn de wercken Gods, door een vast-ghestelde Ordinantie, die bepaelt is door zijn onbegrijpelicke Wijsheydt.' Helemaal onderaan staat nog een 'Nota' over de hierna te verwachten zonsverduisteringen in 1656, 1661, 1666 en 1684, die eveneens besloten wordt met de ootmoedige slotsom: 'Wat alle dese groote Verduysteringen te beduyden hebben, weet niemand dan Godt alleen.'

Zo'n *statement* waarmee elke speculatie over de mogelijke betekenis van dergelijke natuurverschijnselen (evenals rampen) werd afgeserveerd, was geen sinecure, want het gros van de mensheid leefde nog in een door de kerkelijke orthodoxie en bijgeloof gecultiveerde bubbel van demonisch denken en een door Gods voortdurende bestraffingen verstikkend zondenbesef. Het dagelijkse levenspad werd voor veel mensen niet enkel door bijbel en catechismus ingekaderd, maar ook door *fake*-voorspellingen, almanak- en bakerpraatjes. Rekkelijke doopsgezinden als Waterlanders en Lammisten hielden zich verre van zulk magisch denken. Zie hoe nadrukkelijk de lutherse uitgever Zacharias Webber hiertegen te keer ging in zijn pamfletje: *Klaer Vertoogh Van de Eclipsis Of Sons-Verdonckeringh. Die geschieden sal in 't Iaer 1654 den 12 Augusti S.N. Waer by wederlecht wordt, sekere voor segginge over de selve Eclipsis, in het eynde des verleden Iaars in gantsch Europa uytgestroyt* (Amster-

Geen beter ftant, als Vreed' in 't Landt.

Een korte,
BESCHRYFING,
Van het
L E V E N
JUSTI LIPSII.

101. Offen Lijpen, die
 die gheleerfde en boog-
 treffelijckheij fimes gien-
 heit heeft en in Quere-
 den d'eer na in de
 beraden; in de Akademie ten Egen-
 den / Voerfiet de Affiorien ge-
 heit; daer na is in de
 gheleerfde; nader den blifft
 den d'eer na in de
 ten hi graden heeft; daer be-
 fogte nuide / Dinde te malen men
 be Dorengheleij Phofphorus; en
 den d'eer na in de
 onder sin geelgloofden na her
 excupel na den Heijer; Augment
 is op die mijle Scrum Poemum
 den d'eer na in de
 ten inthende be Eglan den ten
 ziften en Sordinen; naer mede
 in Jaeren te is in d'omgheleij
 den d'eer na in de
 macher en gheef berofden heer
 daer hi be Eglan macher ber-
 dan; en oeblerden in te macher
 den d'eer na in de
 in de Spanen foel ge-
 tomen den d'eer is teel geblift;
 naer mien den ondergenen naer
 den d'eer na in de
 den d'eer na in de
 macher den d'eer na in de
 medeciert en berflicke / Wy-
 en flicke dat her woord den Phof-
 phorus; den d'eer na in de
 eenen Kaede, en daer en werde niet
 Oede men fien in foobangen
 giengheden die God se foon
 den d'eer na in de
 verlanf der verlanfde verwerpe
 Doren; daerom wien om empe ge-
 reuden beroden / is op die
 op d'eer na in de
 daer gheen heer nibbel en is;
 als om te heeren tot hier die op
 den d'eer na in de

[illegible]

Welk Justus Lippius heeft den
glans sijner vermaertheit by
wat verdienster / niet heb masten
dan een Doerchen / diemende tot
overbiedingh van de Miralielen
van de Leide Dronck van Halle
ende Scherpenheubel / i welch
beel Verstante wat dierc gaft,
niet te min hebben die van Ant-
werpen sijne eere / en de achtlinge
sijnes naems willen verheffen / en
ontferfich maken / niet een see
Magnificat Epitaphium ofte
Graf-schijf / i welch si hebben
laen overhouden op een Berch-
ghelijc Emanuel van Meeteren
dat in i twee beestijne / in het se-
den - en - twintigste Doerch van
sijne Nederlandtsche Historien.

't Is niet altijd zoo 't schijnt.

D Ir is de dapp' re man, die Spanjen gaen den Raadt
Te maken vrede met her puik van dezen Staet;
Doch 't was hem niet te doen om 't woeden fwaert te stillen,
Maar om in Nederlandt te vooden nuyn gefchillen,
En dempen hare macht, door Inlandfche beroert.
't Is wonder wat den Menfch al tot een dekelz voot,
Om onder fchijn van goet vergiffich zaet te zayen:
Maar God en laat hem met dees wimpeling niet payen,
Noch oot van Voffen vel, noch drengert' Leeuwen huilt,
Hy laat den menfch begaan, en brengert voordeel uit,
En geeft den zoeten vreed, en geeft den zeynen zegen;
Boudt Staet en Landen op, al ift de Nijt en tegen,
En kan ook met der haalt delgen een bloeiend' Landt,
't Zy door het zwaert, of fterft', niemant en keert zijn handt:
Hoe wijs, hoe wel geleert, hoe fterk, hoe hoogh gezeten,
't Is zonder hem maar windt, en vruchteloos vermeten.
Hy vangt de wijs' in 't roet, de kloek' in zijn vernuft,
Raat-gevers maakt hy 'ot, en machtigh verzuft;
By hem alleen is kraelt, alleen is vry te vreezen,
Hy is een vafte borght voor Weduwen en Weezen.

Dus, als ons 'n prikel dreight, de booze ziele op maakte,
Geen better middel, dan van d'errsten God gemaekt,
Van zonen afgemaekt, die den leucht te 'eig'nen,
Zoo zal Gen. zijn gedaant' en goede gunst nie' erren,
Zoo zal hy zijn eyde muur, een schilt, een valfe rots,
Tegen al wat zich toet hoogmoedighd, stout en trots.
Alsen Vader zijn kindt hy uwer zal erbarmen,
En door zijn herke handt gewerlijck beſchermen:
Maar zoo in 't tegendeel ghy hart en ooren fluit,
(Gelijk wel eer dat Volk voor het Bazuins geluit)
Zoo kan hy in der vl opwekken wat he' roeden,
Ja zelt uit dat getal die v ſchijnen te hoden,
Of boos uitdijckelk Volk u zenden op den hals,
Der welkers reed'lijkheid bedorven is en vals:
Die met hartnekte drift nu u vernieling haken,
En wetten haren tandt, als op een dromel der wraken.
Dus hangt de heele zaak aan Hem, die alles ziet,
Wiens Scepter heeft alen onedelick gebiedt.
U dan tot hem begeeft, die u kan weder geven
Hier uert en ware vreed', en nomaals 't eeuwigh leven

I. P. S.

Amsterdam, Gedrukt by *Tymon Houtbaak*: En men vindze te koop in de Langeſtraet,
in 't Harlinger Steen-Schip, 1 6 5 2.

Ex. Deutsches Buch- und Schriftmuseum, Deutsche Nationalbibliothek, Leipzig, Graphische Sammlung (Bö-BI/P, 1585).

dam, 1654).²⁸ Daarin bestrijdt hij omstandig ongegronde voorspellingen alsof er een botsing tussen planeten zal plaats vinden, met immense duisternis tot gevolg, wat tevens een grote zondvloed in het jaar 1656 teweeg zal brengen, waardoor de aarde vergaat. Overigens klopten de tijdstippen die Schabaelje verstrekte ('sal beginnen ontrent ten half negen uren voor middagh ... en eyndigen ten 11. uren, 17. minuten') niet helemaal: een ooggetuige schreef er in de rechter marge bij: 'Fout begonnen ut 8 ueren en geeyndigt ten half elven'.

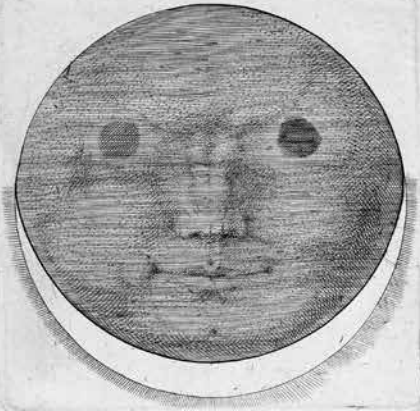
Op een tweede, dubbel zo grote plano, aanwezig in het Rijksprentenkabinet, vinden we Schabaeljes bovenstaande, maar thans anonieme tekst letterlijk terug op de bovenste helft van het blad, aan weerskanten van een mooie prent waarop tal van mensen, hun ogen afdekkend, het natuurwonder ondergaan.²⁹ Op de onderste helft staat in twee kolommen onder het opschrift *Verklaringe van de Eclipsis* een – opnieuw – ontspannen tekst à la Schabaelje, waarin hij alle verontrustend geleuter en beangstigend gespeculeer ontzenuwt: 'gaat alleen maer dese Stadt door, en aanhoort de discoursen van de menschen, ghy sult in der daat bevinden, dat van dit selve werk meer gesproken sal worden onder Jan Rap en zijn Maat, dan onder geleerde en verstandige [mensen].' Ook het ernaast gedrukte gedicht, 'Vaarzen op dese Sons-verduisteringh', in 64 keurig gepaard rijmende alexandrijnen, echoot dezelfde religieus geruststellende en irenische toon als van zijn Lipsius-rijmwerk:

Wanneer door duisternis de Son dan sal verdwijnen,
Smeekt God, dat hy doch laat in uwe herten schijnen
De stralen van de Sonne der Gerechtigheid,
Die uit de duisternis in't eeuwigh licht u leid.
Laat komen watter wil, laat vallen duist're dagen,
Als wy maar Christum sien, wy willen niet vertsagen:
Wy weten immers en geloven voor gewis,
Dat hy van duysternis een Overwinner is.

Noch Schabaeljes naam als auteur of uitgever, noch die van enige andere boekverkoper is echter op het pamflet aan te treffen – toch twijfel ik nauwelijks aan zijn rol als verkoper. Wat deze aanname compliceert, is evenwel het voorkomen van enkel de bovenste helft van deze plano in de UB-Utrecht. Blijkens de catalogusbeschrijving zou die prent in 1654 uitgegeven zijn te Amsterdam, door Cornelis Jansen, 'boeck-verkooper aen de Nieuwe Kerck', maar op de digitale versie van het blad is daarvan niets te zien, terwijl ook navraag geen opheldering heeft verschaft.³⁰

Van den grooten Eclips der Son- nen, Anno 1654. den 12. Augusti.

Solen Luna in
het teycken van
Leo den 19. gr.
33. minut. in het
midden van de
Conjunctie, 12.
August. 10. uren
8. min. Parallaxis
Luna 27. minut.
9. Secunden, den
Azimut Solis 49.
grad. den Almu-
cantarath, ofte
hooghte van Sol
en Luna 46. gr.
25. minut. op de
Elevati Poli, 52.
grad. 30. min.

Saturnus in het
teycken van Leo
28. grad. 50. min.
Mars 12. gr. 26.
min. den Draken-
staert 25. grad. 1.
min. 50. Secund.
Sulcks dat desen
Eclips niet sal
conjungeren met
desse twee Plane-
ten, maer tus-
schen beyden in
staen.

Alle Eclipsen, of Verduysteringen der Sonnen, geschieden door Conjunctie van de Maen, dat is, wanneer de Maen (wiens wegh door het Draken-hoofd wordt bestiert) voor de Son komt te staen; en daerom, wanneer de Son Eclipsfeert, soo is 't altijd nieuwe Maen. Ja indien de Maen geen afwijckingh en hadde van des Sons-wegh, soude op elcke nieuwe Maen een groote verduysteringh in de Son gesien worden: nu door dese afwijckingh gebeurt het sel- den, en de Son-Eclipsen zijn groot of kleyn, na dat de afwijckingh op het punt van de Conjunctie ghevonden wordt. Wat aengaet desen Eclips des Jaers 1654. den 12. Augusti, sal soo groot zijn dat hy in de Noorder-deelen des Werelds, als Deene-marcken, Sweden, het Noordt-eynde van Engelandt, Yerlandt, en al wat op des sel- ven hooghte ghelegen is, gheheel sal bedeckt zijn. In onsen Hollandtschen Horifont sal niet wel een tiende deel van de Son over-schieten, soo dat het een onghewoone Duysterheydt sal veroorsaeken: Te meer, indien het als dan een donckere betoogen Lucht is. Desen Eclips sal beginnen ontrent ten half negen uren voor middagh, sal op zijn grootste wesen ten 10. uren, 8. minuten, en eyndigen ten 11. uren, 17. minu- ten, in alles durende ontrent drie uren. Die nae den Zuyden van ons woonen, sullen minder Verduysteringh hebben. In Barbaryen, Egypten, Arabien, en die Ge- westen, de Son half verduystert, en alle Landen Befuyden den Tropicus Capricorni sullen weynigh of gheen Verduysteringh vernemen. Soo wonderlick zijn de wercken G o d s, door een vast- gheftelde Ordinantie, die bepaelt is door zijn onbegrijpe- licke Wijsheydt.

N O T A.

Anno 1656. op den 26. Januarij, ten 1. uur na middagh, sal een Son Eclips wesen, bedeckende ontrent drie vierde-parten van de Son. Ende Anno 1661. op den 23. September, ontrent de middagh, zynde de Son op de Lant, sal noch groter Eclips zijn als in dit tegenwoordigh jaer; want de Son sal in onsen Hori- font geheel bedeckt zijn. Ende 1666. den 2. Julij, 's morgens ten 8. uren een Son-Eclips, even soo groots, ende diergelycken is 'er noch een geobserveert by Andreas Argoli in zynen Ephemerides, in 't Jaer 1684. den 12. Julij, na middagh ten 3. uren. Wat alle dese groote Verduysteringen te beduyden hebben, weet nie- mant dan G O D T alleen.

Men vindt te koop tot Amsterdam, in de Lange-straet, in 't Harlinger Steen-schip.

Van den grooten cups
der Soenen, Anno 1654.
den 12. Auguſtu.

[illegible]

NOTA

Anno 1666. op den
 26. Januarij, ten u
 na middag, viel een Son-
 Eclips wazijn als bedreken-
 de intrent drie vierde-
 parten van den Son. Le
 Anno 1661. op den 23.
 Septe mber, intrent de
 middag, zijnde de Son
 op de Linie e, sal noch
 groter Eclips wijn als in
 dit teghenwoordich Jaer,
 want de Son sal in
 onsen Iorftijdt geheel
 bedrekt zyn. En 1666.
 den 2. Julij, i morgen-
 ten 8. uren een Son-E-
 clips, even so groot, en
 diegelycken is'er noch
 een geboefveert by An-
 dreas Argoli in sijnen
 Ephemeriden i' Jaer
 1684. den 12. Julij na-
 melijk den 3. uren.
 Was alle die groote
 Verdorffinghen te be-
 duden hebben want
 niemand dat God
 aller...

Soles Luna in het reglement
 Lee den 19 p. 33. min. in het
 midden van de Coenflaar. 12.
 Augst. 10. uret 8. min. Para-
 taxia Luna 27. min. 9. Seinde-
 den den Agmat Sals 49 grad.
 den Almatas eren, ofte cooght
 van Sal en Luna 46 p. 25. min.
 op de hooft Pol. 52 p. 30. min.

Saturum in 's teggen van Lee
28 gr. 40 min. Muz 15 gr. 36
min. den Driedooflaas 25 gr. 1
min. 50 Second. Salty dat in-
sen Reaps niet sal zongueren
niet de se coes Pluuten, want
niet de se coes Pluuten, want

VERKLARINGE van de ECLIPSIS. VAARZEN op dese SONS-VERDUISTERINGH.

Voorgevallen in 't Jaar 1654. den 12 Augustus N. S.

[illegible]

Wat nu dese Zons verduisteringh uitwerken sal / is God
bekend; maar onder de menschen woogen veel van gesprook-
ken; maar 't meest aan geloven / elc Dagef singt soo hi gebedt
is / en wie die stinck het minste begreep / Die sinerter de meeste
bongse gingen in niet : laet ons eens ondersoekken de boumijscu

[illegible]

Soe iemand list heeft om dese Eclipsis of Son's verduistering te sien; die gebruike alleen een papieren of parkementen; 't welk eerst nader het begin van 't licht waer gemaalet; en met een speid of naald vol gaarjes gesieken worden / in doo; 't selve dese verduistering. klaar en sonder schade aen't houthouten.

EGYPTEN had groot recht tot fuchten en toe klagen,
Wanneer het woord van God met duysternis geflagen,
Die dik en tall'ijk was, en tot den vierden dag
Zich lieft, zoo darmen niet een fleek voor d'ogen zag.

[illegible][illegible]

Tot slot dient hier volledigheidshalve nog te worden vermeld dat van de prentserie, bestaande uit zeven door Jacob Matham naar Hendrick Goltzius gegraveerde allegorische personificaties van de zeven hoofddeugden uit de *Grooten Emblemata Sacra* (1653/1654), er een variante reeks voorkomt in de UB Leiden. De serie die in de *Emblemata Sacra* met een tekstblad wordt ingeleid, draagt op de daarop tevens afgedrukte eerste prent van ‘Fides. Ge-loove,’ de uitgeversnaam van Claes Jansz Visscher.³¹ Van de in Leiden be-waarde reeks is Visschers naam kennelijk gewist, terwijl nu op de vierde prent, ‘Iustitiae. Gerechtigheyt.’ Schabaeljes naam als uitgever is gegraveerd.³²

EEN FRAAI HANDSCHRIFT ALS EERSTE PROEVE VAN
DE *GROOTEN FIGVER-BIBEL*

Ruim een jaar nadat conservator Adriaan Plak bij veilinghuis Bubb Kuyper in Haarlem een mooi exemplaar van de *Grooten Figver-bibel* (1646) voor de Doopsgezinde Bibliotheek had weten te verwerven (zie eerder noot 21), dook in Brussel ineens een echt Schabaelje-unicum op. Op de veiling van Henri Godts van 9 december 2014 werd in de categorie ‘Oude tekeningen & prenten / Dessins & gravures anciens’ als lotnummer 77 aangeboden:

(*École hollandaise*) – *Theatrum Biblicum hoc est Historiae Sacrae Veteris et Novi Testamenti tabulis aeneis expressae*. [-“*Gheschriften tot Aenwijsinge en verclaringhe op Alle de figueren des geheelen Bybels. Gemaeckt en gestelt door Jan Philipsz. Schabaelje. Anno 1642*”]. Amsterdam, C.J. Visscher, 1639. 2 stukken in 1 vol. in 4°-oblong: gegrav. titel; 247 pl.; gegrav. titel-114 pl.; geïnterfolieerd met een hs. titel en 85 bln ... moderne band door Townsend: bruin marokijn, platten met vergulde lijnenkaders, rolstempels en een centraal geometrisch patroon, rug met ribben, rugschilden met titel en decoratieve goudstempeling, vergulde sneden ... *Est.: 4.000/5.000 €*.³³

Zo’n wonderbaarlijke vangst doet zich in het leven van een oude drukken conservator hoogst zelden voor. Toch kwam het bestaan van dit manuscript in combinatie met Visschers eveneens uiterst zeldzame eerste druk van diens *Theatrum Biblicum* (1639) – tegelijkertijd is daarvan nu het eerste exemplaar in openbaar Nederlands bezit terechtgekomen!³⁴ – niet helemaal uit de lucht vallen.

Eerder al was ik op twee veilingcatalogi gestuit, die tezamen zouden kun-nen verwijzen naar het manuscript dat bijeengebonden werd in de moderne

Townsendband. Het eerste deel, over het Oude Testament, werd als lotnummer 573 aangeboden in april 1904 door R.W.P. de Vries te Amsterdam en betrof een exemplaar van Visschers *Theatrum Biblicum, hoc est Historiae Sacrae Veteris Testamenti* uit eveneens 1639! Na een korte opsomming van de vele prenten daarin vermeldt de beschrijving een karakteristiek Schabaelje-trekje: ‘Avec texte descriptif en Ms.[manuscript] du 16e [?] siècle orné de belles initiales coloriées’. Een jaar later, april 1905, werd onder lotnummer 2475 op de veiling van W.P. van Stockum te Den Haag het mogelijke vervolgdeel aangeboden, omschreven als ‘Tafereelen uit de geschiedenissen van het Nieuwe Testament.’ Hierbij werd tevens verwezen naar de prenten van uitgever Claes Jansz Visscher, terwijl ook vermeld werd dat die vergezeld gingen met ‘keurig in het rood en zwart geschreven tekst, met in kleuren versierde hoofdletters.’ Alleen bij het De Vries-lot werd een provenance vermeld, en wel van de doopsgezinde predikant te Amsterdam, Adriaan Loosjes (1828-1902). Hij was een zoon van de Haarlemse uitgever Vincent Loosjes en als predikant begonnen in de gemeenten Witveen-Rottevalle (1851) en Akkrum (1852), waarna hij vanaf 1854 maar liefst 39 jaar lang de kansel van de Singelkerk van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam zou bemannen. Hij liet zijn boekencollectie na aan zijn geliefde VDGA-kerkgemeenschap. Mochten deze twee veilingdelen waarlijk ooit zijn samengevoegd tot onze pas verworven Townsendband, dan is het toch merkwaardig dat dit zeldzame werk nooit in de VDGA-collectie is aangetroffen.³⁵ Ook al is nu de prijs vele malen hoger dan bij vererving zo’n 110 jaar eerder, toch lijkt nu eindelijk gerechtigheid geschied te zijn nu deze ‘verloren zoon’ eindelijk weer thuis gekomen is! Als ... want ik betwijfel ten zeerste dat de twee veilingvermeldingen uit 1904 en 1905 juist naar ‘ons’ manuscript zouden verwijzen! Weliswaar klopt de beschrijving van veilinghouder De Vries dat het handschrift geïnterfolieerd is met een 1639-editie van het *Theatrum Biblicum*, maar waarom werd daarbij Schabaelje’s fraaie, niet te missen handschriftelijke titelblad dan niet vermeld? Dan zou het manuscript door De Vries’ catalograaf niet gedateerd zijn als ‘en Ms. Du 16[?] siècle’. In tegendeel: de titel van het handschrift laat over herkomst en datering geen enkele twijfel bestaan: *Gheschriften tot Aenwysinghe en verclaringhe op Alle de figuren des geheelen BybELS gemaect en gestelt door Ian Philipsz SchaBaelie. Anno. M. D. CXXXII*. Bovendien bevat het OT-deel van het 1639-*Theatrum Biblicum* in ons handschrift 250 prenten en het NT-deel 182 prenten, wat er 187 minder zijn dan opgegeven door De Vries en Van Stockum tezamen. Ons handschrift bevat naast het titelblad respectievelijk 48 (OT) en 35 (NT), in totaal 83 dubbelzijdig beschreven bladen.³⁶

Betroffen deze twee veilingvermeldingen dan het anonieme handschrift dat ik destijds bij toeval in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag had gevonden? Ook die optie lijkt vrij simpel van de hand te wijzen. Dat met Schabaeljes kenmerkende huisvlijt op 91 dubbelzijdig met pen beschreven bladen doorschoten exemplaar van het *Theatrum Biblicum*, betrof niet Visschers eerste, maar diens tweede druk van 1643! Overigens bezit dit handschrift niet een fraai titelblad zoals het onze, noch is het manuscript gedateerd: dat komt dus wél weer overeen met de veilingbeschrijving uit 1904. Maar anderzijds voldoet het aantal prenten (totaal 508, ofwel 308 OT- en 200 NT-platen) niet aan het opgegeven totaal van 619 prenten bij De Vries en Van Stockum.³⁷ Al met al houd ik er dus ernstig rekening mee dat er nog een derde Schabaelje-handschrift zal zijn geweest, de feitelijke kopij voor de *Figver-Bibel*, dat ooit eigendom was van dominee Loosjes te Amsterdam, en wat hopelijk nog eens tevoorschijn zal komen.

Naar het uiterlijk gemeten lijken beide manuscripten erg op elkaar: van beide valt het identieke, regelmatige, pseudo-kalligrafische en veelal, voor

Titelblad in het handschrift van Jan Philipsz Schabaelje binnen een gegraveerd architectonisch sierkader van Hans Vredeman de Vries (1527-1609), doorschoten in C.J. Visscher, *Theatrum Biblicum* (1639), f^o-oblong (30x36 cm.). Exemplaar van de Doopsgezinde Bibliotheek (UBA, OL 63-3151).

Gegraveerd titelblad van de eerste druk van Claes Jansz. Visscher, *Theatrum Biblicum* (1639), f^o-oblong (30x36 cm.), waarin het handschrift van Schabaelje (1642) geïncorporeerd is. Exemplaar van de Doopsgezinde Bibliotheek (UBA, OL 63-3151).

woorden die nadruk behoeven, met rode inkt gelardeerde handschrift binnen een dunne kaderlijn direct op. Bovendien hebben beide handschriften fraaie, grotendeels met meerkleurige pen getekende, hier en daar gegraveerde en ingekleurde sierkapitalen. Het Haagse handschrift beschouwde ik destijds als ‘een eerste concept van Schabaeljes *Figver-Bibel* ... Het betreft zeker niet de kopij van het boek, omdat in de gedrukte versie zowel de volgorde van de prenten als de redactie van de toelichtingen aanzienlijke wijzigingen heeft ondergaan.’³⁸

Nu het in Brussel opgedoken manuscript voor een eerste analyse in Amsterdam op tafel ligt, blijkt het anonieme Haagse manuscript in de ontstaansgeschiedenis van Schabaeljes prentbijbel in een ander daglicht te komen.³⁹

De Scheppinge

In den beginne schiep Godt hemel ende aerde ende alles wat daer in is / ende dat Doer sijn woort ende kracht / gescheet van Moyses int lange id bescreven / Daer sijn vele heidenische filosofen geweesen / die daer over gescreven / en met al haer sinnen na getracht hebben / omme te weten 4 beginsel allee Dingen / Maer hebben noch den eersten sijn daer van comen te kennen / dat te min sijn wisten daer was een beginsel allee Dingen / overomdat daer geen Ding hem selken scheppen noch maken en can / onder anderen heeft daer van een cleer insicht gehadt Hiermet twijfinghe dat men seide dat ten tijde van Moyses geleet sijnde een groot preiche in Egypten / desen is gevolgt place en ander filosofen / die soo heeft den poet Ovidius seer fraey en oecantel bescreven de scheppinge en oock vele van de volgende geschiedemissen / In sijnen steenmoethafis / sy na gelijc als Moyses waer oerde en bescrevinge hier in ses figuren weet voor getuelt / na de oerde der scheppinge die in ses dagen gheschied is. als int volgende is te sien

De eerste figure

In de eerste figuren weet verstant hoe dat Godt het Licht van de dinstemisse gescheiden heeft. waer wt dat den eersten dag is ontstaen. desen dag is gedaelt een beginsel des Lichts / ende den eersten van alle volgende dagen. Ende hier is een groote verbaerghenheit in / want den apostol seide / dat oock op sulken wijse God door sijn woort in onse heelen het eendigh dag-Licht werseyndt.

De tweede figure

In de tweede figuren weet verstant hoe dat God op den tweeden dag het firmament of hemel heeft gescheiden / makende een scheidinge tuschen de wateren boven het firmament ende de wateren onder het firmament

De derde figure

In de derde figuren weet verstant hoe God de zee en de oerpe aerde / oock daer toe aedershande boom / gras / enghel heeft laten opgaen. dat hem selken dinstende / elcke oock sijn waerheit heeft int bescreven wesen. de aerde seide Christus / daerom van haer selken voort het eendigh etc.

De vierde figure

In de vierde figuren weet verstant het woort van den vierden dag / nemelick hoe dat de Sonne / Maen / sterren en al het hemelische heyt gescheiden is. dat hiert wint al eene de sonne daer geestelinge in onse heelen op gaet

De vijfde figure

In de vijfde figuren sien wij de werkinge des vyfden daeghs / nemelick hoe dat de wateren voort beueken aedershande vogelen en visschen / en onder dese oock groote walvisschen / gelijc dat selcke noch daerelick al mede in den mensche gescheet

De sesde figure

De sesde figuren verstant ons dat ten Leetken na alle gescheiden den mensche na den eendelike Godt gescheiden is / als een Hoofst / schepel alder sijnne werden ende dit is gescheet op den seften dag / elcke oock al oer wat verbaerghenheit in hem heeft. want na dese scheppinge kiste God van alle sijn wercken. Alas dat het woord met den mensche ende sijn naemelinge gegaeu is. sal in alle het navolgende geleet werden

Van De vier Evangelisten

Als den tijt vervulde was, dat alle schiedt den des weets
 ist godient, ende alle prophetien ten eynde ge loopen
 waeren / Ende dat oock den scepter van Iuda in ge-
 nomen was, door dien dat Heeredes, den stamme Dec
 machabeen overbelorijst, ende meest overgevoert hadde,
 ende volgens dien den stamme Iuda in een achtinge ge-
 bracht, soo datter geen oppermacht noch heerscheppie
 in geheel Iheruel en was overgebleven, soo heeft
 God willen bewijzen, dat hy een andere heerscheppie Co-
 minckrijck ende gheheel wilde overzien, niet na gelycke
 wisse van het voorgehende / tusschen door met bestaendich
 en conde schieven, ende oock in hem seluen met vrede en conde eyschen den tot god
 gene dat den lichame aenjaet, maak een godantich eynde dat ewelich en bestaendich
 is, ende des lieden bescheit, waer toe van nooden was siet eenen te seynen die
 dat konde beginnen in Iheruel, en tegh eynden ist voeren, nemelich synen sanc
 die hy door oerde heeft overgebracht ist den stamme Iuda. Ende hoe wel hy
 ewelich god was, nochdang als een mensche heeft laten geboren worden, opwoeden
 wandelen / Leven, Liden, steruen, ende eyndelich tot een ewich synen
 ewelich godheijt, laten verrijzen en ten hemel varen, om daer te bescreuen
 ende ist te voeren een ewelich heerscheppie over syn eynde, gelyck ons siet
 van den vier Evangelisten met lange is bescreuen en na geladen, nemelich
 Mattheus, Marcus, Lucas, en Iohannes, die elc hie in navolgende figuren
 syn afgebeelt en wor oogen gestelt, met haeren caracteren ende teykenen, als
 men hie volgend sien en.

Tekstblad NT 1r van *Gheschriften tot Aenwysinge*.

A P O C A L I P S I S

Is den Apostel ende Evangelist Iohannes, onder den
 keijser Traiano in het eyland van pachmos in balling-
 schap was gesonden, soo heeft hem God alreer eenige vrees-
 den gescheyden van toe comende dingen geopenbaert,
 ende dat door gesichten ende visioenen op vrees ende vrees-
 se syden manieren, de werke vrees den natuereliken ende
 overvreesden menschen seer duytlic syn. Datsie niet en syn te
 begrypen noch in haeren grond te verstaen, ende daerom by
 de eerste leere lang in twyfel getrokken, of het Apostel
 eerste seerlijken waeren of niet dan na lange ondersoekend vrees Canonijck geoor-
 den genomen. Dit boeck wort om synen verbaeren syn Apocalypsis genoecht, tusschen
 schiedt en den den hie in vreesendich oogen sijngeen worden vrees oogen gestelt.

I

De eerste figuren vreesden den seer vrees van den
 Apocalypsis nemelich Iohannes vreesden in het eyland
 pachmos

II

voert dat menschen soon midden onder de seer
 gaden kandeclares met de seer seeren in syn
 vreesden en sijngeen ist syn vreesden

III

den seeren in den hemel, met die daer opstet ende
 de vreesden onder onse vreesden met haeren
 hem seeren

IIII

De vier seeren / tusschen / vrees, vrees, en vrees,
 tusschen den seeren om te vreesden

V

den hemel vreesden, den en vreesden vreesden
 tusschen / de seeren van den hemel vreesden,
 coningen den vreesden seeren vreesden op end

VII

De seeren des seeren Engel, tusschen vreesden
 vreesden, tusschen en vreesden vreesden vreesden
 het seeren vreesden vreesden.

Tekstblad NT 34r.

In 1988 had ik al vastgesteld dat het Haagse manuscript in meerderlei opzicht tamelijk ver afstond van de gepubliceerde teksten in de *Grooten Figver-Bibel* (1646). Ten eerste bevat het Haagse manuscript veel minder tekst: gemiddeld zo'n 300 woorden per prentserie-inleiding, die ik gemakshalve hoofdstukken noem, tegenover zo'n 600 à 700 woorden in de definitieve gedrukte versie. Bovendien was duidelijk dat het Haagse manuscript meer typisch Schabaliaanse, doperse elementen bevat, dan de *Grooten Figver-Bibel*-teksten, die qua bijbelse informatie en lering veel kleurlozer en neutraler zijn. Ik concludeerde dan ook dat Schabaelje hiertoe vermoedelijk gekomen was op aanraden van prentverkoper Visscher, zodat het volledige bijbelprentwerk, Schabaeljes tekstdeel (gedrukt door Cornelis Brekengeest in Alkmaar) plus Visschers *Theatrum Biblicum*, aantrekkelijker voor een breder publiek zou kunnen zijn.⁴⁰

Lag het nu niet voor de hand om het nieuwe Amsterdamse handschrift te kunnen identificeren als de concrete kopij voor de *Grooten Figver-Bibel* van 1646? Die gerede verwachting werd echter al bij de eerste aanblik in Brussel om zeep geholpen. Sterker nog: het meest aannemelijke is zelfs dat de *Gheschriften tot Aenwijsinge* uit 1642 juist de eerste proeve van het *Grooten Figver-Bibel*-concept te zien geeft! Weliswaar zijn de tekstbladen veel omvangrijker dan die van het Haagse handschrift met zo'n 300 woorden per hoofdstuk: ons manuscript telt per tekstblad zo'n 500 à 550 woorden terwijl die van de *Figver-Bibel* tussen de 600 en 700 woorden bevatten. Echter alleen al afgaande op de titels van de hoofdstukken blijkt zonneklaar dat het Amsterdamse handschrift het verste afstaat van de versie in druk. Heeft bijvoorbeeld het Doopsgezinde Bibliotheek exemplaar op OT-blad 8 tot opschrift: 'De geschiedenissen des patriarchen Iacobs', dan luidt dat in het Haagse handschrift 'van Iacob en Esau', net zoals in de gedrukte versie (blad H).⁴¹ Zie tevens 'de geschiedenissen van Maria' (Amsterdam NT-2), tegenover 'van t'geslacht en d'ontfanckenisse Iesu' ('s-Gravenhage NT-2), respectievelijk 'tgeslacht Marie en d'ontfanckenisse Iesu' (*Figver-Bibel* NT blad A). Deze parallellie van de gedrukte tekst met het Haagse handschrift is vrij structureel, enkele uitzonderingen daargelaten. Dat de opschriftredacties van het Haagse manuscript en de gedrukte bladen veel dichterbij elkaar liggen, is goed af te lezen aan *Bijlage I*, waarin een uitvoerige opschrift- en beknopte prentvergelijking op een rij zijn gezet.

Wie de eerste tekst van het Amsterdamse handschrift over 'De Scheppinge' vergelijkt met zowel die uit het Haagse manuscript, 'Van de schepping der weerelt', als de gedrukte tekst van blad A uit de *Grooten Figver-Bibel* met hetzelfde opschrift, stuit al direct op grote verschillen (zie *Bijlage II* met de drie

teksten). De eerste inleiding heeft een meer humanistisch dan bijbels-theologisch karakter, omdat er opgesomd wordt wie uit de klassieke wereld zich met de kwestie rond het ontstaan der schepping zoal hebben beziggehouden. Schabaelje begint, veelzeggend, met een verwijzing naar de mythische hellenistische profeet met Egyptische ‘roots’, Hermes Trismegistus, wiens zogenaamde *Corpus Hermeticum* de grondslag zou vormen van de mystieke, pre-christelijke leer van het hermetisme. Hij wordt in één adem genoemd met Plato (427-347 v.Chr.) en Publius Ovidius Naso (43 v.Chr.-17 na Chr.), schrijver van de *Metamorphosen* en een der grondleggers van de Latijnse literatuur. In de zes separate toelichtingen op de zes scheppingsprenten van Jan Sadeler I naar Maerten de Vos,⁴² berijdt Schabaelje echter meteen al zijn stokbaardje van de ‘spiritualische religie’, zoals hij die gedefinieerd heeft in zijn *Lusthof des Gemoets* (1635)⁴³ Zo benadrukt hij bij de prent op de eerste dag als lering: ‘Ende hier is een groote verborgentheijt in, want den Apostel seijt, dat oock op sulcken wijze God door sijn woort in onse herten het eeuwich dagh-licht wtseijndt.’ Niet alleen is hier meteen al de doperse focus op allegorese en prefiguratie zichtbaar, die het Nieuwe Testament superieur doet zijn aan het Oude: het evangelie, Christus’ ‘wet’, wordt in die visie gezien als de voltooiing en vervulling van de wet der Joden. Tegelijkertijd wordt dat spiritualistisch gesublimeerd tot het verinnerlijkte: ‘in onse herten het eeuwich dagh-licht’! Een vergelijkbare, expliciet mystiek-spiritualistische boodschap is ook te traceren in de toelichtingen op prent 3, 4, 5 en 6, waarin overigens in meer algemene zin aan ‘vrij wat verborgentheijt’ wordt gerefereerd.

De inleiding uit het Haagse handschrift begint daarentegen met een opsomming van de karakteristieken van de zes verschillende scheppingsdagen, om vervolgens stil te staan bij de vele benamingen die de Joden aan de almachtige God gaven.⁴⁴ De zes toelichtingen ontberen – zeer opvallend – elke spiritualistische referentie, en zijn niets meer dan een beknopt verslag van het gebeurde: ‘1 In den Eersten dach der scheppinge scheidet God het Licht van de duijsternisse tot een onderscheijt van dach ende nacht.’

De tekst die uiteindelijk op één bladzijde zijn definitieve vorm heeft gevonden in de *Grooten Figver-Bibel* bevat weliswaar verschillende elementen uit beide handschriften (zoals de benamingen van God uit het Haagse manuscript), maar is epischer en feitelijker in zijn opsomming van de opeenvolgende gebeurtenissen die niet meer separaat maar per prent in de tekst geïntegreerd zijn. Daarnaast valt de afwezigheid op van de doperse preoccupatie met prefiguratie. Hooguit is nog een zeer afgezwakte Schabaelje-focus te herkennen in een zin als:

Soo is dan uyt de Fonteyne des eeuwigen Goddelijcken wesens gesproten al watter is, ende noch worden sal, ende dat in een geschickte ordeninge, den almachtigen beoogende een volmaectt geluckigh eynde voor alle sijne creatueren, en bysonderlijk den Mensche die hy uyt den afgront sijnder liefden heeft van der eeuwigheyt voorsien, om sijne heerlijckheyt aen hem te bewijzen.

Dit soort accentverschillen die beide handschriftelijke voorstadia van de teksten in de *Grooten Figver-Bibel* karakteriseren, had ik eerder gedeeltelijk al vastgesteld in de relatie van het Haagse handschrift tot het gedrukte product uit 1646.⁴⁵

Dit fenomeen is dan ook met grote regelmaat aan het Amsterdamse handschrift af te lezen. Een goed voorbeeld hiervan biedt de toelichting bij vier prenten van Maarten de Vos over het apocriefe vierde boek Ezra. Alastair Hamilton heeft in zijn studie over het gebruik van dit bijbelboek in de context van reformatie en Verlichting aangetoond dat juist in radicaal-reformatorische kringen van dopers en hun spiritualistische derivaten, zoals aanhangers van sekteleiders als David Joris, Hendrick Niclaes en Hendrick Jansz Barrefelt (Hiël) juist dit niet algemeen erkende profetische bijbelboek in hoog aanzien stond.⁴⁶ ‘Mannered and elegant, Maarten de Vos’ etchings are certainly the best pictorial representations of 2 Esdras [= 4 Ezra] known to us, and their use by Schabaelje, a man who combined the tradition of the spiritualists with that of the Anabaptists, was appropriate.’⁴⁷ In het Amsterdamse handschrift heeft Schabaelje niet alleen één, zij het tamelijk kort hoofdstuk aan Ezra gewijd, maar daaraan vooraf gaat ook nog een hoofdstuk over 3 Ezra. De tekst bij het apocalyptische vierde boek Ezra, die volgens Schabaelje Christus’ komst profeteert, luidt simpelweg:

Wt het vierde boeck Esdre

Esdras die een bijzonder vorst, voorstander, en leermeester geweest is onder de Joden, in, ende na de babijlonische gevangenisse, is oock begaeft geweest met den Geest der prophetien, bestaende meest in gesichten en vertooningen, door de onderwijsinge des Engels *vriel* [= Uriël] volgens den inhoud van het vierde boeck, dat hem toegeschreuen wert, Hij is seer bekommert geweest met de nederlage Jerusalems, de verdruckinge *Sijons*. Ende volgens oock het verderf des geheelen Menschelicken geslachts, heeft voorsegginge gedaen van de wederoprechtinge van dien, door Christum, oock van de glorie des eeuwighen levens schoone openbaeringe gehadt, oock de beroerten des aertrijcks, en de veranderinge van sommige rijcken in figuerlicke maniere van spreken voorgesteld, bij na gelijk in daniel ende ander propheten wort gewerckt, wt het gemelde vierde boeck sijn hier vier beeldende figueren voor gestelt.

In het Haagse handschrift is, hoewel omvangrijker, deze toelichting op de profetische gaven van Ezra al minder spiritualistisch getoonzet. Nu zijn vooral Ezra's zorgen over de toekomst van Jeruzalem benadrukt, waartoe God hem tot troost bemoedigende tekenen zond, soms in de vorm van een engel, of als visioenen. De directe verwijzing naar Christus en de opstanding der mensheid heeft Schabaelje in neutraler idioom verpakt: 'Alsoo sagh hij [Ezra] oock in een ander gesicht [= visioen] hoe den soon des menschen ... van alle kanten bestreden is geworden, nochtans sijne vijanden sonder wapen overwinnende.' In de uiteindelijke tekst van de *Figver-Bibel*, getiteld: 'Van ESDRAS en NEHEMIAS', zijn de profetische gaven van Ezra – hij is hier simpelweg als 'een der vermaerde mannen' aangeduid – naar de achtergrond verdwenen. In de vergelijkbare passage wordt dus niet meer over een droom of visioen gesproken, maar is nog wel de kern van de Haagse tekstversie bewaard gebleven: 'Daer na is hem [Ezra] verthoont den strijt die de Natien en volckeren soudén doen teghen den Sone Godts, den welcken door het woort sijns monchts haer soude verwinnen, en een ander vreedsaem volck in toe-komende tijden oprechten.' Zijn in het tweede handschrift de aanvankelijk twee Ezra hoofdstukken al gereduceerd tot één, in de gedrukte tekst is, zoals aan het opschrift al te zien is, de tweede helft van het hoofdstuk niet meer aan Ezra, maar geheel gewijd aan de tragische lotgevallen van Jeruzalem ten tijde van Nehemias, schenker van koning Xerxes, waarover het *Theatrum Biblicum* echter geen bijbehorende prenten in huis heeft!

Hoewel de tekstvergelijking slechts zeer summier is, valt aan de hier gesignaleerde verschillen wel af te lezen dat Schabaelje als tekstleverancier aan de vermaerde prentbijbel van Claes Jansz Visscher, een calvinist van orthodoxe snit, te maken kreeg met bezwaren die in gereformeerde kringen tegen de apocriefe boeken gangbaar waren. Niet dat men de deuterocanonieke boeken niet erkende – het al te profetische 4 Ezra was sowieso al een verdacht randgeval – maar zij waren niet ingegeven door de Heilige Geest. Calvin, Bucer en anderen associeerden de apocriefen dan ook vooral met het doperdom, 'mensen die in de Leere dwalen konden'.⁴⁸

Dankzij deze twee handschriften in relatie tot het voltooid product is dunkt mij wel inzichtelijk geworden met welk eindeloos geduld Schabaelje gepoogd heeft de Amsterdamse prentuitgever ter wille te zijn. Alsof je Visschers commentaar op Schabaeljes eerste handschriftelijke proeve kunt horen: 'Veel te Waterlands, veel te spiritualistisch: te veel on-Heidelbergse zweverij voor de doorsnee koper, m'n goede vriend de doper!' Ook in de tweede poging (het Haagse handschrift) zal de bijbelprentproducent nog steeds te-

veel doperse nestgeur hebben opgesnoven, wat nog steeds het debiet van de prentenreeks zou kunnen schaden. De conclusie destijds: ‘De meer uitgebalanceerde formuleringen van de teksten hebben de *Figver-Bibel* vermoedelijk voor een breder publiek appreciabel gemaakt’,⁴⁹ staat na bestudering van het Amsterdamse manuscript nog steviger overeind. Het betekent dus andermaal dat Schabaelje inderdaad een derde manuscript moet hebben gefabriceerd: de kopij voor drukker Brekengeest in Alkmaar. Dat zal vooral de goedkeuring hebben moeten wegdragen van Claes Jansz Visscher, wiens naam en commitment als onmisbare prentleverancier nadrukkelijk met deze combi-uitgave was verbonden.

Dankzij ons Amsterdamse manuscript wordt het (Nederlandse) kunsthistorici ook veel makkelijker gemaakt om Visschers eerste herdruk van De Jodes *Thesaurus* aan een vergelijkend onderzoek te onderwerpen. Want zonder al te veel in detail te treden, blijkt al vrij snel dat Visschers *Theatrum Biblicum* van 1639 hier en daar verschilt van diens tweede druk van 1643. De belangrijkste afwijkingen zijn gesignaleerd in de voetnoten van *Bijlage I*. Dat er heel wat prentreeksen in voorkomen met nog het oude adres van Gerard de Jode (maar een enkele maal ook van Antwerpenaren Peeter Baltens en Johannes Baptistia Vrints),⁵⁰ en/of met nog niet volledig uitgeschreven bijbelannotaties, veelal in eerste staat, ligt voor de hand. Interessant is ook dat deze vroege editie andere prentseries bevat van de passiereeks en van het martelaarschap van de apostelen, beide van Anthony Wierix naar Maerten de Vos.⁵¹ Curieus is zeker de laatste serie van de prentbijbel. Bij een sowieso al uniek tekstblad van Schabaelje (opgenomen in *Bijlage II*) met het opschrift ‘vier Leeraeren’, dat niet in het Haagse handschrift, noch in de *Figver-Bibel* terug te vinden is, komt een zeldzame suite van de vier kerkvaders Gregorius, Hieronymus, Ambrosius en Augustinus voor, wederom van Wierix naar De Vos.⁵² Rieken voor een steile calvinist als Visscher de kerkvaders te veel naar de paapse mutsaard, voor Schabaelje behoorden deze lichtende exempelen nog tot de laatste hoeders van diens spiritualistische ideaal van de onzichtbare apostolische kerk die door de machtswellust van de latere Kerk van Rome en haar pact met de wereldlijke overheden gecorrumpeerd was, wat echter door de hervormingen van Luther, Zwingli en Calvijn niet ongedaan was gemaakt.

Deze titanenklus met zoveel tijdrovende hindernissen moet Schabaelje hebben doen verlangen naar het samenstellen van een prentbijbel die helemaal, en zonder enig compromis aan derden, zijn spirituele ‘Sitz im Leben’ zou representeren. Eerst al heeft hij dat weten te realiseren met zijn fraaie, doch veel bescheidener opgezette *Bibelsche Figueren* (1648) met prentwerk

van Matthaeus Merian. Maar daartoe vond hij opnieuw Claes Jansz Visscher op zijn weg, zoals hierna zal blijken.

SCHABAELE EN HET VISSCHER/MERIAN RAADSEL

De kunstgeschiedenis kent al decennialang een nog steeds onopgehelderde kwestie van vermeende concurrentiestrijd tussen de Amsterdamse prentuitgeverijen van vader en zoon Claes Jansz en Nicolaes Visscher enerzijds, en Cornelis en zoon Danckert Danckertsz anderzijds. Cornelis Danckertsz zou in 1648 als eerste met een kopieversie op de markt komen van de prachtige prentbijbelserie van 233 prenten in kwarto-oblong formaat door de Baselse kunstenaar Matthaeus Merian (1593-1650), getiteld *Icones Biblicae*, die tussen 1625 en 1627 te Frankfurt op de markt verschenen was met toelichtende gedichten in het Frans, Duits en Latijn. Even later, in 1630, verscheen deze uitgave van Merian, die het spiritualisme van Valentin Weigel en Caspar Schwenckfeld toegedaan was, ook in Straatsburg bij de erven van Lazarus Zetzner.⁵³ Merians bijbelprenten zouden in Nederland grote opgang maken: zowel als vakkundig nagegraveerde kwarto- en folioboeken in meerdere drukken, als ook in verkleinde formaten, die herhaaldelijk op de pers gelegd zouden worden. Tot heden gaat men ervan uit dat Cornelis Danckertsz in 1648 als eerste zijn kopieversie in kwarto-oblong op de markt bracht, waarin tegenover de prenten niet alleen de oorspronkelijke gedichtjes in het Frans, Duits en Latijn stonden, maar ook Engelse en Nederlandse kwatrijnen.⁵⁴ Deze laatste waren vervaardigd door de doopsgezinde dichter Reyer Anslo. Danckertsz deed het evenwel voorkomen alsof de gehele productie een eigen vinding betrof, want hij repte met geen woord over de maker van de prenten, Matthaeus Merian. Herhaaldelijk ook wordt gesteld dat Danckertsz naliet het Nederlandse poëzie-aandeel van Anslo te vermelden. Daarom sprak men wel van het 'vrome bedrog van Danckertsz',⁵⁵ maar dat suggereert al te veel kwade opzet, omdat Danckertsz namelijk wel degelijk Anslo's naam aan het slot liet afdrukken, alsmede diens opdrachtgedicht aan Anslo's moeder opnam. Ergens rond 1650-1652 gaf Claes Jansz Visscher (en wellicht zijn zoon en opvolger Nicolaes), een andere kopieversie van de Merianprenten uit. De grafische titel daarvan luidt: *Historiae Sacrae Veteris et Novi Testamenti*, maar volgens de drietalige typografische titel werd het boek aangeduid als de *Figures de la Bible ... Biblische Figvren ... Figures of the Bible*. Deze Visscher-editie was evenwel 'met veel voornaeme Historien verriyckt': 24 stuks om precies

te zijn, ‘Aerdigh geteeckent en geëst door Pieter Hendricksz Schut.’ Anders dan de Danckertsz-editie bevat deze Visscher-versie ook nog een prozatekst van zo’n 9 à 12 regels lengte, die zoals we sinds het onderzoek van Peter van der Coelen uit 1998 weten, uit de pen kwam van Jan Philipsz Schabaelje.⁵⁶

In mijn studie van 1988 had ik Schabaelje rond 1646/1647 al met Claes Jansz Visscher, de Amsterdam prentverkoper die hij dus al veel langer kende, en het ontstaan van diens Merianeditie in verband gebracht. Zo had ik in één exemplaar van Schabaeljes *Historische Beschrijving van het Leven Iesv Christi* uit 1647 maar liefst 55 Nieuwtestamentische Merian-prenten van Visscher aangetroffen in de eerste staat: zonder een op de prent gegraveerde bijbelannotatie.⁵⁷ Het jaar erop, in 1648, publiceerde Schabaelje zijn fraai vormgegeven embleembundel *Bibelsche Figueren*, dat 87 Meriankopieën-van-de-Visscher-pers bevat – een derde van het totaal van 258 Merianprenten die Visscher dus een paar jaar later op de markt zou brengen. Werd traditioneel het kopieerwerk van Merians bijbelscènes bij Visscher in zijn geheel toegeschreven aan Pieter Hendricksz Schut, ik meende daarentegen destijds op grond van verschillende stijlkenmerken drie graveurshanden te onderscheiden: naast Schut nog die van – achteraf niet correct – Cornelis Holsteyn en hun beider Amsterdamse leermeester, Salomon Saverij, een Waterlandsdoopsgezinde geloofsbroeder van Schabaelje!⁵⁸ De betekenis van Saverij in de genese van de Hollandse opmars van de Merianprenten, in het bijzonder in relatie tot Schabaelje, heeft sindsdien echter geen aandacht meer gekregen. Ook niet in het eerste bio- en iconografische overzicht van Saverij, dat de kunsthistorici Hilligers en Jaeger hebben geschreven. Hoewel zij herhaaldelijk wijzen op het zakelijk profijtelijke doopsgezinde netwerk van de kunstenaar, is daarin een evidente Schabaelje-Saverij connectie buiten beschouwing gebleven.⁵⁹

Hoe dat ook zij, rond 2010 kocht ik een exemplaar van de *Bibelsche Figueren* waarvan alle 77 nieuwtestamentische prenten ook in de eerste staat verkeren, net als de 55 illustraties uit het Alkmaarse exemplaar van de *Historische Beschrijving van het Leven Iesv Christi* uit 1647. Deze vroege druk van de *Bibelsche Figueren* heeft dus eveneens prenten zonder bijbelannotatie, maar deze zijn zowel op de voor- als achterkant reeds voorzien van gedrukte tekst!⁶⁰ Dat is andermaal een aanwijzing dat er al een behoorlijke tijd vóór 1648 begonnen is om de Merianprenten te kopiëren ten behoeve van specifiek deze uitgave!

Dat niet Claes Jansz Visscher maar hoogst waarschijnlijk Jan Philipsz Schabaelje het initiatief heeft genomen tot een zelfstandige Merian-editie met een

deel van diens prentwerk, mag blijken uit een door mij ontdekte, onbekende Schabaelje-uitgave, die voorzien is van de identieke titelgravure van de *Bibelsche Figueren* waarop echter geen naam van een ontwerper/graveur voorkomt. Binnen de krulcartouche van die nieuw gevonden ‘voorloper’ luidt de gegraveerde titel echter: *Merians Bibelsche Figueren vertoonende De schepping, en Afbeeldende geschiedenissen des Ouden Testaments ende 't Geheel Nieuwe Testament, als een vervulling des voorseyden wtgegeven by I. Philipsz Schabaelie* (zie afb. p. 154). Ik heb hiervan zelfs twee exemplaren weten te traceren, al-lebei echter verre van compleet en deels anders samengesteld.

In 2009 kwam ik het eerste, slordige doch ingekleurde exemplaar op het spoor in de Irvin B. Horst-collectie van Eastern Mennonite University (EMU) te Harisonburg, VA (USA), met 180 prenten die op de tegenoverliggende bladen voorzien zijn van Anslo's Nederlandse kwatrijnen in handschrift. Het tweede exemplaar traceerde ik in 2013 in het Kupferstichkabinett van het Kunstmuseum te Basel (Zw.), met 117 prenten, waaraan contemporaire handschriftelijke Nederlandse onderschriften zijn toegevoegd.⁶¹ Hoewel beide exemplaren dus verre van volledig zijn, dragen ze, elk afzonderlijk, nieuwe inzichten aan die de reconstructie van de Nederlandse Merianintroductie naderbij brengen, al blijkt die gecompliceerder te zijn dan de tot dusver algemeen aanvaarde wedijver tussen de Visscher- en de Danckertsfirma's deed vermoeden.

De titelgravures van beide exemplaren zijn eenduidig wat betreft de signatuur van de graveur: linksonder staat de naam van Salomon Saverij, wiens stijl ik eerder al herkende in vele Merian-kopieën in de eerste Visscher-editie van ca. 1650-52. Op grond van onderlinge vergelijking ben ik er zelfs vrij zeker van te stellen dat alle 117 Baselse Meriankopieën – de helft-plus-één van het oorspronkelijke Meriantotaal – door Salomon Saverij in koper zijn gebracht.⁶²

Deze aanname, die weliswaar nadere kunsthistorische toetsing behoeft, wordt nog versterkt door drie andere factoren. Ten eerste is belangrijk vast te stellen dat slechts 40 prenten uit het Baselse exemplaar het Oude Testament betreffen, maar dat 77 kopieën, precies zoveel als in het origineel van Merian, over het Nieuwe Testament gaan (en aldus ook in Schabaeljes *Bibelsche Figueren* van 1648 zijn opgenomen). Vervolgens blijken alle Baselse kopieën op de afbeelding reeds van volledige bijbelannotaties te zijn voorzien. Dat verbaasde mij enigszins, omdat – ten derde – 24 van de 40 prenten uit het Oude Testament, te beginnen met prentnummer 7 over Genesis 12:4 (Abraham en Loth die naar Kanaän trekken),⁶³ een brede plaatrand onder de afbeelding heb-

ben voor vermoedelijk een nog te graveren onderschrift (ca. 1,3 cm) en die rechtsboven in die rand vaag (tijdelijk?) genummerd zijn van 1 tot en met 24. In een later stadium, toen men kennelijk het idee voor onderschriften heeft laten varen, zijn deze brede koperranden afgeknipt tot vlak onder de voorstelling (zie afb. p. 156). Het Baselse exemplaar behelst derhalve een hybride kopiestadum van de Meriankopieën, gemaakt door Salomon Saverij die alle prenten reeds heeft voorzien van bijbelannotaties (in tweede staat), maar tegelijkertijd ook 24 afdrukken bevat in een nog niet afgesneden voorstadium.

Die bredere onderranden wijzen erop dat men aanvankelijk – voor de volledige Merian? – een andere opzet voor ogen had.⁶⁴ Overigens dekt de titel wel degelijk de lading van pakweg deze ‘halve’ Merian van 117 prenten: ze gaan over de ‘schepping, en [enkele] geschiedenissen des Ouden Testaments’, en over het ‘Geheel Nieuw Testament’, ‘als een vervulling des voorseyden’.

Hoe dat ook zij, het ziet ernaar uit dat gaandeweg het kopieerproces door Saverij voor *Merians Bibelsche Figveren* opdrachtgever Schabaelje (vermoedelijk reeds in samenspraak met Claes Jansz Visscher) tot een andere opzet heeft besloten die wel alle 77 nieuwtestamentische prenten zou bevat-

Titelprint met linksonder de naam van Salomon Saverij (ex. Kupferstichkabinett, Basel).

ten, doch veel minder afbeeldingen uit het Oude Testament behoefde: 10 in plaats van 40, wat dus in 1648 bij drukker Brekengeest in Alkmaar zou resulteren in Schabaeljes typografisch fraai vormgegeven kwarto-oblongboek, de *Bibelsche Figueren*. Daarin wordt nadrukkelijk in beeld, maar vooral in woord, de prefiguratieve betekenis van het Oude Testament in het Nieuwe vervuld als ‘voorbeelden van den Geestelicken hoecksteen die volgen soude ... ’tgeen in *Iesu Christi* na de waerheydt soude zijn.’ Als in een ‘Eeuwich Euangelium’ wordt aldus ‘den verborghen sin der voorbeelden (die Historischer wijze beschreven zijn) hier door ontdekt en gheopenbaert’ (Voorrede, resp. p. *2v en *3v). In deze opzet is Schabaeljes dopers-spiritualistische insteek weer evident, wat de *Bibelsche Figueren* tot een boek voor geestelijk emblematische fijnproevers zou maken – anders dan de moeizaam tot stand gebrachte, spiritualistisch uitgekledde *Grooten Figver-Bibel*. Wel is opmerkelijk dat twee van de tien oudtestamentische prenten die Schabaelje daarin nodig had, op p. 31 en 35, kennelijk nog niet beschikbaar waren, of – en dat acht ik het meest aannemelijk – een iets te grote maatvoering hadden, omdat er nog vijf typografische dichtregels onder moesten. Op deze pagina’s staan nu twee nieuw

Titelprint waarop Saverij's naam gewist is (privé-exemplaar).

Pre-stadium met brede onderrand van prent 22, mét eveneens Bijbelannotatie; rechts nummer 16; zie hoe de moet rechtsonder doorloopt (ex. Basel).

gemaakte Meriankopieën die iets kleiner van formaat zijn (14,5x10,5 à 11 tegenover 15,3x11,7 cm.), maar die ook iets minder gedetailleerd zijn (zie afb. p 157).⁶⁵ Het lijkt geen twijfel dat dit spiritueel en ook emblematisch gecompliceerde werk – een weldoorwrocht concept – de schrijver/regisseur van dit ook typografisch fraaie werk opnieuw veel voorbereidingstijd zal hebben gekost. Dit gegeven alleen al maakt aannemelijk dat Schabaelje zijn onderweg nog aangepaste Merianproject al enkele jaren voor de voltooiing in 1648 in de steigers moet hebben gezet.⁶⁶

Toen bleek dat Schabaelje, om welke reden dan ook teruggekomen van het oorspronkelijke plan voor de uitgave van *Merians Bibelsche Figueren*, uiteindelijk niet alle Saverij-platen uit het Oude Testament zou gebruiken voor het inmiddels tot simpelweg *Bibelsche Figueren* omgedoopte boek, komt niet alleen prentuitgever Claes Jansz Visscher, maar ook dichter Reyer Anslo en bijbeltekstschrijver Schabaelje nadrukkelijker in beeld om het volledige werk van Merian in een Nederlandse kopieversie op de markt te brengen. Nu niet voor een (commercieel) beperkte elite van spiritualistische genieurs à la Schabaelje, maar voor een breed, zelfs internationaal bijbelminnend publiek. Ik ga

Bijgesneden onderrand in Visscher-editie ca. 1650, met Bijbelannotatie (tweede staat), p. 35 (privé-exemplaar).

Variantversie van dezelfde Merianprent in *Bibelsche Figueren*, p. 31 (privé-exemplaar).

er vooralsnog van uit dat deze opzet al van meet af aan op de rol heeft gestaan.⁶⁷ In ieder geval had de veelgevraagde Saverij al een groot reproductie-aandeel geleverd. Bovendien had hij het als ontwerper en graveur druk zat. Zo maakte hij in 1648 voor de doopsgezinde boekdrukker Tymon Houthaak een fraaie allegorische prentenserie op de Vrede van Münster.⁶⁸ Daarom werd Visschers jonge prentmaker Pieter Hendrickz Schut op de klus gezet: niet alleen om deze te voltooien met de 116 resterende kopieën, maar daaraan ook nog 24 nieuwe prenten toe te voegen. Anslo werd ingezet om de Nederlandse kwatrijnen aan te leveren, terwijl Schabaelje de verklarende prozastukken over de bijbelscènes moest produceren.⁶⁹ Daarvoor greep hij, net vanuit Alkmaar terugverhuisd naar Amsterdam, en zijn handen meer dan vol aan twee omvangrijke schrijfklossen, gemakshalve terug op de prozateksten die eerder al driemaal door zijn handen waren gegaan ten behoeve van zijn eveneens in samenwerking met Visscher geproduceerde *Grooten Figver-Bibel* (1646). Conform Visschers wens kortte hij die reeds denominatief neutrale teksten drastisch in bewerkte hen waar nodig. Als bijbelkenner bij uitstek acht ik Schabaelje bovendien het meest gekwalificeerd om concrete suggesties te hebben gedaan voor de 24 nieuwe prenten in Merian-stijl waarmee Schut Visschers Merianuitgave zou verrijken.⁷⁰ Naast Saverij's 117 Meriankopieën, leverde Pieter Hendricksz Schut naast drie (tussen)titelgravures in totaal dus 140 Merianreproducties en -aanvullingen.

Tot slot moet nog het EMU-exemplaar van *Merians Bibelsche Figueren* in de bespreking betrokken worden. Zoals gezegd zou dit werk afgaande op de tot 237 genummerde kwatrijnteksten van Anslo die op de achterzijde van de prentbladen zijn geschreven, in vergelijking met de complete Visscher-editie van Merian, idealiter 247 prenten hebben moeten bevatten: 11 minder nog dan de uiteindelijke uitgave! De facto zijn daarvan maar 180 prenten aanwezig. Dit werk is dus sowieso ook zeer incompleet, en vertoont derhalve eveneens duidelijk nog een voorstadium te zijn van het definitieve Saverij/Schut product van Visscher. Zo bevat het werk 31 van de 40 OT-prenten van Saverij die in het Baselse exemplaar zijn aangetroffen, en 59 van de 77 NT-prenten, alle ook voorzien van een bijbelannotatie. Omdat alle 180 prenten, weliswaar aardig ingekleurd en opgeplakt zijn, en langs alle marges ter versteviging voorzien zijn van plakstroken, kan moeilijk beoordeeld worden of er ook koperplaten in voorkomen met brede ondermarges, zoals in het Baselse exemplaar het geval is. Toch zijn er twee bladen met ontbrekende plakstroken die suggereren dat zulks ook hier het geval was. Op blad 26 met de prent van 'Gene. 27.18' (Jacob die door de bedrogen vader Isaac wordt gezegend), en

blad 27 over ‘Genesis 32.44’ (Jacob die met de man Gods worstelt), zijn die brede moetafdrukken zichtbaar, met daarop eveneens de tijdelijke, vage nummers 10 en 13 aan de rechterzijde.⁷¹

Verder valt op dat het overgrote deel van de prenten uit het eerste deel van het Oude Testament (in Visscher ca. 1650, nrs. 1-62: Genesis-Deuteronomium) in tweede staat verkeren, dus voorzien zijn van de bijbelannotatie op de prent. Dat betreft in meerderheid de door Saverij vervaardigde reproducties, maar ook de (later?) door Schut gekopieerde prenten. Op alle door Schut nieuw toegevoegde prenten zijn die annotaties evenwel nog niet aangebracht, wat ook het geval is met diens voor het tweede deel van het Oude Testament gekopieerde platen (nrs. 1-111: Jozua-2 Makkabeeën)! En dat geldt evenzeer voor de Schut-toevoegingen aan de sectie van het Nieuwe Testament. De overige NT-prenten, immers van de hand van Saverij, zijn wel geannoteerd.

Ik heb sterk de indruk dat dit nogal hybride EMU-exemplaar als een werk-exemplaar heeft gediend voor de complete Visscher-editie: vermoedelijk vooral ten behoeve van de totstandkoming van de Anslo-kwatrijnen. Op die wat rommelige samenstelling wijst ook het voorkomen van twee originele, Duitse Merian-afdrukken uit 1625-1627, en wel de prenten die opgeplakt zijn op blad 2 en 28.⁷² Aan het slot komen nog twee Merian-kopieën voor die eveneens uniek voor dit exemplaar zijn, en dus niet alleen afwijken van die in het Baselse exemplaar, en Schabaeljes *Bibelsche Figueren* (1648), maar ook van die in Visschers *Figures de la Bible* (ca. 1650). Beide hebben een gegraveerde inscriptie op het beeldvlak van de prent: op nr. 232 luidt de tekst: ‘den Moorman van Philippus gdoopt [sic]’ (Hand. 8:25), en op prent 231 staat: ‘Cornelius den Hoofman wort van Petrus gedoopt’ (Hand. 10:1).⁷³ Dit Merian-amalgaam representeert mijns inziens een vroege aanloopfase⁷⁴ – een vervolg op het reeds door Saverij gegraveerde deel van de prenten – naar de definitieve publicatie door vader en zoon Visscher.

Daar wijzen zeker ook de kwatrijnen van Reyer Anslo op, die tegenover de prenten door één ervaren hand in een keurig egaal handschrift in blokletters neergepend zijn. Wie de (af)schrijver ook moge zijn geweest, vergelijking met de eerder besproken Amsterdamse en Haagse manuscripten leert dat het niet Schabaelje was. Alle kwatrijnen zijn doorlopend genummerd van 1 tot en met 237 (vermoedelijk dus zelfs 247), en hebben een gelatiniseerde verwijzing naar het bijbelboek en -caput als opschrift.⁷⁵ Niet verwonderlijk echter is dat net als het prentmateriaal ook de tekstbladen verre van compleet zijn: er ontbreken 64 kwatrijnen.⁷⁶

Het is verleidelijk om deze Anslo-teksten te vergelijken met de reeds bekende tekstversies van hem: niet alleen die voorkomen in Danckertsz' Merian-druk van 1648, en in die van Visscher van omstreeks 1650, maar vooral ook de door Anslo zelf herziene dichtteksten die eveneens nog in 1648 uitkwamen in een octavoboekje bij Jacob Lescailje te Amsterdam, getiteld: *Bybelstof Of Byschriften op de Historien en Afbeeldsels der gantsche H. Schriftuur. De tweede Druk, door Hem zelf overzien, en van veel letterfouten gezuivert*. Omdat zo'n comparatieve analyse nogal buiten dit kader valt – meer voer voor neerlandici – beperk ik mij hier tot enkele observaties, om de plaats en relevantie van deze kwatrijnen-in-handschrift wat nader te bepalen.

Het eerste wat opvalt is dat onder de mogelijk 247 teksten ook de aanvullend door Schut gemaakte nieuwe prenten begrepen zijn. Deze gedichtjes ontbreken echter in de 231 (!) door Anslo herziene kwatrijnen van de tweede druk.⁷⁷ Aan de andere kant zijn er zeven kwatrijnen die wel in Anslo's herziene tekstboekje voorkomen, evenals in de Visscher-editie van Merian (ca. 1650), maar aan de handschriftversie ontbreken.⁷⁸ Hoewel het zou kunnen lijken alsof de kwatrijnen in handschrift van latere datum dan 1648 zijn (immers ook de Schutaanvullingen zijn van verzen voorzien), toch is hier en daar een vroegere redactie te lezen dan van de teksten in 'tweede druk'. Zo blijkt er een nauwere relatie te bestaan tussen de kwatrijnen in het EMU-exemplaar en de gedrukte versies in de Visscher-editie van ca. 1650, dan met die van de Danckertsz-druk uit 1648.⁷⁹ Dat is evident voor de 23 extra teksten, die zowel aan Danckertsz' 1648-uitgave als aan Anslo's herziene tekstboekje ontbreken.⁸⁰ Doch in de overige gevallen zijn de verschillen tussen Danckertsz en Visscher miniem. Zie bijvoorbeeld de eerste regel van kwatrijn nummer 116 uit handschrift EMU, luidende: 'Al *régent* God geen Graan uit 's Hemels blaauwe luyken', dan komt dat overeen met Visscher (ca. 1650) II, nummer LXII: 'Al *regent* Godt geen Graan uyt 's Hemels blaauwe luycken'. Bij Danckertsz' nummer 117 staat er evenwel: 'Al *werpt* Godt geen Graan uyt 's Hemels blaauwe luyken', wat identiek is aan de tekst in de tweede druk van Anslo II, nummer 57: 'Al *werrept* Godt geen graan uit 's hemels blaauwe luiken.'⁸¹ Hetzelfde doet zich voor bij het kwatrijn dat de evangelist Matteüs introduceert. Het EMU-handschrift (nr. 165) en Visscher (NT 1) hebben beide als eerste twee regels – spellingvarianten daargelaten:

'Mattheus *schreef de eerst*' op't God-gewijd papier.
Des *Heylands Ommegang*, door Goddelik bestier.

Maar dezelfde regels bij Danckertsz (NT 1) luiden net anders en sluiten rechtstreeks aan bij de herziene tekst van Anslo (NT 1, p. 45):

Mattheus *schryft Hebreeusch* op 't godgewyd papier,
Voor het *hebreeusche volk* door 't goddelyk bestier.

Anders, als laatste voorbeeld, liggen de zaken bij het kwatrijn bij de prent van 1 Kon. 16:15-18, waarop koning Zimri, belegerd door Omri, zichzelf in zijn paleis verbrandt. Daarvan luidt de tekst in het EMU-handschrift (nr. 106):

O Simri, quaad van aard, wat spitst gy al u sinnen,
Om moeyt' en last van't Rijk, met moeyt' en last te winnen?
Uw staat is kort van duer; toen saegt gy eerst hoe ras
Teffens uw' Kroon en eer, en Hof-praal leyd in d'asch.

Zowel in Danckertsz (nr. 107), als in Visscher (II, nr. 52) is woordelijk exact dezelfde tekst afgedrukt, terwijl de door Anslo (II, 47, p. 31) herziene, vooral herschikte versie daarentegen luidt:

Als Simri had zijn wil, toen zagh hy eerst hoe ras
Dat teffens kroon en eer en hofpraal raakt in d'asch;
Maar zagh het noch te laat. Wat spitst men dan de zinnen
Om moeite en last van 't rijk met moeite en last te winnen?

Op grond van deze verre van volmaakte vergelijking meen ik wel te mogen concluderen dat de in het EMU-handschrift overgeleverde kwatrijnteksten de oudste en meest oorspronkelijke redactie van Anslo's bijdrage betreffen. Ook Anslo zal deze poëtische bijdrage vermoedelijk al ver voor 1648 op papier hebben gezet, zo mogelijk aan de hand van de Merian-prentverzameling zoals in de EMU-band bijeengebracht. In deze voorstelling van zaken beschouw ik prentuitgever Claes Jansz Visscher (in samenspraak met Schabaelje?) dan ook als degene die Anslo als eerste bij het Merianproject heeft betrokken. Het ziet er naar uit dat het productieproces nogal vertraagd werd door enerzijds de tijdrovende, ondertussen zelfs nog gewijzigde Merian-bijklus voor Schabaeljes *Bibelsche Figueren* (1648) en anderzijds het concipiëren van de bijbelse prozateksten voor het Visscher/Merian boek.

Ondertussen moet in de Visscher werkplaats ook duidelijk geworden zijn dat de firma Danckertsz ook geld in het Merianproject zag, en niet gehinderd werd door productievertragingen wegens Schabaliaanse sores, zodat zij voorspoedig en een paar jaar eerder dan de Visschers haar Merianversie in de markt kon zetten. Hoe Cornelis Danckertsz in de aanloop naar 1648 deze

Anslokwatrijnen ooit uit de Visscher/Schabaelje-burelen heeft weten los te krijgen, blijft een raadsel. Ik acht het niet uitgesloten dat Anslo zelf, die in 1648 op het punt stond voorgoed naar Italië te vertrekken, dit op eigen houtje heeft bekookstofd, omdat vader en zoon Visscher wegens de tijds slurpende Schabaelje/Saverij-klus – wat hadden ze eerder al niet met die eigenzinnige zweefdoper te stellen gehad? – maar niet opgeschoten met de voltooiing van hun Merianproject. Schabaeljes *Bibelsche Figuren* werden immers ook al in Alkmaar gedrukt bij Simon Cornelisz Brekengeest, die derhalve tijdelijk over de 87 Merianplaten moest beschikken.⁸²

Overigens is het niet uitgesloten dat Visscher (om de emigrerende Anslo terwille te zijn?) en Danckerts het op een akkoordje hebben gegooit, zodat de laatste alvast zijn Merian-editie kon lanceren. De Visschers wisten dat die zowel qua inhoud van het tekstdeel – zij voegden er immers ook nog Schabaeljes bijbelteksten aan toe – als kwaliteit van het prentmateriaal niet echt kon tippen aan hun Saverij/Schut-product, dat bovendien nog eens 24 prenten meer zou bevatten, dan Danckerts' wat poverder en iets kleinere kopieën met slechts een half onderschrift, wat niet zo'n appetijtelijke presentatie opleverde.⁸³ Beide uitgevers mikten vermoedelijk op verschillende markten: Danckerts op het wat lagere en Visscher op het hogere segment.⁸⁴ Of er dus echt sprake was van een verbeterd concurrentiestrijd, zoals het oude verhaal ons wilde doen geloven, is dan ook maar zeer de vraag. Veel gecompliceerder dan een vermeende tweestrijd tussen twee Amsterdamse prentuitgevers was de kwestie in ieder geval wel: het lijkt geen twijfel dat Jan Philipsz Schabaelje daarin, linksom of rechtsom, een belangrijker rol heeft gespeeld, dan men ooit kon bevroeden.

EPILOOG

Is het verwonderlijk dat Schabaelje, welhaast totaal bijbelbeurs en -moe geschreven, al dan niet in zakelijk commitment met de gereformeerde Visschers, in de laatste fase van zijn leven, in Amsterdam, zich ook ging toeleggen op de uitgeverij? De verkoop van allerlei, deels zelfgemaakt prent- en kleingoed in het Harlinger Steenschip moest hem naast vaste inkomsten uit het ziekentrosterschap in dienst van zijn eigen Waterlandse gemeente (een speciaal voor hem in het leven geroepen ambt!), alle moed en middelen bijeen doen rapen, om niet gehinderd door calvinistisch gekeutel als zelfstandig schrijver en uitgever zijn geheel eigen spiritualistisch geïmpregneerde prentbijbel op

Jan Philipsz Schabaelje (1592-1656) op 63-jarige leeftijd bij zijn schrijfbureau waarop een (nog niet opgespoord) manuscript ligt voor zijn *Emblemata Sacra*. Tekening met zwart krijt op perkament door Gerbrand van den Eeckhout, 1655 (27,1x22,1 cm; Museum Albertina, Wenen; inv.nr. 9557).

de markt te brengen. Met als uitgangspunt de zeer verketterde teksten van de familistische profeet Hiël (Hendrick Jansz Barrefelt) bij de prachtige polyscenische prenten van Pieter van der Borch, de *Imagines et Figurae Bibliorum* (ca. 1593), bracht hij in drie etappes en in steeds bonter verscheidenheid steeds meer (bijbel)prenten bijeen in het eerste ‘groeiboek’ van Nederland. Dit magnum opus van Schabaelje, de *Grooten Emblemata Sacra* (1653-54), blijft ‘tot op de dag van vandaag curieus en enig in zijn soort,’ zoals ik in 1988 al vaststelde.⁸⁵

Mocht de Doopsgezinde Bibliotheek ooit nog eens een mooi exemplaar van de *Emblemata Sacra* weten te verwerven, dan mag zij er met recht prat op gaan, samen met haar hoedster, de Universiteitsbibliotheek Amsterdam, in het Allard Pierson de grootste Schabaelje-collectie ter wereld te bezitten – wie zou dat niet willen? Ook al staat er in geen eeuwen nog een geest-gedreven bronzen kop van Jan Philipsz op een deltahoge sokkel in zijn geboortedorp Zoutelande metafysisch naar de Westerschelde-einders te turen, zijn materiële en geestelijke erfgoed, koel gebundeld in leer en perkament, staat hier ondertussen tot het einde der dagen met doperse gelatenheid als zijn tijdloos monument in hartje Amsterdam te pronk!

BIJLAGE I

Inhoudsopgave volgens de opschriften der tekstbladen van het Amsterdamse handschrift, het Haagse handschrift en Grooten Figver-Bibel

Gemakshalve zijn de hoofdstuktitels van zowel het Oude als het Nieuwe Testament-deel elk van een rangnummer voorzien, ten einde inzicht te geven in de her en der gewijzigde volgorde van tekstbladen en bijbehorende prentseries. Tussen haakjes staat het aantal prenten dat bij elk hoofdstuk is gevoegd. In de voetnoten worden afwijkingen tussen de (onderdelen van de) prentseries uit 1639 in het Amsterdamse handschrift – over het algemeen, mits gesigneerd, in een eerdere staat – gesignaleerd ten opzichte van die in het Haagse handschrift en de *Figver-Bibel* die het *Theatrum Biblicum* van 1643 tot basis hebben. In de desbetreffende voetnoten wordt verwezen naar de prentnummering in Visser, *Gebroeders in de Geest* (1988) II, 301-361, Bijlage IV -1a (prentbladen) en 1b (tekstbladen). De letters achter het rangnummer in de laatste kolom verwijzen naar de ‘katernletters’ op de gedrukte tekstbladen. Een asterisk achter een rangnummer betreft een hoofdstuk dat niet in de *Figver-Bibel* terecht is gekomen.

<i>Handschrift UBA</i> (OL 63-3151)	<i>Handschrift KB</i> (392 D 25)	Grooten Figver-Bibel (1646) (werkexemplaar in kopie)
- Titel handschrift: <i>Gheschriften tot Aenwijzinge</i> (1642)		
- Gegraveerde titel <i>Theatrum Biblicum</i> (1639)	- <i>idem</i> (1643)	- <i>idem</i> (1643 & 1650)
		<i>Het Eerste Deel</i>
1 De Scheppinge (6)	1 van de schepping der weerelt (6)	1 A Van de Ses-Daeghsche Scheppinge (6)
2 Adam en Eva (6)	2 van Adam en Eva (6)	2 B Van Adam en Eva (6)
3 Cain en Abel (3)	3 van Cain en Abel (3)	3 C Van Cain en Abel (4)
4 De gheschiedenissen Noe en de Diluvie (6)	4 van Noah en de diluvie (6)	4 D Van Noah en de Diluvie (6)
5 Tooren van Babel (3)	5 van den Toren tot Babel (5)	5 E Van den Babylonischen Tooren (3)
6 De gheschiedenissen Abrahams (6)	6 de gheschiedenissen van Abraham (8)	6 F Gheschiedenissen van Abraham (6)
7 De gheschiedenissen van Loth (4)	7 van Loth en Sodoma (4)	7 G Van Loth en Sodoma (4)
8 De gheschiedenissen des patriarchen Jacobs (5)	8 van Iacob en Esau (7)	8 HI Van Iacob en Esau (6)
9 De gheschiedenisse van Dina (4)	9 van dina en sichem (4)	9 K Van Sichem en Dina (4)
10 Van Iuda en Thamar (4)	10 van Iuda en Thamar (4)	10 L Van Iuda en Thamar (4)
11 De Historie van Ioseph (7)	11 de Historie van Ioseph (7)	11 M De Historie van Ioseph (7)
12 van de twaelf patriarchen (6)	12 van de twaelf patriarchen (6)	12 N Van de twaelf Patriarchen (6)
		<i>Het Tweede Deel</i>
13 Gheschiedenissen Moijsi in Egipten (8)	13 van Moijses en Pharaon (9)	13 O Van Moyses en Pharaon (9)
14 Gheschiedenissen in de Woestijne (7) ⁸⁶	14 de gheschiedenissen in de Woestijne (10)	14 P Gheschiedenissen Israels in de Woestijne (10)
15* De bespieders en Bileam (4) ⁸⁷		
	15* van de Tien Geboden [100-110] (10)	

<i>Handschrift UBA</i> (OL 63-3151)	<i>Handschrift KB</i> (392 D 25)	Groeten Figver-Bibel (1646) (werkemplanar in kopie)
16 Gheschiedenissen des boecks Iosua (10)	16 de gheschiedenissen van Iosua (10) ⁸⁸	15 Q De gheschiedenissen van Iosua (10)
17 Van de Rechters (6)	17 van de Rechteren Israels (6)	16 R Van de Rechteren Israels die na Iosua geregeert hebben (6)
18 de Historie van Gideon (4)	18 de Historie van Gideon (5) ⁸⁹	17 S De Historie van Gideon (5)
19 de Historie van Iephta (6)	19 de Historie van Iephta (6)	18 T De Historie van Iephtah (6)
20 de Historie van Samson (7)	20 de Historie van Samson (7) ⁹⁰	19 V De Historie van Samson (7)
21 de Historie van Ruth (4)	21 de Historie van Ruth (5)	20 X De Historie van Ruth (5)
22* van David en Saul (5) ⁹¹	22 van david en Goliath (10) ⁹²	21 Y Van Saul, David, en Abigaël (8)
23* van David en Abigail (4) ⁹³	23 van David en Nabal (6) ⁹⁴	22 Z Van David en Bathseba (4)
24 van David en Vrias (4)	24 van David en Vrias (4)	
	25* van Ammon en Thamar (6) ⁹⁵	
25 de gheschiedenissen van Absalon (4) ⁹⁶	26 de Historie van Absalon (4) ⁹⁷	23 Aa De gheschiedenissen van Absalon (4)
26 de gheschiedenissen van Salomoms [sic] (4)	27 van den Coninck Salomon (4) ⁹⁸	24 Bb Van den Coninck Salomon (4)
		25 Cc Van den Cantica Canticorum Salomons (6)
	28* van den Luyaert (4) ⁹⁹	
27 de Geschiedenissen Ieroboams (6) ¹⁰⁰	29 van Rehabam en Ieroboam (6)	26 Dd Van Rehabeam en Ieroboam (6)
28 de Historie van Achab en Elias (4)	30 van Achab en Elias (4)	27 Ee Gheschiedenissen in Israel, Van Achab en Elias (4)
	31 van Achab en Naboth (6) ¹⁰¹	28 Ee2 Van Achab en Naboth (6)
29 de Historie van Eliseus (4)	32 van Elias en Eliseus (4)	29 Ff Van Elias ende Eliseus (4)
30 de Historie van de Sunamitinne (6)	33 van Eliseus en de Sunamitinne (6)	30 Gg Van Eliseus en de Sunamitinne (6)

<i>Handschrift UBA</i> (OL 63-3151)	<i>Handschrift KB</i> (392 D 25)	Grooten Figver-Bibel (1646) (werkexemplaar in kopie)
31 de Historie van Athalia en Ioas (4)	34 van Athalia en Ioas (4) ¹⁰²	31 Hh Gheschiedenissen in Iuda, van Athalia en Ioas (4)
32 de Historie van Hiskia (4) ¹⁰³	35 van den Coninck Hiskia (5) ¹⁰⁴	32 Ii Van Hiskia en Manasses (5)
33 de Historie van den Coninck Iosias (8)	36 van de Coninck Iosias (8) ¹⁰⁵	33 Kk Van den Coninck Iosias (8)
34 Historie van Zedekias en Ieremias (4)	37 van Ieremias en Zedekias (4)	
35 Van de Coningen in Iuda (8)	38 van de Coningen Iuda (8)	34 Ll Van de Coningen Iuda (8)
		<i>Het derde deel</i>
42 Coningen van persen (5) ¹⁰⁶	39 van de Coningen persarum (5)	41 Ss Van de Coningen van Persen (5)
43 de Historie van Hester (4)	40 de Historie van Hester (4)	44 Xx Van Ahasueros ende Coninginne Esther (4)
37 de geschiedenissen van Iob (4)	41 de geschiedenissen van Iob (4) ¹⁰⁷	39 Qq Van den Heylighen Iob (4)
36 Van de propheten (4) ¹⁰⁸	42 van de Propheten (4) ¹⁰⁹	35 Mm Van de Propheten (4)
		36 Nn Van den Propheet Ieremias (4)
38 de Historie van Ionas (4)	43 van den propheet Ionas (5)	38 Pp Van den Propheet Ionas (5)
39 de geschiedenissen des propheten daniels (6) ¹¹⁰	44 van den propheet daniel (6)	37 Oo Van den Propheet Daniel (6)
	45 van de vier Monarchen (4)	40 Rr Van de vier Monarchen (4)
	46 van de drie longelingen in den oven (4)	
	47 van den Bel te Babel (6)	
	48 van den draak (4)	
40 de Historie van Susanna (4) ¹¹¹	49 de Historie van Susanna (4)	47 Aaa De Historie van Susanna (4)
41 de Historie van Tobias (6) ¹¹²	51 de Historie van Tobias (6)	46 Zz De Historie van Tobias (6)
44 de Historie van Iudith (4)	50 de Historie van Iudith (4)	45 Yy De Historie van Iudith (4)

<i>Handschrift UBA</i> (OL 63-3151)	<i>Handschrift KB</i> (392 D 25)	Grootten Figver-Bibel (1646) (werkexemplaar in kopie)
45 wt het derde boeck Esdre (4) [Zerubabel]		42 Tt Van Zorobabel ende sijn Raetsel (4)
46 wt het vierde boeck Esdre (4) ¹¹³	52 van de gesichten Esdre (4)	43 Vv Van Esdras en Nehemias (4)
47 Gheschiedenissen der Machabeen (8) ¹¹⁴	53 de gheschiedenissen der Machabeen (8)	48 Bbb Gheschiedenissen der Machabeen (8)
48 Van de Seven Wonderen der Weerelt (8) ¹¹⁵	54 van de seven Wonderen der Weerelt (8)	
- gegraveerde titel: <i>Historiae Sacrae Novi Testamenti</i>	- <i>idem</i>	<i>Het vierde deel</i>
1 Van de vier Evangelisten (4) ¹¹⁶	1 van de vier Evangelisten (4)	- <i>idem</i>
2 de gheschiedenissen van Maria (5)	2 van t'geslacht en d'ontfancknisse Iesu (4) ¹¹⁷	1 A Van de Vier Evangelisten (4)
3 Tempel gheschiedenissen (4) ¹¹⁸	3 van de geboorte Christi en t'gevolgh (4)	2 B 'tgeslacht Marie en d'ontfancknisse Iesu (5)
3 van de Wijsen wt den Oosten (6)	4 van de Wijisen wt den Oosten (7) ¹¹⁹	3 C Van de Geboorte Christi en 'tgevolgh (4)
5 Gheschiedenissen van Iohannes en Iesus (3)	5 van het doopsel en bekooringe Chrixi (4)	4 D Van de Wyisen uyt den Oosten (7)
6 de beginselen van Christi wandeling (4) ¹²⁰	6 van de eerste Mirakelen Christi (5)	5 E Van het Doopsel en Behoorringh Christi (4)
8 Ander Mirakelen (4)	11 noch ander Mirakelen (5)	6 F Van de beginselen der Predicatie Christi (6)
	7 Gespreck Iesu met eenige sondaren (4) ¹²¹	10 K Vast-makingh der Leere. Door Mirakelen (6)
	8 Van de Acht Salicheden (8)	14 P Krachten Christi tot op-wekkingh der Zielen (6)
		7 G Van de Acht Saligheden op den Bergh Thabor (8)

<i>Handschrift UBA</i> (OL 63-3151)	<i>Handschrift KB</i> (392 D 25)	Grooten Figver-Bibel (1646) (werkexemplaar in kopie)
9 Wercken en daden Christi (4)		
	9 van het Vader onse (8)	8 H Van het Vader Onse (8)
10 Noch ander Ghelijckenissen (7)	10 Eenighe Gelijckenissen (6)	9 I Leeringe Iesu door Gelyckenissen (6)
13 Geschiedenissen opt Loover-feest (4)	13 Geschiedenissen opt Loover-feest (4)	
14 Tempel-geschiedenissen (5)	14 van het Herder-ampt Christi (5)	15 Q Van Christi Herder-Ampt, en ander gheschiedenissen (5)
	15 van de laetste Mirakelen Christi (6)	11 LM Mirakelen in Galileen en elders (6)
	16 van de Gelijckenisse des Zacijsers (4)	
	17 van den Samaritaen (4)	13 O Gelijckenis van den Samaritaen (4)
11 van den verlooren Sone Schaep en penning (5)	18 van den verlooren Soon (4)	16 R Van den Verlooren Sone (4)
	19 van den Rijcken man en lasarus (4)	17 S Van den Rycken Man een Lasarus (4)
12 Ghelijckenisse van den schuldigen knecht (4)	20 van den schuldigen knecht (4)	12 N Ghelijckenis van den Schuldigen Knecht (4)
18 Ghelijckenissen [maagden/talenten] (7)	21 van de wtgedeeijde Talenten (6)	20 Y Ghelijckenisse van d'wtghedeelde Talenten (6)
15 optocht na Ierusalem (4)	22 Geschiedenissen binnen Ierusalem (10)	18 T Gheschiedenissen in, en omtrent den Tempel(6)
16 Geschiedenissen binnen Ierusalem (4)		19 VX Van d'In-rydingh Iesu, en't gene daer op gevolgt is (6)
17 Ander geschiedenissen (4)		
19 Wercken van barmherticheit en t'Oordeel (8) ¹²²	23 van de Wercken des barmherticheijt (8)	21 Z Van de Wercken der Barmherticheyt (8)

<i>Handschrift UBA</i> (OL 63-3151)	<i>Handschrift KB</i> (392 D 25)	Grooten Figver-Bibel (1646) (werkexemplaar in kopie)
20 De Passie Christi (6) ¹²³	24 de beginselen van de passie Christi (4)	22 Aa Van het lyden en Passie Christi (12)
21 sijn leijding van d'een tot d'ander (6)	25 sijn ondersoecking, Geesseling, kroning en vonnis (5)	
	26 Het lijden Christi in de Cruijcing (4)	
22 sijn sterven en begraving (8)	27 Christi Afneming en begraving (4)	
23 verrijzenisse en Hemelvaert Christi (4)	28 van de verrijzenis en volgende Geschiedenissen (5) ¹²⁴	23 Bb Openbaringen Iesu na sijn Verrijzenisse (6)
- gegraveerd <i>Acta Apostolorum</i> -titelblad, samen gesteld door Theodorus Galle te Antwerpen naar ontwerp van Maerten van Heemskerck en Johannes Stradanus, met opdracht van Philippus Galle aan Jacobus Rauwardus	- gegraveerd <i>Acta Apostolorum</i> -titelblad, naar ontwerp van idem en met uitgeversadres van C.J. Visscher. Heeft ander onderschrift en opdracht ontbreekt.	- <i>idem</i>
24 van de seijnding des Heijligen Geests (5)	29 van de Geschiedenissen op pingsterdagh (5)	24 Cc Van de Pingsterdaegsche Wercken (5)
25 Mirakelen der Apostelen (4)	30 van de Mirakelen der Apostelen (5)	25 Dd Van de Mirakelen der Apostelen (8)
26 de geschiedenisse Stephani en philippi (5)	31 de Geschiedenissen Stephanus, Iacobi en philippi (6)	26 Ee Vande Vervolgingen en 'tmut daer wt onstaen (7)
28 Geschiedenissen van petrus (5)	32 de Geschiedenissen petri (6)	27 Ff Geschiedenissen Petri (7)
29 vervolgh onder Herodes Agrippa (2)		
27 de bekeeringh pauli (3)	33 de Geschiedenissen pauli (8)	28 Gg Gheschiedenissen Pauli (6)
30 Geschiedenissen des Apostels pauli (6)		
31 den Oproer te Ierusalem (3)	34 Geschiedenissen pauli te Ierusalem (5)	29 Hh Pauli lyden te Ierusalem en Elders (5)
32 pauli Schipvaert (2)		

<i>Handschrift UBA</i> (OL 63-3151)	<i>Handschrift KB</i> (392 D 25)	Grooten Figver-Bibel (1646) (werkexemplaar in kopie)
33 de Martelerie der Apostelen (13) ¹²⁵	35 van de Martelissatie der Apostelen (13) ¹²⁶	30 Ii Van de twaelf Apostelen en haer Martelrie (13)
35* vier Leeraeren (4) ¹²⁷		
36 Twaelf Artijckelen des Geloofs (6x2)	36 vande Twaelf Artijckelen des Geloofs (6x2)	31 Kk Van 'TGeloove en sijn twaelf Artijckelen (7)
34 Apocalipsis (6x4 + 1) ¹²⁸	37 van den Apocalypsis (6x4)	32 Ll Van den Apocalipsis oft Openbaeringh Iohannis (6x4)
- gegraveerde titel <i>Visiones Apocalypticæ</i> , met adres C.J. Visscher	- idem	- <i>idem</i>
<i>Totaal: 83 tekstbladen en 432 prenten</i>	<i>91 tekstbladen en 508 prenten</i>	<i>90 tekstbladen en 462 prenten</i>

BIJLAGE II

*Toelichtingen in het Amsterdamse handschrift, het Haagse handschrift
en Den Grooten Figver-Bibel (1643)*

Ia Handschrift Doopsgezinde Bibliotheek UBA

+ *Theatrum Biblicum* (1639) (Sign.: OL 63-3151)

[cursieve tekst is in het origineel in rode inkt geschreven – totaal 492 woorden]

OT-4r

De Scheppinge

In den beginne Schiep Godt hemel ende Aerde ende alles wat daer in is, ende dat door zijn Woort ende kracht gelijk van Moijſes int lange is beschreven, Daer sijn vele heijdensche filosofhen geweest, die daer over gestudeert, en met al haer' sinnen na getracht hebben, omme te weten t'beginsel aller dingen, Maer hebben noijt den rechten sin daer van connen treffen, niet te min sij wisten datter was een beginsel aller dingen, overmidts datter geen ding hem seluen scheppen noch maken en can, onder anderen heeft daer van een claer insicht gehadt *Hermes Trismigistes* die men seijde dat ten tijde van *Moijſes* geleefd heeft sijnde een groot priester in Egijpten, desen is gevolgt *plato* en ander filosofhen, Oock soo heeft den poet *Ovidius* seer fraaij en ordentlick beschreven de scheppinge en oock vele van de volgende geschiedenissen, in sijnen *Metamorphosis*, bij na gelijk als *Moijſes* wiens order en beschrijvinge hier in *ses figueren* wert voor gestelt, na de ordre der scheppinge die in *ses dagen* geschiet is, als int volgende is te sien.

de Eerste figure

In de Eerste figure wert verthoont hoe dat Godt, het *Licht* van de *duijsternisse* gescheijden heeft, waer wt dat den *eersten dagh* is ontstaen, desen dagh is geweest een beginsel des lichts, ende den eersten van alle volgende dagen. Ende hier is een groote verborgentheijt in, want den Apostel seijt, dat oock op sulcken wijze God door sijn woort in onse herten het eeuwigh dagh-licht wtseijndt.

4v

de tweede figuer

In de tweede figuer wort verthoont, hoe dat God op *den tweeden dagh* het firmament oft *Hemel* heeft geschapen, Makende een scheijdinge tusschen de wateren bouen het firmament ende de wateren onder het firmament.

de derde figuer

In de derde figuer wort verтоont, hoe dat God de *zee* en drooge *aerde*, oock daer toe alderhande *boomen, gras, cruijt* heeft laten opgaen, dat hem seluen besaeijde, tWelck oock sijn waerheijt heeft int Geestelicke wesen, de aerde (seijt Christus) brengt van haer seluen voort het cruijdt, etc.

de vierde figuer

In de vierde figuer wort verтоont, het werck van den *vierden dagh* namelick hoe dat de *sonne, Mane sterren* en al het hemelsche heijr geschapen wert, het duert langh al eer de sonne der gerechticheijt in onse herten op gaet.

de vijfde figuer

In de vijfde figuer sien wij de werckinge des *viijden daeghs* namelick hoe dat de watern voort brachten alderhande *vogelen* en *visschen*, en onder dese oock groote *walvisschen*, gelijk dat selfde noch dagelicks al mede in den mensche geschiet

de seste figuer

dese figuer verтоont ons dat ten laetsten na alle schepselen *den Mensche* na den Evenbeelde Gods geschapen is als een *Hooft-schepsel* aller sijner wercken ende dit is geschiet op den *sesten dagh* twelck oock al vrij wat verborgentheijt in hem heeft, want na dese scheppinge ruste God van alle sijne wercken. Hoe dat het voort met den *Mensche* ende sijne nacomelingen gegaen is, sal in alle het navolgende geleert worden

Ib Handschrift KB-Den Haag in: *Theatrum Biblicum* (1643) (sign.: 392 D 25)
[cursieve tekst is in het origineel in rode inkt geschreven – totaal 292 woorden]

OT-2r

Van de schepping der weerelt

In den beginne schiep Godt door syn Almachtich woort *Hemel* ende *Aerde* met Alles wat daer in is hij scheidde t'licht van de duijsternisse het vochtich ende het drooge van malcanderen vercierde den Hemel met *Son, Maan, en sterren* Het *Aertrijck* met alderhande geboomten en kruijden vervulde de *Zee* met visschen de lucht met vogelen de beemden en wildernissen met dieren de geberchten met alderhande steenen en Metalen. Hij schiep den *Mensche* tot een hooft van alles ende dit al in den tijt van ses dagen door sijn almachtich en onbegrijpelic woort. daerom noemen de Hebreën hem met den name *El* dat is sterck en machtich Ende *iah* daer wt ontstaet *Halelu-iah* Looft God Sij noemen hem oock *Helion* d'alderopperste. Ende *schaddai* vol en genoegh Ende *Eloah* waer wt comt Elohai Mijn God Ende van wegen sijne heerlick-

heijt over alle Engelen en hemelsche prinsdommen wert hij genoemd *Zebaoth* Heere der heijrscharen Ende van wegen de schepping en Regiering over alles heet hij *Adonai* Een heere aller Creatueren God wert oock genaemd *in pluralis numero Elohim* int getal van velen om t'verborgen wesen van vader, soon, ende H. Geest te kennen te geven nu volgt figuren.

2v

Inhout der figuren

1. In den Eersten dach der scheppinge scheidet God het Licht van de duijsternisse tot een onderscheijt van dach ende nacht
2. Het firmament wort geschapen de wateren onder en bouen van malcander gescheijden
3. Het Aertrijck drooch sijnde brenght voort alderleij kruiden, boomen, gras ende andere gewassen
4. De Son, Maan en sterren worden geschapen en in den Zodiaak gestelt
5. de Wateren brengen voort alderleij gevogelte, visschen en gevlimde [=geveleugelde?] schepsels
6. Ten laetsten wort den Mensche tot een Evenbeelt Gods ende hooft alder creatueren geschapen

Ic *Den Grooten Figver-Bibel* (1646) + *Theatrum Biblicum* (1650)
 (ex. Goshen College, IN, USA; sign.: 220.9505/G876/1650)
 [totaal 621 woorden]

OT-A1r

Van de Ses-Daeghsche SCHEPPINGE

IN den beginne was dat eenige, eeuwige, volcomene, onbegrijpelijcke *Goddelijcke vvesen*, dat geen begin noch eynde en heeft, noch geen veranderingen en is onderworpen, maer altijt even de selfde is ende blijft 't gee[n] het oyt was, Na sijn weerde en kan hy met gheene woorden uytgedruet worden, nochtans wert hem in't Hebreusch den naem JEHOVAH toege-eyghent, oock ELOAH, ADONAI, EL, SCHADDAI, ZEBAOth ende den name JAH alles om uyt te drucken sijne almogentheyte, wijsheyt. eeuwigheyt, en gheluck-salighe heerlijkheyt, ende daer by te voegen den lof die hem toecomt, gelijk het woort HALELU-IAH soo veel te seggen is, als: Looft den Heere,

ende de ander benaminghen en sijn niet sonder diepe verborgentheden des Goddelijcken wesens, wy noemen hem met den Duytschen naem GOD daer onder begrijpende alles watter genoemt en bedacht kan worden wat tot de heerlijkheyt van dese hooghveerdige Majeseyt behoort, GOD dan staende in sijn wesen, heeft door den rijckdom sijnder wijsheyt voor genomen te Scheppen en voort te brenghen een groot werck, namelijk, den sienelijcken HEMEL met den omringh der AERDEN, ende alles wat daer in ende op is, 'tsy sienelijcke of onsienelijcke dingen, ende dat door de kracht sijns Woorts, gelijk Moyses dat selfde in't Boeck der Scheppinge beschrijft dat dit geschiet is by ord're en trappen, namelijk in ses Dagen, Eerstelijck scheyde GOD het Licht van de Duysternisse, want dat is het eerste Fondament van alle dinghen die oprecht gheschapen sullen worden, het Licht den oorpronck sijnde van alle wercken des lichts en der wijsheyt, dit wert afgebeeld nu achtervolghens in Figuer 1. De Aerde was woest ende ledig, de Wateren schenen te liggen in eenen Chaos, maer God maeckte een scheydinge en ordinantie tusschen de Wateren boven ende onder, stellende een uytspanzel daer tusschen 'twelck hy HEMEL noemde, Figuer 2. De Wateren beneden vertrocken haer by malkanderen makende een ZEE, het Aerdrijck droog geworden sijnde wiert vruchtbar, voort-brengende Boomen, Cruyt, Loof, Gras, en alderhande zaden, in een on-uyt-sprekelijcke wijsheyt en ord're, Figuer 3. Boven aen den Hemel en sachmen noch geen cieraet van STERREN, de SONNE en regeerde de tijden noch niet, noch de MANE de Wateren, den Dwars-hoep des Zodi-aaks en hadde sijn twaelf teycken en noch niet, de Goddelijcke wijsheyt volbracht dit alles terstont door sijn WOORT, op een konstige wijze, Figuer 4. Daer en was noch geen Animael noch levendige beweging van Dieren, Ende GODT sprack tot de wateren, die brachten terstont voort allerley gewrimmel van Visschen, en vliegende Vogelen ygelijck na sijn aert, Figuer 5. Daer na het Aerdrijck door de selve kracht des levens aengeroert sijnde, bracht voort allerley vier-voetige en kruypende Gedierten, vol wonderbare Scheppingh, Doen resteerde noch het Hooft-schepsel van allen, namelijk, den MENSCH, die GOD door sijne wijsheydt Formeerde tot sijnen Beelde, om over alle geschapen dinghen te regeren, ende te genieten Hemelsche en Aerdsche eyenschappen, als sijnde van beyden ghenomen, ende om aen te wijzen dat hy de Hemelsche dinghen meest behoorde te betrachten soo is hy geschapen met den Hoofde opwaerts, welcke heerlijkheyt gene ander Dieren deelachtig en sijn, welcke met den hoofde nederwaerts hangende, het voetsel der Aerde[n] soecken, en[de] dit al door de wijsheyt Gods, die alle dinghen na haer natuer en wesen uyt hem selven voort gebracht, en tot sijns naems eere gestelt heeft, vertoont Figuer 6. Soo is dan uyt de Fonteyne des eeuwigen Goddelijcken wesens gesproten al watter is, ende noch worden sal, ende dat in een geschickte ordeninge, den almachtigen beoogende een volmaeckt geluckigh eynde voor alle sijne creatueren, en bysonderlijk den Mensche die hy uyt den afgront sijnder liefden heeft van der eeuwigheyt voorsien, om sijne heerlijkheyt aen hem te bewijzen, De Figueren waer van gemelt is, volghen hier na malcander, als voort in alle Historien.

II Handschrift Doopsgezinde Bibliotheek UBA

+ *Theatrum Biblicum* (1639) (Sign.: OL 63-3151)

[cursief is in het origineel in rode inkt geschreven]

NT-35r

Vier leeraeren.

Na den afganck der *Apostelen* onder welcke *Iohannes* de laetste is geweest, soo wert de *kercke Christi* geregeert door Herders, bisschoppenn, leeraers en Confessoren, als met den Eersten *polocarpus*, *Ignatius*, *dionijsius*, *clemens*, *panthenus*, *Origenes*, *Tertullianus* ende andere haeres tijts. Ende in latere tijden *chrisostomus*, *cijprianus*, *Hironimus*, *Ambrosius*, *Augustinus*, *Athanasius*, *Gregorius nasiansenus*, *basilius*, *paphnutius*, *Antonius*, *Gregorius Magnus*, ende Andere haers gelijcke, van de welcke datter vier sijn, welckers namen meest vermaert sijn en bekend, als *Hieronimus*, *Ambrosius*, *Augustinus* ende *Gregorius Magnus*, De oorsake hier van hout men eensdeels te sijn om haer wt nemende nagelaten schriften, waer in *Augustinus* meest wtmunt, of oock om haer onberispelick afgestorven leven waer in *Hieronimus* de voornaemste is, oft oock wel om dat sij met een groote vijrichheit de macht der kercken hebben voor gestaen, als *Ambrosius* die den keijser Theodosius wederstont en in den ban dede, ofte *Gregorius* die selfs een bisschop oft paus te romen geweest is, nochtans niet op sulcken wijze als de tegenwoordige pausen, die het opper gebiet sich aen treecken, over de gantsche kercke, en wat hun niet onder werpen sijn en wil, met ban, sweert en vier aen tasten. En alsoo door hun quade Exempelen de kercke meer verwoesten dan bouwen, de vier voor gemelde leeraers dan, worden hier in vier volgende figuren afgebeeld.

35r

Gregorius

Met den toenaem van *Magnus* tot een onderscheijt van andere *Gregorij* die oock pausen sijn geweest, onder welcke hij gehouden wort te sijn groot ende wtmuntende, soo in leuen als in verstant, hij heeft geleefd tot ontrent Anno Christi. 604.

Ieronimus

Hem wort eenen *leeuw* bij gevoeght, na sommiger seggen om dat hij eenen leeuw in de woestijn genesen heeft, die hem daer na vellen en alle dingh bracht, Andere seggen, dat het beduijdt sijn kloeck verstant, hem wort het *oordeel* voorgeschildert, om dat hem altijt docht dese stemme in sijn ooren te klincken *staet op ghij dooden ende comt ten Oordeel*, Hij sterf binnen Bethlehem Anno 420 out sijnde 79 iaeren.

Ambrosius

Ambrosius bisschop tot *Milanen* een groot vrient van *Basilius* en *Augustinus*, was wt der maten vrijmoedich om groote vorsten en princen tegen te staen, niemant vreesende, was seer ijverich en neerstich in sijn leven, met grooten lof, sterf Anno 397 out sijnde 64. iaeren.

Augustinus

Desen seer vermaerden man was bisschop tot *Hipponen* in Afrijcken, Heeft overvloedige schriften na gelaeten vol diepsinnicheijt en devotie, wort bij alle Christelicke Religien groot geacht, sterf Anno 430, oudt 76 iaeren.

NOTEN

1 Ik dank Gwendolyn Verbraak en Adriaan Plak die een eerste versie van dit artikel gecontroleerd hebben op misslagen. Op 8 november 1988 promoveerde ik cum laude aan de Universiteit van Amsterdam bij Eddy K. Grootes (1936-2020; hoogleraar Historische Nederlandse Letterkunde) met het dikste proefschrift ooit, getiteld: *Broeders in de Geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw* (Deventer, Sub Rosa, 1988; Deventer Studiën 7) 2 dln., 466 + 469 pagina's. In 1990 werd het boek bekroond met de Prins Bernhard Fonds Prijs die sedert 1994 de Keetje Hodshon Prijs heet (vernoemd naar de puissant rijke, doopsgezinde Cornelia Catharina (Keetje) Hodshon, die in 1794 het fraaie Hodshonhuis aan het Haarlemse Spaarne liet bouwen waar zij tot 1829 woonde). Eerder dat jaar 1988 was ik conservator geworden van de UB-Amsterdam en hield kantoor in 'Zaal Mennonitica' aan Singel 425, recht tegenover de Singelkerk van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam, wier bruikleen van de Doopsgezinde Bibliotheek ik beheerde, naast onder andere de fraaie boekereien van lutheranen en remonstranten.

2 Zie over Uytterschout: Michiel Wielinga, *Ketters en Verlichters. De invloed van het Spinozisme en Wolffianisme op de Verlichting in Gereformeerd Nederland* (Amsterdam, diss. VU, 1999), 76-81.

3 En nog steeds niet! Vele jaren geleden heb ik al eens aan het gemeentebestuur van Valkenisse, waartoe Zoutelande tot 1997 behoorde – nu maakt het dorp deel uit van de gemeente Veere – voorgesteld om eens een Schabaeljeweg of -straat te benoemen, ergens in de buurt van de stenen grondzeiler, de korenmolen aan de Molenweg, die vermoedelijk op dezelfde plek staat als eerder de gortmolen van de familie Schabaelje. Ik heb er nooit meer wat van gehoord!

4 Zie Piet Visser, 'Schabaliana. Een bibliografische na-oogst van het werk van Dierick en Jan Philipsz Schabaelje', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 28 (2002), 173-210.

5 Piet Visser, 'De *Lusthof des gemoets* van Jan Philipsz Schabaelje. Het populairste Nederlandse boek uit de Gouden Eeuw', in: Jan Bos & Erik Geleijns (red.), *Boekenwijsheid. Drie eeuwen kennis en cultuur in 30 bijzondere boeken. Opstellen bij de voltooiing van de Short-Title Catalogue Netherlands* (Zutphen, 2009), 105-113 en 278-281 (Bijlagen met achtereenvolgens de Nederlandse, de Duits-Zwitserse, de Engelse, en de Amerikaanse drukken – naar deze Bijlage verwijs ik hierna als Visser (2009)). Een uniek doch incompleet *Lusthof*-herdrukje, in 1660 verschenen te Bergen op Zoom ('of all places') bij Treurniet Loymans (een kleine ondernemer die in de jaren 1660-1664 slechts een paar deels doopsgezinde liedboekjes uitgaf), en gedrukt te Dordrecht door Nicolaes de Vries, dat ik particulier had gekocht, heb ik bij de viering van 40 jaar Doopsgezinde Historische Kring op 5 oktober 2013 in Amersfoort aan de Doopsgezinde Bibliotheek geschonken (Visser (2009), nr. a.36; UBA sign.: OK 65-1724; STCN 374783411).

6 UBA-sign.: OK 65-1742; STCN 41878108X.

7 Dat betreft Visser (2009), nr. a.89; UBA-sign.: OK 62-7472; STCN 331655624. In de typografische titel van mijn exemplaar ontbreekt het verticale loodstreepje achter 'verscheyde', terwijl de teksten van katern A (met afwijkende sierrand bovenaan A2) en katern N van ander zetsel gemaakt zijn (inclusief de afwijkende houtsnode-illustratie op p. 279). Van de 'fingerprint' van mijn exemplaar luidt b1: A2 *niet* en b2: 2B7 *n\$ende*.

8 Beide drukken komen niet voor in de STCN. Exemplaren van de 1641 – editie – Visser (2009), nr. a.7 – bevinden zich in de doperse bibliotheken van Goshen College (IN) en Eastern Mennonite University te Harrisonburg (VA) in de Verenigde Staten; zie WorldCat, OCLC 15339722. Mijn 1640-druk kent niet de tussentitel *Vervolgh der Collation vande Wandelende Ziele* met impressum op p. 181, die wel in de 1641-editie voorkomt!

9 Dat betrof resp. Visser (2009), nummers c.3, 5, 7, 8 [in twee variante drukken] 9, 10 [in twee variante drukken], 12, 13, 21, alsmede een in 2009 nog niet getraceerde druk uit ca. 1816, te Halifax bij M. Garlick & Co en J. Nicholson & Co, en nog een druk uit 1819, verschenen te Nottingham bij R. Dowson & Londen bij T. Kinnersley.

10 Het betreft een niet compleet exemplaar met zes illustraties dat in 1811 te Halifax was uitgebracht door Joseph Nicholson, waarvan ik tot nu toe alleen twee latere drukken kende: één ongedateerde van vóór 1816 (zie Visser (2009), nr. 12), en een andere uit dat jaar 1816 (in mijn bezit). Eind november 2021 had ik het werkje op eBay gekocht van een Engelse dame voor £ 198,00, maar op 6 december kreeg ik het geld teruggestort en werd mij bericht dat het boek al verkocht bleek. Of toen de frustratenaanroeping van de straattaalheilige Vagina ooit nog enig effect zou sorteren, durf ik niet te beamen. Maar hoe dan ook, begin april 2022 browsde ik weer eens met lichte Schabaeljeverhoging door de krochten van Amazon en eBay, AddAll en Marktplaats, en wat schetst mijn verbazing? Andermaal werd dat eerder uit het zicht verdwenen exemplaar weer door dezelfde verkoopster, met een identiek praatje en plaatje, aangeprezen, nu echter voor de schamele prijs van £ 49,50. Met de nodige scepsis heb ik andermaal de koop gesloten en opnieuw betaald, en zie daar: op zaterdagochtend 16 april werd het sleetse bandje om 12:14 uur door DHL keurig bij de burens afgeleverd! Zijn Gods wegen niet ondoorgroendelijk?

11 William Cook Miller, 'Theodora Wilkin's *Wandering Soul*. Spiritual Adaptation in an Anglo-Dutch Context', in: *Church History and Religious Culture* 101 (2021), 357-375. Eerder al, op 19 december 2019 schreef Miller over zijn ontdekking een uitgebreide 'post' op het blog van de Folger Shakespeare Library te Washington DC, getiteld: 'The Wandering Soul: On Meeting Theodora Wilkin' (op: <https://collation.folger.edu/2019/12/the-wandering-soul/>).

12 Miller (2021), 358.

13 Idem, 362. Miller, die aanneemt dat de vertaling van I.D. Rupp, die in 1834 in Carlisle, Pennsylvania, uitkwam, de eerste *Lusthof* in de Engelse taal was, baseert zich hiervoor uitsluitend op verouderde Engelstalige bronnen.

14 Het was op zaterdagavond 13 november 2010 om 20:40 uur gepost op <https://antiquera-dios.com/forums/viewtopic.php?t=149817>.

15 In plaats van 1736, zoals de radioverzamelaar meldt, lees ik het jaartal als 1756.

16 STCN, nr. 186000537, met de toelichting: 'Fictitious?' Op zijn naam staan dertien edities van de *Explication des qualitez ou des caractères que S. Paul donne a la charité*, door de omstreden katholieke theoloog en jansenist Jacques Joseph Duguet (1649-1733).

17 Controle in de indexen voor dtb-gegevens in het Stadsarchief Amsterdam leverde evenmin glasheldere antwoorden op.

18 Het was een gerenommeerde uitgever en boekhandelaar, in Leipzig geboren als zoon van een boekdrukker die tot zijn dood 434 titels op de markt zou brengen. Vanaf 1759 zouden de zoons Johann Georg en Johann Christian Fleischer medefirmant worden – de eerste zou de zaak alleen voortzetten toen ook de andere broer, net als vader Johann Friedrich, in 1765 overleed. Wolfgang Klötzer, Sabine Hock & Reinhard Frost (Hrsg.), *Frankfurter Biographie: personengeschichtliches Lexikon, in Auftrag der Frankfurter Historischen Kommission* (Frankfurt am Main, 1994), 210.

19 De 1734-druk heeft onder de initialen B.B.B. de aanduiding: 'Und nun zum dritten mal gedruckt'; de 1758-druk: 'Und nun zum vierdtenmahl gedruckt.' Regel voor regel en in dezelf-

de fontmaten blijkt het titelblad van de ‘Amsterdamse’ druk van 1756 een exacte kopie van de 1734-titel te zijn; de titel van de 1758-editie heeft twee geringe afwijkingen in het vijfde en zesde tekstblokje. Deze Frankfurter vormovereenkomst is des te opvallender, daar de lay-out van de Bazelse drukken daarvan aanzienlijk afwijkt.

20 Curieus is dat ook Google-Books deze druk vermeldt, met uitgeversnaam Haagen en met een omvang van 510 pagina’s, zonder dat bekend is op welk exemplaar de data gebaseerd zijn (zie de aanduidingen: ‘geen afbeelding beschikbaar’, en ‘geen voorbeeld’). Toch is de niet geheel correcte titelbeschrijving kennelijk gebaseerd op een volledig tekstblad, en niet op de gehavende tekst als die van de radioverzamelaar: *Die Wandelnde [= Wandlende] Seel: [=] Das ist: [=] Gespräch der Wandlenden Seelen mit Adam, Noah und Simon Cleophas; verfasst die Geschichten von Erschaffung der Welt an, biss [=s] zu und nach der Verwüstung Jerusalems; Daraus ordentlich zu ersehen, wie eine Monarchie und Königreich auf die andere gefolget, wie diese angefangen, jene aber vergangen, und auch der ausführliche Verlauff der Zerstörung Jerusalem[s.]* Ook de opgave van een omvang van 510 pagina’s is in lijn met de 510 genummerde pagina’s van de anonieme Frankfurt en Leipzig editie van 1734 (waaraan overigens 6 ongenummerde pagina’s aan voorwerk voorafgaan en aan het slot nog eens 32 ongepagineerde bladzijden van de alfabetische inhoudsopgave).

21 Zie Visser, *Broeders in de Geest* I, 390-409. Op de novemberveiling 2013 van Bubb Kuyper te Haarlem heeft de Doopsgezinde Bibliotheek een fraai en een van de meest volledige exemplaren van *Den Grooten Figver-Bibel* verworven, tezamen gebonden met een *Theatrum Biblicum*-editie van 1650 (met pen heeft een latere eigenaar daar 1658 van gemaakt; abusievelijk staat het boek als 1658-, doch niet als 1650-druk in de STCN geregistreerd (UBA-sign. OTM: OL 63-3084; OCLC 373508417); in de collectie van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam was nog geen exemplaar van de *Grooten Figver-Bibel* aanwezig!

22 Zie Schabaeljes fondslijst in Visser, *Broeders in de Geest* II, 214-217. Daar zijn vier overdag geïllustreerde boekuitgaven vermeld die hijzelf niet alleen als schrijver/samensteller, maar ook als uitgever op de markt bracht: naast de *Grooten Figver-Bibel* (1646), ook nog zijn *Bibelsche Figuren* (1648) met 87 Merian-prenten; voorts de meest curieuze prentbijbel der Nederlanden in eveneens folio-oblong-formaat, de *Grooten Emblemata Sacra* (1653-1654) met een bonte verscheidenheid aan zo’n 400 prenten en bijna 120 tekstbladen, alsmede de door hemzelf *Vermeerderden Lyst Hof des Gemoets* (1656), met 125 tekstgravures – ook al zo’n prentrijk curiosum. Daarnaast bracht hij twee kwarto’s uit van zijn vriend Jan Adriaensz Leeghwater, het zgn. *Haerlemmer-Meer-Boeck* (1654) en diens *Kleyne Chronycke ... van Graft en de Rijp* (1654). In ‘Schabaliana’, *DB* (2002), 176-179 kon ik aan dit fonds nog een zevende titel toevoegen, het zeer spiritualistische werk in duodecimo van Matthias Weyer, *Grondelicke Onderrichting tot de Ware Weder-Gheboorte* (1652). Voorts had hij in Leeghwaters *Chronycke* (1654) een eigen reportage opgenomen over de vreselijke brand in De Rijp op 6 januari 1654, die meer dan de helft van het dorp verwoestte. Later dat jaar gaf hij een pamfletje uit over de desastreuze ontploffing van het buskruithuis in Delft op 12 oktober 1654. Zie hierover: Marijke Meijer Drees, “‘Providential Discourse’” Reconsidered: The Case of the Delft Thunderclap (1654)”, in: *Dutch Crossing* 40/2 (2016), 108-121, waarin zij het aan Schabaeljes doopsgezindheid toeschrijft dat hij, anders dan zijn gereformeerde tijdgenoten, in de Delftse en de Rijper ramp niet een gepredestineerde, strafende hand van een onverbidelijke God zag – p. 112-113. Overigens moest ook de ooit doperse, doch inmiddels rooms-katholieke Joost van den Vondel niets hebben van deze hardvochtig calvinistische verdoemeniscultuur. Tot slot komt Schabaeljes naam als uitgever voor op zes losse prenten en op de eerste gravures van drie prentseries: *De verloren zoon*, door Karel van Mander; *De twaalf sibyllen*, door Simon Frisius; en de anonieme *Twaalf tekens van de dierenriem*. Al deze prenten had Schabaelje op enig moment eerder al opgenomen in de *Grooten Emblemata Sacra*.

23 Dat vindt voor een groot deel zijn oorzaak in de omstandigheid dat tot voor kort het STCN-project geen eenbladsdrukken, of plano's, in zijn database opnam. Tegenwoordig biedt WorldCat van OCLC de beste kansen om plano's te traceren.

24 UB Leiden, sign.: BN 865; Deutsche Nationalbibliothek Leipzig, sign.: Bö-BI/P/1585 (voorheen deel uitmakend van de Bibliothek des Börsenvereins der Deutschen Buchhändler). Het blad meet 368x268 mm; het portret dat gegraveerd is door Bartholomeus Willemsz Dolen-do, meet 203x148 mm. Gewoontegetrouw kwam de plano in 1652 van de pers van geloofsbroeder Tymon Houthaak.

25 “Le plus sçavant homme qui nous reste,” heeft Montaigne hem genoemd. De grote vertegenwoordiger van het late humanisme in de Nederlanden, nakomeling van Erasmus, universeel geleerde tussen Renaissance en Barok. Lipsius was de grote kenner van de Romeinse geschiedenis, van Seneca, van Tacitus. Zijn publicaties vormden een handleiding, zowel voor een waardig leven in barre tijden als voor de praktijk van bestuur en oorlogvoering. Hij was vooral een man van het midden, een irenische persoonlijkheid, wellicht ook een opportunist. Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame I. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit, 1575-1672* (Leiden, 2000), 110-112 (citaat op p. 111) en 168-179, m.n. 176. 's Mans opportunisme, gepokt, gemazeld en hoog geschoold als (jezuïtisch) katholiek, betrof zijn aanstellingen aan de lutherse universiteit van Jena en aan de gereformeerde academie van Leiden.

26 Lipsius verdedigde in het gereformeerd rebelse Noorden het aloude standpunt dat de onderdanen van een land zich aan één, door de vorst te bepalen godsdienst dienden te houden, het zogenaamde ‘*cuius regio eius religio*’-principe. De felle kritiek daarop, met name van de roomse spiritualist en geleerde kunstenaar, Dirck Volckertsz Coornhert in diens *Proces Vant Ketterdoden ende Dwang der Conscientien* (Gouda, 1590), lag mede aan de basis van Lipsius' vertrek uit Leiden. Zie F. de Nave, ‘De polemieck tussen Justus Lipsius en Dirck Volckertsz. Coornhert (1590): hoofdoorzaak van Lipsius' vertrek uit Leiden (1591)’, in: *De Gulden Passer*, 48 (1970), 1-36. Uit dank voor zijn trouw aan de Spaanse zaak benoemde koning Philips II Lipsius in 1595 tot ‘*Historiographus Regius*’, koninklijk geschiedschrijver, een erebaantje dat hem jaarlijks duizend florijnen opleverde.

27 UB-Utrecht, sign.: Sonnenborgh 13 R 17. Volgens opgave zijn de afmetingen 210x310 mm. Deze plano wordt ook vermeld in Frederik Muller (1870) IV (Supplement), nr. 2104.

28 Webber gaf uitsluitend lutherse titels uit en was van 1649-1662 actief in de ‘Hebreusche Bijbel’ aan het Singel te Amsterdam, ‘op de hoeck van de Huys-sitten-steegh’.

29 Rijksprentenkabinet Rijks Museum Amsterdam, sign. RP-P-OB-81.827; afmetingen 434x308 mm. Muller 2103 heeft Dirck Stoop als graveur/ontwerper voorgesteld, maar blijkens de beschrijving van het Rijks Museum wordt die suggestie afgewezen.

30 UB-Utrecht, Sonnenborgh 13 R 16 (Dk44-11), met dank aan Frans Sellies die mij ook van een hoge resolutie scan heeft voorzien. De prent is precies onder de horizontale streep op het midden afgeknipt – ruimte voor een uitgeversadres is er niet. Cornelis Jansen staat in de STCN bekend als Cornelis Jansz Zwol, die in Amsterdam van 1642 tot 1675 actief was achter de Nieuwe Kerk bij de Dam. Zijn fonds bestaat uit een allegaartje van toneelstukken, pamfletten, gelegenheidsdrukwerk, Latijnse schoolboekjes van Vossius en praktische handboeken voor gezin en huishouden. Mochten die impressumgegevens toch kloppen, dan is het niet uitgesloten dat Schabaelje het met Zwol op een akkoordje gegooit heeft, simpelweg omdat er op de Dam veel meer volk rondliep dan in die stille Langestraat.

31 Zie Visser, *Broeders in de Geest* II, Bijlage IV-2 (prentenoverzicht van de *Grooten Emblemata Sacra*), p. 379, prentnummers 239 t/m 245.

32 Universiteitsbibliotheek Leiden, sign. PK-P-101.557. De overige signaturen maken deel uit van dezelfde reeks: PK-P101.[nrs.] 548, 550, 551, 553, 555 en 557. Met dank aan Jaap de

Vreugd. Echter, op de digitaal bestelde afbeelding van prent PK-P-101.557 is geen spoor van een Schabaelje-signatuur te bekennen!

33 Zie sub nr. 77 van de catalogus van *Henri Godts Libraire – Expert – Antiquaar. Vente aux enchères / Openbare veiling 9-12-2014 13.30 h./u. Hôtel de Ventes Horta, 70/74 av. de Roodebeek-laan, Bruxelles 1030 Brussel*. Volgt nog een uitvoerige beschrijving van de inhoud en van de maker van de toelichtingen in handschrift. Aan het slot is de gehele beschrijving nog eens in het Frans samengevat. Uitgerust met een kredietwaardigheid van ca. € 30.000 dankzij toezeggingen van enkele doopsgezinde fondsen werd het werk, ingezet op € 6.800, vrij simpel – één belangstellende antiquaar hadden we tijdens de korte inzage voorafgaand aan de veiling al ‘uitgeschakeld’ – en tot onze aangename verrassing aan Adriaan Plak en mij ten behoeve van de Doopsgezinde Bibliotheek toegeslagen voor € 8.000 (exclusief veilingkosten)! De luxe, laat negentiende-eeuwse retro-stijl binding van goudversierd bruin marokijn is blijkens het goudstempel onderin de achterplat omstreeks 1870-1900 vervaardigd door boekbinderij William Jun Townsend te Sheffield (Yorkshire), wat dus duidt op een ooit Engels verblijf van het werk. (Met dank aan assistent-conservator Gwendolyn Verbraak van de UB Amsterdam, ooit een masterstudent boekgeschiedenis bij mij, en nu o.a. verantwoordelijk voor de bruikleencollecties van de VDGA, die deze informatie verkreeg van bandenspecialist Herre de Vries, mede-eigenaar van Restauratie Nijhoff Asser (RNA) te Amsterdam). Er is verder geen enkel spoor van enigerlei provenance te vinden. Het boek draagt de UB-Amsterdam signatuur OL 63-3151. Overigens werden op diezelfde veiling voor de Doopsgezinde Bibliotheek ook nog twee aan Salomon Saverij toe te schrijven ontwerptekeningen verworven (lotnummers 71 en 73) voor de gravures XLIX en L in de prachtige kwarto-editie van de embleembundel van de doperse Deventer dichter Jan van der Veen, *Zinnebeelden Oft Adams Appel* (Amsterdam, 1642), resp. p. 256 en 262. Daarmee was het doopsgezinde veilingfeestje wel compleet, die dag.

34 Zie voor een korte geschiedenis over hoe de aanvankelijk Vlaamse prentreeksen die door Gerard de Jode bijeen waren gebracht in zijn prentbijbel *Thesaurus Veteris et Novi Testamenti* (Antwerpen, 1585) via uitgever Michiel Colijn een succesnummer werd bij Claes Jansz Visscher en zijn opvolgers: Visser, *Broeders in de Geest* I, 392-394, en Peter van der Coelen, *De Schrift verbeeld. Oudtestamentische prenten uit renaissance en barok* (Nijmegen, 1998) [hierna: Van der Coelen (1998)], 156-159 en 164-165. Deze voor Nederland belangwekkende eerste Visscher-druk van 1639 – de twee andere mij bekende exemplaren bevinden zich in de Biblioteca Nacional de España, Madrid (sign.: ER/1380 V.1; OCLC 1327720690), en de University Library of Cambridge (sign.: Lib.3.63.2) – werd sindsdien door Claes Jansz Visscher en vervolgens door zoon Nicolaes uitgegeven in 1643, 1650, 1658 en 1674 (de meest verspreide herdruk).

35 Dat is eigenlijk des te merkwaardiger omdat in de veilingcatalogus van De Vries aangetekend staat: ‘valt uit’, wat erop wijst dat dit item op het laatste moment teruggetrokken is, en het alsnog bij Loosjes’ nazaten, dan wel in de VDGA-collectie terugbezorgd werd. Dat zou dan een precedent hebben gevormd voor een ander Schabaelje-manuscript, het prachtige verzamelbandje *Gulden Inweel* (1634), dat op het laatste moment van de Mennonitica-veiling in december 1971 bij de firma Beijers te Utrecht teruggetrokken werd en weer in de UB-magazijnen van de Doopsgezinde Bibliotheek verdween. Dat kwam na lang soebatten en zeuren mijnerzijds in 1983 weer boven water! Piet Visser, ‘Het bruikleen van de Doopsgezinde Bibliotheek van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam. Portret van een bijzondere collectie geschetst bij het afscheid van Adriaan Plak als conservator’, in: *Doopsgezinde Bijdragen* 45 (2019), 9-13.

36 Gemakshalve ga ik ervanuit dat beide veilinghuizen correct hebben geteld. De Vries spreekt van ‘2 frontispices en 391 planches ... gravées en taille-douce’, met de toevoeging: ‘Environ 50 des planches n’appartiennent pas à l’ouvrage, mais sont ajoutées’ [wat niet op grote nauwkeurigheid wijst]; Van Stockum rept bij het NT-deel enkel van ‘228 st[uk]s.’ Over het aantal manuscriptbladen worden geen gegevens verstrekt.

- 37 Zie de uitvoerige beschrijving ervan in de bibliografie van Jan Philipsz Schabaelje in: Visser, *Broeders in de Geest* II, Bijlage I, p. 199. In de STCN staat het werk met KB-signatuur 392 D 25 beschreven, zonder nadere opgave dat het doorschoten is met 91 anoniem handgeschreven bladen, in record-nummer 842424601, tezamen met de exemplaren van dezelfde *Theatrum*-editie van het Rijksprentenkabinet Amsterdam en het Regionaal Achief Alkmaar. Zonder enig vermoeden dat het Haagse exemplaar van het *Theatrum* dit aan het catalografische oog onttrokken Schabaelje-geheim zou bevatten, had ik het in 1985 ter inzage gevraagd om de sowieso al complexe prentinhoud te kunnen vergelijken met die van de andere 1643-edities, juist omdat geen enkel exemplaar identiek is!
- 38 Zie Visser, *Broeders in de Geest* I, 394-396; citaat op 394.
- 39 Ik ben Gwendolyn Verbraak zeer erkentelijk voor het beschikbaar stellen van een digitale kopie van het handschrift. Dankzij bemiddeling van oud-collega Ad Leerintveld, toenmalig conservator van de KB, verkreeg ik destijds een fotokopie – kom daar nog eens om – van het volledige exemplaar van het *Theatrum Biblicum* (1643) doorschoten met Schabaeljes handschrift.
- 40 Visser, *Broeders in de Geest* I, 402-405.
- 41 Gemakshalve heb ik in *Bijlage I* (zie hierna) ten behoeve van dit artikel de tekstbladen per OT en NT van een eigen rangnummer voorzien; zie voorts Visser, *Broeders in de Geest* II, 356, Bijlage IV -1b, tekstbladnummer 16.
- 42 Visser, *Broeders in de Geest* II, Bijlage IV-1a, prentnummers 4-9.
- 43 Visser, *idem* I, 128-130.
- 44 Zie voor een afbeelding van dit eerste blad Visser, *idem* I, 395, ill. 38.
- 45 Zie de nadere analyse in Visser, *idem* I, 402-405.
- 46 In de Angelsaksische wereld en die van de King James Bijbel wordt 4 Ezra aangeduid als 2 Esdras, de hoofdstukken 3 tot 14. In onze contreien wordt het boek 2 Ezra sedert de Vulgaatversie aangeduid als het boek Nehemia. Alastair Hamilton, *The Apocryphal Apocalypse. The Reception of the Second Book of Esdras (4 Ezra) from the Renaissance to the Enlightenment* (Oxford, 1999), 114-142. Ook in latere meer esoterische kringen van rozenkruisers en andere groeperingen die geestelijk putten uit de mystieke smeltkroes van Jakob Boehme, gnosis, neoplatonisme en hermetisme, werden Ezra's openbaringsgaven zeer geapprecieerd. Hamilton, 140-141, bespreekt de vier Ezra prenten van De Vos in Schabaeljes werk, die achtereenvolgens in beeld brengen de scènes 4 Ezra 2:42 (de zoon van God die uitverkorenen kroont), 10:25 (Ezra's ontmoeting met de treurende vrouw), 13:5 (de triomf van een gevleugelde figuur) en 14:37 (het dictaat van de verloren boeken).
- 47 *Idem*, 141. Hamilton verwees daarbij ook naar de tekst uit het Haagse handschrift.
- 48 *Idem*, 76 en 79. In de 'Waerschouwinge' van de Statenbijbel (f^o-cd. Amsterdam, Paulus Aertsz van Ravesteyn, 1654), 'De Boecken genaemt Apocryphe', (*2)r staat onder meer te lezen: 'Sommige [boecken] zijn door eygen ingeven geschreven van menschen die in de Leere dwalen konden: ende die deshalven geenen regel en konnen zijn van ons geloove ende wandel. Ende dese worden genaemt APOCRYPHE BOECKEN, dat is, *Verborgene*: ofte, om dat'se niet opentlick in de Gemeynthe en behooren gelesen, maer veel eer verborghen te worden; ofte, om dat'se niet en sijn geweest in de kasse, daer in de Goddelicke Boecken van de Joden bewaert ende verborgen wierden.'
- 49 Visser, *Broeders in de Geest* I, 405.
- 50 Zie *Bijlage I*, n. 116 en 127.
- 51 *Idem*, n. 123 en 125.
- 52 *Idem*, n. 128.
- 53 Ik heb hier eerder al over geschreven in *Broeders in de Geest* I, 411-416; in 'Schabaliana', *DB* 28 (2002), 175-176. Zie de aldaar genoemde literatuur, met name de studies van Wilco C. Poortman, Peter van der Coelen en Jan Pluis. Zie voorts Lucas Heinrich Wüthrich, 'Matthäus Merian d. Ä. Biographie', in: Wilhelm Bingsohn u. A. (red.), *Catalog zu Ausstellungen ... des hochberühmten ... Matthaeus Merian des Aelteren* (Frankfurt am Main, 1993), 12-13; Ulrike Fuß,

‘Merians *Icones Biblicae* und ihre Bildvorlagen’, in: *idem*, 256-261, en cat. nrs. 196.1 en 196.2. Uitputtende beschrijvingen zijn te vinden in Lucas Heinrich Wüthrich, *Das druckgraphische Werk von Matthäus Merian d. Ae. Band 3. Die grossen Buchpublikationen I* (Hamburg, 1993), 7-18.

54 Ik ben antiquaar Bart de Roo te Zwijndrecht zeer erkentelijk dat ik zijn handgekleurde exemplaar van Danckerts’ oblong editie in de winter van 2015-2016 ter bestudering enige tijd te leen mocht hebben. Zie diens *Catalogue 2015/2016*, 28, nr. 21.

55 Wilco C. Poortman, *Boekzaal van de Nederlandse Prentbijbels Deel IIa* (’s-Gravenhage, 1986) [hierna: Poortman (1986) IIa], 63. Heel lang werd zelfs aangenomen dat Anslo niet alleen verantwoordelijk was voor het Nederlandse kwatrijn, maar ook voor die in drie andere talen, die echter gemaakt waren door de Duitse theoloog en corrector in de uitgeverij van Merians schoonvader De Bry te Frankfurt, Johann Ludwig Gottfried (1584-1633). Zie ook Jaap van der Veen, ‘Danckerts en zonen. Prentuitgevers, plaatsnijders en kunstverkopers te Amsterdam, ca. 1625-1700’, in: Elmer Kolfin & Jaap van der Veen (red.), *Gedrukt tot Amsterdam. Amsterdamse prentmakers en -uitgevers in de Gouden Eeuw* (Zwolle/Amsterdam, 2011), 108. Dat de prenten slechts een Nederlands onderschrift hebben verkregen, terwijl er op de plaat linksonder ruimte is voor nog een anderstalig onderschrift, duidt ook op relatieve haast waarmee de prentbijbel door Danckerts werd gelanceerd.

56 Van der Coelen, (1998), 169-171; Van der Coelen acht de datering van de kwarto-oblong editie rond 1650 te vroeg, omdat blijkens het impressum op de zijns inziens van hetzelfde zetsel vervaardigde foliodruk het vanaf 1652 daterende Visscher-adres in de Kalverstraat vermeld wordt. Van der Coelen heeft de typografisch licht afwijkende kwarto-editie niet gezien. Ik acht daarom de kwartodruk nog het werk van vader Claes Jansz Visscher te zijn, en de folio-uitgave van zoon Nicolaes. Daarentegen was Van der Coelens ontdekking van de Schabaelje-herkomst van het bijbelproza van groot belang, evenals de constatering dat uitgever Visscher daar in het voorwoord op geen enkele manier naar verwees. Dat de Visschers ook de naam van Reyer Anslo zouden hebben verzwegen, zoals Van der Coelen beweert, is niet juist: aan het slot van de kwartobundel, onder tekstblad LXXXV over de hemelse stad, staat diens naam onder het laatste Nederlandse kwatrijn vermeld.

57 Het betreft ingevoegde prenten met blanco verso’s in het exemplaar van het Regionaal Archief Alkmaar, sign. 42 G 1; zie Visser, *Broeders in de Geest* II, 176, n. 155.

58 De toewijzing aan Cornelis Holsteyn gebeurde destijds op grond van het monogram CH op *Bibelsche Figueren* prent 105 – zie Visscher, *Broeders in de Geest* II, 177, n. 162; met name de hem kenmerkende puntige vingereinden deden mij besluiten nog 13 andere prenten aan Holsteyn toe te schrijven. Nu ben ik daar veel minder van overtuigd, omdat de koppen van de vingerdragers meestendeels toch Saverij-achtige trekken vertonen. Bovendien is Holsteyn, weliswaar in 1647 naar Amsterdam verhuisd, maar anders dan zijn broer Pieter, uitsluitend bekend als schilder en tekenaar/inventor, maar vrijwel niet als graveur. Zie zijn gegevens op de sites van het Rijksprentenkabinet en de RKD.

59 Jasper Hilligers en Lotte Jaeger, ‘Salomon Saverij, een plaatsnijder en zijn vrienden’, in: Elmer Kolfin & Jaap van der Veen (red.), *Gedrukt tot Amsterdam. Amsterdamse prentmakers en -uitgevers in de Gouden Eeuw* (Zwolle/Amsterdam, 2011), 120-163. Vergelijk daarmee Visser, *Broeders in de Geest* I, 416.

60 De tien oudtestamentische prenten mét bijbelannotatie komen voor in de inleidingen tot de verschillende onderdelen van het werk; de 77 nieuwtestamentische prenten in eerste staat komen als emblemata voor op p. 65 t/m 71 (de vier evangelisten), p. 79 t/m 153 (het leven van Jezus), p. 173 t/m 197 (het lijdensverhaal), p. 211 t/m 229 (de handelingen van de apostelen), en p. 237 t/m 259 (de Openbaring).

61 Het EMU exemplaar heeft de signatuur H 769.943 M54 EC AR. Ik dank de staf van de Menno Simons Historical Library, waar de Horst-collectie deel van uitmaakt, met name Lois Bowman (inmiddels met pensioen), voor de hulp tijdens mijn bezoek in de zomer van 2010 en

het beschikbaar stellen van een pdf van het werk. Het Baselse exemplaar (signatuur: Originalband Merian, Matthäus d. ä., Kopie; inv.nr.: 1950.19) kwam ik op het spoor dankzij een bibliografische verwijzing in Wüthrich, *Das druckgraphische Werk* 3, 24, sectie D, nr. 7a. In de zomer van 2013 heb ik het werk ter plekke bestudeerd (met dank aan mw. Annika Baer). In oktober 2013 heb ik de eerste resultaten van dit onderzoek gepresenteerd in een lezing voor de ‘Sixteenth Century Society Conference’ te San Juan (Puerto Rico), onder de titel: ‘The *Icones Biblicae* (Frankfurt 1625-1627) by Matthaeus Merian the Elder in the Netherlands: a Mennonite spiritualist solution to an age old book and art historical puzzle?’

62 Saverij’s stijlkenmerken worden vooral getypeerd door het vriendelijke voorkomen van de diverse personages die voorzien zijn van handen en voeten waaraan een verfijnde detaillering (zoals van nagels, huidplooiën e.d.) ontbreekt, en er dientengevolge soms enigszins onbeholpen uitzien; daarnaast valt een tamelijk zachte schaduwvoering en -arcering waar te nemen. Zie ook Visser, *Broeders in de Geest* I, 416.

63 Alle prenten zijn in contemporair handschrift voorzien van een onderschrift over de afgebeelde bijbelscène, met verwijzing naar het bijbehorende Bijbelboek en hoofdstuk; daarna volgt het prentnummer: resp. nrs. 1 t/m 40 voor het Oude en 41 t/m 117 voor het Nieuwe Testament.

64 Hier zij erop gewezen dat de Danckertsz’ prenten wel een brede onderrand hebben, met slechts op de rechter helft daarvan een gegraveerd onderschrift.

65 Op de twee Saverij-kopieën (afb. p. 156-157) bestaat de stoet links uit drie kamelen, twee ezels en negen personen; op de iets kleinere kopie uit Schabaeljes *Bibelsche Figuren* (afb. p. 157) zijn er eveneens drie kamelen, maar slechts één ezel en vijf personen te zien. Zie voorts de verschillende plek van de bijbelannotatie: ‘Gene.37.24’ links van het midden, tegenover ‘Gen. 37.23’ [sic] uiterst links op de nieuw vervaardigde prent. Overigens lijkt mij deze kopie eveneens van de hand van Saverij te zijn.

66 In enkele *Lusthof*-herdrukken die vanaf 1637/38 uitkwamen bij de Amsterdamse uitgevers Jacob Aerts Colom en Jan Albertsz, geloofsbroeders van Schabaelje, komen verkleinde Merian-kopieën als tekstillustratie voor (ca. 6,6x7,1 cm.). Deze vermoedelijk al door Saverij gegraveerde prentjes stellen Kaïn moord van Abel voor, en de zondvloed. Schabaelje kende de Merianprent-bijbel dus al veel langer.

67 Niet ondenkbaar is dat Visscher, die Schabaeljes hulp nodig had voor het aanleveren van de prozateksten, diens *Bibelsche Figuren*-project als een ‘spin-off’ van het Merian masterplan heeft beschouwd.

68 Zie Hilligers & Jaeger (2011), 148-149. Niet uitgesloten is dat Saverij ontstemd was over de wijziging van de Merianklus onder Schabaeljes regie. Want waarom verdween zijn signatuur van het evident door hem gegraveerde titelblad voor Schabaeljes *Bibelsche Figuren*? Waarom kreeg niet hij, maar leerling Pieter Hendricksz Schut zoveel ‘credits’ op Visschers gegraveerde Meriantitelblad? Het is bekend dat Saverij nogal eens in een conflict belandde met uitgevers en opdrachtgevers: zie Hilligers & Jaeger, aldaar. Overigens zou Saverij later, in 1653, minstens vier op Rembrandt teruggaande prenten aanleveren voor Schabaeljes *Grooten Emblemata Sacra*.

69 Hoe Visscher (en/of Schabaelje) aan de Engelstalige kwatrijnen kwam, die in Merians origineel niet aanwezig waren, behoeft nader onderzoek. Wel lijkt de onbekende maker daarvan zich herhaaldelijk te hebben laten inspireren door vooral de Duitse kwatrijnen en sextetten. Wie verantwoordelijk was voor het nieuwe Latijnse, Franse en Duitse dichtwerk bij de 24 door Schut in koper gesneden prentaanvullingen is helemaal in duisternis gehuld.

70 De Schutprenten betreffen, naast de drie gegraveerde titelpagina’s voor het Oude (deel I en II) en Nieuwe Testament, de volgende bladnummers in: *Figures de la Bible ... Bibelsche Figuren ... Figures of the Bible* (Amsterdam, Claes Jansz Visscher, ca. 1650), OT-I: 1, 4, 17, 20, 22, 23, 51, 52, 62; OT-II 2, 10, 19, 21, 41, 50, 70; NT: 6, 8, 10, 11, 12, 13, 21 en 38.

- 71 Beide zijn identiek aan de prenten uit het Baselse exemplaar, resp. nummer 15 en 19. De ondermarges van het EMU-exemplaar, beide ca. 13 mm, zijn niet beschreven noch bedrukt.
- 72 Nummer 2 betreft de schepping van Adam, en nummer 28, Jacob en Rachel bij de bron. Vergelijk bijvoorbeeld de facsimile's in Peter Meinhold, *Matthaeus Merian. Die Bilder zur Bibel. Mit Texten aus dem Alten und Neuen Testament* (Hamburg, 1965), 23, resp. 45.
- 73 Vgl. het Baselse exemplaar, prentnr. 100 en 102, Schabaelje, *Bibelsche Figuren* (1648), p. 219 en 223, alsmede Visschers *Figures de la Bible* (ca. 1650), NT nr. 68 en 70. Overigens lijken mij beide EMU-kopieën eveneens gegraveerd te zijn door Salomon Saverij.
- 74 Niet ondenkbaar is dat men deze bundels, voorzien van afdrukken van het inmiddels verworpen titelblad, heeft samengesteld met behulp van restvoorraden van zowel voltooide als ten dele nog onvoltooide proefdrukken (de prenten met brede onderranden en prenten zonder bijbelannotatie).
- 75 Het opschrift van prent 155 is de enige uitzondering op die structurele boek- en caputaanuiding. Die luidt: 'Hist. van den Draken te Babel', uit het aanhangsel van het apocriefe boek Daniël. De bijbehorende prent van Saverij heeft als bijbelverwijzing: 'A.Dan.14.27. [Additam Danielis]'; vermoedelijk gold dit ook voor het voorafgaande kwatrijn, over de verleiding van de kuise Suzanna, 'A.Dan.13.19.', doch dat gedicht ontbreekt.
- 76 Van kwatrijn 237 rest slechts de helft van de tekst. De ontbrekende nummers zijn: 4, 6, 9, 16, 17, 44, 45, 46, 47, 48, 53, 63, 89-105, 118-122, 138-143, 145-149, 151, 154, 178-184 en 238-247.
- 77 Waarom Anso's boekje geen 233 kwatrijnen bevat, is een raadsel. De toelichtende verzen bij prenten 41 (Juda's overwinning) en 42 (Antiochus' straf) ontbreken. Zie Poortman (1986) IIa, 63. Teksten die niet in de tweede druk voorkomen, zijn nummers: 1, 7, 14, 19, 21, 40, 41, 58, 60, 68, 80, 95, 104, 163, 164, 170, 172, 174-177, 184 en 202.
- 78 Dat betreft Anso, *Bybelstof* (1648), dl. II: nummers 26, 37, 28, 29; dl. III: 15; en NT-Handelingen, de nummers 4 en 6.
- 79 Hoewel ik even een (incomplete) exemplaar van Danckertsz 1648 editie tot mijn beschikking had – zie boven n. 54 – ben ik voor de tekstvergelijking voornamelijk te rade gegaan bij mijn eigen exemplaar van de tweede druk in folio: Merian e.a., *Bybel-printen, Vertoonende de voornaemste Historien en Afbeeldsels Der Heylige Schrifture* (Amsterdam, Gillis Joosten [Saeghman] & Danckert Danckertsz, 1659), die uitgebreid is tot 249 prenten.
- 80 Het is hiermee ook duidelijk dat Anso de herzieningen bedoeld heeft voor de gedichten in de Danckertsz-uitgaven.
- 81 De cursieveringen zijn van mij.
- 82 Een deel van die prenten werd toen ook al los geleverd, getuige de enkele bewaard gebleven exemplaren van Schabaeljes *Historische beschrijving van het Leven Iesv Christi*, die in 1647 al bij Brekengeest van de pers gekomen was, waarin 54 Merianprenten waren meegebonden, zowel in eerste (ex. RA Alkmaar: 42 G 1) als in tweede staat (ex. UBA-Dg: O65-1898)! Overigens zouden die exemplaren ook later dan 1647-1648 kunnen zijn aangeschaft. Dat Cornelis Danckertsz de Anso-teksten niet op infame wijze had verworven, blijkt tevens uit de omstandigheid dat ter inleiding op zijn Merian-uitgave Anso's opdrachtgedicht aan zijn moeder Hester Rodenburgh is opgenomen. Anso dankt haar daarin voor de stichtelijke opvoeding die hij heeft genoten: 'Nu heb ik stof door deze Bybelstof, // Om eens met dank uw weldaan te betalen. // Neemt gy 't in dank, 't is my de hoogste lof // Dat ik die by mijn Moeder kan behalen.' Dit gedicht komt alleen in de Danckertsz uitgaven voor, en is tevens opgenomen in de tweede druk van de kwatrijnen, maar staat niet in het EMU-handschrift, noch in de Visscher/Merian editie.
- 83 De Visscher-prenten meten gemiddeld 11,4x15,1 cm, de Danckertsz-prenten 11,1x14,4 cm; Van der Coelen (1998), 169, n. 41, resp. 172, n. 47. Over het kwaliteitsverschil tussen de prenten van Danckertsz en Visscher verneemt men niets bij Van der Coelen (1998), cf. 171-172; de dertien prenten, 'aerdige inventien', die Pieter Holsteijn aan de tweede Merian-druk van Danckert Danckertsz (1659) toevoegde, zijn van abominabele kwaliteit. Zie ook Poortman (1986) IIa,

63. De niet onverdienstelijke Danckertsz-kopieën vertonen echter soms toch kleine schoonheidsfoutjes. Zo staan op de spiegelbeeldige kopieafdruk van de annunciatie bij Danckertsz (NT nr. 5: 'De Groetenisse der maghet Maria') de cijfers 1 tot en met 10 van Mozes' stenen tafelen, die aan de achterwand hangen, eveneens in spiegelbeeld. Zie Poortman (1986) IIa, 60 en 62, afb. 71.

84. In tegenstelling tot het langdurige succes van de Visscher-edities in kwarto en folio, waarvan Claes Jansz' zoon Nicolaes en diens zoon Nicolaus nog vier herdrukken zouden publiceren, zouden na de twee Danckertsz-edities van 1648 in kwarto en 1659, in kwarto en folio, hun grote Merian-koperplaten uit Nederland verdwijnen, maar in Frankrijk aan een tweede leven beginnen. Hier verschenen ze in het beroemd geworden boek in kwarto van Sieur de Royaumont [= Nicolas Fontaine], *L'Histoire Du Vieux Et Du Noveav Testament, Representée Avec Des Figvres & des Explications édifiantes* (Paris, Pierre le Petit, 1670). Zie hierover Ruth B. Bottigheimer, 'Les Bibles pour enfants et leurs lecteurs aux xvie et xviii siècles en France et en Allemagne', in: B.E. Schwarzbach (ed.), *La Bible imprimée dans l'Europe moderne* (Paris, 1999), 430-431, die echter geen flauw idee had van de Danckertsz origine! Bottigheimer beweert namelijk met stelligheid dat de Merianprenten in dit werk gebaseerd zijn op de Visscher-edities van Merian, 'plustôt que sur' het werk van 'Cornel Danckertz, [1659]!' Had zij de Danckertsz-uitgaven waarlijk bestudeerd, dan had ze direct kunnen vaststellen dat het gros der prenten letterlijk van de Danckertsz-firma afkomstig was. Op sommige afdrukken zijn zelfs nog de restanten van de in Parijs afgesneden Nederlandse onderschriften te traceren! Toen Danckert Danckertsz overleed, heeft zoon Justus Danckertsz op 7 maart 1667 zijn vaders inboedel van diens bedrijfspand in de Kalverstraat geveild, inclusief de koperplaten van prenten en kaarten. Of toen al de Parijse uitgever Pierre le Petit heeft toegeslagen, dan wel de Merian-platen niet lang daarna van iemand anders heeft verworven, is niet bekend. Zie M.M. Kleerkooper & W.P. van Stockum Jr., *De Boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de 17e eeuw* ('s-Gravenhage, 1914-1916), I, 168-169.

85. Visser, *Broeders in de Geest* I, 424-448; citaat op 448.

86. Hs. UBA: prenten met het adres van de Gerard de Jode – niet genummerd; met een extra prent van Karel van Mander. In Hs. KB: met adres van C.J. Visscher, namen van C. van den Broeck en J. Sadeler – genummerd!

87. Deze vier prenten zijn genummerd 1-4 en betreffen die van Hs. KB 7-10 van de vorige reeks.

88. Aan de prenten is een nieuwe nummering 1-10 toegevoegd, evenals versnummers achter die van de caputs.

89. Aan de prenten is de naam van C.J. Visscher toegevoegd, terwijl de bijbelhoofdstukken van versnummering zijn voorzien.

90. Aan de prenten is de naam van C.J. Visscher toegevoegd, terwijl de bijbelhoofdstukken van versnummering zijn voorzien; op prent 3 is de Gerard de Jode excu. uitgewist.

91. Visser prentnummers 130, 141, 142, 147, 148.

92. Deze prentreeks van Van Heemskerck komt voor in *Grooten Figver-Bibel* ex. NAP en RPK; Visser 131-140.

93. Visser 143-146.

94. Visser 143-148.

95. Visser 153-158.

96. Visser 159-162; met adres van G. de Jode.

97. Visser 159-162; met adres van C.J. Visscher en de bijbelannotatie aangevuld met het versnummer.

98. Bijbelannotaties aangevuld met enkel versnummering.

99. Visser 166c-166f – *Proverbia* reeks van gebroeders Galle.

100. Visser 173-178; met adres van De Jode en de caputnummers van 3 Reg, in plaats van 1 Reg., zoals in de KB-reeks, met op de eerste prent ook het adres van Visscher.

101. Visser 183-188.

- 102 Met het adres van Visscher en aangevuld met versnummering.
- 103 Met adres van G. de Jode, en enkel caputnummering.
- 104 Met adres van C.J. Visscher en volledige bijbelannotatie; prent 1 heeft 2 Reg. 18:1, i.p.v. 4 Reg. 1:8; plus prent 207.
- 105 In beide exemplaren zijn de prenten van een gelijke, eerste staat: met reekstitel, naam van Van Heemskerck, en het adres van Joan Galle. Zie Visser 208-215.
- 106 Visser 263-266; zonder enig adres.
- 107 Met het adres van Visscher en aangevulde bijbelannotaties.
- 108 Visser 226-229; op prent 2 adres G. de Jode
- 109 Visser 226-229; op prent 1 adres van Visscher; De Jode op prent 2 uitgewist.
- 110 Met het adres van De Jode dat in het Hs. KB is weggewist, met toevoeging van C.J. Visser en versnummering.
- 111 Visser 291-294; met adres van G. de Jode.
- 112 Visser 284-289; met adres van G. de Jode.
- 113 Visser 272-275; met adres van G. de Jode. De Hs. KB-prenten met adres van Visscher en versaanvulling.
- 114 Visser 294-301; met adres van G. de Jode. De Hs. KB-prenten met adres van Visscher en versaanvulling.
- 115 Visser 302-309; met adres van Joan. Galle, ook op de Hs. KB-prenten.
- 116 Door Johannes Wierix naar Maerten de Vos, met het adres van Peeter Baltens (te Antwerpen); Hollstein Dutch 1115-1(2).
- 117 Beide reeksen hebben slechts gemeenschappelijk: Visser 317, 319, 320 – andere overeenkomende prenten in volgende reeks.
- 118 Betreft Visser 318, 323, 324, 331.
- 119 Van de gemeenschappelijke prenten is de nummering evenwel anders.
- 120 Andere volgorde; prent Visser 338 met adres van de Wed. Gerard de Jode.
- 121 Prent 393 met adres van C.J. Visscher.
- 122 Op prent nr. 5 en 6 (= Visser 429 & 430) het adres van Gerard de Jode; de Hs. KB-prenten zijn genummerd en hebben bijbelannotaties.
- 123 Deze en de volgende twee secties betreffen een passieserie van twee prenten op één blad door A. Wierix naar Maerten de Vos, 3 t/m 8, 9 t/m 14, 15 t/m 22. Zie Visser 435-438, 438-441, 441-444. De Hs. KB-reeks betreft de grotere serie van A. Collaert naar De Vos; Visser 432b-432s.
- 124 Visser 446-451; Hs. UBA zonder adres van Visscher en zonder bijbelvers; Visser 447 zit er niet bij.
- 125 Betreft een reeks van A. Wierix naar M. de Vos, uitgegeven door Gerard de Iode, met twee afbeeldingen op één blad.
- 126 Betreft Visser 490-502: één prent per blad.
- 127 Betreft een suite van vier prenten met afbeeldingen van de kerkvaders Gregorius, Hieronymus, Ambrosius en Augustinus, van A. Wierix naar Maerten de Vos, uitgegeven door Gerard de Jode. Zie Louis Alvin, *Catalogue raisonné de l'oeuvre des frères Jean, Jérôme et Antoine Wierix* (Bruxelles, 1866), nrs. 755-758. Niet in Nederland; wel in: Herzog Anton Ulrich-Museum te Braunschweig (D).
- 128 Vier prentjes op één blad; in eerdere staat: nummering bovenin en zonder bijbelvers. Aan het slot daarvan een groot blad met Christus als goede herder met zicht op het hemelse Jeruzalem, van Julius Goltzius door Maerten de Vos, uitgegeven door Johannes Baptista Vrints (I); Hollstein Dutch 610-1(2).

Doopsgezinden in de slavernij-economie en slavenhandel van de achttiende eeuw

Een verkennende inventarisatie

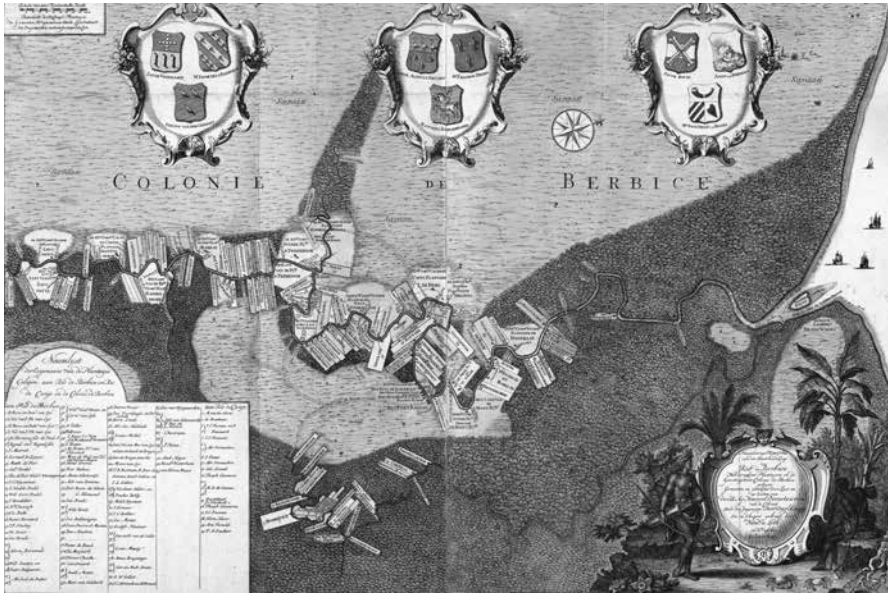
RUUD LAMBOUR

INLEIDING

De laatste jaren is er veel aandacht voor de geschiedenis van de plantageslavernij in de voormalige Nederlandse koloniën in de West. Hoe moorddadig het systeem was, kan een achttiende-eeuwse Nederlander niet zijn ontgaan. In de slavernijkolonie Berbice, nu een deel van Guyana even ten westen van Suriname, werd een in 1763 uitgebroken opstand van slaafgemaakten door een militair expeditiekorps uit Amsterdam bloedig neergeslagen.¹ De directe betrokkenheid van Amsterdamse doopsgezinden als financiers, ja zelfs bestuurders van deze beruchte kolonie is tot nu toe buiten beeld gebleven. Deze blinde vlek geldt ook voor de meeste andere vormen van belangrijke doopsgezinde participatie in de slavernij-economie. Zoals straks zal blijken is onlangs wel de rol onderzocht die het bankiershuis Hope & Co, waarvan de twee oudste firmanten doopsgezind waren, hierin als financier had. In dit artikel geef ik een samenvatting van het resultaat van mijn eigen onderzoek naar de betrokkenheid van Amsterdamse doopsgezinden in de achttiende eeuw bij de slavernij-economieën van Suriname, Berbice en het Caribisch gebied.²

THOMAS HOPE: SPIL IN DE VOC EN DE SLAVERNIJ-ECONOMIE

De Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) en West-Indische Compagnie (WIC) werden door doopsgezinden ooit verfoeid als organisaties die niet alleen handel dreven maar ook oorlog voerden. In de achttiende eeuw blijkt het taboe op deze compagnieën in de Amsterdamse gemeente Bij 't Lam en De Toren (hierna: Lam en Toren) te zijn verdwenen.³ Hun lidmaat Thomas Hope (Rotterdam 1704-1779 Amsterdam) werd in 1750 benoemd tot representant van Prins en Erfstadhouder Willem IV als opperbewindhebber van

Jan Daniël Knapp, *Naukeurige plattegrond van den staat en den loop van Rio de Berbice, met derzelver plantagien in de geotrojerde colonie de Berbice gelegen* (Amsterdam, Hendrik de Leth, 1742; RMA, NG-477).

de WIC, die zoals bekend was opgericht voor de handel in goud, ivoor en slaafgemaakten. Hij werd door de kerkenraad plechtig gefeliciteerd en kreeg een ereplaats aangeboden in de bank van afgegane diakenen.⁴ Zijn functie eindigde met het overlijden van Willem IV in 1751. Vervolgens werd Hope in 1752 lid van het College van Beëdigde Hoofdparticipanten van de Amsterdamse kamer van de VOC, dat de bewindhebbers in de vergadering van de Heren Zeventien adviseerde en controleerde. Tenslotte was hij van 1755 tot 1770 zelf bewindhebber van de Amsterdamse kamer van de VOC. Geen woord hierover in de notulen van de kerkenraad. Dat hij geen enkele tuchtmaatregel kreeg opgelegd, is wel begrijpelijk. Gezien de getalsmatige achteruitgang van doopsgezinden in de achttiende eeuw was het van het grootste belang om zo'n man van gewicht te vriend te houden.

Thomas Hope was oorspronkelijk actief in de goederenhandel: sinds 1726 met zijn doopsgezinde broer Archibald Hope (1698-1734) onder de firma Archibald & Thomas Hope en sinds 1734 met zijn doopsgezinde broer Adriaan Hope (1709-1781) onder de firma Thomas & Adriaan Hope, één van

de belangrijkste handelshuizen van Amsterdam. In de jaren 1740 was deze gevestigd in een huurhuis op Herengracht 106, waar de ongetrouwde Adriaan inwoonde bij Thomas en zijn vrouw.⁵ Voor het goederenvervoer over zee charterden zij niet alleen andermans schepen maar kochten zij in 1744 drie vierde parten in het fregatschip *De Hoop*, waarvan zij als grootaandeelhouders in de partenrederij ook de boekhouders waren.⁶

In 1746 verzonden de gebroeders Hope met dit schip een uiterst merkwaardige vracht naar Curaçao. Tot de lading die begin december 1746 in hun opdracht door de schipper aan de kooplieden Nicolaas Houtschilt & Zoon op Curaçao werd afgeleverd, behoorde behalve ongespecificeerde goederen ook een ‘neger’. Het voor hem verschuldigde vrachtgeld werd door Houtschilt & Zoon direct aan de schipper voldaan, terwijl het overige vrachtgeld niet werd uitbetaald. Het schip vertrok in februari 1747 van Curaçao zonder vracht naar Santo Domingo, waar het suiker en indigo innam, om vandaar de terugreis te aanvaarden. Over deze gebeurtenissen lieten de gebroeders Hope in 1751 de schipper een verklaring bij de notaris afleggen.⁷ Emy Maduro trekt in haar studie over Antillianen in Nederland de mijns inziens gerechtvaardigde conclusie dat de Hope’s een slaafgemaakte in huis hadden gehad die zij, mogelijk als vrij man, naar Curaçao hebben laten vertrekken.⁸ In de Republiek hebben voor langere of kortere tijd honderden slaafgemaakten gewoond, doorgaans als huisbediende of lakei, die regelmatig als exotisch statussymbool figureren in de portretten van hun meesters.

Sinds 1762 opereerden Adriaan en Thomas onder de firmanaam Hope & Co ook als bankiers, samen met Thomas’ zoon Jan of John Hope (1737-1784), die zich als volwassene gereformeerd liet dopen, en hun gereformeerde neef Henry Hope (1735-1811). Zij waren gevestigd op Keizersgracht 444-446 dat Thomas Hope in 1758 voor 83.000 gulden had gekocht. Hun bankiershuis vervulde in de jaren 1770 een spilfunctie in de financiering van de plantage-economie. Hope & Co verstrekten leningen aan plantages in Suriname, Berbice en de Caribische koloniën, waarbij niet alleen de plantages maar ook de slaafgemaakten als onderpand dienden. Uit recent onderzoek, verricht in opdracht van ABN AMRO als rechtsopvolger van Hope & Co, blijkt dat 35 plantages, inclusief ruim 4500 slaafgemaakten, gelijktijdig onderpand waren voor een lening. Van minstens twee van de door hen beleende plantages en de daarop wonende slaafgemaakten verkreeg Hope & Co het rechtstreekse eigendom.⁹ De onderzoekers kwamen tot de conclusie dat minstens een kwart van de opbrengsten van Hope & Co voortkwam uit slavernijgerelateerde activiteiten. Een ander kwart van de winst werd behaald met de handel in VOC-aandelen.

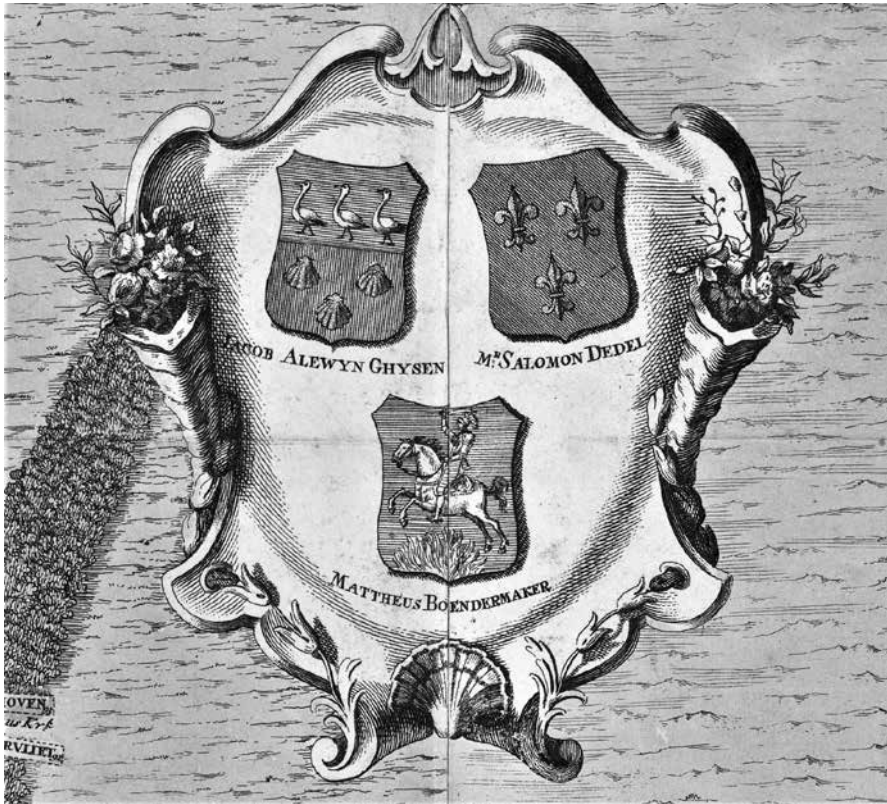
ANDERE DOOPSGEZINDE PARTICIPANTEN
IN DE SLAVERNIJ-ECONOMIE EN SLAVENHANDEL

Mijn eigen archiefonderzoek bracht behalve Adriaan en Thomas Hope nog 171 andere Amsterdamse doopsgezinden aan het licht die in de achttiende eeuw participeerden in de slavernij-economie. Zij behoorden tot de aanzienlijkste families waaruit ook diakenen werden gerecruteerd. In alfabetische volgorde staan zij in bijlage I. Bijlage II geeft aan in welke slavernijgerelateerd verband zij precies stonden. Voor meerdere personen was dat tweeledig. De VOC, de WIC en de door Amsterdamse kooplieden bestuurde Sociëteit van Berbice, die eigenaar was van deze slavernijkolonie, brachten geld in het laatje van doopsgezinde aandeelhouders. Ten tweede kregen doopsgezinden rente op de obligatieleningen waarmee plantages met slaafgemaakten in Suriname, Berbice en het Caribisch gebied werden gefinancierd. Het volgende overzicht geeft een samenvatting van mijn bevindingen.

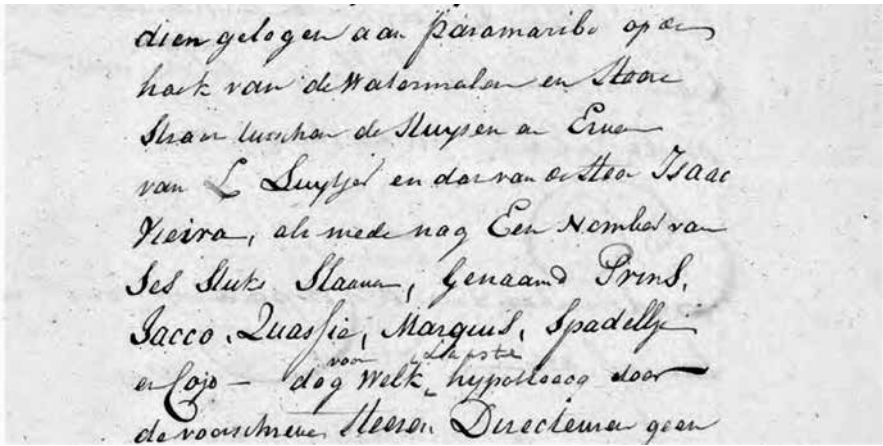
Aandelen in de VOC, WIC of de Engelse East India Company, die nauw met de WIC samenwerkte, zijn aangetroffen bij 108 doopsgezinden en aandelen in de Sociëteit van Berbice bij 51 doopsgezinden. Deze Sociëteit heeft bovendien twee doopsgezinde directieleden gehad (bijlage II). De eerste was George Bruyn (1681/2-1723), heer van Hardenbroek, die door de hoofdparticipanten van de Sociëteit van Berbice, waartoe hij met dertig aandelen ook zelf behoorde, in 1720 tot directeur werd gekozen.¹⁰ Hij was een van de aanzienlijkste kooplieden van Amsterdam, die bijvoorbeeld in juli 1720 door burgemeesters werd benoemd tot directielid van de Levantse Handel en de Navigatie in de Middellandse Zee.¹¹ In zijn functie als Berbice-directeur was hij in feite ook slavenhandelaar. In 1722 werd hij namelijk met twee andere directieleden gecommitteerd om met de WIC te contracteren over de leverantie aan Berbice van slaafgemaakten uit West-Afrika, in oktober 400 à 500 en in november nog eens 300, die allen gehaald moesten worden uit Ardra in wat nu Benin is.¹² Een van de plantages die begin jaren 1720 op Berbice werden gesticht, is naar hem vernoemd: Hardenbroek. De tweede doopsgezinde directeur is Jacob Alewijn Ghijzen (1696-1760), diaken van Lam en Toren, die in maart 1736 lid van de toen zevenkoppige directie werd.¹³ Goed nieuws voor hem als slavenhandelaar was dat twee maanden eerder de Sociëteit van Berbice toestemming had gekregen van de WIC om geheel zelfstandig 500 slaafgemaakten uit West-Afrika te laten halen.¹⁴ Zij waren bestemd voor het zware werk op de suikerrietplantages. Ook persoonlijk had hij hierbij belang: in Amsterdam exploiteerde hij de suikerraffinaderij Suriname samen met de

doopsgezinde koopman Abraham Straalman (1698-1759).¹⁵ Verder hadden elf doopsgezinden een partieel en twee zelfs een volledig eigendomsrecht op slavernijplantages. Daarnaast bezaten 65 doopsgezinden obligaties in de sinds 1753 opgerichte negotiatiefondsen waarmee de plantages met slaafgemaakten in Suriname, Berbice en het Caribisch gebied werden gefinancierd.

Veel van het door de obligatiehouders verstrekte kapitaal werd gebruikt voor de aankoop van slaafgemaakten die het moordende werk op de plantages deden. Door de hoge sterfte moesten er telkens nieuwe worden gekocht, maar ook voor uitbreiding van de plantages was veel geld nodig. Hierin voorzagen de directeuren van de negotiatiefondsen die daarvoor hypotheek kregen op de plantage, waarbij het vee en de slaafgemaakten in één adem ook als

Het familiewapen van Jacob Alewijn Ghijzen in de reeks van negen familiewapens van directeuren van de kolonie Berbice; detail van de kaart van Jan Daniël Knapp.

dien gelogen aan Paramaribo op de
 hark van de Watermalen en Staats
 Schan tusschen de Sluysen en Eru
 van L. Suytjot en de van de Heer Vasco
 Vieira, als mede nog Een Nombel van
 Ses Stuks Slaaven, genaamd Prins,
 Jacco, Quassie, Marquis, Spadelly
 en Jojo - ^{voor} ^{de} welk ^{hypotheek} hypotheek door
 de voorsz. Heeren Directeuren geen

De namen van zes slaafgemaakten, genoemd in de akte gespecificeerd in n. 17.

onderpand genoemd worden. De obligatiehouders werd een hoge rente van vijf of zes procent per jaar beloofd en de directeurs van deze fondsen verkregen inkomsten uit provisies, plantageproducten en gedwongen winkelnering. Tot de talrijke organisatoren van deze fondsen behoorden behalve Hope & Co nog vier andere doopsgezinde handelshuizen in Amsterdam: De Neufville & De Wolff, Gerrit de Vries Abrahamsz & Gerrit de Vries, Pieter & Christiaan van Eeghen en Jacob van Wijlick (bijlage II).¹⁶ Terwijl slaafgemaakten als onderpand gewoonlijk anoniem bleven, krijgen zes van hen die bij De Neufville & De Wolff onder de hypotheek op een huis vielen, even een menselijk gezicht wanneer hun namen worden genoemd: ‘zes stuks slaven, genaamd Prins, Jacco, Quassie, Marquis, Spadelly en Jojo’.¹⁷

BIJLAGE I ALFABETISCHE LIJST VAN 173 AMSTERDAMSE DOOPSGEZINDEN
DIE PARTICIPEERDEN IN DE SLAVERNIJ-ECONOMIE.

De desbetreffende beleggingen vormen over het algemeen een relatief klein deel van hun totale vermogen, waarin meestal onroerend goed en andere effecten domineren.¹⁸ Tussen ronde haken staan de levensjaren, tussen vierkante haken de periode waarin iemand als diaken diende van Lam en Toren (L&T) of De Zon.

Aalst, Willem van, Willemsz (1714-1774)
 Barnaart, Hester (1695-1773), weduwe van David Leeuw van Lennep
 Beck, Daniël (1721-1776) [L&T 1767-72]
 Beeck, Pieter Pietersz van (1660/1-1734) [L&T 1692-97, 1702-07, 1712-16, 1724-29]
 Beeck, Pieter Pietersz van, jr. (1695-1718)
 Bierens, Abraham (1699-1743)
 Bierens, Antony Jacob (1719-1804)
 Bierens, Daniël (1726-1797) [L&T 1787-92]
 Bierens, Daniël Jacob (1729-1778)
 Blaauw, Gerrit (1708-1775)
 Blaupot, Geertruyd (1679/80-1754), weduwe van Jacob Vorsterman Abrahamsz
 Block, Cornelia (1667-1745), weduwe van Pieter de Clercq
 Block, Susanna (1678-1764), weduwe van Christiaan van Eeghen
 Blok, Jacob van Beeck (ca. 1698-1743)
 Boomkamp, Aagje (1698-1776), weduwe van Isaac Salm
 Bosch, Arent (1694-1769) [L&T 1727-31, 1737-42]
 Bosch, Arent jr. (1719-1774)
 Bosch, Egbert (1721-1788) [L&T 1769-74]
 Bosch, Maria (1752-1820), weduwe van Stephanus de Clercq
 Brak, Ds. Jan (1717-1761)
 Broeke, Jan ten (ca. 1700-1776) [L&T 1747-52, 1759-63]
 Broeke, Levina ten (1757-1803)
 Bruyn, Abraham Jansz (1748-1804) [L&T 1780-84]
 Bruyn, Anna (1686-1743)
 Bruyn, Anna (1722-1757)
 Bruyn, George (1681/2-1723)
 Bruyn, Ijsbrand II (1654-1738) [1702-07; 1716-19]
 Bruyn, Jacob van Oosterwijk (1752-1810) [L&T 1784-89, 1794-97]
 Bruyn, Jan, Abrahamsz (1719-1769) [1748-54]
 Bruyn, Levina (1712-1761)
 Bus, Judith (1695-1768)
 Bus, Willem (1684-1757)

Centen, Job Siewerts (1696-1764) [L&T 1733-38, 1745-49]
 Clercq, Cornelia de (1729-1801), weduwe van Jan van Eeghen
 Clercq, Jacob de (1710-1777) [L&T 1740-44, 1750-55]
 Cornilje, Jan (ca. 1693-1755)
 Cromhout, Adriaan (1702/3-1775)¹⁹
 Croos, Pieter (1707/8-1785) [De Zon 1757-61, 1767-72]
 Doekes, Jan (±1710-1793)
 Eeghen, Christiaan III van (1757-1798)
 Eeghen, Jan van (1729-1760)
 Eeghen, Pieter van (1753-1815) [L&T 1782-86, 1792-96]
 Eeghen, Sara van (1760-1796)
 Feitama, Jacob (1726-1797) [L&T 1761-66]
 Feitama, Maria (1733-1793), weduwe van (1) Jacobus de Vos Kops, (2) Jan v. Vollenhoven V
 Fontein, Ds. Pieter (1708-1788) [leraar L&T 1739-48]
 Fortgens, Mr. Adriaan (ca. 1710-1771)
 Gelder, Jacoba Elisabeth van (1686-1755), weduwe van David Mattheus de Neufville
 Geleyn, Maria van (1677/8-1748), weduwe van Jan Teyler Jacobsz
 Ghijzen, Elisabeth Jacoba (1727-1760), vrouw van Jan van Vollenhoven V
 Ghijzen, Jacob Alewijn jr. (1696-1760) [L&T 1733-38; 1744-49]
 Graafman, Maria Catharina (1748-1797)
 Haan, François de (1695-1762) [L&T 1730-34]
 Haan, Jacob de (1721-1769) [L&T 1751-55]
 Haan, Jacob de, Abrahamsz (1729-1788) [L&T 1761-67]
 Halmael, Elisabeth van (1652/3-1736), weduwe van (1) Dr. Wilhelmus van den Bergh, (2) Jacques de Bary
 Heijningen, Elisabeth van (1750-1777)
 Hoek, Johanna van (1679-1757), weduwe van Leonard de Vogel
 Hoop, Isaac de Neufville van der (1734-1801) [L&T 1768-72, 1778-82, 1792-96]
 Hope, Adriaan (1709-1781)
 Hope, Thomas (1704-1779)
 Horsten, Johannes van (1714-1795) [L&T 1750-55]
 Horsten, Pieter van (1709-1789) [L&T 1744-49, 1756-60]
 Kalkoen, Jan Gerritsz (1682-1743)
 Klinkhamer, Govert (1702-1774) [L&T 1750-55]
 Kool, Jacob (1717-1781)
 Kops, Geerling, Hendriksz (1728-1777) [De Zon 1763-69]
 Kops, Geerling, Pietersz (1737-1808) [De Zon 1767-72, 1777-81, 1786-91]
 Kops, Goedschalk, Jacobsz (1757-1779)
 Kops, Hendrik (1693-1773) [De Zon 1721, 1730, 1742-46, 1755-66]

Kops, Jacobus de Vos (Haarlem 1730-1761 A'dam) [L&T 1761-†]
 Kops, Jacobus, Goedschalksz (1736-1773) [L&T 1767-71]
 Kops, Philip (Haarlem 1731-1791 A'dam)
 Kops, Willem Philip II (Haarlem 1755-1805) [L&T 1788-92]
 Leeuw, Maria (1652-1721), weduwe van Ameldonck Block
 Lennep, Aernout van (1658-1728)²⁰ [L&T 1695-1700, 1705-10]
 Lennep, Aernout van (1718-1791)
 Lennep, Aernout David van (1728-1795) [L&T 1761-67]
 Lennep, Anna van (1694-1758), vrouw van Pieter Roeters
 Lennep, Catharina van (1726-1793), vrouw van Leonard Thomas de Vogel
 Lennep, Catharina van (1754-1802)
 Lennep, David de Neufville van (1724-1795)
 Lennep, David Leeuw van (1683-1745) [L&T 1727-32]
 Lennep, Dirck van (1665-1720) [L&T 1711-15]
 Lennep, Dirck van, Dircksz (1693-1755) [L&T 1725-29]
 Lennep, Dirk van, jr. (1724-1782)
 Lennep, Hester van (1730-1765), vr. van Jacob de Haan Abrahamsz
 Lennep, Jacob Abraham van (1752-1828) [L&T 1775-81, 1787-91]
 Lennep, Jacob van (1631-1704) [L&T 1691-95, 1701-04]
 Lennep, Jacob van, jr. (1667-1741) [L&T 1724-28]
 Lennep, Jacoba van (1724-1789), vrouw van Daniël Bierens
 Lennep, Jacoba van (1732-1758)
 Lennep, Pieter de Wolff van (1735-1768)
 Lennep, Jacob de Neufville van (1723-1772)
 Lennep, Susanna van (1725-1769), weduwe van Abraham Straalman jr.
 Lennep, Theodora van (1728-1761)
 Lennep, Wyna van (1714-1772), weduwe van Mattheus David de Neufville
 Leuve, Roeland van (1691-1757)²¹
 Leuvenig, Ds. Bartholomeus van (1691-1759) [leraar L&T 1717-43]
 Leuvenig, Sara van (1705-1766), weduwe van Pieter de Clercq jr.
 Looten, Elisabeth (1709-1773), weduwe van Abraham Verhamme Albertusz
 Lups, Maria (1714-1787), weduwe van David Rutgers
 Maurik, Eva van (1714-1781), weduwe van Tjerk Nieuwenhuis
 Maurik, Jan van (1726-1791) [L&T 1765-69]
 Maurik, Mathijs van, Jansz (1753-1804) [L&T 1779-1784, 1792-1796]
 Nes, Sieuwert de (1729-1779)
 Neufville, Catharina de (1684-1729), vrouw van Dirck van Lennep Dircksz
 Neufville, David de (1654-1729)
 Neufville, David de (1697-1745) [L&T 1732-38]
 Neufville, David Mattheus van Gelder de (1751-1814) [1775-1781, 1787-1791]
 Neufville, Jacob de (1714-1773)

Neufville, Jan de (1729-1796) [L&T 1758-62]
 Neufville, Maria de (1709-1760), weduwe van Abraham Verhamme III
 Neufville, Mattheus David de (1711-1764)
 Neufville, Petronella de (1688-1749), weduwe van Jacob van Lennep Aernoutsz
 Nieuwenhuis, Prof. Tjerk (1708-1759)
 Oosterwijk, Dirk van (1714-1756)
 Oosterwijk, Georgina Josina van (1721-1776), weduwe van Jan Bruijn Abrahamsz
 Oosterwijk, Jacob van (1683-1743)
 Oosterwijk, Juliana van (1719-1769)
 Oosterwijk, Willem van (1718-1771) [L&T 1748-53]
 Palm, Maria (†1744), weduwe van Jan van Vollenhoven III
 Reessen, Gerrit (1701-1763) [1739-44, 1756-60]
 Rijp, Christina van de (1685-1740), vrouw van (1) Nicolaas Blaupot, (2) Lodewijk de Bas:
 Roeters, Jacob George (1697-1762)
 Rutgers, Cornelia (1715-1776)
 Rutgers, David (1714-1774)
 Rutgers, Hillegonda (1692-1743)
 Rutgers, Leonard, Davidsz (1723-1791)
 Rutgers, Margaretha (1686-1736)
 Rutgers, Mattheus (1716-1770)
 Slagregen, Maria (1680-1759), weduwe van Abraham Verhamme II
 Soutman, Sara (1731-1796)
 Stokelaar, Jacoba (1744-1804), tweede vrouw van Ds. Willem de Vos
 Straalman, Abraham (1698-1759) [L&T 1739-45, 1756-†],
 Straalman, Catharina Susanna (1752-1768)
 Straalman, François (1678-1754)
 Straalman, Willem (1723-1799)
 Tirion, Anna (1749-1796)
 Veer, Cornelia de (1681-1738), vrouw van Jacob van Lennep
 Verbeeck, Jacob (1667-1725) [De Zon 1704, 1714, 1724]
 Verhamme, Abraham Albertusz (1693-1767) [L&T 1744-48, 1756-60]
 Verhamme, Abraham II (1677-1740)
 Verhamme, Abraham III (1708-1755)
 Verhamme, Elisabeth (1737-1804), weduwe van (1) Pieter de Wollf van Lennep, (2) Thomas de Vogel
 Verhamme, Elisabeth Margaretha (1761-1797)
 Verhamme, Jacobus (1717-1794) [L&T 1750-1755, 1768-74]
 Verhamme, Margaretha (1684-1756), weduwe van (1) Jean de Wolff, (2) Paulus Loot van Santvoort
 Verhamme, Margaretha (1720-1786), weduwe van Jacob de Neufville

Vermande, Sara Alida (1713-1764), vrouw van Ds. Pieter Fontein
 Vinkenra, Isaak (ca. 1721-1774)
 Vogel, Leonard de (1674-1724)
 Vogel, Leonard Thomas de (1726-1794)
 Vogel, Thomas de (1736-1784)
 Vollenhoven, Dirk van (1732-1787) [L&T 1768-72]
 Vollenhoven, Dirk van, Willemsz (1731/2-1780)
 Vollenhoven, Jan III van (1669/70-1725) [L&T 1718-23]
 Vollenhoven, Jan IV van (1703-1787)
 Vollenhoven, Jan Messchert van (1748-1814) [L&T 1777-82]
 Vollenhoven, Jan V van (1730-1783) [L&T 1763-67, 1778-82]
 Vollenhoven, Willem van (1740-1789) [L&T 1772-77, 1782-88]
 Vorsterman, Abraham, Jacobsz (1713-1781) [L&T 1744-48]
 Vries, Gerrit de (1747-1796) [L&T 1783-85]
 Vries, Gerrit de, Abrahamsz (1744-1810) [L&T 1772-76, 1784-89]
 Westendorp, Ursula (1710-1784), weduwe van Leendert van Velsen
 Wijlick, Jacob van (1712-1781)
 Wijlick, Maria van (1713/4-1795), weduwe van (1) Willem Klinkert en (2) Jan ten Broeke
 Wijnands, Abraham (1717-1788)
 Willink, Anna Margaretha (1724/5-1775), weduwe van Jacob de Haan
 Willink, Jan (1751-1826) [L&T 1782-87]
 Willink, Wilhem (1701-1761)
 Wolff, Catharina de (1764-1831), ongehuwde dochter van Pieter de Wolff IV
 Wolff, Pieter IV de (1731-1798) [L&T 1761-66]

BIJLAGE II DE PARTICIPANTEN GESPECIFICEERD
 NAAR HUN WIJZE VAN BETROKKENHEID

Directeuren van de Sociëteit van Berbice, gekozen door en uit de hoofdparticipanten:

George Bruyn (1681/2-1723): 1720-1723
 Jacob Alewijn Ghijzen jr. (1696-1760): 1736-1760

Hoofdparticipanten in de Sociëteit van Berbice (minimaal 10 aandelen van 2000 gulden):

IJsbrand Bruyn II (1654-1738) [1702-07; 1716-19]: 10 aandelen
 Jan van Vollenhoven III (1669/70-1725): 10 aandelen
 Maria Palm (†1744), weduwe van Jan van Vollenhoven III: 10 aandelen
 François Straalman (1678-1754): 30 aandelen
 George Bruyn (1681/2-1723): 30 aandelen

Jan Gerritsz Kalkoen (1682-1743): 10 aandelen
Jacob van Oosterwijk (1683-1743): 15 aandelen
David Leeuw van Lennep (1683-1745): 10 aandelen
Willem Bus (1684-1757): 10 aandelen
Christina van de Rijp (1685-1740), vrouw van (1) Nicolaas Blaupot, (2) Lodewijk de Bas: 20 aandelen
Anna Bruyn (1686-1743): 10 aandelen
Jacoba Elisabeth van Gelder (1686-1755), weduwe van David Mattheus de Neufville: 10 aandelen
Dirck van Lennep (1693-1755): 29 aandelen
Jacob Alewijn Ghijzen jr. (1696-1760): 10 aandelen
Abraham Straalman (1698-1759): 15 aandelen
Levina Bruyn (1712-1761): 10 aandelen
Abraham Vorsterman Jacobsz (1713-1781): 10 aandelen
Anna Bruyn (1722-1757): 10 aandelen
Susanna van Lennep (1725-1769), weduwe van Abraham Straalman jr.: 10 aandelen
Catharina van Lennep (1726-1793), vrouw van Leonard Thomas de Vogel: 10 aandelen
Elisabeth Jacoba Ghijzen (1727-1760), vrouw van Jan van Vollenhoven V: 10 aandelen
Jan van Vollenhoven V (1730-1783): 10 aandelen
Maria Feitama (1733-1793), weduwe van (1) Jacobus de Vos Kops, (2) Jan van Vollenhoven V: 10 aandelen
Catharina Susanna Straalman (1752-1768): 10 aandelen

Participanten in de Sociëteit van Berbice met minder dan 10 aandelen:

Leonard de Vogel (1674-1724): 5 aandelen
Maria van Geleyn (1677/8-1748), weduwe van Jan Teyler Jacobsz: 5 aandelen
Johanna van Hoek (1679-1757), weduwe van Leonard de Vogel: 5 aandelen
Roeland van Leuve (1691-1757): wisselend aantal in zes transporten
Abraham Verhamme Albertusz (1693-1767): 2 aandelen
Hester Barnaart (1695-1773), weduwe van David Leeuw van Lennep: 2 aandelen
Abraham Bierens (1699-1743): 5 aandelen
Jan van Vollenhoven IV (1703-1787): 5 aandelen
Gerrit Blaauw (1708-1775): 3 aandelen
Maria de Neufville (1709-1760), weduwe van Abraham Verhamme III: 4 aandelen
Jan Doekes (±1710-1793): onbekend aantal, dus mogelijk meer dan 10
Dirk van Oosterwijk (1714-1756): 5 aandelen
Mattheus David de Neufville (1711-1764): 5 aandelen
Wyna van Lennep (1714-1772), weduwe van Mattheus David de Neufville: 7 aandelen

Jacob de Neufville (1714-1773): 5 aandelen
 Willem van Oosterwijk (1718-1771): 5 aandelen
 Aernout van Lennep (1718-1791): 2 aandelen
 Jan Bruyn Abrahamsz (1719-1769): 5 aandelen
 Juliana van Oosterwijk (1719-1769): 5 aandelen
 Georgina Josina van Oosterwijk (1721-1776): 5 aandelen
 Daniel Beck (1721-1776): 3 aandelen
 Willem Straalman (1723-1799): onbekend aantal
 Jacoba van Lennep (1724-1789): 5 aandelen
 Daniël Bierens (1726-1797): 2 aandelen
 Aernout David van Lennep (1728-1795): 4 aandelen
 David Mattheus van Gelder de Neufville (1751-1814): 2 aandelen
 Jan Willink (1751-1826): 4 aandelen

Aandeelhouders van de VOC / WIC / East India Company / Franse of Deense Oostindische Compagnieën:

Jacob van Lennep (1631-1704)
 Maria Leeuw (1652-1721), weduwe van Ameldonck Block
 Elisabeth van Halmael (1652/3-1736), weduwe van (1) Dr. Wilhelmus van den Bergh, (2) Jacques de Bary
 David de Neufville (1654-1729)
 Aernout van Lennep (1658-1728)
 Pieter Pietersz van Beeck (1660/1-1734)
 Dirk van Lennep (1665-1720)
 Jacob Verbeek (1667-1725)
 Jacob van Lennep jr. (1667-1742)
 Cornelia Block (1667-1745), weduwe van Pieter de Clercq
 Abraham Verhamme II (1677-1740)
 Susanna Block (1678-1764), weduwe van Christiaan van Eeghen
 Geertruyd Blaupot (1679/80-1754), weduwe van Jacob Vorsterman Abrahamsz
 Maria Slagregen (1680-1759), weduwe van Abraham Verhamme II
 George Bruyn (1681/2-1723)
 Cornelia de Veer (1681-1738), vrouw van Jacob van Lennep
 David Leeuw van Lennep (1683-1745)
 Catharina de Neufville (1684-1729), vrouw van Dirck van Lennep Dircksz
 Margaretha Verhamme (1684-1756), weduwe van (1) Jean de Wolff, (2) Paulus Loot van Santvoort
 Willem Bus (1684-1757)
 Margaretha Rutgers (1686-1736)
 Jacoba Elisabeth van Gelder (1686-1755), weduwe van David Mattheus de Neufville
 Petronella de Neufville (1688-1749), weduwe van Jacob van Lennep Aernoutsz

Ds. Bartholomeus van Leuvenig (1691-1759)
Hillegonda Rutgers (1692-1743)
Jan Cornilje (ca. 1693-1755)
Abraham Verhamme Albertusz (Haarlem 1693-1767 A'dam)
Hendrik Kops (1693-1773)
Anna van Lennep (1694-1758), vrouw van Pieter Roeters
Arent Bosch (1694-1769)
Pieter Pietersz van Beeck jr. (1695-1718)
François de Haan (1695-1762)
Job Siewertsz Centen (1696-1764)
Jacob Alewijn Ghijzen jr. (1696-1760)
David de Neufville (1697-1745)
Jacob George Roeters (1697-1762)
Abraham Straalman (1698-1759)
Aagje Boompkamp (1698-1776), weduwe van Isaac Salm
Jacob van Beeck Blok (ca. 1698-1743)
Wilhem Willink (1701-1761)
Gerrit Reessen (1701-1763)
Adriaan Cromhout (1702/3-1775)
Jan van Vollenhoven IV (1703-1787)
Thomas Hope (1704-1779)
Sara van Leuvenig (1705-1766), weduwe van Pieter de Clercq jr.
Pieter Croos (1707/8-1785)
Abraham Verhamme III (1708-1755)
Prof. Tjerk Nieuwenhuis (1708-1759)
Gerrit Blaauw (1708-1775)
Ds. Pieter Fontein (1708-1788)
Elisabeth Looten (1709-1773), weduwe van Abraham Verhamme Albertusz
Adriaan Hope (1709-1781)
Jan Doekes (±1710-1793)
Mattheus David de Neufville (1711-1764)
Sara Alida Vermande (1713-1764), vrouw van Ds. Pieter Fontein
Abraham Vorsterman Jacobsz (1713-1781)
Wyna van Lennep (1714-1772), weduwe van Mattheus David de Neufville
David Rutgers (1714-1774)
Willem van Aalst Willemsz (1714-1774)
Eva van Maurik (1714-1781), weduwe van Tjerk Nieuwenhuis
Maria Lups (1714-1787), weduwe van David Rutgers
Cornelia Rutgers (1715-1776)
Mattheus Rutgers (1716-1770)
Jacobus Verhamme (1717-1794)

Aernout van Lennep (1718-1791)
 Antony Jacob Bierens (1719-1804)
 Jacob de Haan (1721-1769)
 Georgina Josina van Oosterwijk (1721-1776), weduwe van Jan Bruijn Abrahamsz
 Jacob de Neufville van Lennep (1723-1772)
 Leonard Rutgers Davidsz (1723-1791)
 Willem Straalman (1723-1799)
 Anna Margaretha Willink (1724/5-1775), weduwe van Jacob de Haan
 Dirk van Lennep jr. (1724-1782)
 David de Neufville van Lennep (1724-1795)
 Susanna van Lennep (1725-1769), weduwe van Abraham Straalman jr.
 Jan van Maurik (1726-1791)
 Catharina van Lennep (1726-1793), vrouw van Leonard Thomas de Vogel
 Leonard Thomas de Vogel (1726-1794)
 Daniël Bierens (1726-1797)
 Jacob Feitama (1726-1797)
 Elisabeth Jacoba Ghijzen (1727-1760), vrouw van Jan van Vollenhoven V
 Theodora van Lennep (1728-1761)
 Geerling Kops Hendriksz (1728-1777)
 Aernout David van Lennep (1728-1795)
 Daniël Jacob Bierens (1729-1778)
 Sieuwert de Nes (1729-1779)
 Jacob de Haan Abrahamsz (1729-1788)
 Cornelia de Clercq (1729-1801), weduwe van Jan van Eeghen
 Jacobus de Vos Kops (Haarlem 1730-1761 A'dam)
 Hester van Lennep (1730-1765), vrouw van Jacob de Haan Abrahamsz
 Jan van Vollenhoven V (1730-1783)
 Philip Kops (Haarlem 1731-1791 A'dam)
 Pieter de Wolff IV (1731-1798)
 Jacoba van Lennep (1732-1758)
 Dirk van Vollenhoven (1732-1787)
 Maria Feitama (1733-1793), weduwe van (1) Jacobus de Vos Kops, (2) Jan v. Vollenhoven V
 Pieter de Wolff van Lennep (1735-1768)
 Thomas de Vogel (1736-1784)
 Geerling Kops Pietersz (1737-1808)
 Elisabeth Verhamme (1737-1804), weduwe van (1) Pieter de Wollf van Lennep, (2) Thomas de Vogel
 Willem van Vollenhoven (1740-1789)
 Abraham Bruyn Jansz (1748-1804)
 Jan Messchert van Vollenhoven (1748-1814)

Catharina Susanna Straalman (1752-1768)
Jacob Abraham van Lennep (1752-1828)
Catharina van Lennep (1754-1802)
Willem Philip Kops II (Haarlem 1755-1805)
Elisabeth Margaretha Verhamme (1761-1797)

Eigenaren van beleggingsfondsen ('negotiaties') met obligaties van 1000 gulden ter financiering van planters in Suriname, Berbice, St. Eustatius, St. Croix, Grenada, Barbados of Tobago:

Hope & Co. plaatste 1770-1773 zes plantageleningen van in totaal 1.287.000 gulden.²²
De Neufville & De Wolff: 1772 t.m. 1782, daarvoor (1769) en daarna (1783) Pieter de Wolff IV alleen.²³
Gerrit de Vries Abrahamsz & Gerrit de Vries: 1770-1776.²⁴
Pieter & Christiaan van Eeghen: 1788.²⁵
Jacob van Wijlick (1712-1781): vóór 1776.²⁶

Obligatiehouders in beleggingsfondsen ten laste van planters in Suriname of in Berbice of Essequibo-Demerary of op Grenada, Barbados of Tobago of op één van de Deens-Amerikaanse eilanden St. Croix / St. Thomas / St. John:

Jacob Verbeeck (1667-1725)
Susanna Block (1678-1764), weduwe van Christiaan van Eeghen
Maria Slagregen (1680-1759), weduwe van Abraham Verhamme II
Jacoba Elisabeth van Gelder (1686-1755), weduwe van David Mattheus de Neufville
Jan Cornilje (ca. 1693-1755)
Arent Bosch (1694-1769)
Judith Bus (1695-1768)
Aagje Boomkamp (1698-1776), weduwe van Isaac Salm
Jan ten Broeke (ca. 1700-1776)
Govert Klinkhamer (1702-1774)
Adriaan Cromhout (1702/3-1775)
Sara van Leuvenig (1705-1766), weduwe van Pieter de Clercq jr.
Pieter Croos (1707/8-1785)
Maria de Neufville (1709-1760), weduwe van Abraham Verhamme III
Pieter van Horsten (1709-1789)
Mr. Adriaan Fortgens (ca. 1710-1771)
Jacob de Clercq (1710-1777)
Ursula Westendorp (1710-1784), weduwe van Leendert van Velsen
Mattheus David de Neufville (1711-1764)
Maria van Wijlick (1713/4-1795), weduwe van (1) Willem Klinkert en (2) Jan ten Broeke

Wyna van Lennep (1714-1772), weduwe van Mattheus David de Neufville
 David Rutgers VII (1714-1774)
 Maria Lups (1714-1787), weduwe van David Rutgers
 Eva van Maurik (1714-1781), weduwe van Tjerk Nieuwenhuis
 Johannes van Horsten (1714-1795)
 Ds. Jan Brak (1717-1761)
 Jacob Kool (1717-1781)
 Abraham Wijnands (1717-1788)
 Aernout van Lennep (1718-1791)
 Arent Bosch jr. (1719-1774)
 Margaretha Verhamme (1720-1786), weduwe van Jacob de Neufville
 Jacob de Haan (1721-1769)
 Isaak Vinkenra (ca. 1721-1774)
 Daniël Beck (1721-1776)
 Egbert Bosch (1721-1788)
 Jacob de Neufville van Lennep (1723-1772)
 Anna Margaretha Willink (1724/5-1775), weduwe van Jacob de Haan
 Leonard Thomas de Vogel (1726-1794)
 Jacob Feitama (1726-1797)
 Geerling Kops Hendriksz (1728-1777)
 Aernout David van Lennep (1728-1795)
 Jan van Eeghen (1729-1760)
 Daniël Jacob Bierens (1729-1778)
 Cornelia de Clercq (1729-1801), weduwe van Jan van Eeghen
 Philip Kops (Haarlem 1731-1791 A'dam)
 Sara Soutman (1731-1796)
 Maria Feitama (1733-1793), weduwe van (1) Jacobus de Vos Kops, (2) Jan v. Vol-
 lenhoven V
 Isaac de Neufville van der Hoop (1734-1801)
 Jacobus Kops Goedschalksz (1736-1773)
 Thomas de Vogel (1736-1784)
 Elisabeth Verhamme (1737-1804), weduwe van (1) Pieter de Wollf van Lennep, (2)
 Thomas de Vogel
 Maria Catharina Graafman (1748-1797)
 Abraham Bruyn Jansz (1748-1804)
 Anna Tirion (1749-1796)
 Jacob van Oosterwijk Bruyn (1752-1810)
 Jacob Abraham van Lennep (1752-1828)
 Mathijs van Maurik Jansz (1753-1804)
 Pieter van Eeghen (1753-1815)
 Catharina van Lennep (1854-1802)

Goedschalk Kops Jacobsz (1757-1779)
Christiaan van Eeghen III (1757-1798)
Levina ten Broeke (1757-1803)
Sara van Eeghen (1760-1796)
Elisabeth Margaretha Verhamme (1761-1797)
Catharina de Wolff (1764-1831)

Partiële eigenaren van plantages in Suriname of Berbice:

Willem Bus (1684-1757) [Berbice]
Aernout van Lennep (1718-1791)
Cornelia de Clercq (1729-1801), weduwe van Jan van Eeghen
Dirk van Vollenhoven Willemsz (1731/2-1780)
Isaac de Neufville van der Hoop (1734-1801)
Elisabeth Verhamme (1737-1804), weduwe van (1) Pieter de Wolff van Lennep, (2)
Thomas de Vogel
Jacoba Stokkelaar (1744-1804), tweede vrouw van Ds. Willem de Vos
Abraham Bruyn Jansz (1748-1804)
Maria Bosch (1752-1820), weduwe van Stephanus de Clercq
Pieter van Eeghen (1753-1815)
Catharina van Lennep (1754-1802)

Eigenaren van plantages in Berbice, Suriname of de Cariben:

in Berbice: Dirk van Vollenhoven Willemsz (1731/2-1780): de plantage Wijburg
in Suriname: Pieter de Wolff IV (1731-1798) als directeur van zijn beleggingsfonds
Hope & Co (1770-1780): minstens twee van de beleende plantages

Leden van het College van beëdigde Hoofdparticipanten van de Amsterdamse kamer van de VOC:²⁷

Jacob Alewijn Ghijzen jr. (1696-1760): 1749-1760
Thomas Hope (1704-1779): 1752-1756

Representant van Prins Willem IV in de WIC:

Thomas Hope (1704-1779): 1750-1751

Bewindhebber VOC kamer Amsterdam:

Thomas Hope (1704-1779): 1755-1770

Representant van Prins Willem V in de VOC:

Thomas Hope (1704-1779): 1766-1770

GERAADPLEEGDE ARCHIEFBRONNEN (1720-1810)

Den Haag, Nationaal Archief

- toegang 1.04.02, Archief van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, 1602-1795, inv.nr. 7083-7117: transportboeken aandelen Oost-Indische Compagnie, kamer A'dam, 1756-1794 (35 dln.).
- toegang 1.05.01.02, Archief van de Tweede West-Indische Compagnie, 1674-1791, inv.nr. 641A: register van transporten van actiën 1720-1794.
- toegang 1.05.05, Archief van de Sociëteit van Berbice 1720-1795, inv.nr. 13: resolutieboek der directie okt. 1720 tot dec. 1736, inv.nr. 398-402: registers van actiën in de Sociëteit van Berbice 1720-1802; inv.nr. 403: lijsten van eigenaars van actiën in de Sociëteit van Berbice; inv.nr. 409-414: testamenten, boedelscheidingen, procuratiën en andere notariële akten betreffende actiën in de Sociëteit van Berbice. Afschriften, 1720-1794.

Amsterdam, Stadsarchief Amsterdam (SAA)

- toegang 5075, Notarieel Archief Amsterdam: boedelinventarissen, boedelscheidingen, kwitanties, procuraties, verkoopakten, contracten van compagnieschap, obligaties met verhypothekering van plantages en slaven.
- toegang 5046, Collaterale Successie: aangiftes van belastbare nalatenschappen die in de zijlijn vererven.

Amsterdam, Stadsarchief Amsterdam (SAA)

- toegang 5030, Archief Burgemeesters; stukken betreffende lands- en gewestelijk bestuur, inv.nr. 390: lijst van participanten in de kolonie Berbice d.d. 12-7-1731. Op die datum bezaten tien doopsgezinden 149 van de 941 aandelen in de Sociëteit van Berbice, dat is zestien percent.

NOTEN

- 1 M. Kars, 'Opstand in Berbice', in: P. Brandon e.a. (red.), *De slavernij in Oost en West. Het Amsterdam-onderzoek* (Amsterdam, 2020), 225-233.
- 2 Verricht van november 2021 tot en met augustus 2022 naar aanleiding van een vraag van Piet Visser welke andere slavernijgerelateerde doopsgezinden behalve Thomas Hope ik kende. Het volledige bronnenmateriaal, dat veel te omvangrijk is om hier te publiceren, is opvraagbaar bij de auteur.
- 3 Te beginnen bij Jacob van Lennep (1631-1704), die aandelen bezat in de WIC en East India Company. VOC-aandelen van doopsgezinden worden in twee gevallen genoemd door K. Zandvliet, *De 500 rijksten van de Republiek. Rijkdom, geloof, macht & cultuur* (Zutphen, 2018), 154 (Maria Leeuw), 276 (David de Neufville).
- 4 Stadsarchief Amsterdam (SAA), toegang 1120 (archief van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente van Amsterdam en rechtsvoorgangers [hierna: 1120/]), inv.nr. 176 (notulen kerkenraad van Bij 't Lam en de Toren 1742-1785 [hierna: notulen L&T]), p. 90: 4-6-1750 en 18-6-1750.
- 5 W.F.H. Oldewelt (red.), *Kobier van de Personeele Quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742* (Amsterdam, 1945), 257: wijk 46, nummer 3702. De huur bedroeg 1536 gulden per jaar. Hun gezamenlijk jaarinkomen was 10.000 gulden. In dit huishouden werkten vier inwonende dienstbodes.
- 6 SAA, toegang 5075, (archief van de notarissen ter standplaats Amsterdam, [hierna: 5075/]), inv.nr. 9177, akte 754, notaris Jan Ardinois, 6-11-1744: gekocht voor 9450 gulden. De boekhouder was belast met de personele, logistieke en commerciële organisatie van een scheepsreis.
- 7 SAA, 5075/12328, akte 314, notaris Cornelis van Homrigh, 13-10-1751: verklaring door schipper Willem Kanjer. Voor de Hope's als de boekhouders van het schip op deze reis, waarop de bootsman en stuurman overleden, zie: SAA, 5075/12167, akte 317, notaris Jan Rijpland, 6-9-1747, en 5075/10242, akte 853, notaris Benjamin Phaff, 20-10-1747.
- 8 E. Maduro, 'Nos a bai Ulanda. Antillianen in Nederland 1634-1954', in: G. Oostindie & E. Maduro (red.), *In het land van de overheerser* (Dordrecht, 1986), 133-244: 144-145, zonder de namen van de opdrachtgevers.
- 9 G. de Kok & P. Brandon, *Het slavernijverleden en historische voorlopers van ABN AMRO. Een onderzoek naar Hope & Co en R. Mees & Zoonen* (Amsterdam, 2022), 53-54, 102-104, 108-111. Te downloaden vanaf de websites van ABN AMRO, het IISG en de Vrije Universiteit.
- 10 J.J. Hartsinck, *Beschryving van Guiana, of de wilde kust in Zuid-America* (Amsterdam, 1770), 519.
- 11 Den Haag, Nationaal Archief, toegang 1.03.01, Archief van de Directie van de Levantse Handel en de Navigatie in de Middellandse Zee 1625-1826, inv.nr. 86 (aanstelling directeuren), 3-7-1720: George Bruyn benoemd om de plaats van de tussentijds overleden Theodoor Boendermaker waar te nemen, en 2-1-1721 voor twee jaar benoemd naast Pedro Schilthouwer, Willem Hendrik Kerckringh en Jan Lucas Pels.
- 12 Den Haag, Nationaal Archief, toegang 1.05.05, Archief van de Sociëteit van Berbice 1720-1795, inv.nr. 13 (resolutieboek der directie okt. 1720 tot dec. 1736), p. 33-34: resoluties van 16-10-1722 en 30-11-1722.
- 13 Den Haag, Nationaal Archief, toegang 1.05.05, Archief van de Sociëteit van Berbice 1720-1795, inv.nr. 13, p. 428-429, 14-2-1736: Jacob Alewijn Ghijzen [gekozen uit de hoofdparticipanten] zal als nieuwe directeur van de Sociëteit van Berbice worden voorgedragen aan de vergadering van hoofdparticipanten; p. 430, 20-2-1736: Jacob Alewijn Ghijzen neemt de commissie aan; p. 455, 26-3-1736: [de directie in vergadering met de hoofdparticipanten] Jacob Alewijn Ghijzen aangesteld als zevende directeur van de Sociëteit van Berbice; p. 457, 26-3-1736: [...] 'Vervolgens is door de heren Ghijzen en Abraham Buijs als nieuwe aangestelde directeuren sessie genomen, en zijn dezelve heren met de gewone felicitaties en complimenten geadmitteert'.

- 14 Hartsinck, *Beschryving van Guiana*, 363.
- 15 SAA, 5075/11492, akte 17, notaris Godefridus Schaak, 27-3-1738.
- 16 J.P. van de Voort, *De West-Indische plantages van 1720 tot 1795. Financiën en handel* (proefschrift, Nijmegen, 1973), 269-323, noemt in totaal 83 Amsterdamse firma's die plantageleningen uitschreven.
- 17 SAA, 5075/14507, akte 314 (kwitantie van ontvangst van hypotheken), notaris Wessel van Kleef, 2-6-1777, p. 472 (zie afb. p. 194).
- 18 Daarentegen bestond de nalatenschap van de door Michiel van Musscher in 1696 op zijn buitenplaats Meerenberg geportretteerde David de Neufville (1654-1729), die zuiver deelbaar 1.811.405 gulden bedroeg, voor niet minder dan 44 percent uit aandelen in de East India Company en de VOC (SAA, 5075/6170, akte 154, notaris Pieter Schabaelje, 23-12-1729).
- 19 Zijn beroep was koopman en kassier. De diakonie van Lam en Toren ontving van hem een legaat van 25.000 gulden aan obligaties ten laste van plantagehouders in Suriname, rentende zes percent: SAA 1120/176, p. 403-404, notulen L&T 7-3-1776. Hij wordt, waarschijnlijk als kassier, genoemd in de boekhouding van de particuliere slavenhandelaar Jochem Matthijs Smitt: zie R. Negrón & J. den Oudsten, *De grootste slavenhandelaren van Amsterdam. Over Jochem Matthijs en Coenraad Smitt* (Amsterdam, 2022), 39.
- 20 Zie ook H.S. van Lennep, *Genealogie van de Familie van Lennep* ([Naarden], Stichting van Lennep, 2007), 50: de nalatenschap van 1.443.349 gulden, zuiver deelbaar 1.410.000 gulden, bestond voor 24 percent uit aandelen in de East India Company, de VOC en de WIC. Het is de enige keer dat hij slavernijgerelateerd effectenbezit in deze familie beschrijft.
- 21 De aandelen die hij in de jaren 1740 bezat in de kolonie Berbice blijkens het aandelenregister daarvan, komen in 1752 niet meer voor in de aangifte van zijn belastbare nalatenschap (SAA, 5046/34, fo. 628-630).
- 22 Van de Voort, *De West-Indische plantages*, 292-293: nr. 100-105 (nr. 101 onjuist f240.000 i.p.v. f220.000; nr. 103 onjuist gedateerd).
- 23 Jan de Neufville (1729-1796) en Pieter de Wolff IV (1731-1798) namen in 1773 het negotatiefonds over van Willem Clifford en Rudolph le Chevalier: SAA, 5075/14491, aktes 151 en 346, notaris Wessel van Kleef, 6-4-1773 en 29-6-1773. Vanaf 1-1-1783 zette Pieter de Wolff IV als enige het fonds voort: SAA, 5075/14518, akte 23, notaris Wessel van Kleef, 4-4-1783. Beiden niet in Van de Voort, *De West-Indische plantages*.
- 24 Van de Voort, *De West-Indische plantages*, 321-322. Gerrit de Vries Abrahamsz (1744-1810) en Gerrit de Vries (1747-1796) waren getrouwd met respectievelijk Catharina de Bosch (1745-1801) en Judith de Bosch (1748-1793), beiden dochters van Jeronimo de Bosch en Catharina van der Heyden.
- 25 Pieter van Eeghen (1753-1815) en Christiaan van Eeghen (1757-1798). Van de Voort, *De West-Indische plantages*, 285: nr. 68, onjuist gedateerd 29-12-1789 i.p.v. 29-12-1788. Niet in I. Rogge, *Het handelshuis Van Eeghen* (Amsterdam, 1948), 74-148.
- 26 Van de Voort, *De West-Indische plantages*, 323: nr. 240. Hij weigerde zijn verkiezing in 1754 tot diaken van Lam en Toren te aanvaarden. Zijn dochter Helena Anna trouwde in 1768 met Rudolph le Chevalier (n. 23). Voor zijn gereformeerde schoonvader Dirk Versteegh (1692-1750) als particuliere slavenhandelaar, zie Negrón & Den Oudsten, *De grootste slavenhandelaren van Amsterdam*, 25-26 en 246. Blijkens zijn sterfhuisinventaris liet Versteegh de koffieplantage Akerboom in Suriname aan zijn drie dochters na: SAA, 5075/10254, akte 1161, notaris Benjamin Phaff, 19-12-1750. De dochters en Jacob van Wijlick stelden in 1761 een nieuwe administrateur op de plantage aan: SAA, 5075/12353, akte 365, notaris Cornelis van Homrigh, 8-9-1761.
- 27 Hoofdparticipanten van de VOC waren de aandeelhouders die (in de kamer Amsterdam) twee jaar lang minimaal 6000 gulden hadden belegd. Om het beleid van de Heren Zeventien van de VOC te kunnen controleren, werd uit de gezamenlijke kamers een college van negen beëdigde hoofdaandeelhouders gevormd. Amsterdam leverde daarvoor vier hoofdparticipanten.

Pieter Fontein, zijn boekerij en de bibliotheek van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam

Een reconstructie van zijn leven

MIEKE KREBBER

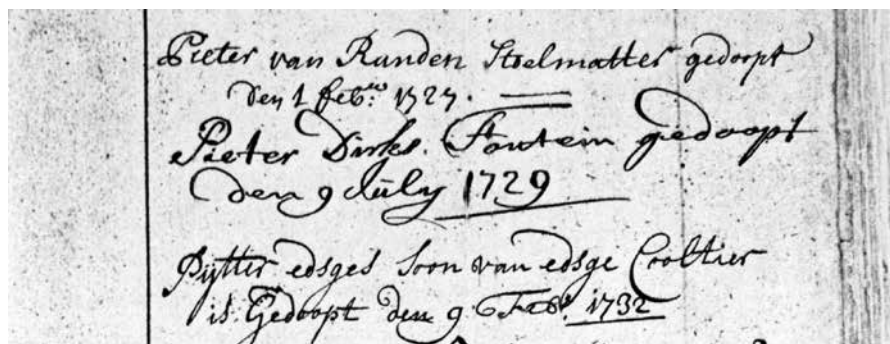
Op 9 december 1768 verscheen een zestigjarige man bij notaris Van Kleef te Amsterdam om te laten vastleggen wat er na zijn dood met zijn boeken moest gebeuren. Het was Pieter Fontein die zijn boekerij legateerde aan de Amsterdamse doopsgezinde gemeente ‘vergaderend bij Lam en Toren’, althans de niet-Nederlandstalige boeken.¹ Een uitzondering maakte hij voor de *Caracteres* van Theophrastus. Daaraan wijdde Fontein een uitgebreide studie: hij was doende met het vergelijken van de verschillende uitgaven en handschriften van dit klassieke werk en wilde een kritische uitgave publiceren.

Pieter Fontein was een geleerd en geletterd man met contacten in kringen van de grote literatoren van zijn tijd. Tussen 1732 en 1749 was hij leraar bij de doopsgezinden. Op z’n veertigste ging hij met emeritaat. Hij leefde voortaan van het aanzienlijke familiekapitaal. Dat kapitaal gebruikte hij deels voor het aanleggen van een waardevolle bibliotheek. De klassieken, natuurwetenschappelijke werken (destijds ‘wijsbegeerte’ genoemd), en werken op het gebied van theologie vormen de hoofdmoot ervan. Na zijn dood in 1788 kwam die bibliotheek in het bezit van de Doopsgezinde Gemeente Amsterdam. De mooie collectie klassieken en natuurwetenschappelijke werken werden in de eerste helft van de negentiende eeuw als minder relevant voor een doperse gemeente en als afgesloten beschouwd. Rond 1830 werden de natuurwetenschappelijke werken van de hand gedaan en in 1919 werd de collectie klassieken aan de Universiteit van Amsterdam in bruikleen gegeven. De bibliotheek van de Doopsgezinde Gemeente Amsterdam was inmiddels fors uitgebreid met vooral theologische werken door de samenvoeging van de bibliotheken van de gemeenten van Bij ’t Lam en De Toren met de Zon en door aankopen van vooral Samuel Muller en Jakob de Hoop Scheffer. In 1968 werd de inmiddels ontstane collectie opnieuw gewogen en alles wat niet strikt tot de mennonitica behoorde werd van de hand gedaan. Wat overbleef werd in

bruikleen gegeven aan de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam. De keur aan werken die de bibliotheek van de Doopsgezinde Gemeente Amsterdam ooit kenmerkte, raakt zo gemakkelijk uit beeld. Naar het leven van de schenker, Pieter Fontein, is nog nooit diepgaand onderzoek gedaan. Aangezien Fontein geen eigen archief heeft nagelaten en nauwelijks iets heeft gepubliceerd, ligt de informatie niet voor het oprapen. Maar verschillende archieven en andere bronnen blijken toch wel de nodige aanknopingspunten te bieden om te komen tot de volgende reconstructie van zijn leven.

VROEGSTE JAREN

Pieter Fontein werd in 1708 in Harlingen geboren.² Zijn ouders waren Dirk Pietersz, geboren in Leeuwarden in 1679 en overleden in Harlingen in 1717, en Auckje Reiners Fontein, geboren in Harlingen in 1678/79, overleden 1723, eveneens in Harlingen. Vader Dirk was zoutzieder en tevens schepen van Harlingen. Moeder Auckje kwam uit een zeer welgestelde familie: haar vader was koopman en behoorde tot de vijf rijksten van Harlingen.³ Hij was ook leraar bij de doopsgezinden en betrokken bij de oprichting van de Friesche Doopsgezinde Sociëteit. Ook Dirk Pieters was doopsgezind. Dirk en Auckje trouwden op 8 mei 1707. Na Pieter werden nog drie broers geboren: Reiner (1709-1785), Claes (1711-1787) en Freerk (1714-1793). Met een vader die in 1717 en een moeder die in 1723 overleed waren de broers al jong wees. Alle vier namen ze, volgens oud Fries gebruik, via de vrouwelijke lijn de naam over. Pieter Dirksz Fontein werd op 3 juli 1729 in Harlingen gedoopt.

Doop van Pieter Fontein in Harlingen (Tresoar DTB 343, 146).

OPLEIDING

Na de dood van de ouders werd in de opvoeding van de vier jongens kennelijk voorzien want Pieter kon in 1725 gaan studeren aan de universiteit van Franeker.⁴ Daar was Tiberius (Tjebbe) Hemsterhuis hoogleraar Grieks. Behalve van Hemsterhuis heeft Pieter ook les gehad van Albert Schultens (Oosterse talen), Wiger Muys (wiskunde en geneeskunde) en Petrus Wesseling (geschiedenis en retorica).⁵ De commentaren van Hemsterhuis, Schultens, Muijs en Wesseling, die Fontein met zijn boeken aan de Doopsgezinde gemeente van Amsterdam schonk en die 'alle door mijzelven geschreven' waren, zijn collegedictaten uit deze periode.

In 1731 moet Pieter naar Amsterdam zijn verhuisd. Op 20 juli van dat jaar werd hij op attestatie aangenomen bij de gemeente Bij het Lam en de Toren vanuit Harlingen.⁶ Daar volgde hij aan de Remonstrantse Kweekschool de opleiding tot predikant. Er was in die jaren nog geen doopsgezind seminarium; dat werd in 1735 opgericht.⁷ Waar hij in zijn studententijd woonde is niet bekend. Op 21 februari 1732 werd hij geëxamineerd door een commissie van de gemeente Bij het Lam en de Toren en tot doopsgezind proponent aangesteld.⁸ Pieter was een eigenzinnig man. Bij zijn proponentsaanstelling weigerde hij om op aanwijzing van de predikant-curator der vacante gemeenten ergens te gaan prediken; ook deed hij afstand van de jaarlijkse proponentsgelden – 300 gulden; hij wenste 'geen geld' wel een 'getuigschrift van volbrachte studiën'.⁹

20. July - Aangenoomen	op Attestation
37. Aukjen Douwes - - - - -	Van Dokkum, in dato 10 Juli 1731. Ged. over nimm. 50 Jaaren. de vette bydracht aan gitec deugdigen
38 Pieter Fontein. - - - - -	Van Harlingen. 23. April. 1731. Gedoopt 3 Juli. 1729.
39. Jan Kramer Davidszoon. - - - - -	Van Emmerik 17. Juli 1717 gegeven het naam van H. van Voorst, dat den Hem ge doopt was te Wezel op den 18ten Paasdag 1696. Voorts op goed getuigenis van Jacob van Lemmer.
40. Daniel Simson. - - - - -	Attestatu weeron gebracht aan hem gegeven i. Mey 1729. gedoopt 10 Decemb. 1702. pag. 159.

Inschrijving met attestatie van Pieter Fontein in de gemeente Bij 't Lam en De Toren.

DOOPSGEZIND LERAAR

Nog in hetzelfde jaar waarin hij zijn proponentsexamen aflegde, kreeg Fontein een beroep naar Rotterdam. De gemeente daar bestond uit een vereniging van Vlamingen en Waterlanders. Fontein moet daar bezwaar hebben gemaakt tegen de uitdrukking 'weerlooze Doopsgezinden' en wilde dat daaraan werd toegevoegd 'die voor zig veiligst oordeelen zig van de behandeling der wapenen en het oorlogvoeren alsmede 't ampt der overigheid te onthouden'.¹⁰ Of deze uitspraak te maken heeft met de onenigheid die in zijn gemeente tussen de Vlamingen en Waterlanders bestond, blijkt nergens.

Na een reis naar Engeland in 1734, trouwde Pieter in maart 1736 met Josina Stol (1709-1746).¹¹ Ter gelegenheid van hun huwelijk dichtte Pieter Langendijk:¹²

De zilvre Maastroom juicht, en luistert nâ de toonen
 Der wakk're Visschers, die aan zynen oever woonen.
 Zy werpen vrolyk 't want in zynen zilv'ren vliet,
 En zingen beurt om beurt een kunstryk Visschers lied
 Om Bronliefs Bruiloftsdag te roemen en te vieren.
 [...]
 Begroet het deftig Paar, met zegenryk geluid.
 Stort d' allereelsten visch aan Bronliefs voeten uit,
 En wilt beneven ons den grooten Goël smeeken,
 Dat dees' geheiligde Echt geen zegen moge ontbreken,
 En zyne Heil-Fontein, die leevend water spreijd,
 Hunn' beide zielen laav', nu, en in eeuwigheid.
 ...

Twee jaar later werd door de kerkenraad van Bij het Lam en de Toren een beroep op Fontein uitgebracht: ze hadden een vierde leraar nodig.¹³ Fontein nam het beroep in beraad 'omdat zijn schoonvader er moeite mee heeft zijn dochter te laten vertrekken'. Maar in januari 1739 heeft 'd^o Pieter Fontein ... het Beroep met genegenheit aangenomen'. Begin juni hield hij zijn intredepredikatie.¹⁴ Bij zijn vertrek uit Rotterdam schreef Dirk Smits *Afscheidsgroet aen mynen hooggeachten Vriend den Eerwaerden en Geleerden Heere Pieter Fontein leeraer der Doopsgezinden op zijne vertrek uit de Rotterdamsche naer de Amsterdamsche gemeente*.¹⁵ Pieter en zijn vrouw Josina vestigden zich aan de Heerengracht, op nr. 137, waar hij 850 gulden per jaar huur betaalde.¹⁶

Uit de notulen van de Doopsgezinde gemeente van Bij het Lam en de Toren¹⁷ valt op te maken dat Fontein als leraar van de doopsgezinden in Amster-

dam in 1744 iemand de dompeldoop toedient en in 1745 een verzoek behandelt van iemand die in Rijnsburg (bij de Collegianten) is gedoopt en lid wil worden in Amsterdam. In 1747 werd Fontein met twee leden van de kamer naar Schiedam gestuurd om het geschil tussen de gemeente en de leraar aldaar op te lossen. In 1748 werd hij naar Texel gestuurd om te bemiddelen in een geschil over de afkoopsom voor de weigering om wapens te dragen. Op dat moment was Huydecoper baljuw van Texel. Van Huydecoper zou Fontein later de gedichten uitgeven.¹⁸ In oktober van datzelfde jaar bracht hij in dat een lid van de gereformeerde kerk lid wilde worden van 'onze' gemeente door het ontvangen van de waterdoop op belijdenis. Fontein en twee anderen moeten rapport uitbrengen over het gedrag van de man.

Inmiddels was Fontein weduwnaar geworden: zijn vrouw Josina overleed in maart 1746, terwijl ze in verwachting was van hun eerste kind. Zij werd begraven in de Nieuwe Kerk. Alweer liet Dirk Smits van zich horen: hij schreef maar liefst twee gedichten op deze treurige gebeurtenis.¹⁹

Eind 1748 vraagt Fontein om ontslag. Het College besluit om twee leraren en twee diakenen naar Fontein te sturen om te vragen of hij bij dit besluit blijft. Fontein geeft aan inderdaad als 'particulier persoon of gemeene broeder te leeven': een nadere reden voor zijn vertrek wordt niet vermeld. Op 9 januari 1749 neemt Fontein afscheid met 'hartelijke dankzeggingen en zegenwensch aan het Collegie' om zich een maand later nog eens te melden met de boodschap dat hij te veel traktement had ontvangen. Hij had 450 gulden ontvangen terwijl hij recht had op 300. 'Hij zal 150 gls. terugzenden en 300 gls. schenken om boeken van te kopen.', aldus de notulen. Na zijn emeritaat vervulde Fontein in de gemeente nog de functie van regent van het doopsgezind weeshuis. De doopsgezinden hadden verschillende huizen waarin wezen woonden, onder andere in de Laurierstraat en in de Kerkstraat. De belasting voor het weeshuis in de Laurierstraat moet in 1762 gesteld worden 'op de naam van de tegenw. eigenaar Pieter Fontein'.

TWEDE HUWELIJK

Ondertussen was Fontein voor de tweede keer in het huwelijk getreden. Dit keer met Sara Alida Vermande (1713-1764). Ze was een dochter van de puissant rijke Lodewijk Vermande die in januari 1748 was overleden.²⁰ Haar moeder was Sara Teyler, die in het jaar van de geboorte van Sara was overleden.²¹ Pieter en Sara trouwden in oktober van dat jaar. Ook ter gelegenheid van dit

huwelijk schreef Pieter Langendijk een gedicht, in dezelfde trant als eerder op Fonteins eerste huwelijk.²² Het gedicht van Lucas Pater is minder plichtmatig en onthult wat meer details.

[...] De droefheid had FONTEIN en SARA 't hart beknelde;
De leraar derfde een Vrouw, de braave Maagd een' Vader:
Maar kuische Huwlyksmin treed hen, al juichend', nader,
Die hen 't voorzienig doel des wyzen Hemels meld.

Vermande schenkt haar hand aan d'eedlen Letterheld:
[...]
Geleerde Kunstmeceen, wien Maas en Amstel eeren!
Getrouwe Zielarts, Troost der Vroomen! Tolk des Heeren!
Leef met uw dierbre Gade in welvaart, vrede en vreugd!²³

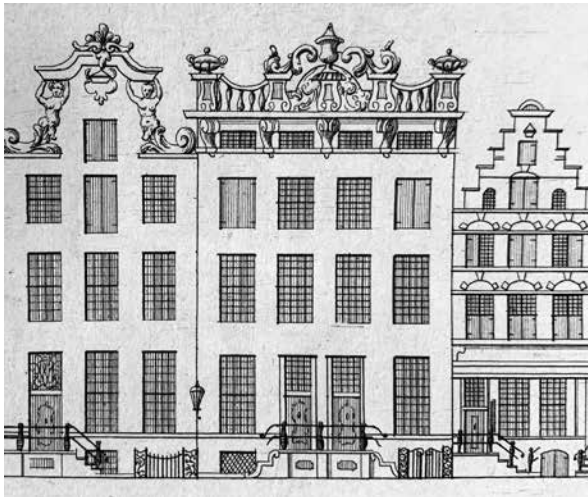
Sara's vader was een doopsgezind koopman in textiel geweest, en zeer vermogend.²⁴ Sara's moeder was overleden in het jaar van Sara's geboorte. Ook de tweede vrouw van haar vader, Maria Welsingh, was jong gestorven.²⁵ Uit dit huwelijk was Maria Aletta geboren. Sinds 1720 had Lodewijk Vermande als weduwnaar met zijn twee dochters in de Warmoesstraat gewoond, eerst op nr. 76, tegenover de Enge Kerkssteeg,²⁶ en na 1723 op nr. 112. In maart 1748 was dit huis ten gunste van zijn erfgenamen geveild.²⁷ Ook zijn buiten aan de Amstel, *Voorbreed*, werd te koop gezet en leverde de dochters 18.300 gulden op.²⁸ Vermande had in zijn testament met betrekking tot zijn dochters overigens laten vastleggen dat ze ook die zaken zouden erven die hun moeders hadden ingebracht: voor Sara een 'diamante hoepringetje, boek met goudbeslag, noteboome kabinet, kleinigheden van goud en zilver' en linnengoed en voor Maria een 'noteboome kabinet, snoertje paarlen' en eveneens kleinigheden van goud en zilver en linnengoed. En, als hij zou overlijden voordat zijn dochters 25 jaar oud waren en niet gehuwd, dan zouden zij niet 'alleen op een fatsoenlijke ... wijze, maar ook en wel voornamenlijk in de vreese Gods ...werden opgebracht. ... zijn huyshoudinge zal worden gecontinueert ... onder het opzigt van een ... gouvernante, zijnde een suster van eene doopgezinde gemeentens'²⁹ Toen Vermande in 1748 overleed was Maria inmiddels getrouwd en was Sara de leeftijd van vijftientig jaar gepasseerd.

RIJKDOM

Fontein had via zijn moeder al een aardig kapitaal geërfd maar door zijn huwelijk met Sara Vermande nam zijn rijkdom enorm toe. Vermande zelf had in 1746 zijn vermogen op 655.000 gulden geschat. Hij behoorde tot de 500 rijksten van de Republiek.³⁰ Fontein kon in 1749 twee huizen aan de Herengracht kopen, nummer. 210 en 212. Nr. 212, dat door Fontein zelf werd bewoond, was het grootst. Het achterhuis hiervan liep over de gehele breedte van de twee panden en had in de hoeken een uitstek. Nummer. 210 verhuurde hij. Hij liet een nieuwe lijstgevel plaatsen over de hele breedte van beide huizen, die bekroond werd door een sierlijke balustrade met kuif en vazen.³¹

Ook binnenshuis liet hij verfraaiingen aanbrengen. Er kwamen behangsels met arcadische landschappen, geschilderd door Johannes de Bosch, en door Andriessen voorzien van stoffage.³² In de loop der jaren kocht hij meer onroerend goed, deels in Amsterdam en deels in Friesland waar zijn broer Claes als zijn zaakwaarnemer optrad.

Fontein en zijn vrouw beheerden hun kapitaal goed door beleggingen in onder meer Groot Brittannië. De beleggingen van Sara bedroegen in totaal 8.500 ponden, die van Pieter 31.100 ponden, met specificatie: 7.000 Ponden Zuyd Zee en 3.000 Coopliden handelend op d'Oost Indien. Na hun huwe-

Herengracht 210-212 naar de tekening van Caspar Philips.

Handtekeningen van Pieter Fontein en Sara Alida Vermande onder het codicil uit 1751 (Tresoar, 332-10, 13).

lijk lieten Fontein en zijn vrouw in 1749 een testament opstellen ten gunste van de langstlevende. Diezelfde bepaling gold ook voor hun effecten en beleggingen. Op 17 februari 1764 liet Pieter Fontein het testament van 1749 opnieuw aanpassen.³³ Ditmaal 'wegens de zwakte van zijn vrouw (verstand)'. Pas na zijn dood mocht over haar erfdeel beschikt worden. Verder bepaalde hij dat zijn broers en hun evt. kinderen en kleinkinderen een legaat zouden krijgen. Ook bepaalde hij wie zijn executeurs testamentair zouden zijn. En aan het eind van de tekst meldde hij nog '... waarom hij gaarne (indien de zwakken toestand des vermogens van haere gedachten zulks niet verhinderen) ... gezamenlijk gepasseerd zoude hebben. Haer gemelde zwakheit des hoofdes niet toelaat ... over zodanige zaken met haer te raedplegen'. Sara overleed op 16 mei 1764 en werd op 25 mei begraven in de Noorderkerk.³⁴

Er was kennelijk rekening mee gehouden dat Sara's grootmoeder aanspraak zou maken op een deel van de nalatenschap. De notaris had op 27 juni 1764 een extract met toevoeging ondertekend waarin die mogelijkheid wordt gesuggereerd.³⁵ En inderdaad: de grootmoeder van Sara, Magdalena de Haan, eiste een zesde deel van Sara's vermogen.³⁶ Maar het Hof beoordeelde de eis als onrechtmatig.³⁷ Na de dood in 1766 van grootmoeder Magdalena lieten haar dochters en tevens enige, dan nog levende erfgenamen, bij de notaris vastleggen dat zij de procedure tegen Pieter Fontein niet zouden voortzetten omdat zij 'geen breuk in de onderlinge vriendschap' wilden. Van Pieter

Fontein hadden ze overigens 18.000 gulden ontvangen ‘uit edelmoedigheid vanwege zijn gevoelens van vriendelijkheid’.³⁸

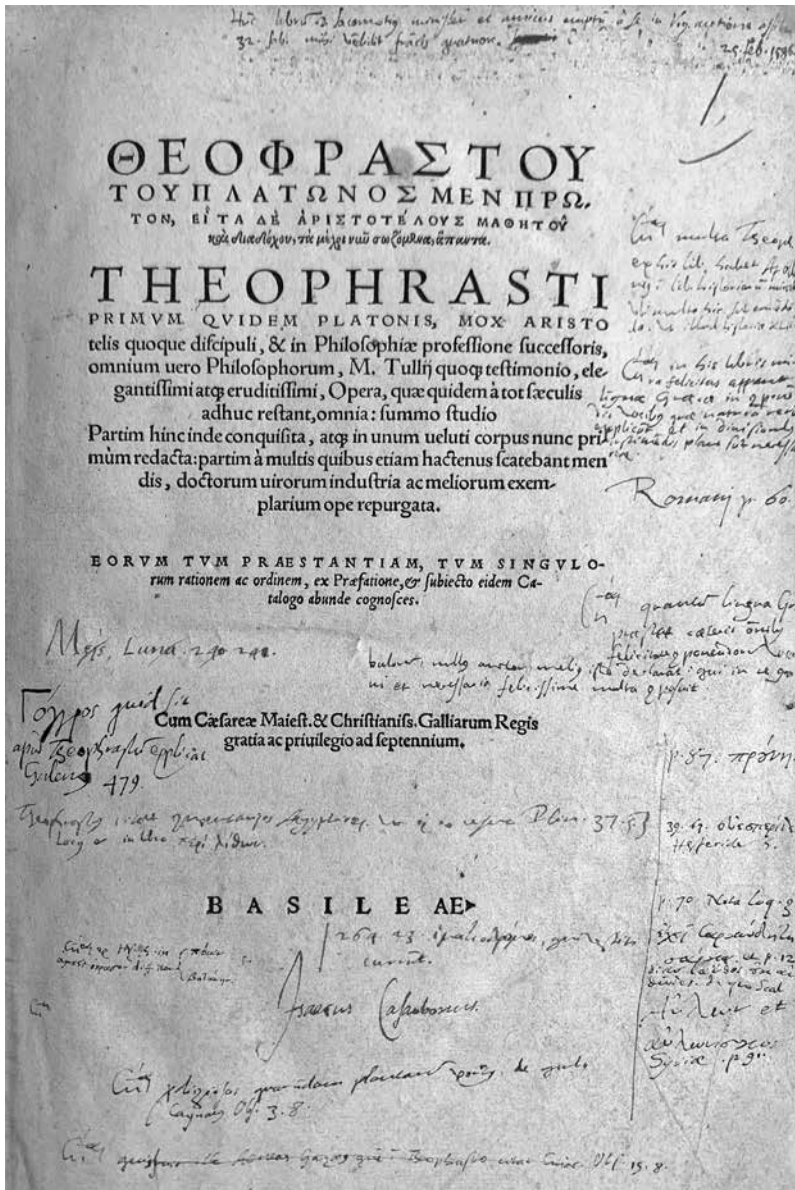
De boeken van Vermande die bij Sara en Pieter waren ondergebracht, werden na Sara’s dood overgedragen aan haar zuster Maria, gehuwd met Van Beek. In hoeverre de belangstelling van Pieter met die van zijn schoonvader overeenkwam, is moeilijk te zeggen. Over de boekerij van Vermande is weinig bekend. Toch kan een verwijzing in de klapper op zijn Grootboek³⁹ naar een ‘Voyage naar China’ misschien de herkomst van de *Atlas de Chine* in de bibliotheek van Fontein verduidelijken.⁴⁰

FONTEIN EN ZIJN BELANGSTELLING VOOR DE KLASIEKEN

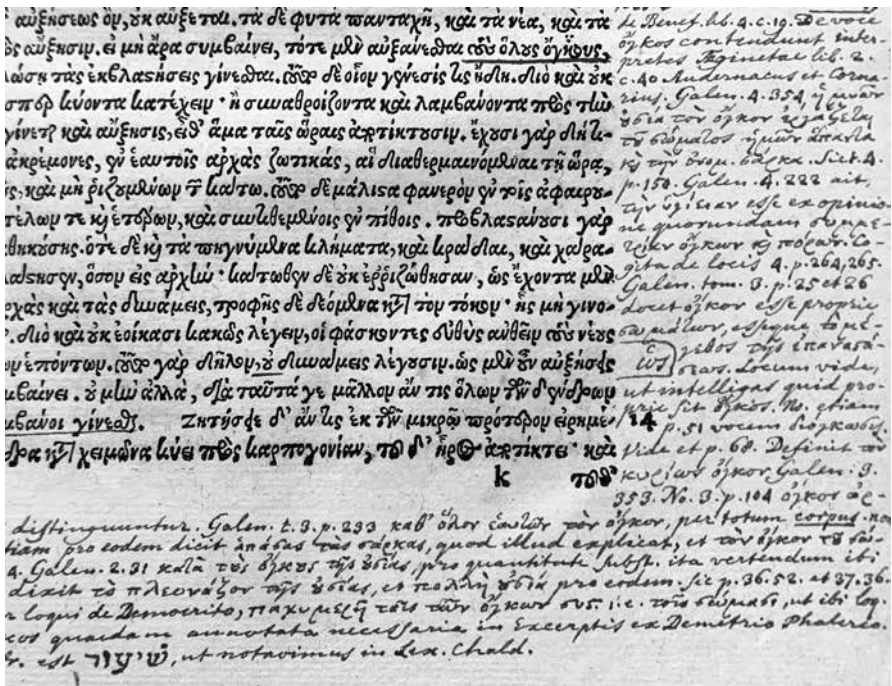
Tijdens zijn studie in Franeker bij Hemsterhuis had Fontein al belangstelling opgevat voor de klassieken. Na zijn emeritaat, op veertigjarige leeftijd, legde hij zich niet alleen met verdubbelde ijver op de bestudering van klassieke teksten toe, maar verdiepte hij die studie ook door verschillende tekstuitgaven en handschriften op te sporen en aan te kopen en met elkaar te vergelijken. Vooral de *Caracteres* van Aristoteles’ leerling Theophrastus had zijn belangstelling. Daarvan wilde hij een kritische editie uitgeven. Helaas is die er nooit gekomen. Een aantal van Fonteins aantekeningen m.b.t. de *Caracteres* zijn echter wel bewaard gebleven⁴¹. Hij vergeleek verschillende handschriften en noteerde dan de onderlinge verschillen, zoals *ti gar – tis gar* (wat – wie) en *kai to holon – kai tooi holooi* (en het geheel – en voor het geheel). Ook andere werken van Theophrastus voorzag Fontein van uitgebreide annotaties, zoals *De Historia plantarum* in de editie van het verzamelde werk van Theophrastus uit 1541. De *Caracteres* (over de verschillende geaardheden van de mens) en *De Historia plantarum* (een van de eerste boeken op het gebied van de botanie) zijn de enige teksten van Theophrastus die compleet zijn overgeleverd. In de bibliotheek van Fontein bevinden zich drie edities van *De Historia plantarum* en 28 edities en vertalingen in het Latijn, Frans en Engels van de *Caracteres*.⁴²

GELEERDE EN DICHTERLIJKE VRIENDEN EN GENOOTSCHAPPEN

Natuurlijk onderhield Fontein contacten met de geleerden en dichters van zijn tijd, van wie velen filoloog waren. Behalve zijn leermeesters Tjebbe (Tiberius) Hemsterhuis en Albert Schultens, waren dat Daniël Wytenbach, die

Theophrastus' *Opera* met aantekeningen van de zestiende-eeuwse geleerde Isaac Causabonus, aan Fontein geschonken door Willem Roël in 1767 (UBA, Hs VII D 17).

Fontein kopieerde in 1754 de aantekeningen van Isaac Causabonus op Theophrastus' *Opera* in zijn exemplaar (UBA, Hs VII D 19, p. 109).

behalve filoloog ook theoloog was, en zijn studiegenoot Lodewijk Caspar Valckenaer. Tijdens een reis in 1734 naar Engeland maakte hij kennis met Richard Bentley, eveneens een vermaard theoloog en filoloog.⁴³ Van de dichters die Fontein kenden zijn er al enkele genoemd: Pieter Langendijk, Dirk Smits en Huydecoper. Hij had ook contacten met dichters die op het landgoed – *Santhorst* – van Pieter Burman bijeenkwamen.⁴⁴ Het was een min of meer besloten vriendenkring die het republikeinse verleden weer tot leven wilden wekken. In 1766 – 200 jaar na het smeekschrift der edelen in 1566 – schreef Burman, *Brederodius*, een lofdicht op het beleid van Johan van Oldenbarneveldt. De ‘voorbeelden van ‘republikeinse deugdzaamheid’ zijn de vijf v’s: vaderland, vrijheid, vrede, vriendschap en verdraagzaamheid. Daartegen kon, volgens Burman, toch niemand bezwaar hebben. De deelnemers waren dichters, rechtsgeleerden en kenners van de klassieke literatuur. Ze kwamen regelmatig bijeen en lazen elkaar zelfgeschreven gedichten voor. Uit een brief

van één der leden blijkt dat ook Hieronymus de Bosch en Pieter Fontein lid waren van de groep. Overigens kwam aan de anonimiteit van Burman en de geslotenheid van de bijeenkomsten op Santhorst in 1772 een einde door de publicatie *De Onveranderlyke Santhorstsche Geloofsbelijdenis*, een lang anoniem gedicht van Betje Wolff, waarin zij zich voordoet als ‘zuster’ van deze ‘geheime orde’. Volgens dit gedicht zouden in deze groep heilige voorwerpen zoals het stokje van Oldenbarnevelt worden aanbeden. Zij noemde het een ‘Loevesteinse (staatsgezinde) cultus’ met als Majesteit de Rede. Zij gaf haar gedicht de vorm van een belijdenis daarmee verwijzend naar de Nederlandse Geloofsbelijdenis van 1571. Burman was zeer ontstemd over dit gedicht. Later krabbelde Betje Wolff enigszins terug en noemde zij het gedicht ‘badiant’.⁴⁵ Na het overlijden van Burman in 1778 bleef de kring rond Santhorst bestaan.

De namen van Santhorsters treft men eveneens aan bij drie Amsterdamse (besloten) genootschappen: *Concordia et Libertate*, *Diligentiae Omnia* en *Libertate et Concordia*. Bij dit laatstgenoemde gezelschap beperkte een zware ballotage de toegang, want in de eerste plaats moest het aspirant-lid een behoorlijk woordje Latijn spreken en schrijven. In de naamlijst van het gezelschap *Libertate et Concordia* (ook wel het Vrijdagsche Gezelschap genoemd) – opgericht op vrijdag 17 september 1734 – gepubliceerd in 1811, treffen we de naam aan van Pieter Fontein, en ook van Jan Stinstra, die zich enige tijd met Hieronymus de Bosch en Pieter Fontein op het neo-latijn toelagde.⁴⁶ In deze gezelschappen werd in volledige vertrouwelijkheid over diverse onderwerpen gesproken. Het was de afspraak dat niets van het besprokene naar buiten zou komen.⁴⁷

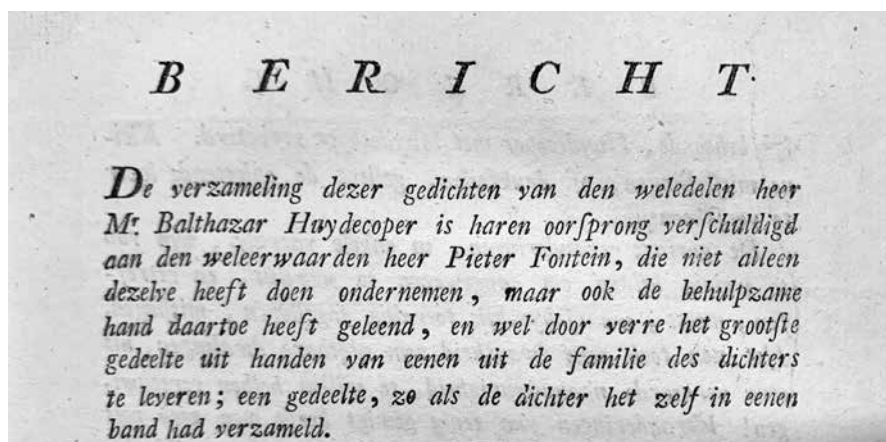
Ten slotte was Fontein vanaf de oprichting actief lid van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*.⁴⁸ Hij was altijd aanwezig op de jaarvergadering en had zitting in diverse commissies die hun oordeel moesten geven over kwesties van taalkunde en dichtkunst. Zo was hij betrokken bij een commissie die lijsten aanlegde met dialectwoorden ten behoeve van een woordenboek der Nederlandse taal en liep hij warm voor een uiteenzetting van Huydecoper over de ablativus absolutus. Vrienden en kennissen die hij van andere gezelschappen al kende, zag Fontein ook weer bij de Maatschappij.

Zoals eerder al bleek schreven deze geleerde en dichterlijke vrienden en kennissen bij allerlei gelegenheden verzen voor elkaar. Een gedicht van Lucretia Wilhelmina van Merken weerspiegelt de waardering die Fontein genoot in de culturele elite van die tijd:

Myn kunstmeceen, Fontein, die door uw lessen
 Myn zangster, daar ze, alleen en afgemat,
 De Dichtkunst zocht op 't glibbrig gloripad,
 Het voetspoor weest naar 't choor der Dichteressen; ...

...
 U, in Geschiedt en Oudheidkunde ervaaren
 Door Wis-, Natuur-, en Taalkunde opgeleid
 Naar 't glansryk Yhof der hooge onsterflijkheid;
 U, doorgeleerd in de Euangeliblaëeren;
 Die de Amstelstad gelyk een heilzon licht...⁴⁹

Fontein lijkt een soort vraagbaak en weldoener te zijn geweest voor Van Merken, zoals hij dat ook was voor Dirk Smits en Willem Bilderdijk.⁵⁰ De paar brieven met geleerde vrienden die bewaard gebleven zijn, wijzen er ook op dat hij anderen met zijn kennis en alert optreden terzijde stond. Zo schreef hij aan Laurens van Santen, die tot de Santhorstgroep behoorde en ook contact had met Bilderdijk, op 13 februari 1786, dat hij op de verkoping van de boeken van wijlen Huydecoper van een van diens neven gedichten te leen had ontvangen, zowel Nederduitse als Latijnse, die het verdienden bewaard te blijven. Wellicht kon Van Santen ze opnemen in zijn *Deliciae Poëticae*.⁵¹ De Utrechtse hoogleraar Petrus Wesseling feliciteerde hij met diens op handen zijnde uitgave van het werk van Herodotus. Bij deze felicitatie zond hij zeven bijlagen met opmerkingen over de Griekse tekst die Wesseling eventueel nog

Bericht in het voorwerk van *Gedichten van Balthazar Huydecoper* (1788).

in noten zou kunnen verwerken.⁵² Het heeft er alle schijn van dat deze opmerkingen de publicatie een paar jaar hebben vertraagd: de opmerkingen van Fontein zijn namelijk van 1759 en de *Historiarum Libri IX* van Herodotus, bezorgd door Wesseling, verscheen pas in 1763. Ook met zijn vriend Valckenaer correspondeerde Fontein over Griekse teksten.⁵³

Zoals al werd opgemerkt heeft Fontein zich ingespannen om de gedichten van Huydecoper uit te geven.⁵⁴ Dat is merkwaardigerwijs de enige publicatie van een man die zijn leven lang onderzoek deed en de steun en toeverlaat was van veel vrienden en kennissen die volop publiceerden.

LEGATEN AAN DE DOOPSGEZINDE GEMEENTE VAN AMSTERDAM

Pieter Fontein, die bij zijn dood 403.500 gulden naliet, had dat vermogen voor een groot deel aan zijn schoonvader te danken. De Doopsgezinde gemeente had via de familie Vermande al veel kapitaal ontvangen. Lodewijk Vermande had de gemeente Bij het Lam en de Toren in 1748 via een legaat al 1800 gulden toebedeeld en diens dochter Maria had in haar testament bepaald dat de Doopsgezinde gemeente de enige erfgenaam was. Zij overleed in 1779. Haar zwager Pieter Fontein was executeur testamentair. De huizen die in haar bezit waren werden in 1780 door Lam en Toren verkocht.

Pieter Fontein zelf overleed op 8 augustus 1788. Hij werd op 15 augustus 'bij avond', begraven in de Noorderkerk, Middelkerk graf 94, hetzelfde graf als zijn vrouw Sara.⁵⁵ Bij haar leven hadden Fontein en Sara een testament ten gunste van de langstlevende gehad.

Na Sara's dood had Pieter op 9 december 1768 bij notaris Van Kleef een nieuw testament laten opstellen.⁵⁶ Hij herriep alle voorgaande testamenten. In dit testament legde hij verschillende legaten vast. 'Als eenige en universeele Erfgenamen te stellen en te institueren Zijne drie Broeders, Reinier ..., Claas ... en Freerk ..., yder voor een derde part.' Executeur zouden zijn Jos[h]ua van der Poorten⁵⁷ en Justus van Maurik.

Voor het legaat aan de Doopsgezinde gemeente liet hij de uitgebreide formulering apart vastleggen: zijn bibliotheek 'aan de gemeente der doopsgesinden alhier waarin Testadeur Leeraar is geweest ... gedrukte boeken hetwelk in andere taalen dan in de Nederlandsche geschreeven om te dienen tot gebruik van haar kweekschool en tenzelfden einde nog een somma van Vierduizend guldens ... mits dat deselven binnen de Eerste Vier jaaren na het afsterven van den Testadeur, door de Diakenen der gemelde Gemeente besteed worden tot

het koopen van boeken en van zulken als haar Professoren en haare Leeraars voor hetzelve Kweekschool de nutste zullen oordeelen. ... tot gebruik van het gemelde kweekschool moeten blijven, zolang hetzelve in weesen zijn zal.’⁵⁸ Van het legaat zonderde hij uit: ‘die welke met schrijfpapier doorschoten alsmede alle de editiën der Characteres van den Griekschcn Schrijver Theophrastus. Daarentegen maak ik ... de volgende manuscripten, te weeten ... over’. Dan volgt een opsomming van collegedictaten door hemzelf geschreven.

Na het overlijden van Fontein werd in het College beraadslaagd waar de boeken te plaatsen.⁵⁹ Op 21 augustus 1788 ‘Wierdt geleezen extrait uit het testament van wijlen dom[inee] Pieter Fontein volgens ’t welk Zijn E[erwaarde] aan het kweekschool van onze gemeente hadt gelegateerd alle zijne niet neder-duitsche boeken, nevens eene somme van f 4 000: -, om geduurende de vier eerstkomende jaeren te koopen boeken als door de professor en de leeraar dienstig geoordeeld worden ...’ Daarop werd een extra vergadering uitgeschreven om over de plaatsing van de boeken te overleggen. Er moest eerst een beschrijving van de boeken komen. Op 10 september werd besloten tot de beschrijving van de boeken van Fontein.⁶⁰

In september werd verscheidene keren gesproken over het plaatsen van de boeken. Diverse suggesties werden gedaan: 'Op de bovenste galerij in de kerk bij den Toren aan de westzijde een vertrek te timmeren. Of om de kamer van

De Ommeschaander & Koning
 dien my ondergeschreeven is
 intenaar van den Testamente of de Lijzen
 van den H. Pictor. Voorlees, ontvanger te
 gantlezzende van de. Daar voor by de
 Amsterdam 29 Jan 1789

Gerardus van Heyningen, al Preses
 H. Pictor, al Secretaris.

Lijst van gelegateerde boeken ondertekend door Van Heijningen en Tichelaer (Tresoar, 332-10, 28).

diakonessen daartoe te employeren en in het voorste gedeelte in het benedenhuis van den koster aan de straat eene diakonessenkamer te timmeren. Of om het huis op de hartenstraate ... daartoe te verbouwen. Of eindelijk, de boeken te brengen op de bovenste gaanderij van de kerk het Lam recht tegenover den preekstoel.' Er volgen in november en december nog meer suggesties voor plaatsing van de boeken zoals 'in kasten in het zogenaamde stoelenhok bij den Toren' en om een nieuwe kerkenkamer te timmeren en de boeken op de tegenwoordige kerkenkamer te plaatsen. De boeken arriveren in januari 1789.

Op 19 februari 1789 stuurde Jacob Abraham van Lennep een brief met een heel ander voorstel: in plaats van een 'importante vertimmering te doen ... een voorstel te doen deeze kerk geheel en al te verlaten' 'en om te vergenoe-gen met onze ouden vergaderplaats bij het Lam alleen, welke men niet kan verkoopen ...'.

Deze brief heeft de kerkenraad aan het denken gezet. Voorlopig werden de boeken in het pand Bij de Toren geplaatst, maar in 1811 werd voorgesteld het seminarium en de bibliotheek te verhuizen naar het Singel.⁶¹ Op 26 april van dat jaar werd de laatste dienst in de Toren gehouden. In dat jaar werd de kerk verkocht voor 19.000 gulden en uiteindelijk in 1815 afgebroken. Orgel en preekstoel werden verkocht aan de gemeente Leeuwarden.⁶² Voor de plaatsing van de bibliotheek moest er op het Singel verbouwd worden. De bibliotheek en de professor werden geplaatst op de bovenste gaanderij. In 1829 was er geld genoeg om het pand Singel 452 te verbouwen. Er kwam een kerkenraadskamer, een kamer voor de koster en een voor de professor. Pas in 1854 werd een bibliotheek ingericht en een catechisatie- annex spreekkamer.

De collectie-Fontein is dus mede aanleiding geweest voor de verkoop van Bij de Toren en de bouw van een bibliotheek in de Singelkerk.

DE COLLECTIE EN DE CATALOGI

De collectie van Fontein was een waardevolle verzameling die zorgvuldig en met kennis en inzicht bijeen was gebracht.⁶³ Ook Samuel Muller, die het onderwijs aan het seminarie een nadrukkelijker theologisch accent zou geven en daarmee een deel van Fonteins collectie minder relevant voor het seminarie, stelt in het voorwoord bij de catalogus van de bibliotheek: 'Aanzienlijk was de uitbreiding ... in 't jaar 1789, toen Pieter Fontein zijn [boeken] ... vermaakte'. De collectie, zo schrijft hij, 'mag, in het vak Oude Griekse en Latijnse letteren en hare hulpwetenschappen niet alleen compleet, maar ook

kostbaar genoemd worden. Behalve de klassieke letteren hadden de Patristiek en vele andere vakken, met name de godsdienst en wijsbegeerte door de beschikking van Fontein zulk een uitgebreidheid gekregen.⁶⁴

De eerste catalogus op de collectie Fontein was van Gerrit Hesselink, (1755-1811), professor aan het seminarium van 1786-1811, aan wie het beheer van de bibliotheek was toevertrouwd. In 1793 voltooide hij zijn systematische catalogus, die echter nooit is gepubliceerd. Een handgeschreven exemplaar bevindt zich in het archief van Lam en Toren in het Stadsarchief.⁶⁵ De volgende is van de hierboven genoemde Samuel Muller, hoogleraar aan het seminarie tussen 1827 en 1856. De Doopsgezinde gemeente van Lam en Toren was inmiddels samengegaan met de gemeente De Zon en de bibliotheken van beide gemeenten waren samengevoegd. In 1854 verscheen diens *Catalogus van de Bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam*. (Amsterdam, 1854). Het deel filologie (derde afdeling: Oude en Nieuwe Letteren) wordt in de jaren daarna als een ‘afzonderlijke afdeling’ beschouwd, ‘die niet verder zou worden vermeerderd’. In 1885-88 stelde J.G. de Hoop Scheffer opnieuw een catalogus op van de bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam. Die verscheen onder de titel J.G. de Hoop Scheffer en A. Bleeker. *Catalogus van de bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam*. (Amsterdam, 1885). Deel II, derde afdeling, Oude en Nieuwe Letteren (p. 357-457), wordt in de wandelgangen de ‘Collectie Fontein’ genoemd.

In Tresoor wordt de lijst bewaard die de nazaten van Fontein hebben ingeleverd bij de gemeente.⁶⁶ Deze lijst omvat 51 bladen, genummerd 46 tot 96, en bevat ca. 1800 titels. Helaas is het papier voor een deel vergaan en geres- taureerd. Bij de restauratie is de tekst op de vergane plekken verloren gegaan. Uit deze lijst blijkt dat de boekerij die Fontein legateerde een groot aantal titels bevatte die niet in de derde afdeling van De Hoop Scheffer zijn opgenomen, maar wel in deel I. De verhouding is: van de geïdentificeerde titels 354 in dl. I en 747 in deel II, derde afdeling. Het zou jammer zijn als Fontein alleen werd beoordeeld op zijn interesse voor de klassieken, terwijl uit de rest van de collectie blijkt dat hij geïnteresseerd was in Bijbelwetenschap, het dogmatische vraagstuk van de triniteit, verschillende godsdienstige stromingen zoals het socinianisme en in de discussie over de superioriteit van het Christendom en de aard van de menselijke ziel.

Dank aan P. Visser voor de verwijzing naar de brieven van Fontein in de Collectie Six en aan G. en A. Zondergeld voor hun commentaar op een eerdere versie van deze biografie.

NOTEN

- 1 Stadsarchief Amsterdam [hierna: SAA], Archief van Lam en Toren, 1120, 432. Afschrift van het testament uit 1768 van Pieter Fontein met codicillen uit 1769 en 1775.
- 2 Geni.com: <https://www.geni.com/people/Dirk-Fontein/6000000029786159088> (betrouwbaar) en Geneanet <https://gw.geneanet.org/tomkuijpers?n=fontein&oc=&p=pieter+dirks>. Onnauwkeurig: de vader heeft ook al de naam Fontein en zou geboren zijn in 1685. Als beroep van Pieter alleen predikant in Rotterdam vermeld. Broer Claes nooit getrouwd.
- 3 *Hoogaangeslagenen in Harlingen. Uit de nalatenschap van de gegoeede burgerij* (Harlingen, 1994), 15.
- 4 *Album Studiosorum Academiae Franekerensis (1585-1811, 1816-1844), 1. Naamlijst der studenten* (Franeker, 1968), 321 en 328. Pieter Fontein werd op 29-8-1725 ingeschreven. In datzelfde jaar ook Joannes Stinstra (6/9). In 1731 (15/6) werd Valckenaer ingeschreven.
- 5 Van der Aa, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden* [hierna: Van der Aa] (Haarlem, 1852-1878, 21 dln.), VIII, 537-542, XVII, 532-534, XII, 1198-1200, XX, 123-126, XIX, 260-261 en 16-18. Van der Aa, XX, 124: Johannes Stinstra en Pieter Fontein leerlingen van Wesseling.
- 6 SAA, 1120, 213.
- 7 J. Brüsewitz, “Tot de aankweek van leeraren” De predikantsopleidingen van de Doopsgezinden ca. 1680-1811’, in: *Doopsgezinde Bijdragen*, [hierna: DB] 11 (1985), 11-43, i.h.b. 15 en 17.
- 8 SAA, 1120, 397.
- 9 SAA, 1120, 411.
- 10 K. Vos, ‘De Doopsgezinde Gemeente te Rotterdam’, in: C. te Lintum e.a. (red.), *Rotterdam in de loop der eeuwen* dl. 2: A.H.K. Hensen e.a. (red.), *Kerkelijk leven* 4de stuk (Rotterdam, 1907), 20. Ook afzonderlijk verschenen.
- 11 Josina Stol was gedoopt in Rotterdam op 4 maart 1728. Staneke.net geeft als datum van het huwelijk 21 maart, bron: Rotterdam DTB 21.
- 12 P. Langendijk, *De gedichten* (Haarlem, 1721-1760), 4 dln., III, 175-178. Langendijk, doopsgezind, was de dichter van zeer veel gelegenheidsgedichten voor doopsgezinden. Dirk Smits gedicht gedateerd 1736, 21/3. In D. Smits, *Nagelaten gedichten* (Rotterdam, 1758), 96-108.
- 13 SAA, 1120, 173; De gemeente heeft toen ook een beroep uitgebracht op Johannes Stinstra, die dit echter afwees en in Harlingen bleef. S.B.J. Zilverberg, ‘Johannes Stinstra’, in: DB 6 (1980), 179.
- 14 SAA, inv. 1120, 175.
- 15 D. Smits, *Gedichten* (Rotterdam, 1740), 152.
- 16 *Vier eeuwen Herengracht. Geveltekeningen ... en de beschrijving van elk pand en bewoners* (Amsterdam, 1976). SAA Informatiecentrum De Bazel 321 412 p. 227: nr. 137.
- 17 SAA 1120.176E (1742-1785).
- 18 P. Fontein en H.J. Roullaud (red.), *Gedichten van Balthazar Huydecoper* (Amsterdam, By Pieter Johannes Uylenbroek, 1788).
- 19 D. Smits, *Treurzang over het afsterven van ... Jozina Stol, echtgenoote van Pieter Fontein* (Rotterdam, 1746) en in *Nagelaten gedichten van Dirk Smits III, en laatste deel* (Rotterdam, 1764), 172-175. Bijgevoegd hierin is het leven des dichters waarin staat dat Dirk Smits in 1750 zijn gedicht Rottestroom onder opzicht van onder anderen Pieter Fontein heeft laten verschijnen (25) en met Pieter Fontein bevriend was (35).
- 20 K. Zandvliet, *De 500 rijksten van de Republiek* (Zutphen, 2018), 360. Lodewijk Vermande staat op nr. 128, met een vermogen van f655. 000.
- 21 Sara Teyler was een achternicht van Pieter Teijler van der Hulst. Lodewijk Vermande kocht in 1713 een graf in de Noorderkerk, graf MK 94.

- 22 P. Langendijk, *De Gedichten* (1751) III, 179-182. Het gedicht getuigt niet van L's betrokkenheid bij de situatie van Fontein: het ... *Looft Godt, die 't eerste huwelyk sluit... Dan zal de Huisvrouw uwer Jeugd, In vruchtbaarheid, uw Stam ten vreugd, Gelyk een wynstok welig bloeijen, [...]* Het was het tweede huwelijk van Fontein; het huwelijk bleef kinderloos.
- 23 L. Pater, '*Ter echtverbintenissen van den eerwaerden en geleerden Heere Pieter Fontein en jongkvroutwe Sara Alida Vermande*', in: *Bruiloftszangen voor den eerwaardigen en geleerden Heere Pieter Fontein leeraer der Doopsgezinden te Amsterdam* (s.l., s.a.).
- 24 Vermande handelde niet alleen in textiel, maar ook in tabak en cacao, hetgeen blijkt uit zijn boekhouding. Daaruit blijkt ook dat hij zaken deed met de Oost Indische Compagnie, de kamers in Amsterdam, Hoorn en Enkhuizen, en dat hij deelnam aan de 'Hollandsche Looterij' en de 'Generalitijds Looterij'. SAA, 1119, 33-35.
- 25 Vermande trouwde in mei 1716 met Maria Welsingh. Zij kregen een dochter, Maria Aletta en daarna nog twee kinderen, de een dood geboren of de ander heel jong gestorven. Maria Welsingh overleed in 1720.
- 26 SAA 5001,1081 (vermelding van begrafenissen van Maria Welsingh).
- 27 J.G. Kam. *Waar was dat huis in de Warmoesstraat* (1968).
- 28 Vermande kocht het Buiten in 1718 voor f9.500; Geschiedenis Voorbreed (ook gespeld als Voorbreedt) in J.W. Groesbeek, *Amstelveen: acht eeuwen geschiedenis*, (Amsterdam, 1966), 160. Ets in A. Rademaker, *Hollands Arcadia, of de vermaarde rivier den Amstel: vertónende alle deszelfs lustplaatsen, bérrenhuizen en dorpen; zig uitstreckende van Amsterdam af door Ouderkerk, Abcoude, Baembrug tot Loendersloot* (Amsterdam, 1730). In zijn testament van 1731 wordt Voorbreed als zijn adres genoemd. In alle andere akten de Warmoesstraat.
- 29 Testament Vermande, SAA, 5075, 8329, nota 02223000178.
- 30 Zie n. 20.
- 31 SAA inv. 5062, 123; zie ook *Vier eeuwen Herengracht...* Informatiecentrum De Bazel 321.413 p. 469: nr. 210-212. Panden gebouwd ca. 1620, verbouwd ca. 1750 in opdracht van Pieter Fontein; 4.70 resp. 5.20 m. breed. Ze hebben een rechte kroonlijst, vijf consoles met tussenlichten, een sierlijke balustrade met kuif en vazen en een dubbele stoep. C. Philips, E. van Houten. *Grachtenboek, naar de oorspronkelijke tekeningen van Caspar Philips Jacobszoon te Amsterdam ±1767. [Met] geschied-bouwkundige beschrijvingen* (Amsterdam, 1962) (<http://www.amsterdamsegrachtenhuizen.info/>).
- 32 R. Harmanni, *Jurriaan Andriessen (1742-1819) 'behangselschilder'* (Leiden, 2006), 20. Zie ook: R. van Eynden, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst sedert de helft der 18de eeuw* (Haarlem, 1816-1840, 4 dln.) II, 135: Johannes de Bosch ... Arkadische landschappen in een kamer van het huis van den Eerwaarden Heer Pieter Fontein te Amsterdam. Johannes was de zoon van Jeronimo de Bosch, apotheker. De huizen zijn in 1917 gesloopt en de behangsels zijn verloren gegaan.
- 33 SAA, 5075, 9273.
- 34 Noorderkerk, middelkerk graf 94, bij avond.
- 35 Tresoor, 332-10, 9.
- 36 Magdalena de Haan was gehuwd met Jacob Teyler in 1689; hun dochter Sara Teyler trouwde in 1711 met Lodewijk Vermande.
- 37 Tresoor, 332-10, 15 en Nationaal archief, 232 e.v. Hof van Holland: Rekestten om mandement, Datum rekest: 1764-07-25. En: J. van der Linden, *Verzameling van merkwaardige gewijsden der gerechts-hoven in Holland, Casus IX: Of een Grootmoeder bevoegd is om in den boedel van haare kleindogter zonder descendentes na te laten overlijdende eene Legitime portie te vorderen*. 'Bij het Hof is verstaan van neen.' Lodewijk Vermande had bij testament bepaald dat beide dochters de spullen erfden die hun resp. moeders hadden ingebracht bij hun huwelijk. Waarschijnlijk

meende de grootmoeder op basis van dit testament aanspraak te kunnen maken of een deel van de erfenis van Sara.

38 SAA, 5075, 14467.

39 SAA, 1119, 10.

40 Aan het exemplaar uit de collectie Fontein in de UBA kan men de herkomst niet ontleen.

41 UBA, Hs XXVII A 2325 en 2346. Deze map aantekeningen bevat ook aantekeningen van anderen bij *Caracteres*, zoals van Carolus Segaar, Carl Andrea Duker, Thomas Stanley, Daniel Willem Triller. Ook de aankondiging van de mogelijkheid tot intekenen op de publicatie van Richard Newton van de *Carateres* in Grieks met vertaling in Latijn en Engels in 1754. Bovendien een lijstje met de waarde van diverse Griekse en Latijnse munten, zoals de drachma, stater, talent en obool.

42 Zie ook: T.v. Leuveren en G. Verbraak, *Een monument voor de Doopsgezinden. De bibliotheek van Pieter Fontein (1708-1788)* (Amsterdam, 2021), 12-15.

43 J.P. de Bie en J. Loosjes, *Biografisch woordenboek van Protestantse Godgeleerdheid in Nederland* ('s Gravenhage, 1938), 94 e.v.; Chr. Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd: eene bijdrage tot de geschiedenis der kerk en school in de 18de eeuw* (Amsterdam, 1865), 174: Libertate et Concordia, 17 december 1734 opgericht. Stinstra op de ledenlijst. 'Naast vier rijke ... Amsterdamsche kooplieden wordt aan Stinstra met zijnen vriend Fontein ... de eer der vestiging van dit genootschap toegekend. Fontein was toen pas leeraar te Amsterdam geworden'. (Fontein werd pas in 1739 predikant in Amsterdam).

44 *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman*. 35 (2012) 164-179.

45 J.-G. Johannes en I. Leemans, *Geschiedenis van de Nederlandse Literatuur 1700-1800*, IV: *Worm en donder. De Republiek* (Amsterdam, 2013), 672-674.

46 *Naamlijst der leden van het vrijdag's gezelschap opgericht te Amsterdam den 17 december van het jaar MDCCXXXIV onder de zinspreuk Libertate et Concordia, en eenige gedichten daartoe betrekkelijk* (1811), 4. Beide namen met toevoeging VDM (Justus van Maurik op pagina A2). Namen ook genoemd in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 35 (2012), 173, n. 45.

47 W.J. Kooiman: 'Het ontstaan van de Herstelde Evangelische Lutherse gemeente te Amsterdam', in: *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* 48 (1956), 172, n. 1; Fonteyn op pag. 174: rijke, kinderloze weduwnaar ...

48 Op 3 augustus 1766 schrijft Fontein een brief aan Justus van Maurik, waarin hij het plan noemt om de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde op te richten (CS 74574-0009-0011), met een groet aan Van der Poorten en de Heeren van ons Vrijdags gezelschap.

49 L.W. van Merken, *Het nut der tegenspoeden* (Amsterdam, 1762), 186 e.v.

50 Zie W. Bilderdijk, *Brieven* (Amsterdam, 1836), I. 1-19. Brief d.d. dec. 1779, 20; R. Bondt, 'Nicolaas Hinlôpen, een opkomende "taalbaas"', in: *Voortgang* 29 (2011), 163-183 (170); M. de Vries, 'Pieter Meijer (1718-1781), een uitgever als instituut', in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 28 (2005), 81-98, 93 n. 83.

51 Universiteitsbibliotheek Leiden [hierna: UBL]. Fontein aan Van Santen: LKT 2057. *Deliciae poeticae*, die Laurens van Santen tussen 1783 en 1796 in Leiden in kleine fascikels publiceerde. Zie C.L. Heesakkers, 'De Nederlandse muze in Latijns gewaad. De bestudering van de Neolatijnse poëzie uit de Noordelijke Nederlanden', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 111 (1995), 145.

52 UBL: Fontein aan Wesseling, 1759: BPL 336.

53 UBL: Fontein aan Valckenaer, 1752-1758 (4 brieven) BPL 339; Valckenaer aan Fontein, 1755 (2 brieven): BPL 339.

54 *Gedichten van Balthasar Huydecoper* (Amsterdam, 1788).

- 55 SAA: Archief Noorderkerk 378 NOK, 27: avondbegrafenis. Middelkerk graf 94. Maria Aletta is in hetzelfde graf begraven als Sara en meerdere familieleden. Zij betaalde f1000 om het graf 50 jaar ongemoeid te laten. Zij bepaalde ook dat het een avondbegrafenis moest zijn 'met zoo veel lantaarns als daar op het aldermeest bij een begrafenis word genomen'. Pieter Fontein betaalde nog eens f1000 om toch in dat graf begraven te worden. Op de graven in de Middelkerk staan nu vaste banken. (Ook SAA, 5001, 1076.) Over de onderhandelingen over dit graf ligt een stuk in het archief van de Noorderkerk: KLAB0269000065. In graf no. 96 was Jacob Teyler, Sara's grootvader, begraven.
- 56 SAA, 5075, 14472, 402384; executeurs Van der Poorten en Van Maurik.
- 57 Josua van der Poorten, Willem Roël, Pieter van Winter, Justus van Maurik en nog een aantal van Fonteins kennissen waren ook lid van het Vrijdags Gezelschap, zie Naamlijst. Van Fontein zijn ook aan deze personen brieven bewaard gebleven in het Archief van de Collectie Six.
- 58 SAA, 1120, 432 (zie n. 1).
- 59 SAA, 1120, 177F [Archief van Lam en Toren] Resolutieboek 1786-1810.
- 60 De boekenlijst is bewaard gebleven en berust in het archief Tresoar, 332-10, 28. Helaas vermeldt deze alleen schrijver en verkorte titel, geen jaar en plaats van uitgave. Het papier is gedeeltelijk vergaan, zodat ca. 15 % van de opsomming niet te lezen is. De lijst is ondertekend (29 jan 1789) door Gerardus van Heyningen, praeses en H. Tichelaer, scriba, beide leraren van de gemeente en verbonden aan het Seminarium. De opmerking van Piet Visser in een voetnoot in *DB* 23 (1997), 103: '... bibliotheek van de in 1789 overleden medicus/predikant Pieter Fontein.' is niet correct: Fontein was geen medicus en hij overleed in 1788.
- 61 A. Voolstra, 'Vierhonderd jaar Doopsgezinden bij 't Lam in Amsterdam', in: *DB* 34 (2008), 51.
- 62 Orgel en preekstoel hebben nog een aantal jaren dienstgedaan in kerkgebouw De Zon. In 1812 zijn orgel en preekstoel, die een geheel vormden, verkocht aan de gemeente in Leeuwarden.
- 63 Van der Aa, VI, 162 en J.P. de Bie en J. Loosjes, *Biografisch woordenboek* III, 95.
- 64 [S. Muller] *Catalogus van de bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam* (Amsterdam, 1854), inleiding.
- 65 SAA, 1120, 421; inmiddels is de catalogus gescand en via de website van het Archief te raadplegen.
- 66 Tresoar, 332-10, 28.

Het theologisch temperament van Joost Halbertsma

Een twist met vriend Jan Pijnappel in
een onbekende brief uit 1818

ALPITA DE JONG

HALBERTSMA EN DE THEOLOGIE

Het is inmiddels algemeen bekend dat de Friese schrijver en doperse predikant Joost Halbertsma (1789-1869) zich ongeveer overal voor interesseerde en ook overal over schreef. Hij deed onderzoek naar oude en nieuwe talen en gebruiken, ontwikkelde zijn gedachten over politiek en economie, dacht na over de gevolgen van technologische ontwikkelingen en de betekenis van archeologische vondsten, en verdiepte zich daarnaast met overgave in het boeddhisme. Over al die onderwerpen correspondeerde hij met andere geleerden in Europa en publiceerde hij het ene na het andere opstel.¹ Maar waar hij zich *niet* over uitliet, waren theologische vraagstukken. Omdat hij eigenlijk liever geen predikant was geworden, en in zijn Friese vertellingen zelfs graag de spot met zijn ambtgenoten dreef, is de indruk ontstaan dat theologie één van de weinige dingen was waar Halbertsma géén belangstelling voor had. Ja zelfs, dat hij niet gewoon vrijzinnige was maar eigenlijk nauwelijks geloofde. Wie de moeite neemt zich iets meer in zijn leven en werk te verdiepen, zal al gauw vaststellen dat Halbertsma inderdaad geen doorsnee-dominee was maar dat hij zijn geloof en ambt evengoed heel serieus nam.² Maar in hoeverre hij zich nu wel of niet verdiepte in theologische vraagstukken, is veel moeilijker te achterhalen. Wat betekent het bijvoorbeeld dat hij de 96 vragen van zijn proponentsexamen brandmerkte als ‘nietswaardig’?³ En welke afwegingen maakte hij bij het beoordelen van Bijbelvertalingen en de vertalingen van Bijbelteksten die hij zelf maakte?⁴ De weinige preken van Halbertsma die zijn overgeleverd zijn geen theologische exercities maar ‘leerredenen’ die dienen om de gemeente te helpen het goede te blijven doen in een veranderende wereld en hun vertrouwen en geloof te versterken.⁵ In zijn enorme archief is geen enkele uitgewerkte tekst over een theologische onderwerp te vinden.

Des te opmerkelijker is de brief van Joost Halbertsma in het archief van de Amsterdamse koopmansfamilie Pijnappel.⁶ De brief is van 5 juni 1818, geschreven vanuit Bolsward waar Joost Halbertsma toen predikant was, en telt zestien pagina's. Het moeten er ooit meer zijn geweest want de brief eindigt midden in een uiteenzetting over de onwaarschijnlijkheid dat Christus en God één en dezelfde zijn. Hoewel de ondertekening ontbreekt, is het zeker dat de brief van Joost Halbertsma is, enerzijds vanwege het handschrift en de stijl van schrijven, anderzijds door de referenties aan Halbertsma's broer Eeltje in het begin van de brief. Afgezien van dit begin is de hele brief – vijftien van de zestien bladzijden – gewijd aan een theologische discussie waar Pijnappel en Halbertsma klaarblijkelijk al langer in verzeild waren. De sporen daarvan zijn helaas niet overgeleverd: in het Pijnappel-archief heb ik geen andere brieven van Joost Halbertsma aangetroffen en in het archief van Joost Halbertsma zijn ook geen brieven van Pijnappel. Dat roept natuurlijk allerlei vragen op. Waarom is niet de hele brief bewaard (gebleven) en wat is er gebeurd met de andere brieven die er tussen de beide heren gewisseld moeten zijn? Moet het beeld van Halbertsma, die confrontaties bepaald niet uit de weg ging maar elke discussie op theologisch gebied meed, worden bijgesteld? Op die vragen is zeker niet zomaar een antwoord te geven. Maar dat wat bewaard is gebleven van deze ene brief is waardevol genoeg om de tekst hier op te nemen en van context te voorzien. De tekst zelf wordt onderaan dit artikel afgedrukt. Een korte introductie van de betrekkingen tussen Joost Halbertsma en Jan Pijnappel en een blik op de inhoud van de brief gaan eraan vooraf.

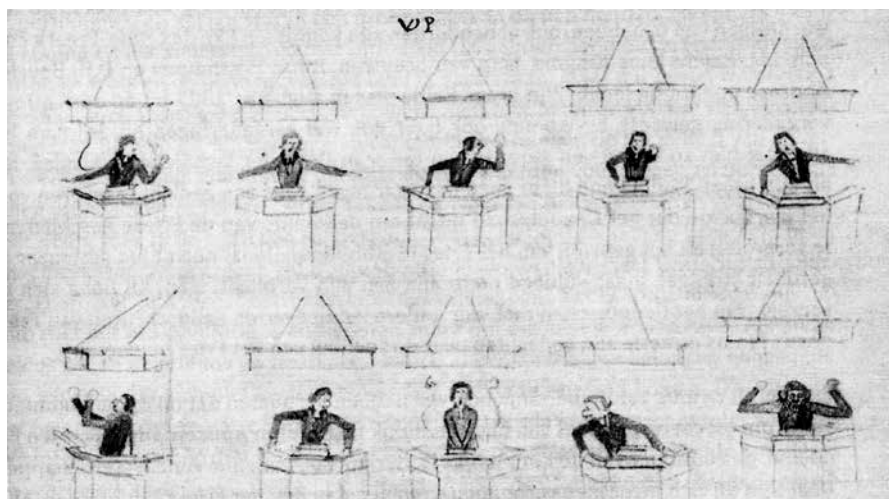
CONNECTIES

Joost Halbertsma en Jan Pijnappel leren elkaar kennen in 1807/1808, in Amsterdam, als Joost daar aan het Seminarium studeert. Joost is dan bijna twintig, Jan is twee jaar jonger. Tussen de familie Halbertsma uit Grou en de Pijnappels uit Amsterdam bestonden zakelijke betrekkingen: de vader van Jan was een aanzienlijke handelaar in boter en kaas en verkocht zijn klanten ook de waar van een oom van Joost, die in Grou dezelfde nering dreef. Jan zelf leert de oom van Joost in 1806 kennen. In mei van dat jaar had de toen vijftienjarige Jan met een neef een reisje door de noordelijke provincies gemaakt en in Leeuwarden op de markt geïnformeerd naar de commissiekoper van zijn vader. Men had hem de kaas- en boterkoopman uit Grou gewezen en de oom van Joost had de twee neven uitgenodigd om met hem naar huis te ko-

men. Ze waren uiteindelijk enkele dagen in Grou blijven logeren. Daar werd veel over boter maar niet minder over de verschillende familieleden gepraat, en Jan hoort er dat de boterhandelaar een neef heeft die in de zomer naar Amsterdam zal gaan om aan het Doopsgezind Seminarium te gaan studeren.⁷

De komst van Joost naar Amsterdam loopt een jaar vertraging op, maar als hij in september 1807 aan zijn opleiding begint, duurt het niet lang voor Jan Pijnappel met zijn broers en neven bij 'den student Halbertsma' een pijpje komen roken en gezamenlijk naar de schouwburg gaan.⁸ De jonge heren bekwamen zich in de tekenkunst, en bezoeken voordrachten bij Felix Meritis en bij de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Ze maken ook de intocht van de Franse koning mee en zijn getuige van de groeiende onrust en armoede in de jaren waarin Napoleon Bonaparte heel Europa in z'n greep houdt. Of ze echt intensief met elkaar optrekken is niet helemaal duidelijk, maar in elk geval zien ze elkaar geregeld. Alleen al de zakelijke banden tussen de Pijnappels en de oom van Joost, die vanaf 1809 als voogd voor Joost en zijn broers optreedt omdat vader en moeder Halbertsma in dat jaar overlijden, zorgde voor contact over en weer. Bovendien was ook Jan in 1808 wees geworden en nam hij gaandeweg de zaken van zijn vader over, terwijl in Grou een jongere broer van Joost de zaken van zijn oom overnam. Het is best mogelijk dat Jan en Joost als oudste broers een zelfde soort verantwoordelijkheid voor hun jongere broers voelden. Jan heeft in elk geval soms wat extra's gedaan voor Eeltje, de jongste en wildste broer van Joost, en heeft de Halbertsma's wel eens om hulp gevraagd bij de zorg voor zijn broer Gerrit die wat ziekelijk was. Ook in latere jaren houdt het contact stand, niet alleen tussen Jan en Joost maar tussen een hele reeks broers en neven Pijnappel en hun latere gezinnen en de vier broers Halbertsma en hun gezinnen: ze kunnen over en weer bij elkaar terecht.

Onder deze broederlijk liefde gingen grote verschillen schuil. Om te beginnen doet de schrijfstijl die Jan in zijn dagboeken hanteert vermoeden dat hij een veel gematigder temperament had dan zijn vriend: Joost Halbertsma was bepaald niet vrij van de uitmiddelpuntigheid die zijn familie naar zijn eigen mening kenmerkte.⁹ Jan en Joost waren bovendien in nogal andere omstandigheden opgegroeid: Jan in een keurige welgestelde hervormde koopmansfamilie aan het Rokin in Amsterdam en Joost in een iets minder keurige en welgestelde doopsgezinde huishouding in een bedrijvig Fries dorp. De dagboeken van Jan laten ook zien dat de Pijnappels zeer ijverige kerkbezoekers waren. Jan zelf hield nadrukkelijk bij welke dominee hij had gehoord en wat hij van de preek vond. Hij ging ook wel eens naar een remonstrantse predi-

Spotprent van Lieuwe Halbertsma, neef van Joost, op de theatrale gebaren van dominee Johannes van der Ploeg (Halbertsma-archief in Tresoar, Leeuwarden).

kant luisteren, maar nooit naar een doopsgezinde – door hem aangeduid als ‘beniste’. Zedekundige preken zeiden hem dan ook niet veel.¹⁰ In Grou was hij overigens wel met de oom van Joost mee geweest naar de ‘Mennonistische kerk, dewijl zijn Ed. van die religie was & wij niet vreesden van door een Beniste predikatie bij te wonen te zullen worden bedorven!’ De preek – van de toen nog jonge Johannes van der Ploeg met wie de Halbertsma’s zelf in de loop der tijd steeds minder tevreden zouden zijn – was hem en zijn neef goed bevallen, hoewel zijn manier van preken ‘wat geaffecteerd’ was geweest.¹¹

Het beoordelen van de inhoud en toon van preken en de oratorische kwaliteiten van de predikant was een geliefde bezigheid in de negentiende eeuw. Mede door toedoen van de verlichtingsfilosofen was er op het gebied van geloof en kerk veel beweging: naast verruiming wat betreft kerkelijke dogma’s was er ook vervlakking en onverschilligheid in geloofszaken; er was behoefte aan een meer kritische en rationele benadering, maar evengoed aan meer eenvoudige vroomheid en een gevoelsmatige beleving van het geloof. In die verwarrende dynamiek staken zoekende gelovigen hun licht op bij predikanten die – binnen een bepaalde bandbreedte – van verschillende signatuur konden zijn, een traditionele of juist moderne preekmethode hanteerden en hun voordracht met meer of minder stemverheffing of gebaren gepaard lieten gaan.

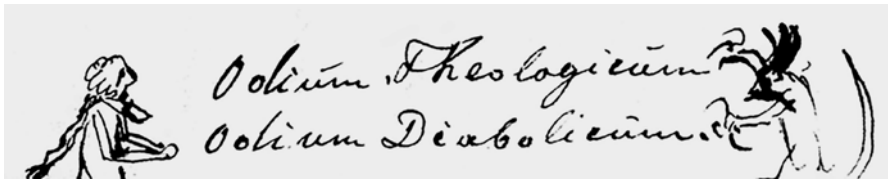
Voor Jan Pijnappel was het bezoeken van zo'n preek en de overwegingen die ze hem ingaven belangrijk: zijn dagboeken uit de jaren 1806-1809 getuigen ervan en in zijn archief worden overpeinzingen over theologie, geloof en wereldbeschouwing van veel later datum bewaard. Het ligt voor de hand dat Jan en Joost met elkaar van gedachten wisselden over geloof en kerk toen ze rond de twintig waren en elkaar geregeld zagen. Maar van gesprekken (en/of brieven) uit die tijd is niets overgeleverd. De brief die wél bewaard is gebleven, is van de tijd dat Jan en Joost tegen de dertig liepen, Jan het handelshuis van zijn vader dreef en Joost predikant in Bolsward was. Joost was in 1816 getrouwd en sinds een half jaar ook vader. Jan Pijnappel was nog vrijgezel. Jan had zich ingespannen om de jongste broer van Joost, Eeltje, die geneeskunde had gestudeerd in Leiden maar zich waarschijnlijk had laten meeslepen in een studentikoze affaire, een post als arts te bezorgen. Met zijn onberispelijke reputatie en zijn uitgebreide netwerk, had Jan de mogelijkheid om iets voor zijn vrienden te doen. En het was die vriendschap waar Joost hem in de eerste zinnen van de brief innig en hartelijk voor bedankt. De overgang naar de theologische slag die hij in het vervolg van de brief levert, is nogal verrassend. Halbertsma gebruikt daadwerkelijk een militaire metafoor, maar het is meer alsof hij zich opmaakt voor een potje schaken: hoe serieus hij het geloof zelf ook neemt, een theologische discussie is voor hem uiteindelijk niet meer dan een steekspel. Beter gezegd: juist *omdat* hij het geloof zelf zo serieus neemt, is een theologische discussie voor hem uiteindelijk niet meer dan een steekspel. Het probleem is alleen dat veel gelovigen dat spel zo serieus nemen dat hun geloof ervan afhankelijk wordt. Dat was Joost Halbertsma zich maar al te goed bewust. We lichten er enkele aspecten uit toe.

‘INGEPRENTE ORTHODOXIE’ TEGENOVER ‘GEZOND OORDEEL
EN EEN REIN HEILBEGERIC HART’

Er moet in het voorjaar van 1818 (of eerder al) een moment zijn geweest waarop Jan en Joost verzeild raakten in een discussie over de goddelijkheid van Christus, en in het verlengde daarvan de Drie-eenheid. Voor Jan stond vast dat Christus God zelf was, voor Joost was Christus een mens. Halbertsma voert als argument de uitroep aan van (de ongelovige) Thomas toen die zich er proefondervindelijk van had overtuigd dat Christus uit de dood was opgestaan ‘Mijn Heer, Mijn God!’ – de plaats in Johannes 20 die vaak juist als het bewijs voor de goddelijkheid van Christus wordt opgevoerd. Halbertsma

leest die woorden als een uitroep van verwondering en verbazing, niets meer en niets minder. De natuurlijkheid van een dergelijke uitroep bij ‘de hevigste aandoening’ is voor Halbertsma het bewijs dat zijn lezing klopt. En dat is ook wat hij in de rest van zijn argumentering benadrukt: de goddelijke en meest verheven waarheid is van een kinderlijke eenvoud en er is alleen een gezond oordeel en een zuiver hart voor nodig om hem te vinden. Daartegenover stelt Halbertsma de dogma’s die veel gelovigen van jongs af aan krijgen ingeprent waardoor ze minder ontvankelijk worden voor die eenvoudige maar verheven waarheid. Ook Jan Pijnappel zou niet meer zonder vooringenomenheid kunnen lezen en het was te hopen dat zijn ‘verdraaide ogen’ op den duur toch het licht zouden zien.

Een ander punt van discussie tussen de twee heren was de ruimte voor nieuwe lezingen van het evangelie. Jan Pijnappel had Joost kennelijk te kennen gegeven dat de evangelische waarheid boven elke menselijke veranderlijkheid verheven was en dat het begrip ervan dus sinds de synode van Dordrecht vast moest liggen. Halbertsma betoogt echter dat een voortdurende bijstelling van het begrip van de heilsleer de kern van het protestantisme is. Hij had Pijnappel een werk van de Duitse theoloog Gottlieb Jacob Planck aanbevolen om zijn argument kracht bij te zetten. Mogelijk is dat de *Geschichte des Protestantischen Lehrbegriffs* geweest, een werk dat in zes delen tussen 1781 en 1800 verscheen, alhoewel ik er geen Nederlandse vertaling van heb kunnen vinden en Halbertsma die wel noemt. Het steekt Halbertsma enorm dat Jan in zijn reactie op dat werk volkomen voorbij was gegaan aan het hoofdpunt van Planck, namelijk dat de lezing en het begrip van de Bijbelse boodschap aan veranderingen onderhevig waren en moesten zijn. In plaats daarvan had Jan zich enkel en alleen gericht op enkele persoonlijke – voor Halbertsma daarom nauwelijks belangrijke – dogma’s waar Planck zich gevoelig voor toonde, dogma’s waar Pijnappel ook gevoelig voor was, namelijk de goddelijkheid van Christus. Voor Halbertsma is dat het bewijs dat Jan zich niets wil afvragen,

Illustratie van Joost Halbertsma bij een passage uit zijn brief aan Thorbecke (Archief van J.H. Thorbecke in Nationaal Archief, Den Haag).

zich niet wil openstellen en ook niet bereid is van zijn vooringenomenheid af te stappen, maar alleen op zoek is naar dat wat zijn eenmaal gevormde denkbeelden bevestigde.

Dit laatste ligt bij Halbertsma zeer gevoelig. Een dergelijke neiging bespeurt hij bij meer mensen, niet alleen uit orthodoxe hoek maar ook in de geleerde wereld. En Halbertsma betreurde het, omdat het de ontwikkeling en vooruitgang in de wereld frustreerde. Juist de vrijheid van geest, de mogelijkheid zich iets voor te stellen en van een eenmaal ingesleten denkbeeld af te stappen zijn voor Joost Halbertsma van God gegeven mogelijkheden die moesten voorkomen dat mensen slaaf waren en bleven van hun eigen onnozelheden of andermans machtswoorden. En hij zag het als zijn plicht – als christen en als predikant – om deze neiging te bestrijden, bij zichzelf, bij Jan Pijnappel en bij ieder ander. Maar het was hem duidelijk dat een discussie over theologische vraagstukken daar nu juist niet de beste methode voor was. Als de ontvankelijkheid voor de bijna kinderlijke eenvoudige boodschap er niet was en mensen hun geloof lieten afhangen van de uitleg van Bijbelplaatsen, dan was een discussie over theologische vraagstukken een heilloze onderneming. Maar eenmaal in die discussie beland, zoekt Joost Halbertsma toch naar mogelijkheden. Zo’n mogelijkheid ziet hij in een opmerking van Jan Pijnappel dat hij erop vertrouwt dat God ervoor heeft gezorgd dat iedereen zijn boodschap kan begrijpen en dus dat het begrip ervan in de loop der tijd niet voortdurend kan veranderen. ‘Bravo!’, roept Halbertsma:

wilt gij weten de gezindheden van God jegens u, wat gij doen moet om zijne genade deelachtig te worden, wat gij van hem nu en namaals te wachten hebt, dit alles is duidelijk vervat in datgene wat Jezus levende en stervende tot heil van het menschdom gedaan en gesproken heeft, dit kunt gij zonder ooit te dwalen uit de gebrekkigste overzetting des Evangeliums op elke bladzijde lezen, zonder een enkel woord Grieks te verstaan. Want dit was het hoofddoel van Jezus’ komst, dat overal moet doorstralen. Maar omtrent predestinatie, drie-eenheid, de oorzaken van zedelijk en natuurlijk kwaad is het Evangelie een gesloten boek. Ondersteld zijnde dat het hiervan spreekt, zo is het toch altijd met geheimzinnige uitdrukkingen, over wier betekenis de fijnste taalkenners het niet eens zijn.

De boodschap van God is eigenlijk heel simpel, betoogt Halbertsma dus nog maar eens – om vervolgens met een paar plaatsen in de Bijbel op de proppen te komen die moeilijk te rijmen zijn met de goddelijkheid van Christus. Niet om Jan Pijnappel ervan te overtuigen dat Christus niet goddelijk zou zijn,

maar om hem te laten zien dat de goddelijkheid van Christus een dogma was van theologen en ‘catechiseermeesters’ waar Pijnappel (en ook Planck) kennelijk gevoelig voor was en Halbertsma niet. Dergelijke dogma’s waarover zo fel wordt getwist was vooral menselijk geharrewar. Met de verheven goddelijke waarheid had het niets uit te staan. De brief, die hieronder in zijn geheel volgt, toont Joost Halbertsma in de stijl die we van hem kennen maar tegelijkertijd in een uniek opzicht.

DE BRIEF VAN JOOST H. HALBERTSMA AAN JAN PIJNAPPEL

Joost H. Halbertsma aan Jan Pijnappel,
Bolsward, 5 Junij 1818

Waarde vriend!

Ik dank u ten hoogste voor al de vriendschap, die gij mijn broeder Eeltje bewezen hebt en die hijzelf dikwijls bij ons geroemd heeft. Uwe bemoeijingen vooral, om hem ergens in Noord Holland te plaatzen zijn mij bijzonder aangenaam, om de bekende invloed, die gij daar in zommige oorden door uwe gewigtige handel[s]betrekkingen hebt. Ik zal dit, gelijk ook het groot getal uwer overige diensten, nooit vergeten en het streelt mij u te kunnen verzekeren dat gij u nimmer over uwe aanprijzing beklagen zult, waar en in welken kring het dan ook zijn moge; want knap is Eeltje buiten twijfels. Dat hij niet aan u geschreven heeft, verwondert mij ten sterkste; dat hij het echter nog doen zal, is mij meer dan waarschijnlijk. Zo dit echter, tegen mijne verwachting in, niet gebeuren mogt, gelieft zulks dan niet aan zijne ondankbaarheid, die hem onbekend is, toe te schrijven, maar aan onoplettendheid, het versch gevolg van het bandeloos studentenleven. Deze achteloosheid is er echter zo verre af van verschoonbaar in mijne ogen te wezen, dat ik ze hem door ene dugtige reprimande zal laten gevoelen. Gij deelt met zijn oom Eeltje [*in*] hetzelfde lot, die ook taal noch teken van hem gezien heeft en daarover gansch niet gesticht is. Ik heb een brief van hem uit Frankfurt ontvangen welke ik u hiernevens ter lezing aanbiedt.

Dat mij de cigaren bij uw eerste brief gevoegd beter gesmaakt hebben dan de brief zelve, zoudt Gij bijna hebben kunnen raden. Zonder dit geleide had ik zeker gedacht dat ik in U eene theologische, dat is, een duivelsche haat tegen mij opgewekt had. Maar toen ik die cigaren zag, was aanstonds mijn gedachte ‘Daar heb je Jan, dezelfde die, terwijl hij mij tracteert op oesters en fijne wijnen, tegen mij redentwist met ene hevigheid

alsof hij mij verketteren en als ketter op den brandstapel smijten wilde.' Mij dunkt het is best dat ik de aanval van deze al te driftige voorpost onbeantwoord late en dat ik mij alleen in postuur zette tegen het gros van uw leger, waarmede Gij mij in koelen bloede op den 8sten mei l.l. slag geleverd hebt.

En nu spijt het mij bijna, dat ik aan een persoon, wien ik en mijne familie zoveel te danken hebben, aan een persoon, die zich zo uitmuntend uitdrukt door brieven, en in alle bedrijven van het dagelijksch leven zo veel gezond verstand toon[*t*], dat ik aan dien man moet zeggen, dat ik hem in het stuk van godsdienstige begrippen voor onverbeterlijk houd. Althans Gij hebt geen zielskracht genoeg om in één sprong van enig deel van Uw systema afstand te doen, en al de verandering die er ooit in uwe begrippen komen zal, moet er met verloop van tijd zonder dat Gij het zelf merkt in komen, [*net als*] met vele menschen [*het geval is*] [-] niet ongelijk aan den blinde, die van de katarakt [= *staar*] geligt wordt, voor wien de glans van het zonlicht opeens onverdraaglijk is, zodat hij van liever lede aan hetzelfde gewend moet worden. Gij zijt bevreesd dat ik denken zoude, dat Gij het mij gewonnen gaafte en om mij die waan te benemen, betwist Gij de waarheid van alles wat ik u in mijn voorgaande betoogd heb; zelfs ontkent Gij dat Broes* de zin der woorden enig Goed verdraaid heeft, schoon ik u uit de eigenaardige kracht des woords, ja, door de woorden van Ursinus** zelve zonneklaar bewezen heb dat de uitdrukking onbepaald moet opgevat worden. Gij spreekt mij dikwijls van een bijzondere wijze van zien en hoe men met een paar andere ogen hetzelfde ding in een gansch ander daglicht kan aanschouwen. Maar vergun mij om u slechts door een paar voorbeelden te leren, door welke verdraaide ogen Gij den Evangelische waarheden bekijkt.

1° Ik geloof niet dat Gij ligt zult ontkennen dat Thomas aan het getuigenis der Apostelen dat zij den Verrezenen Heer gezien hebben geen geloof sloeg; ook niet dat Thomas gezegd heeft, dat hij zulks niet geloven zoude voordat hij de vinger in de wonden van Jezus gelegd had en dat Jezus hem zulks naderhand toestond onder het uiten der woorden 'Wees niet langer ongelovig maar geloof', namelijk dat ik waarlijk uit den doden opgestaan ben. Gij zult ook moeten toestaan dat er niets natuurlijker was dan dat Thomas bij de ontdekking in het hoogste toppunt van verwondering en verbazing uitriep 'Mijn Heer, Mijn God!' Ene uitdrukking der hevigste aandoening, die ik zelf in een oogenblik van schrik wel eens gebezigd heb, die ik andere bezadigde menschen dan insgelijks wel heb horen bezigen; Ja die Gij zelf misschien gebruiken zoudt, wanneer Gij U door eigen handen overtuigdet dat uw Vader zaliger levende voor U stond. Gij zult mij eindelijk moeten toestemmen, dat Jezus uit deze uitroep het geloof van Thomas van zijne herleving bemerkende, zeer gepast zeide 'Omdat Gij mij gezien

hebt, hebt gij geloofd. Maar zalig zijn ze die niet gezien hebbende echter geloven', dat is, omdat Gij mij gezien, mijne wonden betast hebt, gelooft Gij dat ik waarlijk leef. Gelukkiger zijn ze, die, schoon ze mij in persoon niet na mijn dood gezien hebben, nogtans geloven, dat ik waarlijk opgestaan ben.' Ik geloof niet dat enig redelijk wezen aan deze allernatuurlijkste uitlegging zijne toestemming zal weigeren. En echter wat gebeurt er? Een katechiseermeester, misschien een domenijs, heeft U op een ouderdom, waarin Gij nog niet in staat waart om over den natuurlijken zin van een oude historie te oordelen, gezegd, dat Thomas met de woorden 'Mijn Heer, mijn God!' Jezus voor den enen waarachtigen God verklaard, ja, hem met dezelve als zodanig aan[~~ge~~]beden heeft, gelijk wij dagelijks de Vader de hoogste eer der aanbidding toebrengen. Deze verklaring, uwe jeugdige harsens ingedrukt, is door het getuigenis van anderen naderhand bij u bevestigd, zodat Gij dien onverwrikbaar acht, schoon Gij in een rijpe leeftijd aanstonds de ongerijmdheid zoudt ingezien hebben, dat een Apostel, toen hij nog met zijne makkers geloofde dat Jezus een rijk van deze aarde zou oprigten, geloven zoude dat Jezus de zichtbare grote nakomeling van David, de grote Koning zittend op de troon zijns Vaders [*David*] en tevens de Eeuwige God zijn zoude. Ja deze terugstotende ongerijmdheid houdt Gij voor zulk ene onbetwistbare waarheid, dat Gij er zelfs de verklaring van het antwoord des zaligmakers aan Thomas naar schoeit zodat 'zalig zijn ze etc.' moet betekenen 'zalig zijn ze die, zonder mij te zien, geloven, gelijk Gij, dat ik God ben.' Hebt Gij wel ooit geweten, dat de begrippen, die men onze kindsheid inprent, met wegwerping van alle gezond verstand, van alle samenhang der rede, tot op een gevorderde leeftijd in onze boezems kunnen zegeprelen? Wanhoop vrij, mijn vriend, van ooit achter den waren zin van 's Heilands en der Apostelen woorden te zullen komen, zo lang gij ze bekijkt door de ogen, die orthodoxe predikanten en catechiseermeesters u in het hoofd gezet hebben. Ruk die ogen uit; Ontdoe u voor een ogenblik, indien Gij nog kunt, van alle godsdienstige denkbeelden, die Gij reeds vroeg ingezogen heeft en stel u met de verbeelding in de plaats van iemand, die alleen begaafd met een gezond oordeel en een rein heilbergerig hart, naar waarheid zoekt en gij zult gene schoolsche, gene duistere en dorre twistvragen, maar zaligmakende waarheid vinden, die goddelijke en dus de verhevendste waarheid zijnde, overal haar edel en nimmer af te schudden kenmerk, kinderlijke eenvoud, op het voorhoofd zal dragen.

2° Gij hebt mij herhaalde reizen [= *malen*] betuigd, dat Gij niet begrijpen kunt dat het begrip van de Evangelische waarheid aan zoveel veranderingen onderhevig zoude zijn, als daarin, volgens mij en anderen, zedert de Dortsche Synode is voorgevallen en moest voorvallen. In elken brief ontdekt Gij mij uwe smoorlijke verliefdheid op dat gouden kleinood, de

Catechismus, dien Gij in uw naastvorige [*brief*] zelfs tot bijbelleer verheft. Meermalen hebt Gij uw gevoel tegen mijne bewijzen overgezet, steeds zet Gij uw hart, uw gevoel op de voorgrond, ten koste van het verstand, dat gij een arm endje verstand noemt, omdat het vrijpostig genoeg is om tegen de gedrogtelijke leerstelsels, die Gij verkiest met hand en tand vast te houden, luidkeels aan te schreeuwen. Reeds had ik het voornemen, om deze dwalingen voor u te wederleggen, hetwelk mij geen moeite zou kosten, zo Gij slechts de stem der waarheid boven de orakelspreuken van Catechismus en formuleren gehoor wildet geven. Maar juist kwam mij de verhandeling over Planck*** in handen, waarin ik alles wat ik u te zeggen had op de uitmuntendste en duidelijkste wijze ontwikkeld zag. Ik prees u dezelve lezing dus aan, opdat Gij daaruit zien zoudt dat ene gedurige zuivering van begrippen eene nooit stilstaande nadering tot de volkomenheid in de kennis van Godsdienstige waarheden, het echte beginzel van het Protestantismus was en dat wij nooit beter konden tonen dat wij gene Protestanten waren dan indien wij met de Dortsche of Augsburgsche Vaders voor 300 jaren nog op dezelfde hoogte van godsdienstige kennis stonden. Ik prees ze u aan opdat Gij de nietigheid en nuttelosheid van Catechismus en formuleren over enigheid in het geloof te bewaren, betoogd zoudt zien, op ene wijze waartegen U zelfs niet een enkel woord overbleef te kikken. Ik prees ze u eindelijk aan, opdat Gij in de juiste schilderij welke Planck ophangt van hedendaagsche menschen, die zich èn in het praktische èn in het theoretische van den godsdienst door het gevoel alleen laten geleiden, als in een spiegel uw eigen beeltenis afgemaald zoudt zien en tevens de afgrond ontwaren zoudt die u dreigt te verslinden zo lang gij u aan het geleide van dien blinden leidschman overgeeft. Ik had natuurlijk moeten verwachten [= *ik had natuurlijk verwacht...*] dat deze onderwerpen, als geheel strijdig met uwe gevoelens, u in het aangezicht zouden gevlogen hebben en dat gij mij van dezelve, als makende den enigen hoofdinhoud van de verhandeling uit, zoudt gesproken hebben. Maar hoe verbaasd zag ik op toen gij slechts met een paar woorden spraakt van voortdurend onderzoek des Bijbels als de geest der verhandeling, zonder van de gevolgen van het onderzoek en dus van al de overige rest een enkel woord te roeren. En over wat stuk der verhandeling spreekt gij dan [*wel*]? Over sommige particuliere dogmatieke gevoelens, daar hij en passant voor uitkomt. Gij zijt breed daarover dat de aanprijzing van het onderzoeks des Bijbels bij den man niet ontspruit uit nieuwigheidszucht. Het streelt u onbedenklijk, dat hij de leer der vrije genade en het geloof als middel ter zaligheid verheft. En omtrent het stuk van Jezus' Godheid, ô dat was u als een gevonden schat! Want gij haalt zelfs de laatste woorden van §8, met een dubbelde lijn wel goed onderschapt, in uwen brief aan. Gij hebt dus den hoofdinhoud der verhandeling waarin

hare ziel, hare kracht, hare enigste waarde zit en waarin Planck als de grote wijsgerige kenner der Kerkelijke Geschiedenis eigenlijk alleen thuishoort, gij hebt dien hoofdinhoud, als een licht dat uwe ingekankerde dwaalbegrippen bestrafte omwillekeurig gehaat, voorbij gezien en hebt die enkelde trekken, die niets ter volmaking van het hoofddenkbeeld afdoen, als met de lantaarn opgezocht, omdat zij de verdienste hadden, van telle quelle uw geliefkoosd stelzel te begunstigen. Het is u dus niet om zuivering van uwe begrippen, niet om waarheid te doen, wanneer gij leest en onderzoekt, maar om hier of daar eene bevestiging of een bewijs, hoe zwak dan ook, voor uwe vrome en aangebedene hersenschimmen op te snuffelen. Het is met dezelfde ogen, mijn vriend, dat gij het Evangelie leest. Gij leest het met het omgekeerde oogmerk. In plaats van uit dat goddelijk boek op te zamelen wat Jezus als onfeilbare waarheid voor onze plicht en onze verwachtingen geopenbaard heeft, en daaruit voor u een kort en eenvoudig samenstel van christelijke leerbegrippen op te maken, zo komt gij tot het Evangelie met het hoofd vol van geliefde stellingen, wier onfeilbaarheid bij u pal staat, en welke gij dus niet aan de toetssteen des Evangeliums beproeven wilt, maar voor welke gij bewijzen zoekt uit het Evangelie en in uwe misleide en omgekochte verbeelding schier op elke bladzijde meent te vinden. Gij gelooft aan de Godheid van Christus; de mogelijkheid dat deze stelling valsch zou kunnen zijn is bij u buitengesloten; Gij leest het Evangelie van Joannis, waaruit de geleerdste verdedigers der Godheid van Jezus slechts ene enkele, ten hoogste twe[e] plaatsen voor hun gevoelen durven aanhalen. En gij vindt het gehele Evangelie door de kenbare bedoeling des schrijvers om Jezus als de waarachtige God te leren kennen en aannemen, ene stelling van wier overgegevene zothed ik verder niet[s] verkies te zeggen, dan dat geen redelijk schepzel van het jaar 1 tot 1818 toe dezelve ooit verdedigd heeft, of het moest een orthodoxe heilige van een Hollandsche stad wezen. Over deze taal zult gij zeker verbaasd staan, maar hiervan is de reden dat gij uzelfen niet kent. De vroomheid uwer bedoelingen is bij mij boven alle verdenking verheven; maar het is zelfbedrog waarvoor ik u de ogen openen wil. Gij schrikt op de gedachte van ooit stellingen vaarwel te zeggen, die men u van de kindschheid af tot nu toe, als goddelijke waarheid waaraan het miltziek verstand met een onbepaald geloof zich onderwerpen moet, als de grond en voorwaarde uwer toekomstige zaligheid leerde eerbiedigen. Er bevangt u onwillekeurig een heilige eerbied wanneer gij van zulke gewaande waarheden hoort spreken, even gelijk de Catholiek bij het zien van de beelden der heiligen zijne handen beweegt om het teken des kruizes te maken, dewijl dit manuaal hem als kind reeds geleerd, hem tot een tweede natuur geworden is. Hoe gaarne gij het mij en uzelve ook anders tracht dietsch te maken, hoe gij u ook tegen mij zult

willen verheffen, het is u, wanneer het dogmatische stelzels geldt, noch in menschelijke noch in Goddelijke geschriften om waarheid te doen; dezelve door de ogen van het ingekankerde vooroordeel ten gunste van de oude leerbegrippen uwer Kerk lezende, ziet gij er alleen datgene in wat de laatste schijnt te bevestigen of te bewijzen; voor al het overige zijt gij zo goed als blind.

Ten slotte moet ik nog omtrent de verhandeling van Planck mijn twijfel in het midden brengen, of alles wat gij ten uwen voordele aanhaalt wel van den groten man zij, en niet van den vertaler die in het voorberigt erkent verscheidene zaken te hebben weggelaten en zomtjids de zaak geschoeid naar onze behoefte. De uitdrukking althans, Vrije genade waarvan gij u bedient, zo dezelve al in de verhandeling staat, kan niet uit de pen van Planck gevloeid zijn. Deze verderfelijke of op zijn best zeer onnauwkeurige uitdrukking is nimmer van een enig schrijver in het Evangelie gebruikt; het is ene valsche munt, die te Dort geslagen is en als zodanig bij de leraars van uwe kerk zeer gangbaar maar die door elke verlichte Christen, niet alleen als onschriftmatig verworpen wordt, maar ook als ene uitdrukking, die in den uitgebreidsten zin naar de letter opgevat, een wijde deur opent voor de straffeloosheid van allerlei schelmstukken en alzo aan het Evangelie des kruizes de goddelijke kracht beneemt, om hart en wandel van deszelfs belijders te zuiveren en in hen alzo de vatbaarheid te wenken voor de genoegens der onsterfelijkheid.

Na dit algemene zou ik moeten treden in de ontwikkeling mijner gedachten omtrent de plaatzen die gij met zoveel rijklijkheid ten voordele uwer gevoelens aanhaalt. Maar reeds in het begin van uwen brief hebt gij mij daartoe de pas afgesneden, met het veld der uitlegkunde aan anderen over te laten. Onze geschillen zijn voor het grootste deel uitlegkundig. De grootste uitleggers waren altijd de grootste godgeleerden. Zij die geen grondige kennis van het Grieks hebben, moeten zich door gezag laten geleiden en dit is voor u een wenk om in het dogmatieke nimmer met ene beslissende zekerheid te spreken, omdat Gij niet uit eigen ogen zien kunt. Zolang gij de uitlegkunde voor anderen overlaat, zo erkent gij ook uwe onbekwaamheid om de taalkundige bewijzen te beproeven, welke ik voor de verklaring van een plaats aanvoer en het zou dus nutteloze moeite zijn indien ik mij aan de verdere ontzenuwing van uwe schriftuurlijke bewijzen begaf, te meer daar gij u door gezag latende leiden, waar uw eigen kennis te kort schiet, het niet twijfelachtig is aan welke zijde Gij u zult voegen, aan de mijne of aan die van de meeste leeraars welke gij wekelijks met zo veel genoegten hoort. Maar waar gij buiten het vak der uitlegkunde blijft, wil ik gaarne nog een enkel woord over ene en andere gedachte van u hier kortelijk bijvoegen.

Gij vertrouwt van God dat hij gezorgd heeft dat zijne openbaring niet duister zijn zal, dat voor ieder die met kinderlijke volgzzaamheid den bijbel leest de gewichtigste leerstukken tastbaar zullen zijn. Bravo! De gewichtigste leerstukken; wilt gij weten de gezindheden van God jegens u, wat gij doen moet om zijne genade deelachtig te worden, wat gij van hem nu en namaals te wachten hebt, dit alles is duidelijk vervat in datgene wat Jezus levende en stervende tot heil van het menschdom gedaan en gesproken heeft, dit kunt gij zonder ooit te dwalen uit de gebrekkigste overzetting des Evangeliums op elke bladzijde lezen, zonder een enkel woord Grieks te verstaan. Want dit was het hoofddoel van Jezus' komst, dat overal moet doorstralen. Maar omtrent predestinatie, drie-eenheid, de oorzaken van zedelijk en natuurlijk kwaad is het Evangelie een gesloten boek. Ondersteld zijnde dat het hiervan spreekt, zo is het toch altijd met geheimzinnige uitdrukkingen, over wier betekenis de fijnste taalkenners het niet eens zijn. Nee! vriend, gij zult nooit dwalen wanneer gij alleen vraagt, Heer wat moet ik doen om zalig te worden? Hierover is men het altijd eens geweest. De twist over geloof en goede werken was steeds een twist meer over woorden dan over zaken. Als gij mij toestaat dat er gene christelijke deugd mogelijk is zonder christelijk geloof, en geen geloof zonder goede werken, is het mij zeer onverschillig of gij de zaligheid toezegt aan de boom dan [= of] aan de vruchten aan welke de boom gekend wordt. Maar gij staat op een doolweg van allerlei gissingen, zodra gij de beslissing van wijsgerig twistvragen van het Evangelie vraagt, die aan hetzelfde geheel vreemd zijn en waarover twee partijen lang kunnen haarkloven en dan nog beiden met het hoofd tegen de muur lopen; een doolweg, waarvan gij niet ontkomen zult, voordat gij handelt als de verstandige Paulus, die sprekende over de beschikkingen van God met Israel, opeens overrompeld wordt door het gevoel zijner onbekwaamheid om te dringen in de raadslagen van God en zonder iets meesterachtig te beslissen plotseling in den toon der aanbidding afbrekende, uitroept: 'O diepte des rijkdoms beide der wijsheid en der kennis Gods! Hoe ondoorgrondelijk zijn zijne raadslagen en onnaspeurlijk zijne wegen!'

Gij zijt rijkelijk met plaatzen ten voordele der Godheid van Jezus, waarover ik, omstreeks gezegde redenen, zwijgen zal; behalve omtrent de voor naamste plaats, die gij terecht als de grootste voorvechter vooraan stelt, maar die thans van al zijn wapentuig beroofd is. Het is de plaats uit Timotheus. Het woord God wordt in de beste handschriften niet gevonden. Een onbekend voorstander der Drieëenheid heeft wel de behendigheid gehad om het woord door een enkele pennestreek in God te veranderen in het alleroudste handschrift, maar het bedrog is naderhand ontdekt, om welke en meer andere redenen de grote Griesbach**** die plaats in zijn Grieksche Testament ook zonder God uitgegeven heeft. Getrouw treden-

de in het spoor der vaderen bewijst gij de godheid van Jezus, door hem goddelijke eigenschappen toetschrijven = de Schepping, Joh. 1, Heb 1. Onderstel dat het woord bij Joannes Jezus betekent, en dat het woord door wereld vertaald deze zichtbare wereld ook aldaar betekent, maar gelief dan nog op te merken dat Jezus niet voorgesteld wordt als doende, maar als instrument waardoor gedaan wordt, het is niet 'Jezus heeft' maar door hem. Zeg mij nu eens volgens de regels van welke logica, de middeoorzaak, waardoor God een goddelijk werk verrigt, zelf ook God moet wezen? Maar ik wil immers niet uitlegkundig wezen; zie, zo moeilijk is het om een enkel woord over dergelijke zaken te spreken zonder uitlegkunde te gebruiken. Maar om toch iets van dezelfde waarde tegen uwe bewijzen over te zetten, zo zal ik tegen de betwiste en behaarkloofde somtijds zeer duistere plaatzen door u aangevoerd, enige andere overplaatzen, die zo duidelijk zijn dat gij er geen greintje uitlegkunde toe nodig hebt om ze te verstaan. Jezus is dan bij u God; hij is dus de Almagtige, die uit zichzelf alles doen kan wat hem behaagt; hoe kooft het, dat Joannes, die in zijn Evangelie ten hoofddoel heeft om Jezus als God te leren kennen, hoe kooft het, vraag ik, dat Joannes dien God laat zeggen, dat hij uit zichzelf niets doen kan? (Joannes V, 30) Jezus is God, dus de Allerhoogste die niemand nevens of zich gelijk heeft; Hoe kooft het dat Joannes dien God rondborstig laat zeggen dat zijn Vader meerder dan hij is? (Joan. XIV, 18 [= *Joan. XIV, 28*])

*Willem Broes (1766-1858), predikant die in 1808 in Amsterdam was beroepen. Jan Pijnappel heeft hem daar gehoord. Of Joost Halbertsma ook een preek van Broes bijwoonde of hier wordt gerefereerd aan gedrukte preken van Broes, is niet duidelijk.

**Zacharias Ursinus (1534-1583), theoloog, auteur van de Heidelbergse catechismus.

*** Gottlieb Jakob Planck (1751-1833), belangrijk theoloog die twee meerdelige geschiedenissen over het protestantisme schreef. De *Geschichte des protestantischen Lehrbegriffs* (6 dln.) verscheen tussen 1781 en 1800. *Geschichte der christlich-kirchlichen Gesellschaftsverfassung* (5 dln.) kwam uit in de jaren 1803-1809.

****Johann Jakob Griesbach (1745-1812), theoloog die bekend werd door zijn tekstkritiek die tot een nieuwe lezing van het Nieuwe Testament aanleiding gaf.

NOTEN

- 1 In de jaren zestig van de vorige eeuw is een poging gedaan om de veelzijdigheid van Joost Halbertsma voor het voetlicht te brengen in de bundel H. Halbertsma (c.a.), *Joost Hidden Halbertsma (1789-1869) Brekker en bouwer* (Drachten, 1969). De benadering is evenwel vrij beperkt en nogal gedateerd. Voor een vollediger beeld zie mijn biografie van Joost Halbertsma uit 2018, *Triomfen en tragedies van een uitmiddelpuntig man Joost Halbertsma (1789-1869). Een biografie* (Grou, 2018).
- 2 In de hierboven genoemde bundel uit 1969 doet J.J. Kalma in zijn bijdrage ‘Halbertsma as “dumnysharker”’, *Joost Halbertsma Brekker en bouwer*, 202-207, recht aan de positie van Joost Halbertsma als dominee zonder hem heel precies te plaatsen. In een lezing voor de deelnemers aan het Dopers leerhuis in Heerenveen op 8 februari 2020 is Halbertsma’s houding ten opzichte van geloof en religie, en ook bijgeloof en boeddhisme aan de orde geweest.
- 3 Tresoar, 761 Hs. bevat de vragen die Halbertsma op zijn proponentsexamen kreeg. Halbertsma bewaarde ze en schreef erboven: ‘Vragen waarover ik geëxamineerd ben bij mijn promotie tot proponent, met een brouillon van antwoorden’. Ernaast staat in zijn handschrift aangetekend: ‘Nietswaardig’.
- 4 Annelies Verbeek meldt in haar boek *‘Menniste Paus’, Samuel Muller (1785-1875) en zijn netwerken* (Hilversum, 2005), 197, dat Halbertsma bij Samuel Muller aan huis kwam in verband met een vertaling van het Nieuwe Testament. Halbertsma verdiepte zich ook in Bijbelteksten in onder andere het Gotisch en het Middelenegels. Zelf maakte hij op verzoek van een welgestelde geleerde een vertaling van het Mattheïsevangelie in het Fries.
- 5 Enkele preken van Halbertsma zijn uitgegeven in zijn onderzoek naar de beginselen van de doopsgezinden: *De doopsgezinden en hunne herkomst* (Deventer, 1843). Eén van de preken die in handschrift zijn bewaard, is onlangs (met begeleidende tekst) in druk verschenen in *Doopsgezinde Bijdragen* 46 (2020), 209-234. Daarnaast zijn er in Tresoar, 760 Hs en 096.248 enkele preken in handschrift (en niet altijd even compleet) overgeleverd.
- 6 De brief bevindt zich in het Amsterdams Stadsarchief, Archief 572, Familie Pijnappel, inv.nr. 12.
- 7 Het reisverslag dat Jan schreef wordt bewaard bij Universiteit van Amsterdam, Allard Pierson, hs. XVI E 17. Uitgetypte afschriften ervan zijn te vinden in het Amsterdams Stadsarchief, zowel in het Archief 1423, Familie de Booij, inv.nr. 313, als in Archief 572, Familie Pijnappel, inv.nr. 2. Het fragment dat gaat over de logeerpartij in Grou is ook opgenomen in mijn biografie van Joost Halbertsma, *Triomfen en tragedies van een uitmiddelpuntig man*, 549-554.
- 8 Afschriften van dagboeken van Jan Pijnappel over de jaren 1806-1809, Amsterdams Stadsarchief, Archief 1423, Familie de Booij, inv.nr. 307-309, voor het dagboek voor het jaar 1808-1809: inv.nr. 309. En Archief 572, Familie Pijnappel, inv.nr. 5-8, voor het dagboek over de periode 1808-1809, inv.nr. 8.
- 9 Zie Joost Halbertsma in een familiekroniek uit 1858, Tresoar 070.043.12.
- 10 Over de aantekeningen over de kerkbezoeken in de dagboeken van Jan Pijnappel: E.P. de Booij ‘De kerkgang van een Amsterdamse koopmanszoon 1806-1808’, in: *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw* 11 (december 1981), 29-32.
- 11 Geciteerd uit *Triomfen en tragedies van een uitmiddelpuntig man*, 552.

ILLUSTRATIEKATERN

Doopsgezinde hulpverlening aan Oekraïne 1922-1934

AD VAN DE STAAT

In 1920 waren de mennonitische kolonies in Zuid-Rusland zwaar getroffen door de Russische revolutie en de daarop volgende burgeroorlog. Veel mennonieten hadden hun land verloren, hun dorpen waren geteisterd door anarchistische bandieten en na de bolsjewistische overwinning eind 1920 waren de meeste gemeenschappen er slecht aan toe. Er was gebrek aan zaaigoed, trekvee, kleding en medicijnen. De mennonieten vroegen geloofsgenoten in het buitenland om hulp en troffen daar een gewillig oor, ook in Nederland. De Nederlandse doopsgezinden richtten begin 1921 de Algemeene Commissie voor Buitenlandsche Nooden (ACBN) op om hulp in de vorm van kleding en medicijnen te bieden. Ondertussen leidde droogte tot misoogsten en dreigde hongersnood in Zuid-Rusland. De ACBN besloot de hulp uit te breiden naar hongerhulp en stuurde in september 1921 een vertegenwoordiger naar Moskou om hiervoor toestemming te krijgen van de bolsjewistische regering. De vertegenwoordiger, Jakob Koekebakker, kreeg deze toestemming en in november was voldoende geld ingezameld om een eigen expeditie naar Zuid-Rusland uit te rusten. Eind december was een zeskoppige hulpverleningsploeg samengesteld die begin 1922 vertrok naar Zuid-Rusland (Oekraïne en de Krim). Het eerste schip met hulpgoederen arriveerde eind maart 1922. Op tweede Paasdag begon de verdeling van kleding en voedselpakketten. De Nederlandse hulpverleners waren vooral actief in de Oekraïense kolonie Molotsjna. Ze werkten nauw samen met Amerikaanse hulpverleners die hun basis hadden in de kolonie Chortitza. De hulp was precies op tijd en voorkwam dat honderden mennonieten omkwamen van de honger.

Toen de ergste nood gelenigd was, begonnen de mennonieten met het herstel van hun zwaar beschadigde dorpen. Rein Willink, de expeditieleider, verwierf in Molotsjna een landbouwconcessie van 1200 hectare. Hiermee wilde hij niet alleen kansen bieden voor zijn Nederlandse investeerders, maar ook een bijdrage leveren aan de wederopbouw van de gemeenschappen. De concessie

werd geen succes. Toen zijn aandeelhouders in 1927 niet meer bereid waren geld in de concessie te stoppen, keerde Willink terug naar Nederland.

Veel mennonieten zagen evenmin bestaansmogelijkheden in Sovjet-Rusland. Vanaf 1923 emigreerden duizenden Russische mennonitische boeren naar Canada en Zuid-Amerika. Een aantal van hen deed onderweg Rotterdam aan. Hier werden ze opgevangen door Rotterdamse doopsgezinden. In 1924 vormde de Rotterdamse predikant Simon Gorter het Hollands Doopsgezind Emigratie Bureau (HDEB) als afdeling van de ACBN. Het HDEB ving de doorreizenden op, organiseerde onderdak, verstreekte medische hulp en bood waar nodig administratieve ondersteuning.

In 1932 brak opnieuw hongersnood uit in Oekraïne, deze keer als gevolg van het beleid van Stalin om de landbouw te organiseren in de vorm van collectieve boerderijen. Stalin presenteerde zijn beleid als alternatief voor het kapitalisme dat sinds 1929 in een diepe economische crisis verkeerde. Hij wilde geen negatieve publiciteit en maakte het journalisten onmogelijk om over de hongersnood te berichten. Gevolg was dat niemand in het buitenland een beeld had van de omvang van de nood in Oekraïne, waar miljoenen in 1932-33 omkwamen van de honger.

Het HDEB stuurde echter al sinds 1930 hulppakketten aan mennonieten die door Stalin naar dwangarbeiderskampen waren gestuurd. Deze mennonieten berichtten over de zich ontwikkelende hongersnood en uit het hongergebied kwamen verzoeken om hulp. Mennonitische hulporganisaties in Noord-Amerika, Nederland en Duitsland hadden de indruk dat de honger het gevolg was van lokale misoogsten. Vanaf eind 1932 bood de Sovjetregering buitenlanders de mogelijkheid om via Torgsin ('handel met buitenlanders') westerse valuta te storten. Hiervoor kregen de hongerenden een bon waarmee ze bij de lokale Torgsinwinkel eten konden kopen. Vanaf eind 1932 maakte het HDEB gebruik van de Torgsinlijn. Hongerenden konden vanaf 1933 ook zelf eten in de Torgsinwinkel ruilen tegen kostbaarheden, zoals sieraden en juwelen. Op deze manier slaagde Stalin er in de verzamelde rijkdom van boeren, aangevuld met valuta uit het buitenland, aan te wenden voor de aanschaf van technologie in Europa en Amerika die hij nodig had voor zijn grote industrialisatieprojecten. Zoals de ACBN in 1922 nauw had samengewerkt met Amerikaanse hulporganisaties, zo opereerde het HDEB in 1933-34 in het kielzog van de Duitse interconfessionele organisatie Brüder in Not.

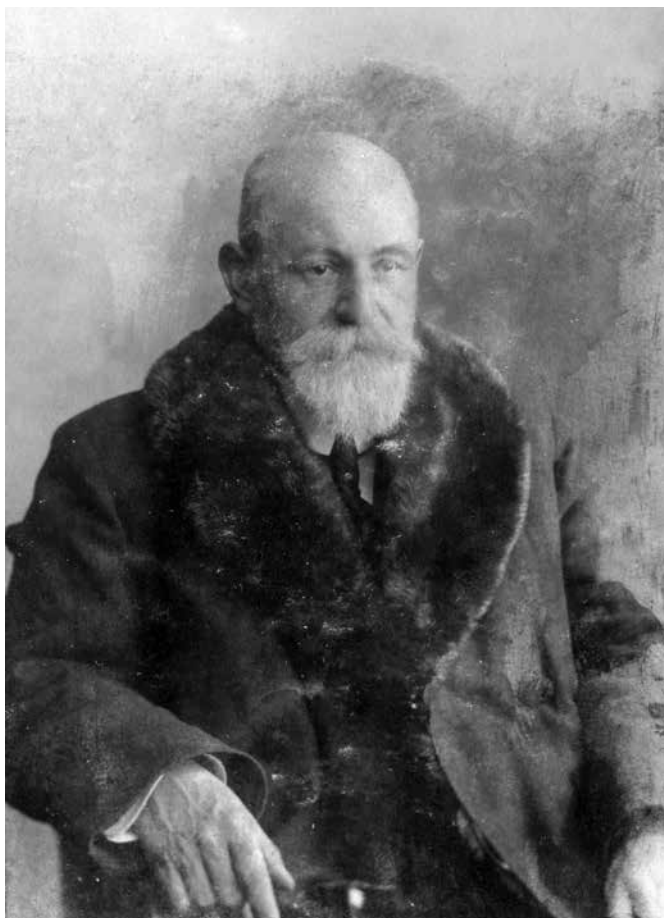
Tussen 1921 en 1936 zamelden de ACBN en het HDEB meer dan driehonderdduizend gulden in voor hulp aan de Oekraïense mennonieten, dit is te vergelijken met 2,5 miljoen euro in 2021.

Haarlem, januari 1922 (Archief HDEB/map 26).

Op 16 januari 1922 kregen de expeditieleiden hun instructies van het bestuur van het ACBN. Na afloop maakten ze deze foto bij de ingang van de Haarlemse vermaning. Van links naar rechts: Jannetje Vermaas (als verpleegster lid van de expeditie), Abraham Kuiper (bestuurslid ACBN), Maartje Kat (als verpleegster lid van de expeditie), Douwe Woelinga (secretaris ACBN), Adriaan Binnerts (voorzitter ACBN), Rein Willink (expeditieleider), Frederik Fleischer (buitenlandsecretaris ACBN), Tjeerd Hylkema (bestuurslid ACBN), Anna Jongens-van Nulk en haar echtgenoot Dirk Jongens (boekhouder van de expeditie).

De leden van de expeditie kwamen niet zonder kleerscheuren terug uit Oekraïne: voor de verpleegsters (die veel ervaring hadden opgedaan op de Balkan tijdens de Eerste Wereldoorlog) was er geen werk omdat er voldoende gekwalificeerde mennonitische verpleegsters waren. Toen de verpleegsters pogingen deden om zich buiten de mennonitische koloniën verdienstelijk te maken, werkte het echtpaar Jongens hen tegen. Willink was niet aanspreekbaar omdat hij voortdurend onderweg was om afspraken te maken met bolsjewistische overheden. Geërgerd keerden Kat en Vermaas in de zomer van 1922 terug naar Nederland waar ze hun beklag deden bij het bestuur van de ACBN. In de herfst stichtte Dirk Jongens in Molotsjna het kindertehuis Juliana voor zwerfkinderen. Kort daarna begon hij een liefdesrelatie met zijn lokale mennonitische medewerkster, Maria Thiessen. De gemeenschap ving Anna Jongens op en stootte Maria Thiessen uit. Dirk en Maria kregen drie kinderen, maar hij kreeg geen toestemming om Maria mee te nemen naar Nederland. Anna en Dirk keerden in 1925 en 1926 terug naar Nederland, scheidden een paar jaar later. Maria en de kinderen bleven achter in Molotsjna.

Varna, februari 1922 (Archief F.R. Willink).

Willink nam op 17 januari de trein naar Charkov. Een paar weken later begeleidde Fleischer de verpleegsters en het echtpaar Jongens naar Varna in Bulgarije. Eind maart stapten de expeditieleden in Varna op de boot met hulpgoederen naar Sevastopol en nam Fleischer de trein terug naar Nederland.

Deze foto van Fleischer is genomen in de weken dat hij tussen Bulgarije, Griekenland en Istanboel heen er weer reisde om afspraken te maken voor de aankoop van graan dat naar Molotsjna verscheept moest worden. Tegelijkertijd verkende hij in Bulgarije en Griekenland mogelijkheden voor mennonitische landverhuizers. Die mogelijkheden waren er niet omdat de landen al veel Russische vluchtelingen opvingen (met dank aan M. Fleischer, Meppel).

Molotsjna, februari 1922 (SAA 1118/005a).

Terwijl Fleischer op de Balkan rondreisde, was Willink onderweg in Oekraïne. Willink staat hier uiterst links op de foto bij een draisine waarmee hij een stuk van de afstand naar Berdjansk aflegde. Berdjansk was de haven waar het schip met hulpgoederen moest aankomen. Maar de haven bleek dichtgevroren en Willink ging op zoek naar een alternatief op de Krim. In Berdjansk lagen de hongerdoden in de straat en op de Krim zag Willink lokale Tataarse families die in hun eenvoudige boerderijen gelaten de hongerdood afwachtten. Willink was hiervan dusdanig diep onder de indruk dat hij vanuit Sevastopol meteen een telegram naar het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken stuurde met de oproep om hulp voor de Tataarse bevolking te organiseren. Naar Varna berichtte hij dat het schip met hulpgoederen naar Sevastopol moest komen.

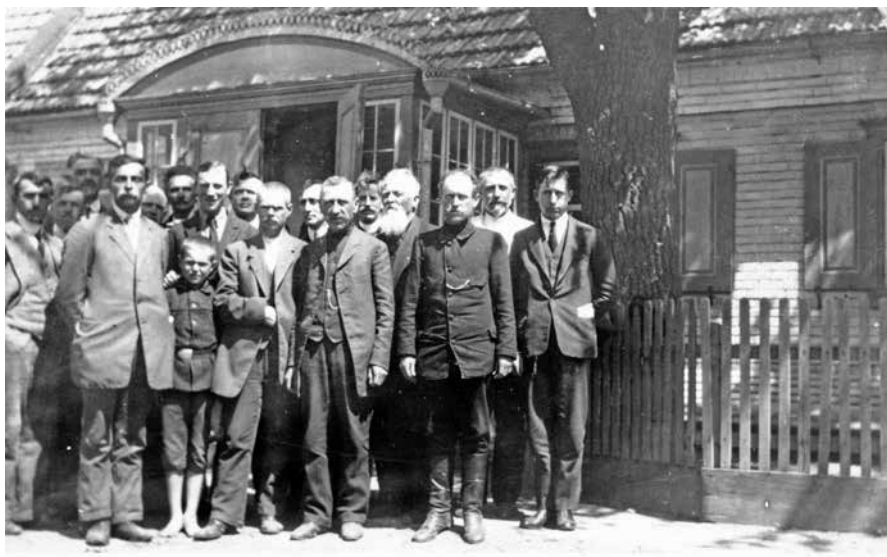
Sevastopol, maart 1922 (Archief F.R. Willink).

Omdat de Nederlandse regering de Sovjet-regering niet erkende, kregen Nederlandse schepen geen toegang tot Russische havens. In Varna regelde Fleischer dat de hulpgoederen, aangevuld met op de Balkan ingekocht graan, van Nederlandse schepen overgeslagen werden op de 'Bulgarija' van een Bulgaarse reder. Dit schip kwam op 31 maart aan in Sevastopol met de leden van de expeditie en het voedsel. Inmiddels had Willink een kamer en een kantoor gevonden in Sevastopol. Deze foto van de Bulgarija in de haven van Sevastopol heeft Willink genomen vanuit zijn appartement aan de Jekaterininskaja straat.

Sevastopol, april 1922 (SAA 1118/005a).

Begin april was de kostbare lading van de Bulgarija uitgeladen op de kade van Sevastopol. Willink had een pakhuis gevonden en twee mennonieten bewaakten het pakhuis. Desondanks slaagden lokale rovers er toch in om af en toe een kleine hoeveelheid voedsel te bemachtigen. De overheid van de Krim bedong dat Willink in ruil voor een vrije doortocht over de Krim 38 ton voedsel achterliet, bijna tien procent van de lading. Van links naar rechts: de kapitein van de Bulgarija, Willink, Jongens, twee mennonitische bewakers.

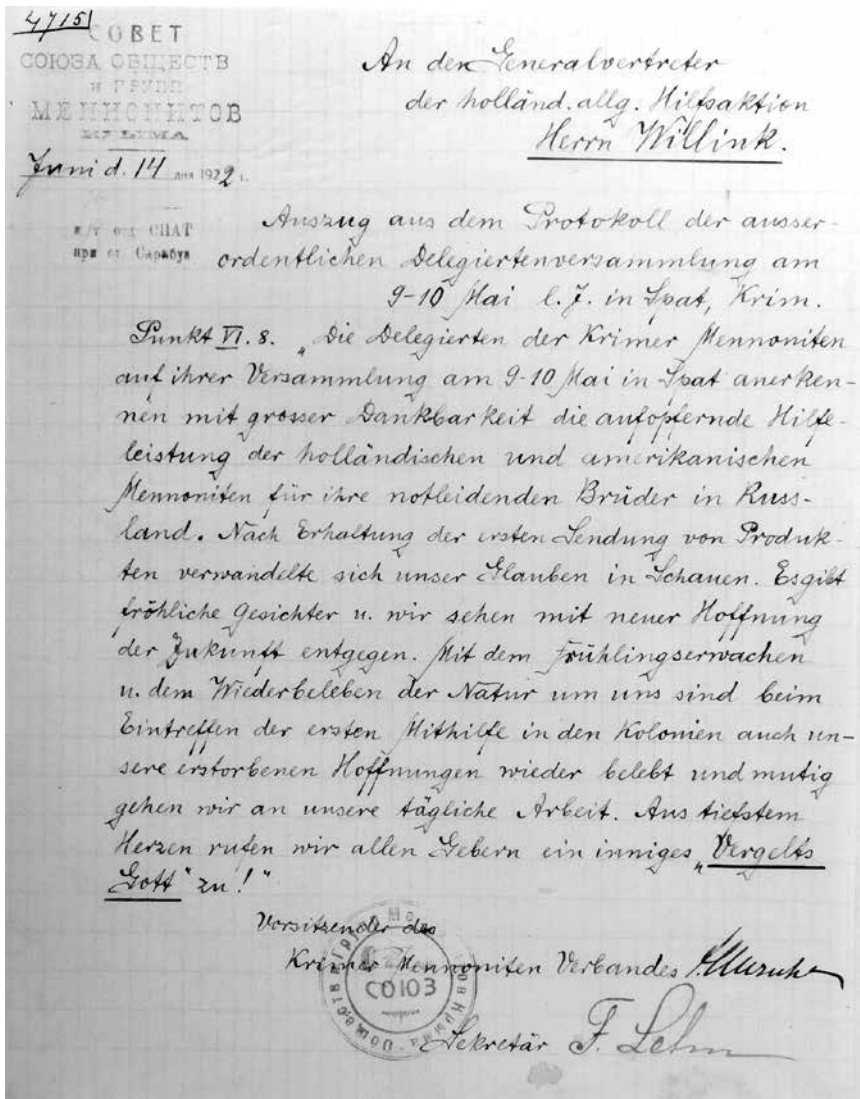

Ohrloff, voorjaar 1922. Met Slagel (uiterst rechts), Jongens, Miller en Willink (respectievelijk 5de, 7de en 10de van rechts) (Mennonite Heritage Center, Winnipeg, collection Krehbiel, 665-55.0).

De Nederlandse doopsgezinden waren niet de enigen die hulp boden aan de Zuid-Russische mennonieten. Amerikaanse mennonieten hadden al in september 1920 een hulppost in Constantinopel opgezet om hulpgoederen te kunnen versturen. Maar toen de bolsjewieken in november 1920 de Krim en Oekraïne definitief hadden ingenomen, kwamen de Amerikanen Zuid-Rusland niet meer in. Dat veranderde eind 1921 toen de vertegenwoordigers van de Amerikaanse mennonieten (Alvin Miller) en de Nederlandse doopsgezinden (Jacob Koekebakker) in Moskou toestemming kregen van de bolsjewistische regering om hulp te bieden. De Amerikanen boden vooral hulp in de vorm van gaarkeukens voor kinderen, vrouwen en zieken. De Nederlanders richtten zich op hulpbehoevende volwassenen. De omvang van de Amerikaanse en Nederlandse hulp was ongeveer even groot. Terwijl Miller en Willink voortdurend op pad waren om afspraken te maken met overheden, boden Jongens en zijn Amerikaanse collega Arthur Slagel concrete hulp ter plekke.

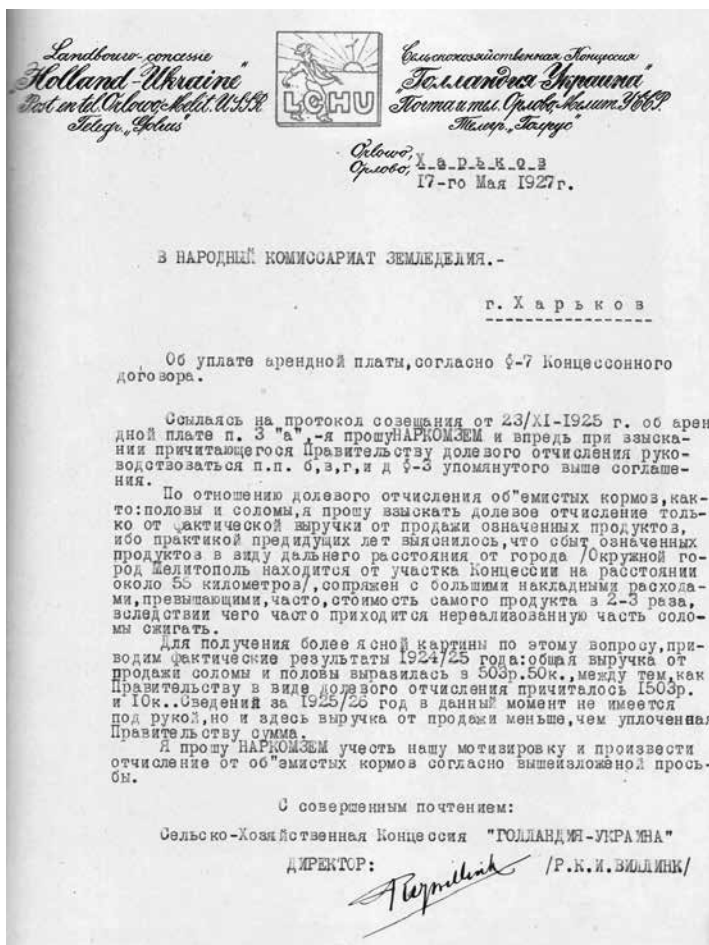

Ohrloff, voorjaar 1922. Een eerdere versie van bovenstaande foto (SAA 1118/005a).

Spat, 1922 (SAA 1118/11d/4715).

Na de hulpverlening stuurden de Zuid-Russische mennonitische gemeenschappen uitgebreide dankbrieven aan de ACBN. Zo ook de gemeenschappen op de Krim die na de ontvangst van het voedsel weer hoop en de kracht hadden gekregen om hun dagelijkse arbeid te hervatten. Op 14 juni 1922 stuurden ze deze brief met een 'Vergelts Gott' dat in bijna alle dankbrieven aan te treffen is.

1927 (TsDAVO, fond 27 opis 5 delo 299 list 096).

Op dit document prijkt prominent het tweetalige brievenhoofd van Willinks landbouw-concessie. Net als in 1922 was Willink het grootste deel van de tijd op pad om gesprekken te voeren met overheden. Meestal deed zijn bedrijfsleider, de mennoniet Fast, de zaken af. Deze brief met de handtekening van Willink is een uitzondering, waarschijnlijk omdat het hier bepalingen over de pacht betrof. Hoewel de bolsjewieken de concessie in het algemeen welwillend gezind waren, moest Willink natuurlijk wel voldoen aan allerlei regels van de Sovjetregering die in Nederland minder vanzelfsprekend waren. Zo moest hij als werkgever de ongevallenverzekering en vakbondsbijdrage voor zijn arbeiders betalen. De pacht voldeed hij voor het grootste deel in natura, maar dit was niet altijd duidelijk. In deze brief van 17 mei 1927, een van Willinks laatste, aan Narkomzem (het bolsjewistische ministerie van landbouw) probeert hij duidelijkheid te krijgen over het aandeel veevoer en stro in de pacht.

1926 (HDEB/map 26).

Benjamin Janz was de voorzitter van het Verband der Bürger Holländischer Herkunft in der Ukraine (VBHH), de voornaamste belangenorganisatie van de Zuid-Russische mennonieten. Willink werkte nauw met Janz samen bij de organisatie van de hongerhulp: de verdeling van het voedsel verliep via de vertegenwoordigers van de gemeenschappen in het VBHH. Janz en Willink onderhandelden samen met de leiders van de Oekraïense bolsjewieken, Christian Rakovski en Venjamin Jermosjtsjenko, over de wederopbouw en de concessie. Het VBHH opereerde als een vereniging van coöperaties en richtte zich naast het economisch herstel van de gemeenschappen ook op het behoud van de religieuze identiteit. Het bestuur van het VBHH had goede toegang tot de regering in Charkov en zorgde ervoor dat de mennonieten gemiddeld meer land kregen dan hun burens en niet al te veel last hadden van atheïsme-campagnes van bolsjewistische organisaties. Dit zette kwaad bloed bij de burens die zich in toenemende mate beklagden bij lokale overheden. Begin 1926 werd het VBHH opgesplitst en besloot Janz naar Canada te emigreren. Onderweg deed hij Rotterdam aan. Hier ontmoette hij in juli 1926 het bestuur van het HDEB waarmee hij op de foto ging. Van links naar rechts: J.N. de Jong (verantwoordelijk voor de opvang van zieke ouders en kinderen), Benjamin Janz, Simon Gorter, M.P. Schütte (arts, medische zorg). De foto is abusievelijk 1927 gedateerd.

Oktober 1933 (archief HDEB/map 1, brief 8/10/1933).

In november 1932 richtten de mennoniet Abraham Fast en de bolsjewiek Brilliant in Berlijn een kantoor op om voedselpakketten naar Sovjet-Rusland te sturen. Brilliant was de broer van de voormalige volkscommissaris van financiën (te vergelijken met de rol van minister). Na aansluiting op de Torgsinlijn stelde Fast geen pakketten meer samen, maar zorgde hij ervoor dat de valuta van westerse hulporganisaties, zoals het HDEB, werden omgezet in bonnen waarmee de hongerenden bij de lokale Torgsin-winkel eten konden kopen. Hongerenden stuurden brieven om te bedanken voor de bonnen en om nieuwe bonnen te krijgen. Hun brieven zaten niet zelden in enveloppen met Sovjetleuzen voor de collectivisatie van de landbouw, het beleid dat tot de hongersnood had geleid. Zo ontving Fast in oktober 1933 deze envelop met de leus 'Kolchozen en sovchozen, internationale steunpunten voor de opvoeding van het platteland'. In de Oekraïense klaslokalen werd het atheïsme onderwezen. De bolsjewieken beschouwden de mennonieten als boeren die zichzelf konden bedripen en die dus als laatste aan de beurt konden komen als de (schaarse) tractoren beschikbaar werden gesteld.

Diese Karte ist nur zur Bestätigung der angemeld. Geldüberweisung zu benutzen. Etwaige Rückfragen sind tunlichst auf Postkarten vorzunehmen und immer unter Angabe der nebenstehend. Nummer. Zusehriften ohne Nr.-Angabe können nicht berücksichtigt werden.

Den 7. März 1934.
число

Ich bestätige den Empfang von RM. 8
Подтверждаю получение ГМ

wofür ich folgende Waren kaufte:
на которые я купил следующее:

Bezeichnung der Ware Наименование товаров:	Gewicht in kg oder Menge Вес в кг. или количество
<i>Sandwichen</i>	<i>7 Kilo</i>
<i>Gläsergrütze</i>	<i>4 —</i>
<i>Sonnenblumenöl</i>	<i>4 Liter</i>
<i>Dem Spender meinen innigsten Dank</i>	

Mein günstigster Torgsin:
Ближайший Торгсин:

Melitopol

Не забудьте расписаться

Unterschrift des Empfängers.
Подпись получателя:

Maria G. Harder

Эта открытка предназначена исключительно для подтверждения получения перевода. Все запросы следует делать по почтовой открыткой со ссылкой на описанный номер.

maart 1934 (Archief HDEB/map 27).

Wilde Stalin zeker zijn van de stroom aan valuta uit het buitenland, dan moest Torgsin wel betrouwbaar zijn. De Torgsinlijn was een goed gesloten administratieve keten waarbij Fast alle gegevens van de donateurs en begunstigden noteerde, en de begunstigde in Oekraïne op een kaartje bevestigde welke voedingswaar ze bij de lokale Torgsinwinkel had ontvangen, die dit vervolgens weer via het hoofdkantoor in Moskou naar Berlijn stuurde, vanwaar Fast het naar de donateur stuurde. Zo ontving Gorter in Rotterdam in maart 1934 bericht dat Maria Harder in de Torgsinwinkel van Melitopol voor het geld van het HDEB zeven kilo suiker, zeven kilo grutten en vier liter zonnebloemolie had ontvangen.

Hoewel critici van de Torgsinlijn (veelal Russen die na 1917 naar Europa waren gevlucht) gelijk hadden dat de lijn vooral bedoeld was om de kas van de bolsjewieken te spekken met valuta, was het een van de weinige middelen voor hongerenden om tijdens de hongersnood aan eten te komen.

Omslag brochure Duitse hulporganisatie *Brüder in Not*, zomer 1933 (collectie auteur).

Omslag tegenbrochure Sovjetpers, herfst 1933 (collectie auteur).

In tegenstelling tot de hongersnood van 1922, was de omvang van de nood in 1932-1933 niet algemeen bekend. Duitse minderheden in Sovjet-Rusland en Oekraïne (waaronder ook de mennonieten) stuurden noodkreten naar Duitsland, Nederland en de Noord-Amerika. In Duitsland vormden confessionele organisaties begin 1933 de organisatie *Brüder in Not*. Van de brieven met noodkreten werd in juni 1933 een reizende tentoonstelling gemaakt. De samenvatting van de inhoud en de oproep om hulp was te vinden in de links afgebeelde brochure.

De tentoonstelling kreeg weerwoord van de Sovjetpropaganda in de vorm van de rechts weergegeven brochure uit de zomer van 1933. Hierin vertelden communistische leden van Duitse minderheden vertelden hoe goed ze het in de Sovjet-Unie hadden en dat er geen sprake was van honger. Deze laatste geluiden werden versterkt door de communistische pers in Europa, zoals de *Tribune* in Nederland. Toen in 1934 de oogst in Oekraïne meeviel leek de honger voorbij en hulp niet meer nodig. Pas in de jaren 1980 werd in het westen duidelijk wat de werkelijke omvang van de hongersnood geweest was: tussen 1932 en 1934 zijn zeker vier miljoen mensen in Oekraïne van de honger omgekomen. Hoewel de Nederlandse hulp in 1933-34 minder omvangrijk was dan in 1922, zorgde de gemeenschappelijke steun ervoor dat de sterfte door honger onder de mennonieten in Oekraïne kleiner was dan bij hun buren.

Recensies

Martin Rothkegel, *The Swiss Brethren: A Story in Fragments. The Trans-Territorial Expansion of a Clandestine Anabaptist Church, 1538-1618. With a Preface by James M. Stayer* (Baden-Baden, Éditions Valentin Koerner, 2021; Bibliotheca Dissidentium Scripta et Studia 9), 243 p. ISBN 9783873208773.

Al vele jaren houdt Martin Rothkegel zich bezig met het eerste begin van de geschiedenis van het doperdom en met de rol van de Zwitserse broeders in deze periode. Zijn boek *The Swiss Brethren: A Story in Fragments* is het resultaat van jaren nauwgezet archiefonderzoek en van jaren debat tussen onderzoekers over de Zwitserse broeders. Rothkegel roeide met zijn visie dat de broeders hun centrum niet in Zwitserland hadden en dat hun invloed op het moderne doperdom beperkt was, aanvankelijk tegen de stroom op. Rothkegels onderzoek ondermijnde de visie van Harold Bender: in Zwitserland zouden de Zwitserse broeders het fundament hebben gelegd van een democratisch ingerichte ‘vredeskerk’ en deze vredeskerk zou tot op heden haar sporen trekken door de geschiedenis. Benders visie was in het na-oorlogse Europa een aantrekkelijke: zijn interpretatie van de geschiedenis maakte van het doperdom een in het democratische Zwitserland gewortelde beweging die immer de weerloosheid had gepropageerd. Volgens Rothkegel echter ging het in de zeventiende eeuw met de Zwitserse broeders rap bergafwaarts en hield de stroming in de eerste helft van die eeuw op te bestaan.

Volgens Rothkegel zou het kerngebied van de Zwitserse broeders Moravië zijn geweest. Hij suggereert met de nodige slagen om de arm dat ze hun naam te danken zouden hebben aan Hans Brötli die vanuit Zwitserland naar Moravië was getrokken. In de periode 1538-1555 zouden ze vooral actief zijn geweest in Moravië, Württemberg en de Pfalz. Volgens Rothkegel functioneerden de broeders als een integratief platform die verschillende andere doperse groepen absorbeerden. Eerder muntte hij hiervoor de term ‘Sammelungsbewegung’. De periode van 1555-1590 zou vervolgens gekenmerkt zijn door de expansie van de Zwitserse broeders naar het noorden. In deze periode kregen de broeders ook in de Nederlandse Republiek voet aan de grond, al waar ze het van harte oneens waren met Menno. Een volgende en laatste fase duurt van 1591-1619 en wordt gekenmerkt door pogingen van de broeders zich met andere stromingen binnen het doperdom te verenigen.

Het boek dat Rothkegel in de fraaie serie *Bibliotheca Dissidentium* publiceerde, is een uitgebreide verantwoording bij zijn these. In dit boek vat hij de bronnen waarop zijn verhaal is gebaseerd kort samen en licht hij deze bronnen kort toe. Door middel van kaarten illustreert hij waar de Zwitserse broeders actief zijn geweest. Het is lastig het boek in een categorie in te delen: een bronnenpublicatie is het niet omdat bronnen niet integraal worden weergegeven maar alleen worden samengevat, een monografie is het evenmin omdat het boek hoofdzakelijk bestaat uit de publicatie van (samengevat) bronnenmateriaal. Rothkegel levert met zijn publicatie een stortvloed aan argumenten voor zijn these. Een zwak punt in zijn betoog is naar mijn idee dat een methodische verantwoording ontbreekt. Hij laat zijn lezers in het ongewisse over de vraag hoe en waar hij heeft gezocht naar aanwijzingen voor de aan- of afwezigheid van de Zwitserse broeders, maar ook over de vraag wie precies vielen onder dit begrip.

Deze kritische opmerking doet niet af aan de grote bijdrage die Rothkegel door middel van zijn boek levert aan de studie van het doperdom. Hij heeft een indrukwekkende hoeveelheid materiaal verzameld en levert veel waardevolle achtergrondinformatie bij bronnen en bij lokale doperse leidsmannen. Zijn boek biedt bovendien zicht op de wijze waarop verschillende doperse groepen met elkaar contact onderhielden en de wijze waarop zij erin slaagden bovenplaatselijke structuren te creëren. Het door hem verzamelde bronnenmateriaal maakt het mogelijk te analyseren hoe het zwaartepunt van de beweging naar het noorden verschoof, maar ook om de debatten te volgen die in de zestiende-eeuwse doperse beweging werden gevoerd. Rothkegels boek is daarom niet alleen van grote waarde voor wie zich bezighoudt met de geschiedenis van de Zwitserse broeders, maar voor ieder die zich bezighoudt met vragen over verspreiding en identiteitsvorming van het vroege doperdom.

Mirjam van Veen

Astrid von Schlachta, *Täufer. Von der Reformation ins 21. Jahrhundert* (Tübingen, Narr Francke Attempto Verlag, 2020), 432 p., 30 afbeeldingen. ISBN 978-3-8252-5336-3. € 27,90 (pdf: € 22,99).

Astrid von Schlachta voert een vlotte pen, wat haar geschiedenis van het *Täufer* heel leesbaar maakt. De vraag die echter al meteen in de Inleiding naar voren komt is, voor wie is dit boek eigenlijk geschreven? Het heeft iets weg van C. Arnold Snyder, *Anabaptist History and Theology: Revised student edition* (1997, herdruk 2022), beide met een grote nadruk op de ontstaansgeschiedenis van het doperdom in Zwitserland sinds 1525 met zelfs ook in de kantlijn vergelijkbare omliggende korte toelichtingen en bronverwijzing, bij Von Schlachta heel aardig via een QR-code op te halen en 'Fragen zur Reflexion'. Toch lijkt het boek niet het doel van een hand- of studie-

boek na te streven, maar wil misschien wel in de opmaat naar de 500 jaar herdenking van de eerste volwassenen doop in Zurich in 1525 een 'gedenckboek' zijn voor een Duitstalige achterban. Jammer dat de afbakening van het onderwerp, ook in de titel, niet goed uit de verf komt. De beperkte aandacht voor het Nederlandse erfdeel van het doperdom, met uitzondering van een uitstapje naar piëtistische invloeden, had tenminste uitgelegd en beargumenteerd kunnen worden. Met de huidige titel en probleemstelling dekt de vlag de lading niet.

De wat achterhaalde overzichtskaart (p. 23) die uit de *Mennonite Encyclopedia* uit 1957 is overgenomen, geeft zelfs een betere impressie van het ontstaansgebied van het doperdom dan wat Von Schlachta er in haar boek van maakt. Hoewel in de Inleiding en in het eerste hoofdstuk 'Reformationszeit' de veelvormigheid van de ontstaansgeschiedenis van het doperdom wordt erkent, richt het perspectief van dit boek zich op Duitsland en in iets mindere mate op het Duitstalig deel van Zwitserland, zo zullen we de titel *Täuferium* dan ook wel moeten verstaan. Het overzicht van de geraadpleegde secundaire literatuur bevestigt dit beeld, zo worden bijvoorbeeld van Piet Visser twee artikelen genoemd, een over culturele assimilatie en een over 'The Swiss Anabaptists in the Netherlands'. Voor lezers die ook geïnteresseerd zijn in de opkomst van het doperdom in de Nederlanden en Noord-Duitsland komen in de opbouw van het verhaal Melchior Hoffman, Emden, Amsterdam, Obbe Philips, Dirk Philips, Menno Simons en David Joris wel voorbij, maar lijken toch verdwaald te zijn in de hoofdlijn van het verhaal van het Zwitsers en Zuid-Duits doperdom, met een link naar Moravië en migratie naar Oost-Pruisen, Rusland/de Krim en de Verenigde Staten en Canada; met Amish en Mennonites. Het is wel met heel grote mijllaarzen lopen als op p. 54 wordt geconcludeerd dat het werkterrein van Menno Simons zich uitstreckte van Keulen tot het hertogdom Pruisen. Op de zojuist aangehaalde kaart is daar weinig van terug te zien, behalve dat er via Friesland en Groningen via de Baltische kust rondom Danzig een belangrijke doperse enclave was. We kunnen daar Dirk Philips terugvinden en Nederlands/Noord-Duitse meeldraden in de migratie vandaar naar Rusland/de Krim en later Canada en de Verenigde Staten.

De ontwikkelingen aan de linker Rijnsoever, de Beneden Rijn en het doperdom in het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant die in de zestiende eeuw het hele Nederlandse en Noord-Duitse doperdom mede hebben bepaald worden niet besproken, noch aangestipt. Het doperrijk in Münster (1534-1535) wordt genoemd in samenhang met oproeren in Amsterdam en Groningen, maar niet de beïnvloeding vanuit het Gulikse (Campanus en de Wassenbergers predikanten). De poging van doperse bisschoppen uit de Habsburgse Nederlanden en de Beneden Rijn om tot samenbundeling en eenheid te komen werden met de 'Besluiten van Wismar' in 1554 afgebroken; met uiteindelijk als gevolg een scheiding der geesten tussen de kring van Menno Simons en Dirk Philips met de Overlanders/Hoogduiters in 1559 dat ook een keerpunt in de geschiedenis van het doperdom in Noord-Duitsland werd: niets daarvan in het *Täuferium*.

In het tweede hoofdstuk over vervolging en gedogen wordt de rekatholisering van dopers in sommige Duitse gebieden na 1550, de gedoogsituatie van dopers in de Noordelijke Nederlanden vooral na de ‘gewetensvrijheid’ vanaf 1579, en de daarmee contrasterende scherpe vervolgingen in Zwitserland in de zeventiende eeuw niet meegenomen bij een verklaring voor de verschillende ontwikkelingslijnen van het doperdom in verschillende gebieden. Het melchioriete doperdom in de zeventiende eeuw ziet Von Schlachta toch vooral in de bloeiende doperse gemeente in Krefeld, die inderdaad ook connecties met Amsterdam onderhoudt.

In het derde en vierde hoofdstuk over overeenkomsten en verschillen binnen het doperdom wordt wel naar de ‘Besluiten van Wismar’ verwezen, als refereert aan Menno’s ambivalente houding ten aanzien van weerloosheid; tijdens het reizen mocht zichtbaar een stok of een degen gedragen worden. De stelling dat de menswordingsleer van Melchior Hoffmans (Jezus Christus heeft niets van Maria aangenomen) terug zou gaan op een laatmiddeleeuwse ‘Franse’ (p. 52) vroomheid zou een toelichting of tenminste een voetnoot hebben verdiend, want zelfs voor ingewijden in de geschiedenis van het melchioriete doperdom zou dit een nieuw gezichtspunt zijn (of zou het een drukfout voor ‘franciscaanse’ zijn?). In hoofdstuk 5 met als titel ‘Die täuferische Landkarte – Migration und ihre gesellschaftlichen Ursachen’ wordt aan het belang van het ‘Fonds voor buitenlandsche Nooden’ een paragraaf gewijd, waarbij de landkaart er een wordt van migratie. In hoofdstuk zeven wordt dit proces van immigratie en aanpassing in de negentiende eeuw zowel in Duitsland als overzee uitgewerkt.

In het zesde hoofdstuk wordt een – verrassende – blik geworpen op het Duits/Zwitsers doperse gemeenteleven. In meer dan 11 pagina’s wordt Jo(h)annes Deknatel (1698-1759), van 1725-1759 doopsgezind predikant Bij ’t Lam in Amsterdam en ook voorgaand Bij de Toren, genoemd als belangrijke hoofdrolspeler in de dopers-piëtistische richting. Hij was verbonden met een uitgebreid netwerk van opwekkingsgezinde Mennonieten dat via Peter Weber uit de Pfalz zich uitstreekte van Amsterdam via Krefeld tot de Weierhof en Kraichgau ten zuiden van Heidelberg. Daarnaast onderhield dit netwerk contacten met de Moravische broeders (Hernhutters); Zinzendorf bezocht meermaals Deknatel in Amsterdam. Aan Deknatels ‘Katechismus’ uit 1746, die in het Duits werd vertaald en meerdere Duitse herdrukken kreeg (1756, 1790, 1817, 1829, 1839) en aan *Menno Simons in ’t kleine ...* (1753 en 1758, in het Duits vertaald in 1758 en 1765) wordt door Von Schlachta veel invloed toegekend bij de verspreiding van het dopers-piëtisme in de Pfalz en Rheinhessen.

Hoofdstuk acht kijkt wereldwijd naar het doperdom in de 20e eeuw. Voor Duitsland is dat vooral het wel en wee tijdens het nationaal-socialisme en de DDR en de ‘Rückwanderung’ van ‘Russlanddeutsche Gemeinden’, en in Amerika de zoektocht naar afzondering. Hoofdstuk acht geeft aandacht aan de sporen van het doperdom; zowel een historiografische benadering als een aanzet tot het zoeken naar culturele en materiële overblijfselen. Het boek eindigt met de vraag wat er van het doperdom

na 500 jaar nog is overgebleven. De vraag beperkt zich tot Duitsland/Zwitserland en concludeert dat vernieuwing noodzakelijk is (!).

Tot slot. Een afbeelding uit de *Martelaarsspiegel* die betrekking heeft op het doperdom uit de Lage Landen is altijd weer indrukwekkend om naar te kijken, maar lijkt in dit boek ook wat verdwaald te zijn. Op p. 21 zien we ‘Pieter Pietersz. Bekjen tot Amsterdam levendigh verbrandt, ... Anno 1569’ als illustratie (zonder enige toelichting) in een paragraaf over de eerste doperse ideeën in Kitzbühel, Oostenrijk en Berka in Thüringen. Dit alles neemt niet weg dat het een mooi leesboek is in de aanloop naar ‘500 jaar doperdom’ in het meer zuidelijke Duitse taalgebied.

Theo Brok

Bert Dop, *De Groninger versie van de doperse doorbraak. Veranderingen in de doopsgezinde gemeenten op het Groninger platteland in de periode 1800-1860* (Hilversum, Verloren, 2022; Doperse Documentaire Reeks nr. 6), 386 p. ISBN 9789087049850.

De schrijver Bert Dop is een Groninger van geboorte. Hoewel jurist, doet hij al 25 jaar onderzoek naar de geschiedenis van de doopsgezinden in de provincie Groningen. In die jaren publiceerde hij daarover in boeken en tijdschriften, ook in de *Doopsgezinde Bijdragen*. In de reeks Manuscripta Mennonitica verscheen eerder een bewerking van de dagboeken van Foeke Wigles Gorter, leraar van de doopsgezinden in Sappemeer van 1790-1836. De titel daarvan luidt *Ernstige godsvrucht en gezond verstand* (Hilversum, 2010).

Je kunt de auteur Bert Dop karakteriseren als een gedegen onderzoeker en schrijver. Zijn boek over de Groninger versie van de doperse doorbraak verraaft gedetailleerd werk en grondig onderzoek. Het boek is daardoor lijvig van omvang, en ook helder opgebouwd. In de eerste tien hoofdstukken geeft hij een algemeen overzicht over de Groninger doopsgezinden. Daarin behandelt hij tal van onderwerpen die bloot gesteld zijn aan veranderingsprocessen in de negentiende eeuw. Hoe reageerden de gemeenten op de maatschappelijke en politieke veranderingen, op de overgang van ongestudeerde liefdepredikers naar gestudeerde leraren, op de ambivalente houding van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit en gemeenten ten aanzien van subsidies van de rijksoverheid voor traktementen, en voor de bouw van kerk en pastorie, op veranderingen in het godsdienstige leven, getalsmatige ontwikkelingen, type kerk: familiekerk en domineeskerk, en op de Groninger Sociëteiten? Na deze uitvoerige achtergrond gaat de auteur vervolgens meer specifiek in op twaalf gemeenten, hoe al deze ontwikkelingen per gemeente hebben doorgewerkt. In het slothoofdstuk vat Dop samen wat de betekenis is geweest van de Groninger versie van de doperse doorbraak. Hij vergelijkt zijn uitkomsten met de uitkomsten van eerdere onderzoeken.

Het boek is dan ook een correctie en een aanvulling op, en een verdieping van wat

er in de literatuur reeds geschreven is over de Doopsgezinde Broederschap in Nederland in de negentiende eeuw, met een bijzondere focus op het Groninger platteland. In die zin is het boek tweeledig, algemeen en specifiek: 'Groningen' ingebed in een algemeen landelijke doopsgezinde context. Maar zoomen we à la 'google maps' nog meer uit, dan wordt die inbedding nog wijder en zien we de Doopsgezinde Broederschap geplaatst in de toenmalig vigerende nationale, politieke en maatschappelijke context. Vooral waar het, bijvoorbeeld, gaat om het verkrijgen van geld wordt de lezer gewaar hoe de verhouding kerk en staat doorwerkte bij deze plattelands doopsgezinden.

De Algemene Doopsgezinde Sociëteit (ADS: 1811) stond als subsidieverstrekker (Commissie ter uitdeeling) weliswaar garant voor de traktementen van de leraren, maar ook het Rijk bood landstoelagen aan de protestantse kerken aan. Daarop ingaan had voor doopsgezinden iets ambivalents. Eigenlijk moest dat worden geweigerd wegens de vrees voor staatsbemoeyenis met de kerken. In de bestudeerde periode regelde het Ministerie van Eredienst als onderdeel van het Ministerie van Binnenlandse Zaken bij wet de inrichting van de Lutherse en Gereformeerde kerken. Toch kon de ADS achter het aanbod in het belang van de gemeenten staan, zoals in de gemeente Mensingeweer. De schrijver gaat niet uitvoerig in op de verhouding doopsgezinden en dit ministerie. Maar het tekent wel wat autonomie, een begrip waar de doopsgezinden ook toen al aan hechtten, in wezen is: Gemeente zijn zonder enige vorm van staatsbemoeyenis. Dat doopsgezinde gemeenten dan toch ontvankelijk waren voor overheidssubsidie plaatst vraagtekens bij de onvolprezen autonomie die de gemeenten beleden. Van een werkelijke doorbraak naar een volledige autonomie kan hier in elk geval niet worden gesproken.

Zoals beschreven aan de hand van de Groninger plattelandsgemeenten, vonden er in de gemeenten hele veranderingsprocessen plaats van liefdepredikers naar gestudeerde leraren. Dat had invloed op de identiteit van de gemeenten. De familiekerken die de Groninger doopsgezinden vormden werden nu ook domineeskerken. En dat kon op weerstand stuiten. Dat er niettemin veel vacatures waren, was voor de Rotterdamse predikant Messchaert aanleiding voor het voorstel leraren op te leiden door bekwame leraren, voor met name het platteland. Maar zou dat geen tweedeling van 'beschaafden en onbeschaafden' (opgeleiden) in de hand werken? Dat werd dan ook afgewezen door Samuel Muller, de toonaangevende hoogleraar aan het Seminarium in die periode. Dit is een voorbeeld van problemen, voorstellen en oplossingen die in de reeds bestaande artikelen en boeken van de afgelopen decennia niet werden onderzocht. Daarom is Dops boek verrijkend. Een 21ste-eeuwse lezer die ingewijd en geïnteresseerd is in de contemporaine doopsgezinde geschiedenis, zal een glimlach bij zich voelen opkomen bij de vele veranderingsprocessen die er toen al leefden. Wat te denken van broeders die al jaren lid van de kerkenraad waren zonder dat ze gedoopt waren en daarmee ook geen belijdenis hadden gedaan? De tweedeling waar Muller met betrekking tot de leraren zo voor vreesde, bestond in de gemeenten fei-

telijk ook onder leden en niet-leden. Waar naar gekeken werd, was naar de kwaliteit van betrokkenheid en inzet.

Dit kerkhistorische boek is met recht een aanrader voor wie zich in veranderingsprocessen binnen de Doopsgezinde Broederschap van de negentiende eeuw wil verdiepen, toegespitst op de Groninger plattelandsgemeenten. Opmerkelijk is echter het woord ‘doorbraak’ in de titel, en dan nog preciezer ‘de doperse doorbraak’ (in hoofdletters), met nog weer scherper het accent op ‘de’ (kleine letter). Niettemin suggereert dat ‘de’ iets wereldschokkends. Bij doorbraak kun je aan een allesverwoestende dijkdoorbraak denken. Maar tonen de veranderingsprocessen een dergelijk indringend effect aan? Wat werd er nu precies doorbroken en wat daaraan was dan typisch ‘dopers’, dan alleen dat dat plaatsvond in doopsgezinde gemeenten? Was dat theologisch de overgang van oud-liberalisme naar moderne richting? De vervanging van de liefdeprediker naar de gestudeerde leraar? Maar waren dat geen veranderingen die langs de weg van de geleidelijkheid verliepen? De ambivalente houding ten opzichte van de staat kan toch geen doorbraak genoemd worden. De veranderingsprocessen die de auteur beschrijft zijn wel helder (11-12), de onderzoeksvraag ook (10), maar wellicht had de bedoeling van het woord doorbraak wat overtuigender naar voren mogen komen.

Pieter Post

Eduard Visser, *Douwe Gorter 1811-1876. Strijdbaar dopers dominee in Balk* (Hilversum, Uitgeverij Verloren, 2021), 106 p. ISBN 9789087049126.

Dit boek heeft Eduard Visser een paar jaar na zijn *God, het woord en de tering* geschreven (Hilversum, Verloren, 2017). Zoals dat kan gaan als er archivalisch onderzoek wordt gedaan, je vindt er veel belangwekkend materiaal dat op dat moment nog niet relevant is, maar wacht op een uitgave. Dat is de aanleiding voor dit boek dat handelt over Douwe Gorter, de vader van Simon Gorter, zijn oudste, over wie het eerdergenoemde boek gaat. Douwe is de zoon van Simon sr. die als Zaans molenaar in zijn vrije uren opgeleid werd tot proponent door een doopsgezinde voorganger, het begin van generaties van predikanten. Zelf heeft de auteur ook een doopsgezinde achtergrond. Via deze familiegeschiedenis voelt hij zich niet alleen verbonden met de doperse geschiedenis, maar ook met zijn geboorteplaats Wormerveer waar Douwes kleinzoon, de schrijver Herman Gorter, het levenslicht zag.

De Gorters behoorden tot de Friese stroming der doopsgezinden en zijn een belangrijk gestudeerd predikantengeslacht, dat tevens sociaal-maatschappelijk geëngageerd was. Vader Simon stond bijvoorbeeld aan de wieg van de Groninger Doopsgezinde Sociëteit en richtte een weduwenfonds voor domineesvrouwen op. De Gorters leefden in de achttiende en negentiende eeuw, een tijd waarin de on-

bezoldigde liefdepredikers langzaamaan plaatsmaakten voor de betaalde geschoolde predikanten. Die waren opgeleid om te theologiseren. Maar om over een goede uitdrukkingsvaardigheid te beschikken, was het Nederlands een belangrijk onderdeel van het studiepakket. Dat zien we terug in Douwe Gorter. Van jongs af was hij een uitstekende leerling. Hij ging de pennenstrijd aan met de hervormde theoloog J.H. Scholten en schreef als eerste artikelen in de *Doopsgezinde Lectuur*, de voorloper van de *Doopsgezinde Bijdragen*.

Douwe Gorter leefde in de in theologisch opzicht belangwekkende negentiende eeuw. Belangwekkend, omdat deze eeuw ook wel eens de tweede reformatie wordt genoemd. De negentiende eeuw was een periode waarin de kerk als nazaat van de eerdere zestiende-eeuwse reformatie zichzelf opnieuw definieerde via kerksplittingsen en nieuwe protestantse concepten. Ook de Rooms-katholieke kerk kreeg haar plaats weer in de samenleving, zij het dat dat niet zonder protestants verzet ging. Dit alles als een reactie op het verre verleden, verlichte verschillen en moderne inzichten waaruit voortvloeide dat doopsgezinde en hervormde theologen elkaar soms ook konden vinden in hun visie op het liberale theologische denken. Zo ontstonden er intercollegiale contacten in de wat gematigde stroming als de Groninger richting.

Toch bleef ook de eigen doopsgezinde identiteit onderwerp van belang. Interesse in de eigen kerkgeschiedenis en theologie vormden het kader van een nieuw doopsgezind profiel dat Gorter ervan verzekerde dat de toekomst van de Doopsgezinde Broederschap een meer oecumenische gestalte zou gaan aannemen met inbegrip van een verzoenende theologie. Zoals hij dat vastlegde in zijn boek dat over zijn 40-jarig predikantschap gaat (1874). Je zou dan denken dat Douwe de teugels van het doperdom zou laten vieren. Maar dat was niet het geval. De auteur omschrijft Gorter als een strijdbaar dopers dominee. Van zo'n typering word je nieuwsgierig. Waarin was Douwe Gorter dan zo strijdbaar als hij de toekomst van de kerk in de oecumene zag? Moeten we zijn strijdbaarheid als een 'overtuigd doper' vinden in zijn hoop op een algemeen christelijke kerk die haar essentie terugvindt in het doperdom? De niet-theoloog Visser haalt daar de doopsgezinde theoloog Sjouke Voolstra voor aan, volgens wie de oorspronkelijk doperse identiteit in de ogen van Gorter inhield, de terugtrekking uit de wereld, het herstel van de apostolische kerk, het onderscheid met het instituut kerk, en een gelovigenkerk in plaats van een publieke kerk. Visser maakt mijns inziens inzichtelijk dat Gorters overtuiging gebaseerd was op zijn reflectie op een illuster principieel zestiende-eeuws dopers voorgelicht dat hij als ijkpunt hanteerde. Herstel echter van dát doperdom was voor zijn tijd een illusie. De doopsgezinden waren door de liberale en moderne invloedsferen eigenlijk te ver van huis geraakt en een publieke kerk geworden. Toch maken we kennis met een leraar die het doperdom ter harte gaat. Hij was te zeer een denker, schrijver en apologete om het doperdom over zijn kant te laten gaan. Dat deed hem de pen opnemen. Als redacteur van de *Doopsgezinde Lectuur* stelde hij daarin zijn denkwerk te boek naast apart uitgegeven werken. Waar het de auteur in de subtitel om te doen is, is Gorters positie als

eerste gestudeerde predikant in de conservatieve doopsgezinde gemeente van Balk. Een deel van die gemeente emigreerde om reden van de wapendienst naar de Verenigde Staten, halverwege de negentiende eeuw. De graven van die Friezen zijn er nog en bezocht ik in 2016. Gorter zou met de woorden van nu geen dienstweigeraar zijn geweest. En dat maakte zijn positie anders dan de geëmigreerde weerloze Balksters, met wie hij overigens nog briefcontact heeft onderhouden. Daarvan vinden we een verslag in de *Doopsgezinde Lectuur*. Daarin worden we ook gewaar hoe hij de doopsgezinden verdedigde tegenover de hervormde geleerde J.H. Scholten. Deze vond de doopsgezinden maar een stelletje idealisten. Daar gaat Visser niet dieper op in, want zoals hij zich introduceert, hij is een historieschrijver en niet een theoloog.

Dat maakt dat zijn boek met recht een historische biografie is met veel informatie over Douwes familielijnen, schoolprestaties, medestudiegenoten, inclusief de vele soms ellenlange citaten. Vooral dit laatstgenoemde roept de vraag op of sommige citaten niet wat beknopter hadden kunnen worden weergegeven? Citaten die soms van de hoofdtekst niet zijn te onderscheiden, wat vlot lezen bemoeilijkt. Want citaten, waar begin je en eindig je die? In verband met de emigratie op grond van de verwerping van de wapendienst heb ik een verwijzing naar het afstand nemen van de principiële weerloosheid onder druk van het patriottisme ten tijde van de Nederlandse Revolutie rond de achttiende en negentiende-eeuwse eeuwwisseling gemist. Dat had hun besluit wat meer context kunnen geven. Ten opzichte van zijn tegenwerpingen tegen de theologie van Scholten had de lezer Douwe als een intellectueel doopsgezind theoloog nog beter in het vizier kunnen krijgen.

Dit boek van Visser voegt zeker toe aan de kennis van een niet onverdienstelijk doopsgezind leraar in een tijdgewricht waar de positie van lekepredikers afnam en gestudeerde dominees toenam in een veranderend godsdienstig en maatschappelijke context. Gorter wilde het doperdom tegen die achtergrond veilig stellen voor de toekomst. Dat zou anders worden, zeker op het terrein van de wapendienst. Douwe Gorter stond op het standpunt dat een geloofsstroming in de context van de tijd steeds weer doordacht en doorleefd dient te worden, wil het toekomst hebben.

Pieter Post

Bertus Mulder, *Fokje Pasma (1865-1956). Boerin, vroedvrouw, muze van Pieter Jelles Troelstra* (Gorredijk, Noordboek, 2022), 261 p. ISBN 9789056158958.

Mogelijk leren we zoiets als doopsgezinde identiteit beter kennen uit biografieën en andere egodocumenten dan uit theologische handboeken. Zo'n biografie is de studie van de arbeidssocioloog Bertus Mulder over Fokje Pasma, voor de meeste mensen een onbekende naam. Ze kwam voort uit een vrijzinnig doopsgezind plattelandsmilieus, dat in de negentiende eeuw een belangrijke rol speelde bij de modernisering van

de boterproductie in Friesland. In doopsgezinde kringen is vooral ds. Frans Pasma bekend geworden, als voorzitter van de ADS in oorlogstijd; Fokje Pasma was een tante van deze Grouster predikant. Fokje's grootvader Hendrik Franzes Pasma was onder meer rapporteur van de zogenaamde 'Deensche Commissie', die in 1878 naar Denemarken toog waar de zuivelbereiding op een hoger plan stond dan in Friesland (dat dreigde de slag te verliezen wat export van boter betreft); hij stond het jaar daarop aan de wieg van de oprichting van het Friesch Rundvee Stamboek en was vele jaren wethouder van Haskerland en lid van de Provinciale Staten van Friesland. Terecht wijst Bertus Mulder er in zijn inleiding (p. 10) op, dat de geschiedschrijving van doopsgezinden in Friesland tot nu toe te weinig aandacht heeft geschonken aan de innovatieve rol van doopsgezinde plattelandsgemeenten in Friesland, ook binnen het (plattelands-)Nut.

Fokje Pasma, die in 1884 in Joure belijdenis deed en gedoopt werd door de maatschappelijk actieve ds. Feike Born, werd evenwel om twee andere redenen bekend, zij het in andere kringen. Allereerst was ze tussen 1881 en 1886 de eerste grote liefde van de jonge Pieter Jelles Troelstra, toen nog maar net rechtenstudent in Groningen en politiek nog niet actief, maar wel al bekend als Fries dichter en declamator. Mulder, ook auteur van enkele andere biografieën, wijdde enkele jaren geleden al een studie aan de negentien Friese gedichten, die Pieter Jelles aan Fokje wijdde: *Fersen foar Fokje – syklus fan Piter Jelles Troelstra* (Bornmeer, 2020). Dat Friestalige boekje kan gezien worden als een aanzet tot zijn recente, uitvoerige biografie over Fokje Pasma. In beide geschriften heeft hij willen aantonen dat de zuivere relatie tussen beide jonge mensen (Fokje was overigens vijf jaar jonger dan Troelstra) niet alleen langer heeft geduurd dan veelal werd verondersteld, maar feitelijk ook dieper heeft ingegrepen in hun levens dan onder andere uit Troelstra's gedenkschriften opgemaakt kan worden. Hun verhouding kwam op een akelige manier tot een einde; Troelstra's liberale familie vond de boerendochter Fokje feitelijk te min. Daarna stortten beiden zich in ongelukkige liefdes. Mulder toont echter aan, dat ze (veel) later nog steeds incidentele contacten hadden; hoe intensief die contacten waren, wordt helaas niet echt duidelijk en of Fokje de halfzijdig verlamde oude politicus in zijn allerlaatste levensfase in Den Haag (hij overleed mei 1930) nog heeft opgezocht (zie p. 166) lijkt toch twijfelachtig. Helaas is het privé archief van Troelstra niet bewaard gebleven en was Fokje Pasma op dit punt een zeer gesloten vrouw.

De tweede reden, waarom Fokje Pasma een biografie waard is, betreft haar maatschappelijke activiteiten als gemeentevroedvrouw, eerst in Oostburg, Zeeuws-Vlaanderen (waar ze haar tweede man, Abraham Brevet, ontmoette), en van 1903 tot 1930 in Vlissingen. Daar zette ze onder andere een steunactie op voor een doodarm gezin en stichtte ze, toen de Eerste Wereldoorlog in 1914 begon, een 'Moederhuis' waar zwangere Belgische vluchtelingen en later ook anderen konden bevallen. Bovendien stond ze vanaf 1922 aan de wieg van de moderne kraamvrouwenzorg en zuigelingenverzorging in Vlissingen. Mulder noemt onder andere de doopsgezinde arts C.A.

Duyvis als een van haar medestanders bij deze sociale projecten. Wel vaker poogt de auteur trouwens aan te geven, dat figuren uit het doopsgezinde milieu een rol speelden in haar maatschappelijke denken en handelen; tijdens haar studie in Groningen waren dat onder andere Tjalling Halbertsma, hoogleraar verloskunde aldaar (p. 90) en de geneeskundig inspecteur voor de volksgezondheid, Jurriaan Menno Huizinga (o.a. p. 100).

Over actieve participatie van Fokje Pasma in de doopsgezinde gemeenten van Aardenburg, en later Vlissingen, en na haar pensionering Den Haag, vernemen we helaas niets. Daarover was ik graag uitvoeriger geïnformeerd, maar waarschijnlijk ontbraken de gegevens.

De laatste fase van haar leven, die van de oorlogsjaren en de na-oorlogse tijd, was zwaar en hard voor haar omdat een schoonzoon, Theo van Dierendonck, NSB burgemeester van Ede werd. In deze periode leren we de oude Fokje Pasma kennen als iemand die – zelf fel anti-Duits – opkwam voor haar kinderen en kleinkinderen. Om dicht bij haar familie te zijn, trok ze al voor de oorlog naar Santpoort; door de Duitsers gedwongen om te verhuizen, kwam ze terecht in het burgemeestershuis van haar schoonzoon in Ede. Na de oorlog zou ze haar dochter en deze schoonzoon, eenmaal uit internering ontslagen, met alle sociale problemen die dat meebracht, in haar huis in Heemstede opnemen. Terloops worden verrassenderwijs de doopsgezinde Mies Boissevain-van Lennep en Hester van Lennep als zusters van de schoonmoeder van Joke Boeree-van Dierendonck (dochter van Theo van Dierendonck en van Fokje's dochter Jozina Brevet), vermeld. Hoe zou het gesprek met deze bekende verzetsvrouwen verlopen zijn? Heeft Fokje hen nog ontmoet?

In Heemstede overleed Fokje Pasma, vergeten, op 91-jarige leeftijd. Dat haar neef ds. Frans Pasma in de begrafenisdienst aldaar een van de gedichten van Pieter Jelles voordroeg, viel niet bij alle aanwezigen goed! Maar zo was de cirkel rond. Bertus Mulder heeft haar een passend eerbetoon gegeven.

Alle G. Hoekema

John P.R. Eicher, *Exiled Among Nations. German and Mennonite Mythologies in a Transnational Age* (Cambridge, Cambridge University Press, 2020), 359 p. ISBN 9781108486118.

John P.R. Eicher schreef een bijzonder mooi boek over de groep dopers die tussen 1926 en 1931 neerstreek in Gran Chaco (Paraguay). Deze groep was oorspronkelijk uit Rusland afkomstig, maar kwam via Canada, Duitsland en China in Paraguay terecht. De omzwervingen van deze groep Duitssprekende mennonieten vonden plaats in een tijd van opkomend nationalisme. Dit opkomend nationalisme in Rusland, Duitsland, Paraguay en elders in de wereld stelde deze groep steeds opnieuw

voor prangende vragen: in hoeverre kon deze groep zich aanpassen aan de samenleving en wat was eigenlijk de eigenheid van deze groep? De aloude wens om de zuiverheid van de gemeente te handhaven kwam op een nieuwe manier onder druk te staan. Het nationalistisch streven om door nationaal onderwijs kinderen tot brave burgers van de natie te maken leek amper te verenigen met de aloude neiging zich van de wereld af te zonderen. Ook de nationalistische nadruk op een sterk leger stond natuurlijk op gespannen voet met oude doperse idealen. Bij deze Russische Duitstalige mennonieten was bovendien steeds de vraag wat zij nou eigenlijk waren: Duitsers, Mennonieten ...?

Eicher laat zien dat binnen de doperse gemeenschappen op verschillende manieren werd gereageerd op het opkomend nationalisme. Sommige groepen pasten zich aan, andere groepen kozen ervoor weg te gaan om zich niet aan te hoeven passen aan de nieuwe tijden. Een substantiële groep dopers omarmde de nieuwe tijd en greep de kansen die de nieuwe liberale tijdgeest bood. Anderen echter hielden vast aan een vroeg-moderne bijbelinterpretatie en weigerden zich aan te passen. Zij konden niets met het liberale enthousiasme voor het natuurrecht, gelijkheid en persoonlijke vrijheid en voelden zich genoodzaakt opnieuw te emigreren. Een aantal van hen kwam terecht in Paraguay, in de Chaco.

Paraguay had redenen deze groep welkom te heten. De hoop was dat immigratie van Duitsers zou helpen bij de ontginning van het land, en dat immigratie zou helpen de Chaco stevig in handen te krijgen en de aanspraken van Bolivia op het land te neutraliseren. Een sterke kant van het boek van Eichert is dat het aan dit politieke krachtenveld en de rol van de mennonieten uitgebreid aandacht besteedt. De groep die tussen 1926-1930 uit Canada vertrok stichtte de Menno-kolonie en zou in dit politieke krachtenveld een actieve en lang niet altijd even fraaie rol gaan spelen. Een groep die in 1929 Rusland voor de stalinistische repressie ontvluchtte, kwam via Duitsland en China eveneens in de Chaco terecht en stichtte daar de kolonie Fernheim. Deze kolonie speelde een zo mogelijk nog lelijker rol. Ook van deze groep immigranten hoopte Paraguay dat hij bruikbaar was in het politieke krachtenveld van die tijd. Met name de groep die een 'tussenstop' maakte in Duitsland, werd onderdeel van het debat over de 'Auslanddeutsche'. In hoeverre waren deze 'Auslanddeutsche' Duits en hoorden ze bij de natie? Terwijl nazi's deze groep gebruikten om Duitse raciale solidariteit te claimen, zagen Duitse communisten in de gevluchte mennonieten verraders. De MCC ondertussen gebruikte deze groep om een vermeende internationale mennonitische identiteit te creëren.

De twee kolonies waren verschillend. Menno werd bevolkt door mensen die vrijwillig Canada hadden verlaten en die meenden dat migratie de manier was om het geloof zuiver te houden. Fernheim werd bevolkt door ballingen met een zeer diverse achtergrond. Sommigen zagen de Chaco als een gevangenis; anderen als een door God gegeven kans. Menno koesterde sterker dan Fernheim het isolement en was minder dan Fernheim geneigd tot samenwerking met de overheid. Dit verschil bleek

bijvoorbeeld duidelijk toen Bolivia en Paraguay hun bloedige oorlog om de Chaco uitvochten: Fernheim steunde de troepen van Paraguay; Menno hield zich van het wapengekletter afzijdig. Ook hun opvattingen over zending liepen aanvankelijk sterk uiteen. Menno hield zich van de oorspronkelijke bevolking afzijdig en viel niet te betrappen op missionair elan; Fernheim voelde zich geroepen de zegeningen van het christendom én van het Deutschtum uit te dragen naar de oorspronkelijke bevolking.

We stuiten hier op een zwakke kant van Eicherts boek: voor de bespreking van de relatie van de twee kolonies tot de oorspronkelijke bevolking, heeft hij zich beperkt tot de doperse bronnen. Dat is methodologisch allemaal wel begrijpelijk (een mens kan niet alles) maar het is ook jammer. Te vaak is voorbijgegaan aan de wijze waarop dergelijke immigratieprojecten ten koste zijn gegaan van de oorspronkelijke bevolking en is verzwegen hoe de doperse nieuwkomers wilden dat de oorspronkelijke bevolking vertrok. Eicherts bespreekt weliswaar kritisch de manier waarop de rassentheorie van de nazis de zendingsdrang van Fernheim beïnvloedde, maar fundeert zijn beschrijving op doperse bronnen en laat dus het perspectief van de oorspronkelijke bevolking achterwege.

In het vervolg van zijn boek bespreekt Eichert hoe de beide kolonies een speelbal werden van geopolitieke ontwikkelingen. De MCC volgde in deze periode onder de bezielende leiding van Bender een in zekere zin nationalistische en Amerikaans imperialistische koers. De hoop was dat de kolonies een soort naties zouden worden met hun eigen identiteit. Bender en zijn MCC trachtten het internationale doperdom te normeren naar Amerikaans model en streefden er ten koste van de doperse diversiteit naar hun ideeën over wat echt ‘mennonite’ was dwingend op te leggen. Naar Benders idee moesten de kolonies modelnederzettingen worden van doperse samenwerking, zoals die hem voor ogen stond.

Ook van het Duitse nationaal-socialisme werden de kolonies speelbal. Met name Fernheim liep enthousiast achter het nationaal-socialistisch wapengekletter aan. Dat was anders met Menno, maar voor Fernheim bood het nationaal-socialisme een lonkend perspectief en Fernheim zag zichzelf maar al te graag als deel van het grote internationale Deutschtum. In de latere jaren '30 veranderde dat. De kolonisten van Fernheim wilden niet langer alleen Auslandsdeutsche zijn, ze wilden burgers worden van Het Derde Rijk. Tegelijkertijd verhief een groep, gesteund door de MCC, de stem tegen het nazisme. Maar pas toen duidelijk werd dat Nazi-Duitsland de oorlog verloor ging Fernheim op zoek naar een ander ideaal en hield het op zich met Nazi-Duitsland te identificeren.

John Eicher schreef een mooi boek over de Chaco. De door hem gekozen invalshoek van het nationalisme stelt hem in staat te laten zien hoe de kolonisten een speelbal werden van geopolitieke ontwikkelingen. Hij laat zien hoe de MCC met Bender voorop trachtte het internationale doperdom op Amerikaanse leest te schoeien en bespreekt uitvoerig de wijze waarop Fernheim zich identificeerde met Nazi-Duitsland.

Mirjam van Veen

Signalementen

Klaas-Dieter Voß, *Das Emdener Religionsgespräch von 1578. Zur Genese des gedruckten Protokolls sowie Beobachtungen zum theologischen Profil der flämischen Mennoniten* (Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2018; Arbeiten zur Kirchen- und Theologiegeschichte, Band 50), 704 p. ISBN 9783374054350. € 98,- (pdf € 82,99).

Deze mooie uitgave van een oorspronkelijke promotie aan de universiteit van Oldenburg door de evangelisch-lutherse theoloog Voß, werkzaam bij de Johannes a Lasco Bibliothek Emden, is een onderzoek naar het dopers-gereformeerde geloofsgesprek dat in 124 zittingen van 25 februari tot 17 mei 1578 in Emden werd gehouden. Emden kende in de zeventiger jaren van de 16de eeuw twee doperse richtingen, de Friese en de Vlaamse, beide voornamelijk bestaand uit immigranten uit de Habsburgse Nederlanden. Aanvankelijk was de bijeenkomst bedoeld als gesprek tussen oudsten van deze beide richtingen, maar op bevel van Graaf Johan moest er een formeler debat plaatsvinden. Van gereformeerde zijde verscheen een delegatie onder leiding van Menso Alting; van doperse zijde kwamen slechts de ‘Vlamingen’ opdagen met zes oudsten van buiten Emden, bijgestaan door leden van de Vlaamse gemeente uit Emden.

De auteur wil drie vragen beantwoorden. Allereerst de vraag naar de echtheid van het gedrukte Protocol (1579). Daarnaast de vraag naar wie de doperse opsteller van dit protocol is geweest en ten derde een uitwerking geven van de opvattingen van de ‘Vlaamse’ richting. In feite is er echter sprake van een minutieuze studie naar de zes verschillende teksten die overgeleverd zijn. Het betreft (1) een verslag van twee of drie gereformeerde opstellers en (2) een gereformeerde bewerking ervan en daar weer (3) een afschrift van. Vervolgens (4) een redactie van de gereformeerde bewerking. Erna (5) de bewerking van de Vlaamse dopers en (6) het gereformeerde manuscript voor de drukker. Hieruit blijkt dat met name de echtheid van de protocolering door doperse zijde verloren is gegaan, wat dus ook vragen stelt bij de juistheid van het door Voß geschetste profiel van de Vlaamse richting, dit te meer omdat in het hele werk Voß het uitgegeven werk van Menno Simons als referentiekader gebruikt. Het boek heeft dan ook meer het karakter van een zeer gedetailleerde en gedegen tekst-kritische analyse. Daarin past ook de vraag naar Karel van Ghent als auteur van het protocol uit 1578, waarbij Voß vasthoudt aan de stelling dat Van Ghent zowel de auteur van dit protocol als de auteur van het *Beginsel en voortganck der geschillen, scheuringen, en verdeeltheden onder de gene die Doopsghesinden Genoemt worden* is, dat in 1615 werd geschreven en in pas in 1658 werd gedrukt.

Het gereformeerde beeld van de doperse opvattingen dat in 14 artikelen (waaronder vanzelfsprekend Menno's kroonjuweel van de melchioriete menswordingsleer en de toepassing van de tucht) in het protocol werd vervat, heeft het karakter van een uitgewerkte polemiekt tegen doperse opvattingen. Het stuk staat in een langere traditie, die begint met het dispuut in Emden tussen Menno Simons en Johannes à Lasco in 1544, en wordt voortgezet in Wismar in 1554 als Marten Micron (die in nauw contact staat met à Lasco) de degens kruist met Menno Simons. In deze debatten herhalen de deelnemers de onderwerpen die in 1544 ter discussie stonden en breiden zij deze uit. Voß staat uitvoerig stil bij het dispuut in Emden uit 1544, maar door zijn onderzoek te beperken tot bronnen uit Emden vergeet hij dat het protocol uit 1578 een te algemeen karakter biedt om hieruit een specifieke theologie van de Vlaamse richting van het doperdom af te kunnen leiden. Daar zijn andere bronnen bij nodig. Vergelijking van de drie voornoemde disputaties zou meer inzicht geven in de ontwikkeling van het regionale protestantisme en de rol die de polemiekt tegen de dopers daarin heeft gespeeld dan de momentopname uit 1578; dat zou een studie waard zijn, waar dit boek dan wel een onmisbare voorstudie voor zal zijn.

Theo Brok

Frans Grijzenhout, 'Adriaen van Ostade, Frans Hals, and the art-loving Van den Heuvel family', in: *Simiolus, Netherlands quarterly for the history of art*, 43-3 (2021), 170-189.

Een publiekslieveling in het Louvre is een familieportret door Adriaen van Ostade uit 1654. Een eenvoudig gekleed echtpaar, de handen liefdevol ineengeslagen, zit te midden van een schare kinderen variërend van peuter tot jongvolwassene in een kamer met een rijk bewerkte marmeren schouw en een hemelbed met classisistische opbouw. Boven de schouw en aan de wit gekalkte wanden hangen vier schilderijen. Op een deurpost en de opbouw van het bed pronken Chinees-porseleinen vazen en schotels. De roosjes en anjertjes die op de houten vloer zijn uitgestrooid, onderstrepen het centrale thema van de liefde in dit familieportret. Naar aanleiding van een achttiende-eeuwse aanwijzing op een brief van Nicolaas van (den) Heuvel uit 1631, die Ruud Lambour onder zijn aandacht bracht, identificeert Grijzenhout het als een portret van het Haarlemse doopsgezinde echtpaar Nicolaas van (den) Heuvel (ca. 1600/03-1661) en Susanna van Halmael (1606/7-1667) met hun zoon en zes dochters en de man van de oudste dochter. Frans Hals, de leermeester van Van Ostade, portretteerde ca. 1635 hetzelfde echtpaar met twee dochttertjes, nu in het Museum of Fine Arts in Cincinnati (Ohio). Ook de kunstliefde van Nicolaas' niet-doopsgezinde broers Godfried en Marten van (den) Heuvel komt in dit artikel ter sprake.

Ruud Lambour

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

nieuwe reeks 48 (2022)

ISBN 9789464550368

Doopsgezinde Historische Kring
Singel 454, 1017 AW Amsterdam
www.dhkonline.nl; redactie@dhkonline.nl

De Doopsgezinde Historische Kring (DHK) stelt zich ten doel

- de bestudering van het doperdom en aanverwante stromingen in de Nederlanden;
- de bezinning op de doperse traditie ten dienste van de kerk- en cultuurhistorie in het algemeen en de Doopsgezinde Broederschap in het bijzonder.

De DHK tracht dit te verwezenlijken door

- het houden van halfjaarlijkse studiebijeenkomsten en/of excursies;
 - het publiceren van het jaarboek *Doopsgezinde Bijdragen*;
- het bevorderen van (lokaal)historische studies en van tekstedities van egodocumenten en andere historisch relevante bronnen;
 - het digitaal beschikbaar stellen van wetenschappelijk verantwoorde databases;
- het uitbreiden van het historisch bronnenbezit ten behoeve van de Doopsgezinde Bibliotheek en het Doopsgezind Documentatiecentrum;
 - het verspreiden van boeken en brochures over doopsgezinde geschiedenis

Leden, donateurs & abonnees

De contributie voor gewone *leden* (individueel) en instanties, zoals doopsgezinde gemeenten en instellingen, is €40,00 per jaar. Zowel leden als donateurs ontvangen het jaarboek

Doopsgezinde Bijdragen gratis. Contributies dienen overgemaakt te worden op NL 36 INGB 0004 3493 37, t.n.v. de Doopsgezinde Historische Kring. Aanmelding kan geschieden via het bovenstaande postadres of via www.dhkonline.nl

Kopij/manuscripts

Schrijvers van wetenschappelijke artikelen, onderzoeksverslagen en/of recensies op dopers en aanverwant terrein worden van harte uitgenodigd hun bijdragen aan de redactie voor te leggen: redactie@dhkonline.nl. De kopij dient in definitieve, persklare vorm en voorzien van rechtenvrije illustraties te worden ingeleverd (zowel op papier als digitaal) bij de hoofdredacteur.

Raadpleeg voor adressen en de vereiste kopij-instructies: www.dhkonline.nl.

Authors of scholarly articles, research notes and book reviews in the field of Dutch Anabaptism/Mennonitism and related subjects are kindly invited to submit their contributions to the Board of Editors. Manuscript (both in a printed and digital copy) should be sent to the Chief Editor in a final prepress form, including illustrations free of copyright charges. See for further information and style sheet instructions: www.dhkonline.nl.

NEDERLANDS DOPERDOM EN DE 'TÄUFERISCHE LANDKARTE'

Een pleidooi voor onderzoek naar het Nederlands doperdom

DE TELOORGANG VAN HET WEERLOOSHEIDSBEGINSEL

Oftewel: waren doopsgezinden zo weerloos als sommigen geloven?

DOPERS HULPWERK IN OEKRAÏNE

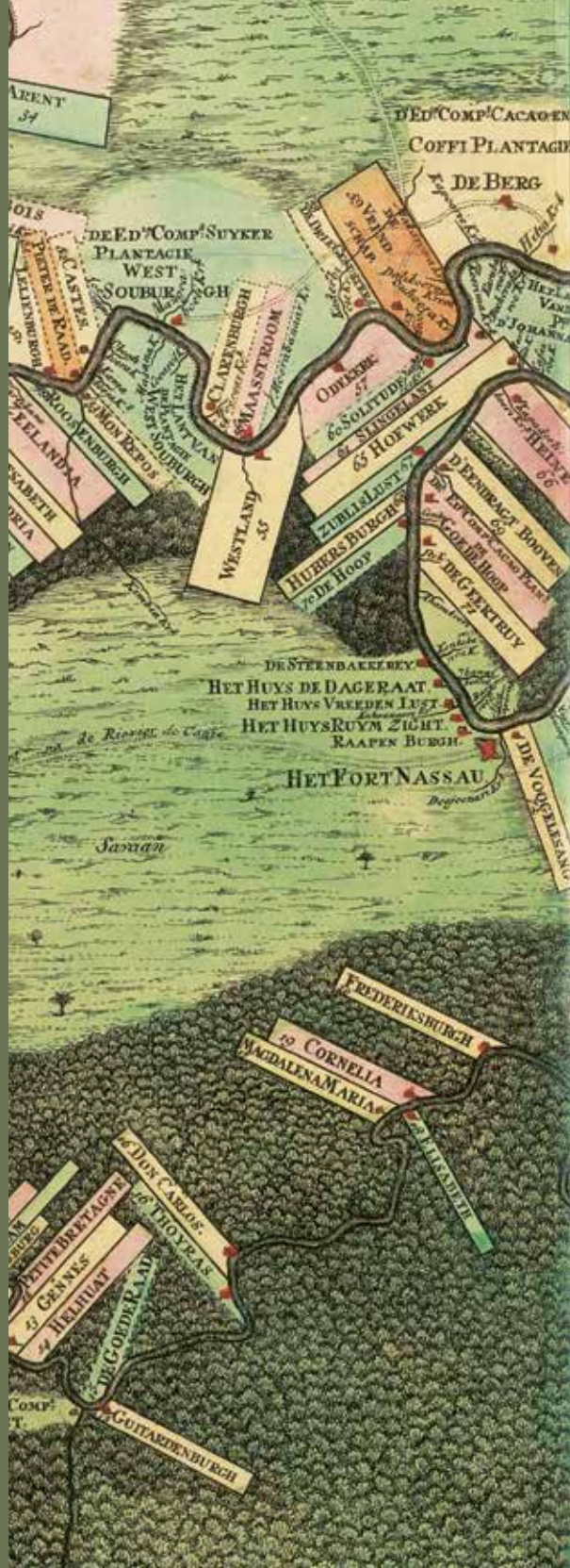
Dopers idealisme in een internationaal mijnenveld

Omslagillustratie:

Jan Daniël Knapp,

'Naaukeurige plattegrond van den staat en den loop van Rio de Berbice. met derzelver plantagien in de geotrojeerde colonie de Berbice gelegen'

(Amsterdam, H. de Leth, 1742; RMA, NG-477; detail).

9 789464 550368